

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

ROČNÍK LII

2004

ČÍSLO 1

ARCHEOLOGICKÝ ÚSTAV SAV
NITRA 2004

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ČASOPIS ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED
V NITRE

HLAVNÝ REDAKTOR GABRIEL FUSEK
Redakcia: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, 949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
JOURNAL OF THE ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE OF THE SLOVAK ACADEMY OF SCIENCES
IN NITRA

GENERAL EDITOR GABRIEL FUSEK
Edition: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, SK-949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ZEITSCHRIFT DES ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTES
DER SLOWAKISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
IN NITRA

SCHRIFTFLEITER GABRIEL FUSEK
Redaktion: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, SK-949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

LII - 1 - 2004

Hlavný redaktor
Gabriel Fusek

Predseda redakčnej rady
Alexander Ruttkay

Redakčná rada
Václav Furmánek, Milan Hanuliak, Titus Kolník, Pavel Kouřil, Elena Miroššayová,
Ján Rajtár, Matej Ruttkay, Ladislav Veliačik

Výkonná redaktorka
Daniela Fábiková

Počítačové spracovanie
Beáta Jančíková

Vychádza dva razy do roka

Rozširuje, objednávky a predplatné aj do zahraničia prijíma
Archeologický ústav SAV, Akademická 2, 949 21 Nitra

e-mail nrauhalm@savba.sk

Distributed by Archeologický ústav SAV, Akademická 2, SK-949 21 Nitra, Slovakia

Tlač MICHEL ANGELO Nitra

OBSAH

Eva Kolníková - Titus Kolník

Mince a spony - depot z neskorolátenského hradiska Rochovica pri Žiline (numizmaticko-archeologické súvislosti)	1
Münzen und Fibeln - Depot vom spätlátènezeitlichen Burgwall Rochovica bei Žilina (numismatisch-archäologische Zusammenhänge)	32

Danica Staššiková - Štukovská

Sklené koráliky z pohrebiska v Prši II	35
Glasperlen vom Gräberfeld in Prša II	53

Pavel Kouřil

Raně středověký bojovnícký hrob z Hradce nad Moravicí	55
Frühmittelalterliches Kriegergrab aus Hradec nad Moravicí	74

Drahošlav Hulínek - Michal Čajka

Včasnostredoveké hradiská na Orave v kontexte hradísk na strednom a západnom Slovensku	77
Frühmittelalterliche Burgwälle in der Orava-Region im Kontext der Burgwälle in der Mittel- und Westslowakei	116

Magdalena Beranová

Výživa a hladomory v Čechách na počátku 2. tisíciletí	121
Ernährung und Hungersnote in Böhmen zu Beginn des 2. Jahrtausends	137

Diskusia

Juraj Pavúk

Kommentar zu einem Rückblick nach vierzig Jahren auf die Gliederung der Lengyel-Kultur	139
Komentár k jednému pohľadu na triedenie lengyelskej kultúry po štyridsiatich rokoch	157

Gabriel Fusek

„Slawen“ oder Slawen? Eine polemische Auseinandersetzung über eine wertvolle Monographie	161
„Slovania“ alebo Slovania? Polemické vysporiadanie sa s jednou hodnotnou monografiou	185

In memoriam

Odišiel Andrej Rajnič	187
-----------------------------	-----

Správy

Archaeological Prospection (Ivan Kuzma)	189
Archaeological Photography & Archaeology (Ivan Kuzma)	193
Archeologia technica (Danica Staššiková-Štukovská)	195

Recenzie

Marianne Kohler-Schneider: Verkohlte Kultur- und Wildpflanzenreste aus Stillfried an der March als Spiegel spätbronzezeitlicher Landwirtschaft im Weinviertel, Niederösterreich (Eva Hajnalová)	197
Die Vandalen. Die Könige. Die Eliten. Die Krieger. Die Handwerker (Titus Kolník)	198

Bogusław Gediga/Andrzej Mierzwinski/Vojciech Piotrowski (Ed.): Sztuka epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej (Die Kunst der Bronzezeit und der frühen Eisenzeit in Mitteleuropa) (<i>Rudolf Kujovský</i>)	200
Susane Klemm: Montanarchäologie in den Eisenerzer Alpen, Steiermark. Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen zum prähistorischen Kupferbergbau in der Eisenerzer Ramsau (<i>Jozef Labuda</i>)	204
Man and Mining - Mensch und Bergbau. Studies in honour of Gerd Weisgerber on occasion of his 65 th birthday (<i>Jozef Labuda</i>)	204
Henrieta Todorova: Durankulak. II. Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak (<i>Marián Soják</i>)	205
Skratky - Abkürzungen - Abbreviations	209

MINCE A SPONY - DEPOT Z NESKOROLATÉNSKEHO HRADISKA ROCHOVICA PRI ŽILINE

(numizmaticko-archeologické súvislosti)*

EVA KOLNÍKOVÁ - TITUS KOLNÍK

In the year 1999 silver Celtic coins (64 pieces) of the Veľký Bysterec and Divinka types and two bronze Early Roman brooches of the Almgren type 67 were apparently found in a vessel in a Late La Tène fortified settlement of the Púchov culture at Rochovica near Žilina (north-western Slovakia). The vessel of an unusual shape has signs engraved in its bottom and it has no analogies among local finds. Its connection with the coins and brooches has not been proved. The find was hidden in the settlement at the Late La Tène - Early Roman periods (LTD2-B1a), probably in so-called the Púchov culture catastrophic horizon.

ÚVOD

Anonymný nálezca objavil v druhom polroku 1999 súbor mincí a spôn na neskorolatónskom hradisku púchovskej kultúry s názvom Rochovica. Ide o strmý kopec (639,5 m n. m.) nad tokom rieky Kysuca, na jeho západnej strane. Je súčasťou východných výbežkov Javorníkov v katastri Žiliny, jej miestnej časti Vranie. Kopec Rochovica sa nachádza na mieste, kde Kysuca vstupuje do Žilinskej kotliny a spolu s ďalším vrchom Brodniankou tvoria Kysuckú bránu (Šedo 1983, 236).

Prvú informáciu o náleze začiatkom roku 2000 poskytol J. Militký z pražského Národného múzea. Zaznamenal ho na numizmatickom trhu počas konania aukcie mincí v Prahe. Súbor sa dostal do zahraničnej súkromnej zbierky a majiteľ umožnil jeho zdokumentovanie (fotografovanie, skicové kresby, opis, metrologické spracovanie) a zverejnenie. Ďalšie informácie sme neskôr zozbierali od majiteľov súkromných zbierok mincí, v okruhu členov Slovenskej numizmatickej spoločnosti a iných záujemcov o numizmatiku. Žiaľ, nálezové okolnosti i osoba nálezcu, ktorý súbor získal pomocou detektora kovov, sú zahalené rúškom anonymity a tým, prirodzene, aj možných pochybností.

Podľa sprostredkovanej, dnes neoveriteľnej výpovede, súbor 64 strieborných mincí (A) spolu s dvomi bronzovými sponami (B) bol uložený v hlinenej nádobke (C) v hĺbke asi 40-50 cm pod povrchom (obr. 1). Iná, rovnako neoveriteľná výpoveď neskoršieho informátora uvádza, že nález síce pochádza z udávanej Rochovice, no nádoba sa nenašla na tom istom mieste ako mince a spony, ale niekde inde

v priestore hradiska. K súboru bola pričlenená dodatočne, so zámerom zvýšiť hodnovernosť a cenu „pokladu“ pri eventuálnom predaji. Vyskytol sa však aj názor, že nádoba vôbec nepochádza z Rochovice. Zatiaľ čo nález nádoby na Rochovici je teda problematický, spoluvýskyt keltských mincí a včasnorímskych bronzových spôn s rovnakým chronologickým pozadím je vysoko pravdepodobný a nevzbudzuje pochybnosti. Neistý je len udávaný počet mincí. Nie je vylúčené, že časť pôvodného súboru sa dostala do iných rúk. Pri informácii o náleze mincí v nádobe sa napriek logickému predpokladu vynára určitá bezradnosť a problémovosť, a to vzhľadom na unikátnu formu i výzdobu nádoby. Ani vynaložením veľkého úsilia sa nám nepodarilo nájsť k nej v stredoeurópskom prostredí paralelu. Uviedli sme to už pri prvom kontakte s nádobou, najmä pri zbežnom pohľade na jej dno (obr. 2: 5, 6).

Sgrafitá vyryté v strede dna nádoby sme totiž v prvom okamihu považovali za číslicu 176. Zároveň sme vyslovili názor, že by mohlo ísť o nádobu s inventárnym číslom, odcudzenú z nejakej múzejnej zbierky, alebo o predmet získaný kúpou niekde v zahraničí. Náš informátor akékoľvek podozrenie tohto druhu kategoricky odmietol. Tak či onak, povinnosťou archeológa je priniesť odbornej verejnosti na posúdenie aj tento nález (touto formou ho „inzerovať“) a súčasne uvažovať o možnosti akceptácie či odmietnutia získanej informácie.

Údaj o mieste objavenia súboru mincí a spôn možno teda považovať za absolútne hodnoverný. Na strmom kopci Rochovica boli totiž už začiatkom osemdesiatych rokov 20. stor. zistené stopy valového opevnenia, ktoré bolo na základe kera-

* Príspevok bol vypracovaný v rámci grantového projektu VEGA 3172.

Obr. 1. Rochovica. Hromadný nález mincí a spôn, údajne uložený v nádobe.

mických nálezov začlenené do koncovej laténskej fázy púchovskej kultúry (Šedo 1983, 236, 237; 1986, 217; 1988, 131). Zachované je ale iba čiastočne, a to na východnej strane (Šedo 1983, 236). Existenciu hradiska - refúgia - potvrdil aj terénny prieskum realizovaný pracovníkmi Archeologického ústavu SAV koncom deväťdesiatych rokov 20. stor. (Benediková 2001, 43, 44).

K pozícii a funkcii Rochovice máme k dispozícii názor a zaujímavé informácie aj z korešpondencie s dôverným znalcom tamojších geograficko-historických pomerov O. Šedom z Archeologického ústavu Akadémie vied ČR v Brne, a to z obdobia jeho pôsobenia v severoslovenských múzeách. V liste, ktorý nám adresoval 1. 3. 2004, doslovne uvádza: „Podľa kolegyne Benedikovej by to malo byť refúgium. Som si takmer istý, že na tom vrchu bolo iba normatívne púchovské opevnenie, akurát svahy sú trochu moc strmé a vyšskriabať sa k vrcholu je namáhavejšie. Ostatné púchovské opevnenia v okolí sú položené v rovnako vysokých a neprístupných polohách a vždy tvoria dvojicu hrádok + sídlisko na úpätí, ako to má byť podľa dobových pravidiel rozpoznaných K. Pietom. Platí to i v prípade Rochovice, kde je vo Vraní zodpovedajúce sídlisko... Sám som presvedčený, že mince sa nenašli na Prednej Rochovici, kde je opevnenie a dajú sa sledovať drobné nálezy, ale na susednom vrchole, na Zadnej Rochovici. Podľa miestnych rozprávaní chodili za krízy v tridsiatych rokoch nezamestnaní chlapi z Diviny a okolitých obcí hľadať poklad práve na Zadnú Rochovicu. Vždy som sa domnieval, že našli nejaký depot že-

lezných predmetov, o minciach v spomienkach nebolo zmienky, a nikdy ma nenapadlo, že ich „poklad“ skutočne predstavovali mince (iba na okraj - nie je niekde v súkromných zbierkach alebo v pražskom Národnom múzeu z doby 1. republiky nejaký malý súbor mincí zodpovedajúcich kvalít, ale bez lokality?). V dobe, kedy sa na Rochovici kopalo, sprevádzal môj strýko, vtedy asi dvanásťročný, svoju mamu pri zbieraní liečivých rastlín - rodina žila v Považskom Chlmci, ktorý susedí s Vraním a pochádzala z Lalínku, a ten od Rochovice delia iba Čertove hôrky. Sám prácu chlapov sledoval. Podľa jeho opisu som i ja to miesto kedysi vyhladal a prezrel vykopanú zem. Samozrejme, tam nič nebolo - ja som čakal a hľadal kusy železa alebo keramiku.“

Nálezisko sa stalo neskôr predmetom záujmu aj ďalších hľadačov pokladov, tentokrát už vybavených detektormi kovov. Z ich aktivít pochádza tiež nález dvoch bronzových spôn (obr. 10: 4, 5), o ktorom sa nám podarilo získať informáciu (za jej sprostredkovanie a poskytnutie nálezov k zverejneniu ďakujeme K. Pietovi). Nie je vylúčené, že sa tu našli aj ďalšie, zatiaľ zatajené predmety.

V roku 1972 bola Rochovica (Klinda 1998, 719) vyhlásená za štátnu prírodnú rezerváciu (Úprava MK SSR zo 6. 3. 1972, č. 1558/1972 - Zvesti MŠ SSR a MK SSR, zošit 5/1972, v znení nového zákona NR SR č. 287/1994 Zb. z.). Táto zákonná úprava, ani nový zákon o kultúrnom dedičstve (Zbierka zákonov č. 253/2001, § 258a) však nedokázali zabrániť poškodzovaniu a znehodnocovaniu tunajšieho hradiska.

NÁLEZY Z ROCHOVICE

A. Keltské mince

Podľa doterajších informácií bolo v nálezovom súbore z Rochovice 64 mincí, ktoré reprezentujú dva mincové typy. Vysoký počet, až 60 mincí patrí typu Veľký Bysterec (obr. 3: 1-20; 4: 21-40; 5: 41-59, jedna minca tohto typu nie je fotografovaná), 4 mince typu Divinka (z tohto typu je len jedna minca fotografovaná - obr. 5: 60; táto a ešte ďalší exemplár sú zdokumentované aj graficky - obr. 6: 5, 6). Z uvedeného počtu je 59 mincí, 2 spony a nádoba v zahraničnej súkromnej zbierke, 1 evidovaný exemplár je v súkromnej zbierke na Slovensku (majiteľom ďakujeme za ich poskytnutie na spracovanie), 1 mincu získal Archeologický ústav SAV (kat. č. 8779 - Hunka / Kolníková 2003, 63). Nie je však isté, či sa tento súbor dostal na spracovanie celý, v pôvodnom rozsahu. Ako to už v takýchto prípadoch chodí, časť pravdepodobne chýba. Ide o dosiaľ najväčší hromadný nález so zastúpením mincí typu Veľký Bysterec. Väčším je dosiaľ neanalyzovaný a nepublikovaný hromadný nález z Folkušovej (informácia Kolníková 2003, 235, č. 34), ktorého zverejnenie spolu s ostatnými archeologickými nálezmi pripravuje K. Pieta.

B. Včasnorímske bronzové spony

Dve úplne identické bronzové spony typu Almgren 67, dĺžka 8,6 cm (obr. 2: 3, 4; 10: 1, 2). Zachycovač je stupňovito prelamovaný, trojnásobné ažúrovanie je dnes poškodené, vinutie je 8-závitové, s hornou tetívou prichytenou háčikom zdobeným ryhami. Lúčik je nezdobený.

C. Hlinená nádoba

Na kruhu vytočená nádoba nezvyklého „fľašovitého“ tvaru (obr. 2: 1, 2, 5, 6; obr. 10: 3a-3c) s výrazne nízko položeným vydutím, s lalokovitými nahor vyhnutými výčnelkami - drždami. Ústie je iba náznakovite vyhnuté, dno konkávne, znútra prehnuté. Dolná baňatá časť nádoby mala povrch zdobený 15 obvodovými hlbokými ryhami (žliabky široké 1,2-1,3 mm). Nádoba je z hliny s prímiesou jemného drobnosľudnatého piesku, jadro je hnedočiernej a povrch prevažne sivočiernej farby. Nádoba má výšku 10,8 cm, priemer dna 7,1-7,2 cm. Výška max. vydutia je 4,3 cm. V hornej časti (plecia a hrdlo) bol povrch nádoby pôvodne potiahnutý čiernym lesklým smolovitým povlakom, dnes je dlhším používaním značne zošúchaný.

V dolných štyroch žliabkoch v dvoch tretinách obvodu sú stopy po nejakej bielej hmote, azda organického pôvodu. Na podstavovej ploche dna ná-

dobky sú ryté znaky - sgrafitá (obr. 2: 5, 6; 10: 3c). Boli vyryté až po vypálení keramiky, ale určite v dávnej minulosti (nie sú recentné). Okraj ústia, na jednom mieste poškodený (pri vykopávaní?), je dnes doplnený sivou sadrou. Na pleciach nádoby je na jednom mieste sekundárne prerazený otvor (asi 1 x 2 mm). Prerazenie bolo evidentne spôsobené zvonka ostrým predmetom, možno pri „objavení“ súboru.

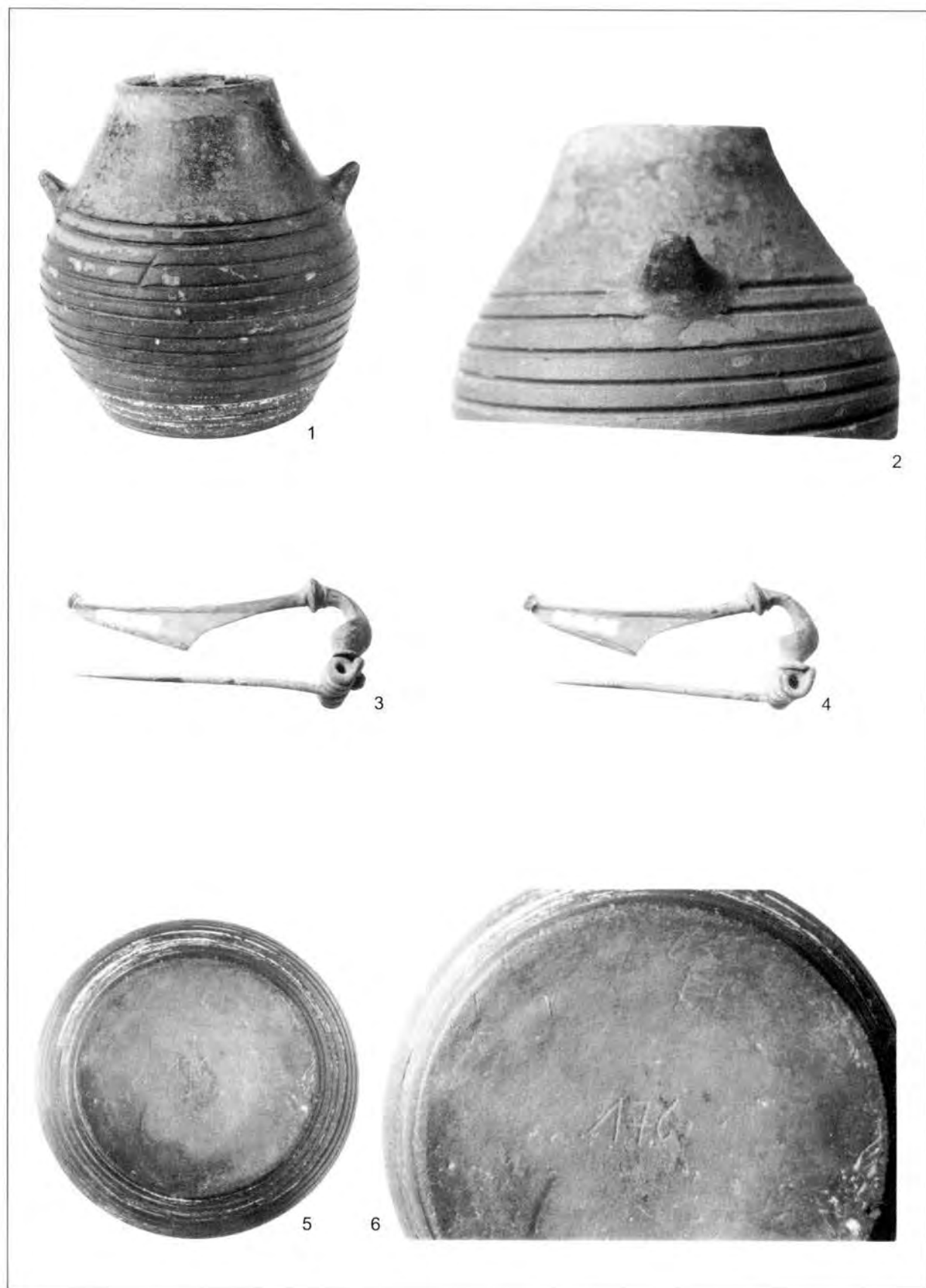
ANALÝZA A HODNOTENIE

A. Mince

Typologická charakteristika

Na averze mincí typu Veľký Bysterec nie je žiadne vyobrazenie. Nahrádza ho plastický hrboľ pokrývajúci dve tretiny mincovej plochy. Umiestnený je excentricky, vystupuje priamo z okraja mincového kotúčika. Má okrúhly, v niektorých prípadoch oválny tvar. Zatiaľ sa nedá spoľahlivo zodpovedať otázka, prečo tu nie je na averze hlava božstva, ako je to na väčšine mincí z východnej časti keltskej ekumény. V tejto oblasti boli totiž napodobované tetradrachmy macedónskeho kráľa Filipa II. na averze s hlavou Dia. Na reverze mincí typu Veľký Bysterec je štylizovaná kresba koňa s orientáciou vľavo. Obraz koňa, často aj s jazdcom, je umiestnený na väčšine východokeltských strieborných mincí. Symbolizuje keltské božstvo - prevláda názor, že ide o bohyňu Matku, resp. o kmeňové ženské božstvo (Birkhan 1999, 31; pozri aj Kolníková, v tlači b). Na veľkobysterskom type je realistická kresba trupu koňa, no ostatné časti sú značne štylizované. Hlavu znázorňuje guľka umiestnená na krku, s vyznačenou hrivou, niekedy olemovaná vlnovkou alebo oblúčkom (väčšinou sa považuje za uzdu, no skôr ide o štylizáciu hlavy koňa). Symbolika vyjadrená guľkami je pred koňom, aj nad ním. Ö. Gohl (1900, 232) dáva túto symboliku do súvisu s keltským božstvom Slnka. Guľkami a trojuholníkmi sú zvýraznené nohy koňa i kopytá. Pod bruchom je zatiaľ nevysvetlený symbol v tvare kuželky či prevráteného výkričníka (obr. 6: 1-4).

Zo štyroch mincí typu Divinka, zastúpených v hromadnom náleze z Rochovice, boli na spracovanie poskytnuté iba dve. Osud ďalších dvoch mincí nie je známy. Ide o drobné strieborné mince, na oboch stranách s výrazne štylizovaným vyobrazením vytvoreným z guľiek a nepravidelných línií. So značnou dávkou predstavivosti možno v obrazoch hľadať hlavu božstva a koňa. Z dosiaľ známych exemplárov objavených na Slovensku (15 ks) sa kresba obrazu na minciach z Rochovice najviac podobá

Obr. 2. Rochovica. Hromadný nález. 1, 2 - keramická nádoba, v ktorej boli údajne mince a spony; 3, 4 - bronzové spony; 5, 6 - dno nádoby so sgrafitami.

tým, ktoré boli odkryté na lokalite Košeca-Nozdrovica (Kolníková 1998, 213, 214).

Mince typu Divinka sa od veľkobysterských výrazne líšia (obr. 6: 5, 6). Je zrejmé, že vznikli podľa iného vzoru, pod iným kultúrnym vplyvom. Z typologického hľadiska sú považované za napodobeniny keltských (bójskych?) tzv. kvinárov pražského typu (Kolníková 2000, 80-83, obr. 1, tab. 1). Je však otázne, či skutočne boli razené na dnešnom českom území, ako sa dosiaľ predpokladá (Castelin 1962, 114-116; Kellner 1965, 202).

Technické pozorovania a metrologické údaje

Všetky mince typu Veľký Bysterec, pochádzajúce z hromadného nálezu na Rochovici, sú napohľad vyrazené zo striebra dobrej kvality (zatiaľ neboli podrobené metalografickej analýze). V čase dokumentačného spracovania a hodnotenia neboli odborné vyčistené ani konzervované, napriek tomu sú dobre zachované. Len na niektorých minciach (napr. obr. 3: 4, 9, 17; 4: 24, 25, 33, 35; 5: 42, 45, 47, 49, 58) sú stopy oxidačného procesu. Mincový kotúčik je hrubý, nie je plochý, na averze má plastický hrbol. Tento pravdepodobne súvisí s technikou razby, uložením kotúčika na matricu s priehlbňou. Reverz je konkávny, zvýšené okraje kotúčika naznačujú silu razidlového úderu, ako aj razbu do polotuhého kovu. Tento fakt vyplýva aj z tvaru niektorých mincí. Nie vždy je okrúhly. V niektorých prípadoch majú mince tvar oválny (napr. obr. 3: 4, 11; 4: 22, 36; 5: 43, 55) alebo neforemný (napr. obr. 3: 18, 19; 5: 46, 59). Pravdepodobne to súvisí so stupňom stuhnutosti kovu pripraveného na razbu. Na reverznej strane väčšiny exemplárov, za zadnou časťou trupu koňa, je zhrubnutý a von vyhnutý okraj, akoby bol na tejto strane úder razidla silnejší. Dosiaľ sa však nerealizoval experiment razby tohto typu mincí.

Analýza doterajšieho nálezového súboru veľkobysterských mincí ukázala, že reverzné razidlo použité na ich razbu bolo viackrát opravované a upravované (k tomuto problému Göbl 1973, 11 n.). Podľa takýchto zmien možno dosiaľ známe exempláre veľkobysterského typu rozdeliť do deviatich skupín (varianty A až I), a to na základe zistenia detailných odlišností v základnom obraze reverzného razidla (Kolníková, *v tlači a*), čo zrejme nie je konečný stav.

V hromadnom náleze z Rochovice sú zastúpené mince z upravovaného razidla D (2 ks), E (1 ks), G (33 ks) a H (24 ks). Väčšina mincí je z razidla G a H (obr. 6: 1-4, tabela 2).

Priemerná hmotnosť mincí veľkobysterského typu z Rochovice je 8,517 g, hmotnostné rozpätie jednotlivých exemplárov sa pohybuje od 9,703 do 7,010 g

(tabela 1). Celková hmotnosť všetkých 60 exemplárov predstavuje 510,991 g striebra. V porovnaní s doteraz zverejnenými hromadnými nálezmi, v ktorých boli zastúpené mince typu Veľký Bysterec (Dolný Kubín-Veľký Bysterec I - hmotnosť 157,62 g, Dolný Kubín-Veľký Bysterec II - hmotnosť 165,70 g, Likavka - hmotnosť 103,21 g) má súbor z Rochovice najvyššiu hmotnosť. Veľkosť mincových kotúčikov sa pohybuje od 18 x 21 do 21 x 22 mm. Keltské mince takejto veľkosti a hmotnosti moderné bádanie označuje ako tetradrachmy (vo vzťahu k anticému - macedónskemu mincovníctvu).

Na základe doterajšieho počtu evidovaných exemplárov typu Divinka (15 ks), rozšíreného o prírastky zastúpené v hromadnom náleze z Rochovice (4 ks?) na 19, možno konštatovať, že ide o drobné mince s hmotnosťou 2,430-1,542 g, s veľkosťou mincových kotúčikov 13-15 mm. Vyrazené boli zo striebra dobrej kvality. Prirovnávajú sa ku kvinárom (v súvisi s rímskym republikánskym mincovým systémom).

Geografické rozšírenie

Doterajšie nálezy dokladajú úzku súvislosť typu Veľký Bysterec so sídelným územím ľudu s púchovskou kultúrou (Pieta 1982, 65-74), a rochovický súbor to potvrdzuje.

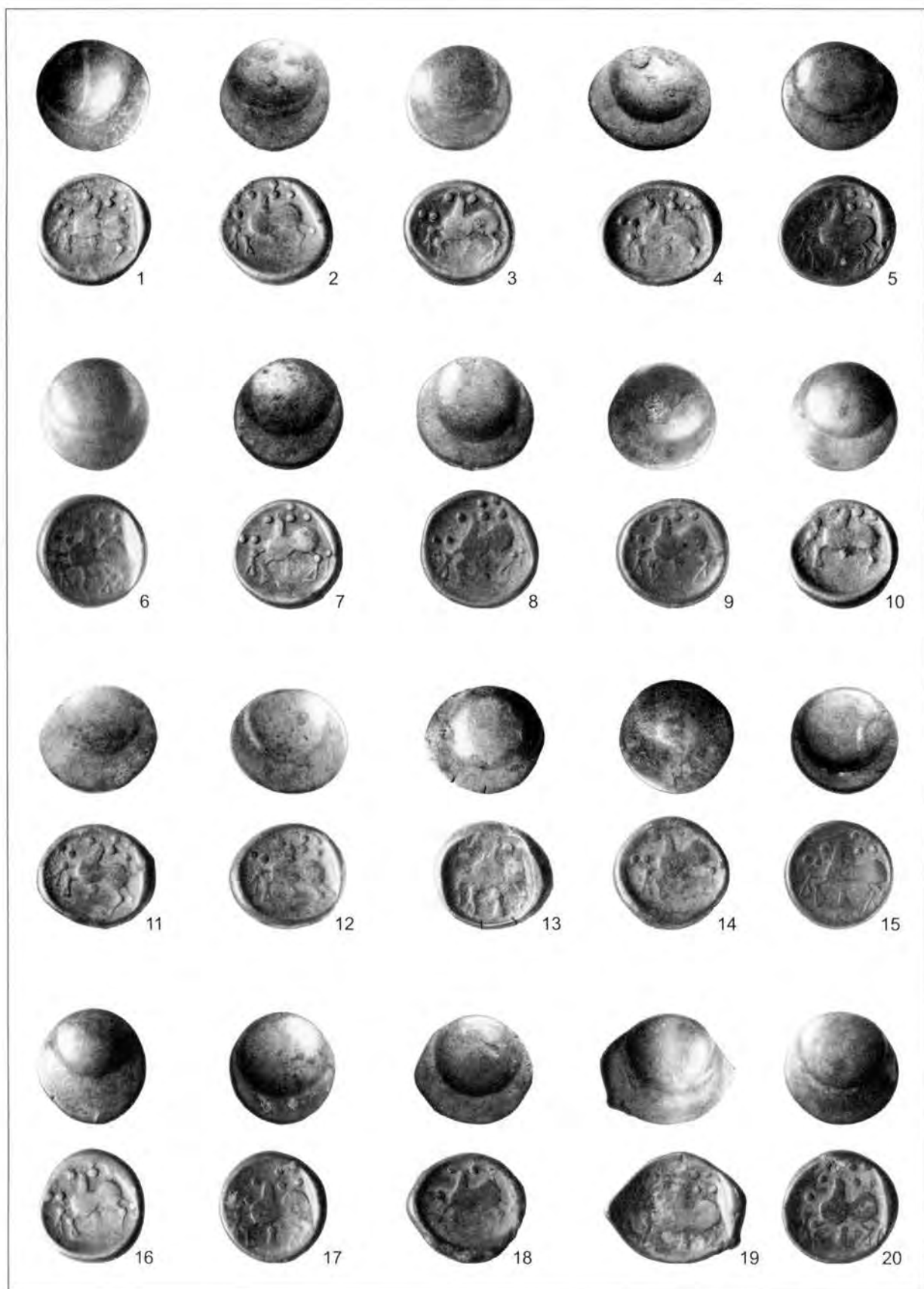
V prevažnej miere sa mince tohto typu koncentrujú v jeho centrálnej oblasti, na území dnešného severného Slovenska. Inde sú v nálezoch zastúpené len celkom výnimočne. Napríklad najzápadnejší výskyt predstavujú jednotlivo objavené mince typu Veľký Bysterec v Moste a Stradoniciach (Čechy) a v Jevičku (Morava). Najjužnejší objav je zo severomaďarskej lokality Óhuta, najvýchodnejší nález pochádza z hradiska Malaja Kopanja na Zakarpatskej Ukrajine (Forrer 1968, 151, č. 288; Gohl 1904, 5; Kolníková, *v tlači a*; Kotigoroško 1989, 48; Nemeškalová-Jiroudková 1984, 91-92; Pink 1939, 87).

Početný výskyt na hradiskách púchovskej kultúry (Kolníková 2003, 225, tab. 1) dovoľuje predpokladať, že tieto mince boli razené na niektorom z nich. Zatiaľ ale neexistujú o tom iné presvedčivé dôkazy, než samotné mince (z tohto hľadiska je prínosný hromadný nález z Folkušovej, keďže na lokalite sa našlo aj razidlo).

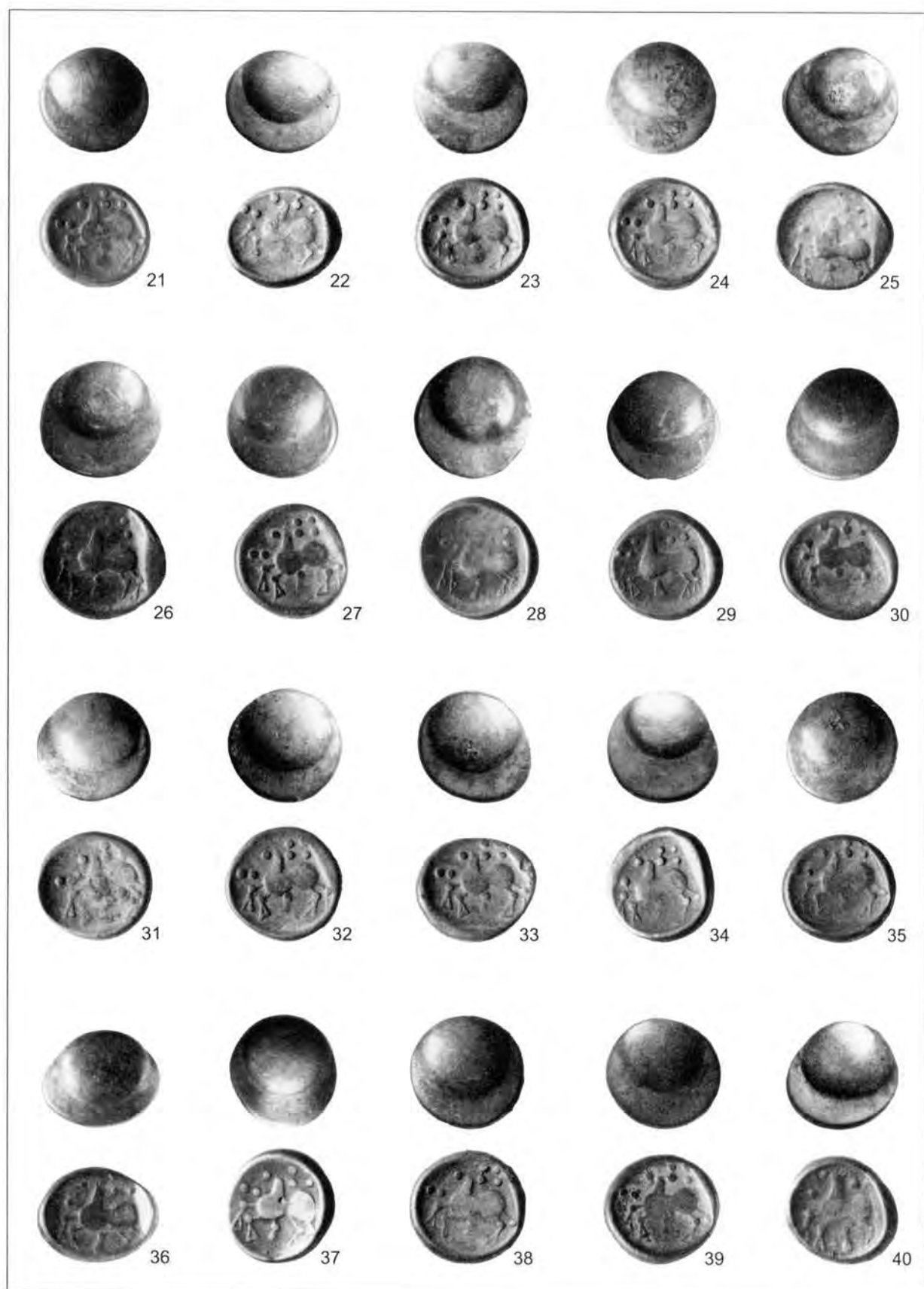
Výskyt mincí typu Divinka sa podľa dostupných nálezov koncentruje na severozápadnom Slovensku, v dobe laténskej osídlenom ľuďom s púchovskou kultúrou. Nepočetné náleziská sa zisťujú v povodí Váhu, medzi mestami Ilava a Žilina. Jedno z prvých známych je hradisko v Divinke, podľa ktorého dostal tento mincový typ pomenovanie. Najpočetnejšie zastúpenie má však na hradisku v Košeci-Nozdroviciach (Kolníková 2000, 80, 82). Miesto razby sa dosiaľ nepodarilo doložiť.

Tabela 1. Prehľad metrologických a technických údajov mincí z hromadného nálezu na Rochovici (od najvyššej po najnižšiu hmotnosť; čísla v tabuľke sú zhodné s číslami na obr. 3-5; pri údají o postavení razidla je hrbol na averze v hornej časti mince).

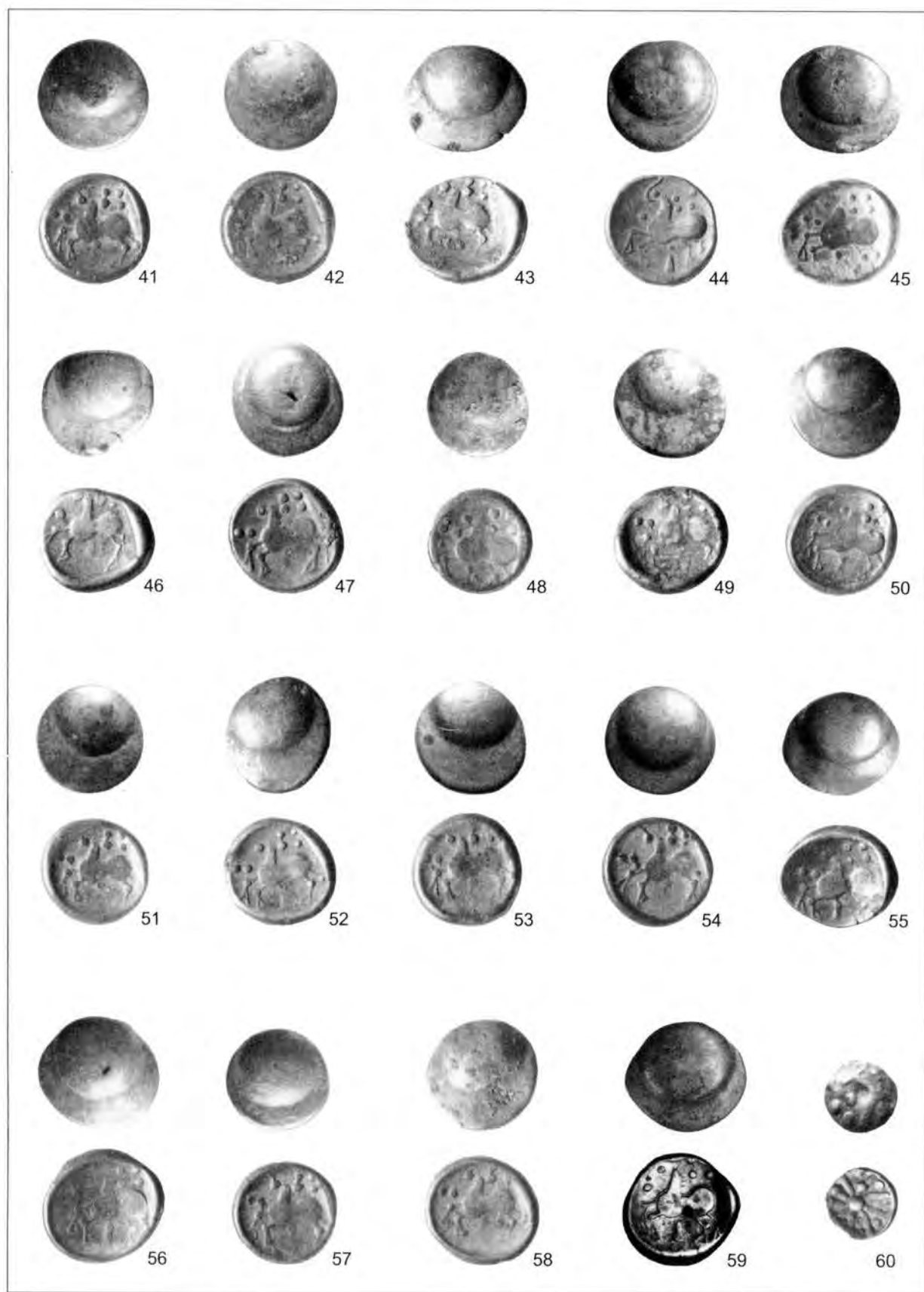
Číslo mince	Hmotnosť (g)	Priemer (mm)	Stav razidla	Postavenie razidla
15	9,703	19 x 19,5	H	12 h
30	9,49	20 x 20,5	H	12 h
60	9,236	20 x 20	E	12 h
5	9,234	19 x 21	G	12 h
26	9,219	21 x 22	H	12 h
7	9,161	19 x 20	G	6 h
3	9,138	20 x 20	G	6 h
39	9,132	19,5 x 20,5	H	12 h
47	9,099	19,5 x 20,5	G	9 h
28	9,068	21,5 x 22	D	12 h
38	9,057	20,5 x 20,5	G	6 h
32	9,055	20,5 x 20,5	G	6 h
27	9,054	20 x 20,5	G	6 h
24	9,051	20 x 20,5	G	6 h
43	9,045	19 x 22	H	12 h
25	9,019	19,5 x 21,5	H	12 h
59	8,995	21 x 21	G	12 h
21	8,991	19 x 20	G	6 h
33	8,942	19,5 x 22	G	6 h
13	8,933	19,5 x 21	G	12 h
35	8,909	19,5 x 20	H	6 h
20	8,909	20 x 20,5	G	12 h
44	8,9	20 x 20	D	12 h
17	8,803	19 x 19,5	G	12 h
40	8,786	19 x 20,5	G	12 h
42	8,751	20 x 20	H	8 h
50	8,723	20 x 20,5	G	12 h
34	8,708	19,5 x 20,5	H	6 h
58	8,705	20 x 21	H	6 h
56	8,683	20 x 22,5	H	12 h
9	8,636	19,5 x 19,5	G	6 h
6	8,626	20 x 20	G	12 h
12	8,539	19 x 21	H	12 h
4	8,527	19 x 22	G	6 h
52	8,475	19,5 x 20,5	G	6 h
23	8,441	20 x 20	H	6 h
36	8,436	17,5 x 21,5	G	12 h
22	8,304	18 x 21	G	6 h
46	8,287	19 x 21	H	6 h
37	8,275	20 x 21,5	G	6 h
11	8,258	18,5 x 21,5	G	6 h
53	8,247	20 x 20,5	G	6 h
55	8,134	19 x 21,5	G	12 h
41	8,113	20 x 20	G	8 h
16	8,053	19,5 x 20	H	7 h
31	8,048	19 x 21,5	G	6 h
18	8,044	20 x 21	H	6 h
2	8,034	20,3 x 20,3	G	6 h
48	7,969	18 x 18,5	H	12 h
51	7,879	20 x 20	H	6 h
49	7,836	19,5 x 20,5	G	6 h
14	7,833	20 x 20,5	H	6 h
19	7,828	20 x 24	G	12 h
57	7,715	19 x 19,5	H	6 h
8	7,554	20,5 x 21,5	G	12 h
1	7,516	21 x 21	H	6 h
45	7,431	19 x 22	G	6 h
10	7,325	19,5 x 19,5	H	6 h
54	7,127	20 x 20	H	6 h
29	7,01	20 x 21	H	6 h
61	1,865	13 x 13	-	
62	1,857	13 x 13	-	

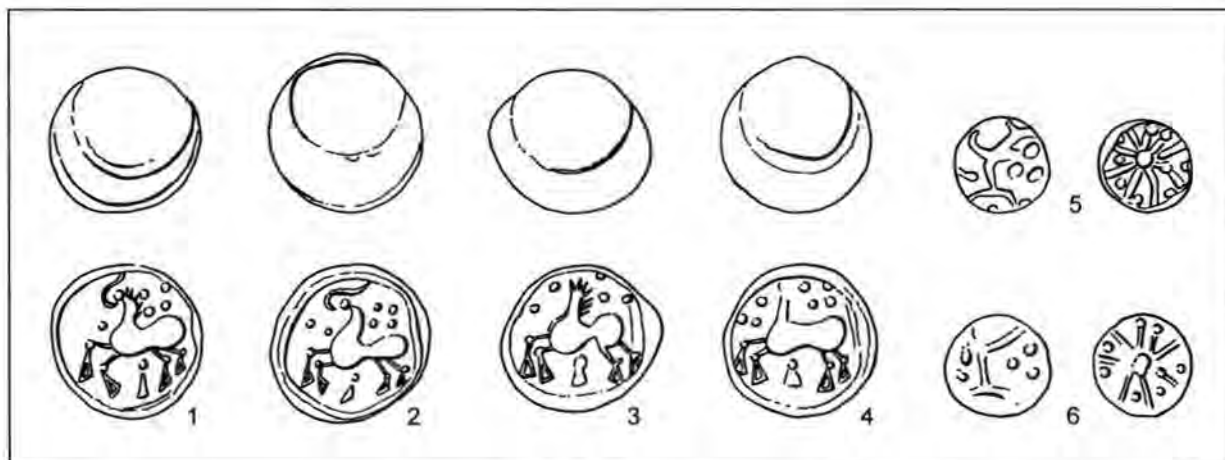
Obr. 3. Rochovica. Mince (1-20) z hromadného nálezu. Strieborné tetradrachmy typu Veľký Bysterec. Číslo mincí sú zhodné s číslami v tabele 1. Mierka 1 : 1.

Obr. 4. Rochovica. Mince (21-40) z hromadného nálezu. Strieborné tetradrachmy typu Veľký Bysterec. Číslo mincí sú zhodné s číslami v tabele 1. Mierka 1 : 1.

Obr. 5. Rochovica. Mince z hromadného nálezu (41-59 - strieborné tetradrachmy typu Veľký Bysterec; 60 - kvinár typu Divinka). Číslo mincí sú zhodné s číslami v tabele 1. Mierka 1 : 1.

Obr. 6. Rochovica. Hromadný nález. Tetrachmy typu Veľký Bysterec: 1 - razidlo D; 2 - razidlo E; 3 - razidlo G; 4 - razidlo H; 5, 6 - mince typu Divinka.

Hromadné nálezy so zastúpením mincí typov Veľký Bysterec a Divinka

Okrem jednotlivo objavených mincí týchto typov prevažne na neskorolátenských hradiskách púchovskej kultúry (Kolníková 2003) evidujeme aj väčšie nálezové súbory - hromadné nálezy. Zatiaľ čo typ Divinka je nateraz zastúpený len v hromadnom náleze z Rochovice, mince typu Veľký Bysterec sú súčasťou šiestich hromadných nálezov. Okrem Rochovice ide o nálezové súbory z nálezísk, ktoré uvádzame v abecednom poradí.

1. Dolný Kubín-Veľký Bysterec I (okr. Dolný Kubín)

Prvýkrát (r. 1879) bol hromadný nález mincí typu Veľký Bysterec (obr. 7: 1) zaznamenaný na tejto lokalite - na hradisku púchovskej kultúry v polohe Trniny (amatérske vykopávky M. Kubíniho). Čoskoro sa dostal na stránky odbornej literatúry (prvýkrát správu o ňom zverejnil časopis *Archeologiai Értésítő* 13, 1879, 410, 411; pozri aj Gohl 1900, 224-241). Odvtedy bol často citovaný najmä v numizmatických príspevkoch (prehľad Ondrouch 1964, 36, 37). Veľké strieborné mince, ktoré sú v ňom zastúpené počtom 17 ks (z toho 1 exemplár našiel P. Čaplovič počas vykopávok na hradisku roku 1957), dostali názov podľa tohto prvého náleziska - typ Veľký Bysterec. Okrem nich boli v tomto súbore zastúpené aj ďalšie mince: 1 strieborná drobná razba (typ Zemplín), 6 zlatých lopatkovitých statérov, 5 mušlovitých statérov veľkobysterského typu a 1 zlatý šperk - náušnica (tab. 4; obr. 9: 1-5). Vzhľadom na spôsob objavenia a vzhľadom na neodborné vykopávky (k priebehu prác pozri Čaplovič 1960, 183) sa pravdepodobne

súbor nezachoval v pôvodnom stave, určitá časť z neho chýba. Vo vzťahu k hromadnému nálezu z Rochovice sú v prvom súbore z Veľkého Bysterca tetrachmy rovnomeného typu takisto z razidiel D-H (tab. 2). V rochovickom súbore je najviac exemplárov z razidla G, v prvom veľkobysterskom súbore z razidla H. Ide približne o rovnakú dobu razby. Pokiaľ ide o hmotnosť, v oboch súborech sú zastúpené mince v rozmedzí 10-8 g, v Rochovici však aj 8-7 g (tab. 3). Z tohto porovnania vyplýva, že rochovický súbor bol uzavretý o niečo neskôr ako veľkobysterský.

V súčasnosti je mincový súbor z Veľkého Bysterca majetkom Oravského múzea v Oravskom Podzámku. Vystavený je v klenotnici vzácných archeologických nálezov v SNM na Bratislavskom hrade. Zastúpením zlatých a strieborných mincí viacerých druhov je jedinečný. V nálezovom fonde na Slovensku, ani inde, dosiaľ nemá obdobu.

2. Dolný Kubín-Veľký Bysterec II (okr. Dolný Kubín)

Na hradisku púchovskej kultúry v polohe Trniny (Pieta 1982, 219, č. 27) bol roku 1985, s odstupom viac ako jedného storočia, odkrytý druhý hromadný nález so zastúpením mincí typu Veľký Bysterec (obr. 7: 2). Približne 80 m od predpokladaného miesta prvého hromadného nálezu ho odkryli pracovníci Archeologického ústavu SAV (K. Pieta, J. Tírpák, Z. Tomo) pri odbornom prieskume lokality s použitím detektora kovov. Účastníkom tejto expedície bol aj P. Čaplovič (Oravské múzeum v Oravskom Podzámku), ktorý na tomto nálezisku uskutočnil vykopávky v roku 1957. Po nich, ale aj po preskúmaní rôznych pôvodných správ o objavení

1

2

Obr. 7. Dolný Kubín-Velký Bysterec. 1 - prvý hromadný nález; 2 - druhý hromadný nález.

Tabela 2. Mince typu Veľký Bysterec z rôznych fáz úpravy razidla, zastúpené v hromadných nálezoch.

Číslo	Nálezisko	Razidlo							
		A	B	C	D	E	F	G	H
1.	Dolný Kubín- -Veľký Bysterec I	-	-	-	2	3	1	4	7
2.	Dolný Kubín- -Veľký Bysterec II	-	-	-	7	-	-	-	-
3.	Komárno	-	-	-	-	1	-	-	-
4.	Likavka	-	-	-	-	3	1	1	6
5.	Óhuta	-	-	-	1	-	-	-	-
6.	Žilina-Rochovica	-	-	-	2	1	-	33	24

Tabela 3. Hmotnostné relácie mincí typu Veľký Bysterec zastúpené v hromadných nálezoch.

Hmotnosť (g)	Nálezisko					
	Dolný Kubín- -Veľký Bysterec I	Dolný Kubín- -Veľký Bysterec II	Komárno	Likovka	Óhuta	Žilina-Rochovica
11-10	-	-	1	-	-	-
10-9	10	-	-	9	-	15
9-8	7	-	-	2	-	32
8-7	-	1	-	-	-	12
7-6	-	9	-	-	-	-
6-5	-	15	-	-	-	-
5-4	-	2	-	-	-	-
4-3	-	1	-	-	-	-

Tabela 4. Štruktúra hromadných nálezov so zastúpením mincí typu Veľký Bysterec (skratky: VB = Veľký Bysterec; MS = mušlovitý statér; LS = lopatkovitý statér; Z = Zemplín; Sp = Spiš; Div = Divinka; Óh = Óhuta).

Číslo	Nálezisko	Mincové typy								
		VB	MS	LS	Z	Sp	Div	Szőny	Óh	Iné
1.	Dolný Kubín- -Veľký Bysterec I	17	5	6	1	-	-	-	-	-
2.	Dolný Kubín- -Veľký Bysterec I	7	-	-	1	21	-	-	-	1
3.	Komárno	1	-	-	-	-	-	33	-	6
4.	Likavka	11	-	-	-	-	-	-	-	-
5.	Óhuta	01?	-	-	-	-	-	-	323?	3?
6.	Žilina-Rochovica	60	-	-	-	-	4	-	-	-

prvého hromadného nálezu, sa podarilo miesto jeho ukrytia lokalizovať „... v priestore spodnej terasy vrcholovej plošiny hradiska. Bol rozptýlený na malej ploche a pravdepodobne prekrytý žarnovom...“ (Pieta / Kolníková 1986, 383). Roku 1956 sa P. Čaplovičovi podarilo pre múzeum získať prvý hromadný nález zo súkromnej zbierky. Nález druhého komplexu mincí na tejto lokalite bol prekvapením, keďže po objave prvého sa tu vystriedal celý rad „výskumníkov“ a prekopali ju aj miestni občania.

Druhý hromadný nález obsahoval 29 keltských strieborných mincí (7 ks typu Veľký Bysterec, 21 ks typu Spiš, 1 ks typu Zemplín) a 1 rímsky denár cisára Augusta, razený v rokoch 2 pred Kr. až 14 po Kr. (tabela 4, obr. 9: 6, 7, 12). Ide o prvý, a zatiaľ jediný hromadný nález s takýmto zložením. Ani tento však nebol zachránený v úplnosti. Nebol totiž odkrytý na jednom mieste, ale pôsobením erózie bol rozptýlený dolu svahom polohy Trniny. Neúplnosť súboru potvrdzuje aj fakt, že pri vysádzaní lesného porastu v tejto polohe údajne našiel horár ďalšiu striebornú mincu (jej osud nie je známy). Úvahy o tom, či tento súbor nie je súčasťou prvého hromadného nálezu z tejto lokality, vyvracia okrem náleзовých súvislostí najmä jeho úplne odlišná obsahová štruktúra. Mince zastúpené v tomto nálezovom súbore majú zníženú hmotnosť - typ Veľký Bysterec 7,75-5,49 g, typ Spiš 6,76-3,90 g (tabela 3), vyrazené boli na menšom kotúčiku (cca o 2-3 mm). V tejto súvislosti sa vynára problém, či ide o nižšie nominálne tetradrachmy (didrachmy, drachmy?), alebo či na zníženie hmotnosti pôsobil časový faktor a nedostatok mincového kovu. Tento problém riešime na inom mieste (Kolníková, v tlači a). V tomto súbore sú zastúpené mince typu Veľký Bysterec z razidla D (7 ks), ktorým boli razené aj mince z prvého veľkobysterského hromadného nálezu (2 ks) a z Rochovice (2 ks), no na mincovom kotúčiku s vyššou hmotnosťou.

Druhý veľkobysterský hromadný nález je zaevidovaný v numizmatickom katalógu Archeologického ústavu SAV pod č. 6743-6772; v súčasnosti je vystavený v expozícii nitrianskeho múzea.

3. Komárno

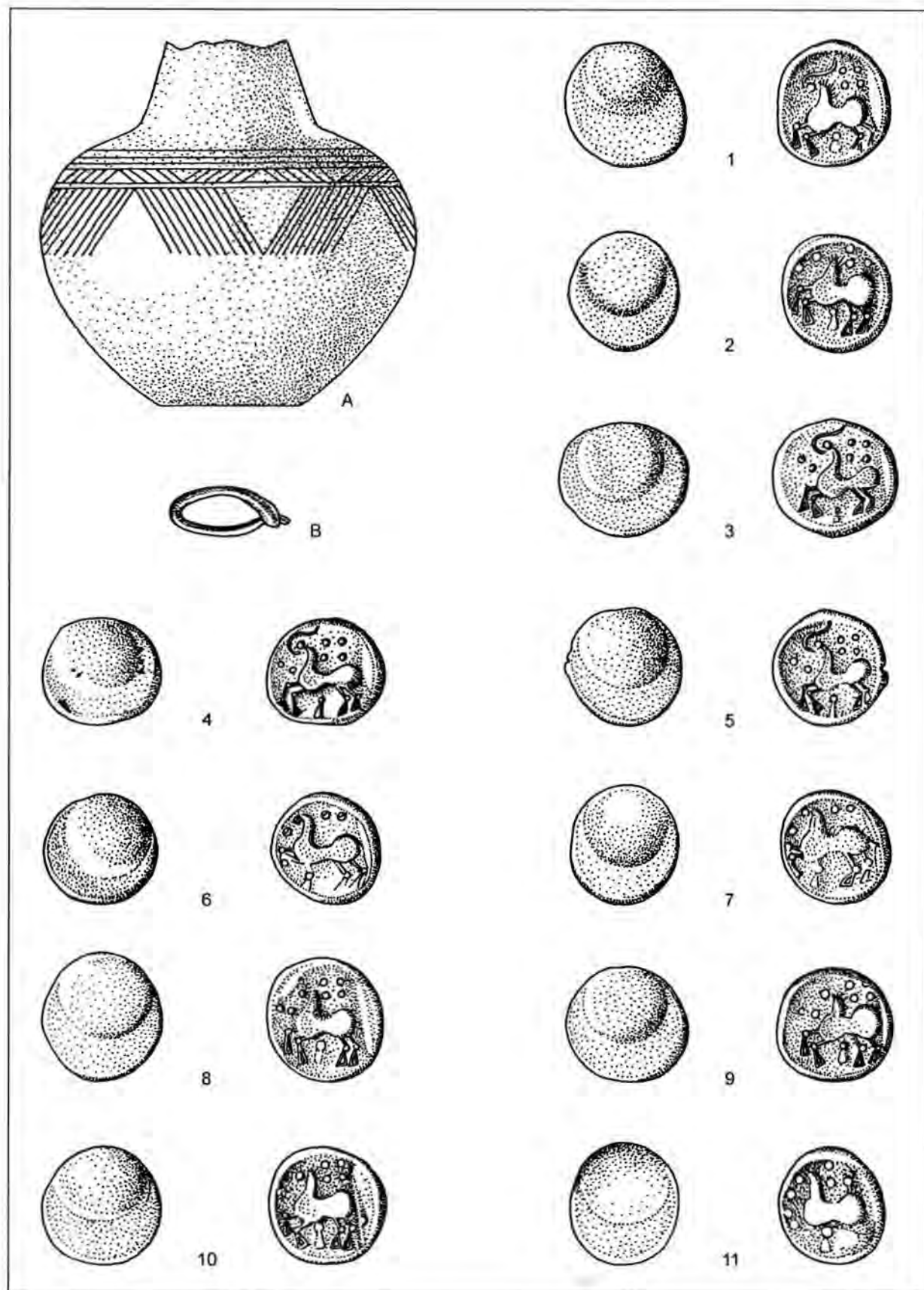
(okr. Komárno)

Roku 1970 zverejnil K. Castelin hromadný nález keltských mincí, uložený v Musée des Antiquités Nationales v Saint-Germain-en-Laye pri Paríži. Podľa jeho informácie bol objavený v roku 1876. Do katalógu numizmatickej zbierky uvedeného múzea bol v tomto roku zaevidovaný s údajom: „*Trouvaille faite à Komorn (Hongrie) chef lieu du comitat de Komorn dans l'île de Schütt au confluent du Danube et du Waag. 1876. 34M*“ (teda, že: „... nález bol objavený v Komárne, hlavnom

meste župy Komárno, na Žitnom ostrove, pri sútoku Dunaja a Váhu, 1876“). K. Castelin si nebol istý, z ktorého Komárna nález pochádza. Uvažoval, či ide o ľavú alebo pravú stranu Dunaja, prípadne či súbor nebol objavený niekde v okolí. Jeho pochybnosti však jednoznačne vyvracia údaj v katalógu múzea v Saint-Germain: „... objavený bol na Žitnom ostrove, pri sútoku Dunaja a Váhu“, čiže na severnej strane slovensko-maďarskej hranice, v dnešnom Komárne. Okrem toho, že ide o staronový prírastok do nálezového fondu keltských mincí z územia dnešného Slovenska (Nálezy mincí IV, 49, č. 21), predstavuje prínos k riešeniu pertraktovanej problematiky mincí typu Veľký Bysterec, aj keď v nálezovom súbore z Komárna je tento typ zastúpený jediným exemplárom.

Podľa zistení K. Castelina strieborná tetradrachma typu Veľký Bysterec (K. Castelin ho nazval typom Trniny, podľa polohy prvého náleziska - hradiska vo Veľkom Bysterci, tento názov sa však neujal), má hmotnosť 10,5 g, priemer 22 mm (tabela 3). Podľa našej klasifikácie je minca razená upravovaným razidlom E (Kolníková, v tlači a). Z tohto razidla sú tetradrachmy typu Veľký Bysterec zastúpené v prvom veľkobysterskom súbore, v súbore z Likavky a jeden exemplár je aj z Rochovice (tabela 2). Okrem veľkobysterskej tetradrachmy bolo v súbore z Komárna ďalších 33 mincí (tabela 4). Z tohto počtu je 27 drobných strieborných exemplárov, ktoré K. Castelin rozčlenil do troch skupín (obr. 9: 9-11). Do prvej zaradil 12 mincí so štylizovanou hlavou en face na averze a na reverze s koňom orientovaným v smere doľava (priemer mincí: 12 mm, priemerná hmotnosť: 0,774 g; typ *Dessau* 1910, č. 288, *Paulsen* 1933, č. 658-661, *Pink* 1939, č. 548). Dosiaľ sú zastúpené len v tomto komplexe (obr. 9: 9), ostatné sú v katalógoch uvádzané bez náleziska. Do druhej skupiny začlenil 4 exempláre na averze s vetvičkou a na reverze opäť s koňom orientovaným v smere doľava (priemer mincí: 12 mm, priemerná hmotnosť: 0,750 g; typ *Paulsen* 1933, č. 662, 663; *Pink* 1939, č. 549), takisto uvádzané bez náleziska (obr. 9: 10). Do tretej skupiny patrí 7 mincí podobných druhej skupine, no na averze už len so stopami vetvičky (priemer mincí: 7,5-10 mm, priemerná hmotnosť: 0,421 g; typ *Paulsen* 1933, č. 664, 665), rovnako bez náleзовých súvislostí (obr. 9: 11). Mince sú uložené v múzeu Saint-Germain (inv. č. 3209-3235). K. Castelin však uvádza, že v tomto hromadnom náleze bolo aj ďalších 6 mincí (inv. č. 3236-3238, 3240-3242), ktoré z nevysvetlených dôvodov neidentifikoval a plánoval sa k nim vrátiť neskôr, k čomu však už nedošlo (Castelin 1969-1970, 3-5). Ide o prvý hromadný nález takéhoto zloženia a o prvý spoločný výskyt tetradrachmy typu Veľký Bysterec a uvedených drobných mincí.

Podobné drobné mince, aké sú zastúpené v hromadnom náleze z Komárna, boli objavené aj na

Obr. 8. Likavka. Hromadný nález. A - nádoba, v ktorej boli mince a drôt; B - strieborný drôt; 1-11 - tetradrachmy typu Veľký Bysterec (1 - razidlo D; 2 - razidlo E; 3-5 - razidlo F; 6-11 - razidlo G). Mierky A, B - rôzne; 1-11 - 1 : 1.

susednom nálezisku Komárom-Szőny (Kom. Komárom-Esztergom) v Maďarsku. Ide o 5 exemplárov predstavujúcich tri druhy, ktoré zverejňuje R. Paulsen (1933, č. 658, 659, 662, 664, 665). Posledné dva exempláre uvádza ako pravdepodobné nálezy zo Szönyu. Neskôr sa k nim vracia aj K. Pink (1939, 110). Uložené sú v Maďarskom národnom múzeu v Budapešti. Podľa K. Castelina (1969-1970, 5n.) boli v numizmatickej zbierke Maďarského národného múzea zaevidované v roku 1910, čo považuje za dobu objavu. Aj napriek tomu, že sám upozorňuje na nedostatok nálezových údajov (uvádza sa len nálezisko a rok prevzatia mincí do zbierky), súbor považuje za uzavretý nálezový celok a pripája k nemu aj zlatú bójsku tretinu statéra (priemer: 13,3 mm, 2,23 g, typ Paulsen 1933, č. 460), objavenú na tom istom nálezisku. Aj keď tieto mince, ale aj ďalšie uvádzané z tejto lokality K. Pinkom (1939, 142, č. 226) poukazujú na laténske osídlenie územia dnešného Komárom-Szőny (za zistenie dnešných názvov starých maďarských nálezísk vďačím kolegovi Péterovi Prohászskovi z Ostrihomu), prinajmenej od začiatku neskorého laténu, ak nie ešte skôr, predsa len neexistujú o tom iné archeologické doklady. Preto treba Castelinov názor o keltskej osade a mincovni v Brigetiu považovať za nepodložený. Rovnako nie je správne označovať tieto mince ako typ Brigetio, keďže ide o názov rímskej stanice a v odbornej numizmatickej literatúre pre označenie mincového typu používame dnešný názov náleziska. Na druhej strane existenciu významnej laténskej osady na území dnešného Komárna naznačujú nové, zatiaľ podrobne nezverejnené archeologické nálezy (Pieta 2001, 784). Preto treba počkať s lokalizáciou mincovej dielne v komárňanskej oblasti až do vyhodnotenia výsledkov archeologického výskumu, s prihliadnutím na doterajšie nálezy keltských mincí. Možno však súhlasiť s K. Castelinom, že drobné mince z Komárom-Szőny a z hromadného náleziska z Komárna pochádzajú z rovnakej mincovej dielne. Razené boli v tom istom čase, asi v druhej tretine 1. stor. pred Kr. (krátko po polovici 1. stor. pred Kr. - Castelin 1969-1970, 6, 10). Odmietnuť však treba jeho podozrenie, že mohlo by ísť o jeden rozdeľný nálezový súbor. Ani sám totiž nedokázal vysvetliť veľký časový rozdiel medzi dátumom objavenia obidvoch súborov.

Minca typu Veľký Bysterec, ktorá je zastúpená v hromadnom náleze z Komárna z roku 1876, predstavuje v ňom staršiu razbu - z prvej tretiny 1. stor. Naznačuje kontakt, pravdepodobne obchodný, laténskeho osídlenia v komárňanskej oblasti so sídelným prostredím púchovskej kultúry na severnom Slovensku. Smer mu udávala rieka Váh, prípadne jej prítoky.

4. Likavka

(okr. Ružomberok)

Počas reštaurátorských a konzervačných prác Slovenského ústavu pamiatkovej starostlivosti na hrade Likava, vybudovanom na mieste hradiska púchovskej kultúry (dokladajú ho najmä početné zlomky hlinených nádob), bol v roku 1977 objavený hromadný nález mincí typu Veľký Bysterec. V nádobe bolo uložených 11 mincí a stočený strieborný drôt (obr. 8). Nádoba bola nájdená „... v reze valom na severnom okraji predhradia.“ Umiestnená bola „... na severnej vonkajšej strane valu, asi 80 cm pod povrchom a asi 20 cm nad kamenným jadrom“ (Hlinka/Hoššo 1980, 103). Autor výskumu (J. Hoššo) predpokladá, že miesto nálezu na vale bolo sekundárne, pretože osídlenie púchovskej kultúry bolo porušené pri výstavbe stredovekého hradu (v prvej správe o náleze sa ako súčasť mincového komplexu uvádza aj kuželovitý prívesok, štítkové kovanie kľúčového otvoru a železný klinec, no podľa informácie K. Pietu tieto predmety do mincového súboru dodatočne pripojili prítomní robotníci).

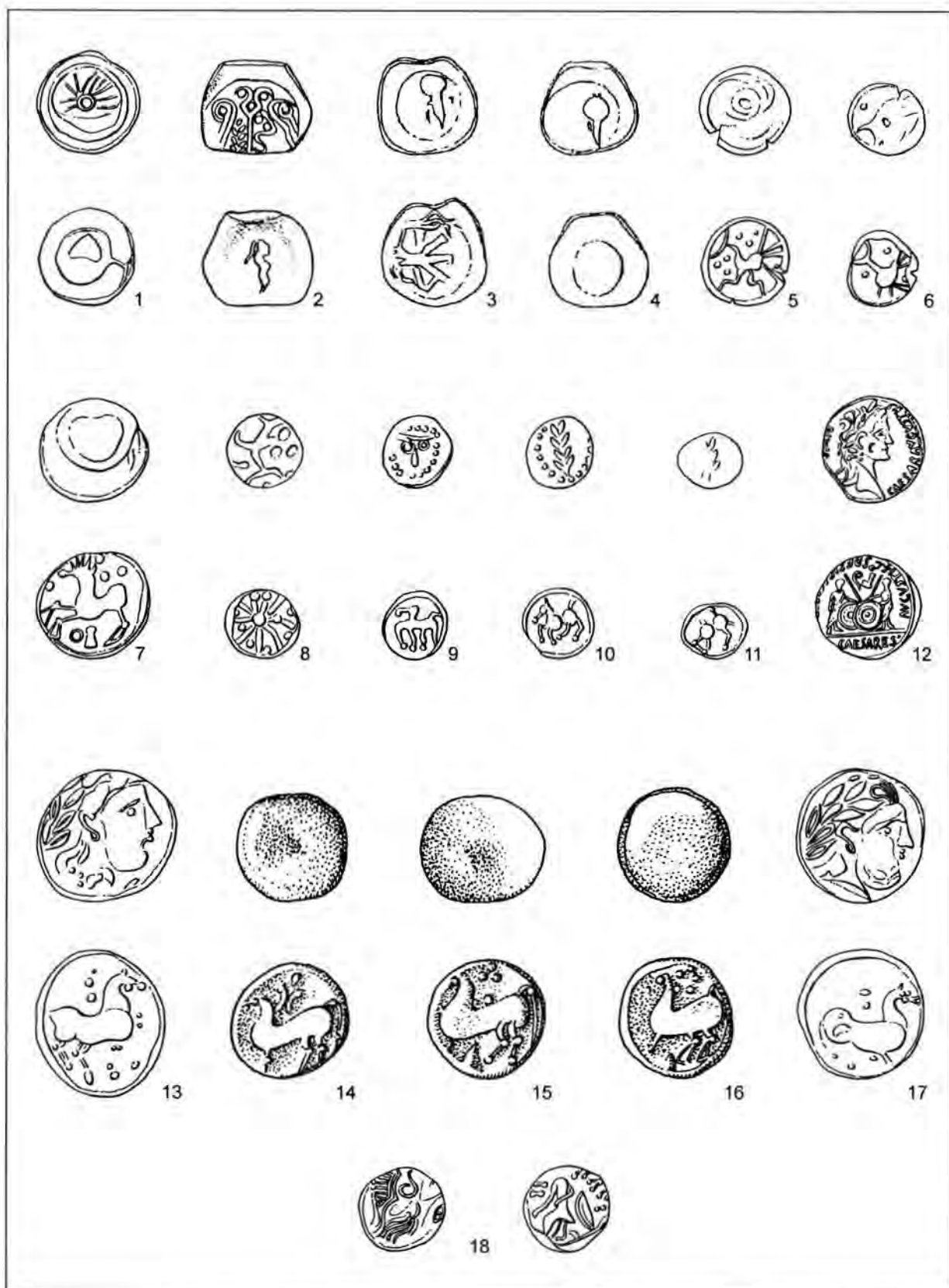
Mince typu Veľký Bysterec z tohto hromadného náleziska sú strieborné tetradrachmy s hmotnosťou medzi 9,90-8,62 g (mince s takouto hmotnosťou sú zastúpené najmä v súbore Dolný Kubín-Veľký Bysterec I, ale aj v Žiline-Rochovici). Vyrazené boli razidlom s úpravami E, F, G, H (tabuľka 2; 3).

Nálezový súbor z Likavky je uložený v Liptovskom múzeu v Ružomberku.

5. Óhuta

(Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén)

Hromadný nález z tohto náleziska na území severného Maďarska, objavený v roku 1846, podľa zverejnených údajov obsahoval 376 mincí. Boli v ňom sústredené viaceré mincové typy. Medzi nimi sú uvádzané aj tetradrachmy typu Veľký Bysterec (Gohl 1904, 4), na čo upozorňuje J. Eisner (1927, 19, pozn. 161). E. Fiala v katalógu Windisch-Grätzovej zbierky zobrazuje jednu z nich ako súčasť hromadného náleziska z Óhuty (Fiala 1900, č. 2882). Je to exemplár razený razidlom D (Kolníková, v tlači a). Dnes sa už nedá presne zistiť, koľko veľkobysterských mincí bolo zastúpených v tomto nálezovom súbore. Vo väčšine publikovaných zmienok sú totiž všetky označené buď podľa averzu ako typ s hrboľom, alebo podľa reverzu ako typ s koňom s uzdou (Pink 1939, 142, č. 219), prípadne všeobecne ako „kotinské mince“. Príkladom takéhoto postupu je publikácia M. B. Hellebrandtovej (1992, 56 n.), v ktorej sú všetky mince na averze s hrboľom a na reverze s koňom označené ako „kotinský typ“, bez ohľadu na typologické odlišnosti.

Obr. 9. Iné mince zastúpené v hromadných nálezoch tetradrachmiem typu Veľký Bysterec. 1 - Au mušlovitý statér; 2-4 - Au lopatkovité statéry; 5, 6 - Ar typ Zemplín; 7 - Ar typ Spiš; 8 - Ar typ Divinka; 9-11 - Ar typ Komárno/Komárom; 12 - augustovský denár; 13, 17 - Ar tetradrachmy audoleonského typu; 14-16 - Ar typ Óhuta, varianty; 18 - Ar drachma macedónskeho typu. Mierka 1 : 1.

Aj keď sú mince na averze s hrboľom typologicky príbuzné, predsa sa ich reverzné vyobrazenie v detailoch líši (Kolníkova, v tlači a). Potvrďuje to aj rozdielny geografický výskyt. Zatiaľ čo nálezy mincí typu Veľký Bysterec sa koncentrujú na severnom Slovensku, v osídlení ľudu s púchovskou kultúrou (Pieta 1982), tetradrachmy typu Óhuta sa vyskytujú viažu k severomaďarskému laténskému osídleniu.

Hromadný nález z Óhuty nie je zverejnený v úplnosti. Pôvodne sa dostal do zbierky princa Windisch-Grätza (súpis - Fiala 1900). Mince z neho sú dnes uložené vo viacerých zbierkach, napríklad 2 mince (Dessewffy 1910, č. 1187, 1190) sú v numizmatickej zbierke Maďarského národného múzea v Budapešti, 6 mincí (Dembski 1998, č. 1288, 1289, 1295, 1296, 1326, 1493) je v numizmatickej zbierke Umeleckohistorického múzea vo Viedni; 3 mince (Hellebrandt 1992, 60, č. 1, 3, 9) má vo zbierke Herman Ottó Múzeum v Miškolci. A. Leszih (1908, 98) a J. Eisner (1927, 18, pozn. 158) poznamenávajú, že niekoľko exemplárov sa nachádzalo v múzeu v Košiciach.

Zachované informácie (sústredil ich Pink 1939, 142, č. 219) naznačujú, že v tomto hromadnom náleze sú zastúpené predovšetkým mince typu Óhuta. Tento názov použil už J. Eisner (1927, 18), aby zvýraznil rozdielnosť v skupine mincí na averze s hrboľom. Mince typu Óhuta majú hrboľ v strede mincového kotúčika, na rozdiel od veľkobysterských, na ktorých je poväčšine umiestnený excentricky. Na reverze óhutských je realisticky znázornený koň, ktorý má pod bruchom plastický trojuholník (obr. 9: 15). Chýba na nich kužeľkovitý symbol, aký je na reverze mincí veľkobysterského typu so štylizovaným koňom. Aj keď na niektorých óhutských exemplároch má koň trojuholníkové kopytá (obr. 9: 16) ako na veľkobysterských minciach, na väčšine sú kopytá znázornené guľkami (obr. 9: 15). Jazdec (obr. 9: 15, 16) je tiež štylizovaný z guľiek (Kugelreiter = Pink 1939, č. 357, 358), alebo je znázornený dvomi oblúkmi (obr. 9: 14) na koncoch s guľkami (Knochenreiter - Pink 1939, č. 365).

V hromadnom náleze z Óhuty okrem týchto miestnych razieb - súvisiacich zrejme s hradiskom v Bükk-szentlászló-Nagysánc, ako to dokazuje aj jeden exemplár nájdený na tejto lokalite počas výskumu M. Párduczka roku 1958 (Hellebrandt 1992, 37 n., 59, obr. XIII, tu aj staršia literatúra) - a príbuzných veľkobysterských exemplárov, sú zastúpené aj mince z iných keltských oblastí (obr. 9: 13-18; tabeľa 4):

- tetradrachmy audoleonského typu (obr. 9: 13, 17) „s vysokým reliéfom“ (Dessewffy 1910, č. 1187: 12,02 g; Pink 1939, 94, č. 406: 11,52 g), ktorých pôvod sa hľadá v severovýchodnom Maďarsku (Torbágyi 1997, 9),

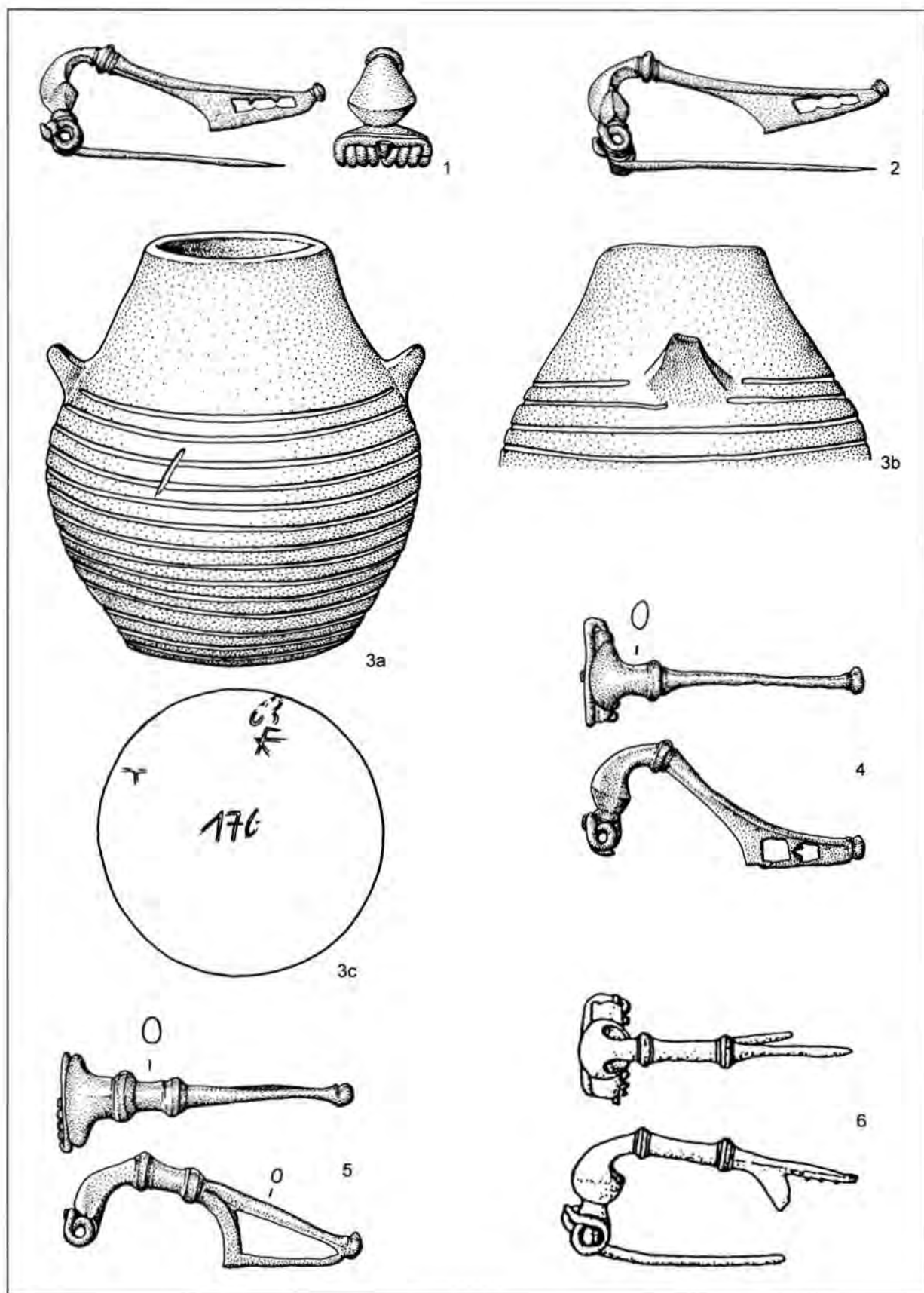
- typ s jazdcom na hlave s prilbou (Helmschweif-reiter = Pink 1939, 62, bohužiaľ, nie je zobrazený, preto nie je možné určiť o aký variant tohto typu ide) - zaradený do tzv. srbskej skupiny (Popović 1987, 39-41, tab. 3),

- „drachma s hlavou Pallas Athény“ (Pink 1939, 142, č. 219). Tento exemplár reprezentuje tzv. zmiešaný typ, razený podľa drachiem Alexandra Veľkého a Filipa III. (obr. 9: 18), s pôvodom na tráckom území, medzi Balkánom a Dunajom, kde sa razba predpokladá okolo polovice 2. stor., resp. v druhej polovici 2. stor. pred Kr. (Preda 1973, 328, 448).

Posledné dve mince naznačujú, že sa do óhutskeho hromadného nálezu dostali z juhovýchodu. Trácka imitácia dovoľuje predpoklad, že mincový súbor z Óhuty vznikol koncom 2., najneskôr na začiatku 1. stor. pred Kr. Do tohto obdobia možno datovať aj razbu mincí typu Óhuta. Óhutský mincový súbor bol zrejme vytváraný dlhšiu dobu, v konečnej fáze sa do neho dostali mince typu Veľký Bysterec. Evidovaný veľkobysterský exemplár, zastúpený v súbore, pochádza z razidla D. Jeho vysoká hmotnosť naznačuje, že patrí do počiatočnej fázy razby mincí typu Veľký Bysterec, približne na začiatok prvej tretiny 1. stor. pred Kr.

Chronologické zaradenie a funkcia

Podľa doterajších poznatkov strieborné tetradrachmy typu Veľký Bysterec boli razené v sídelnom priestore ľudu s púchovskou kultúrou na severnom Slovensku v neskorolatónskom stupni D, približne od začiatku 1. stor. pred Kr. Vtedy tu totiž došlo k podstatnému nárastu obyvateľstva, k zakladaniu nových opevnených sídiel a neopevnených osád, k využívaniu surovínových zdrojov a rozvoju remesiel, k nárastu obchodu (Pieta 1982, 214, 215). Dosiaľ však nie sú k dispozícii nálezové súbory, ktoré by umožnili spresniť datovanie začiatkov razby a jej ďalšieho priebehu. Oporu v tomto úsilí zatiaľ predstavuje len vyššie uvedený hromadný nález z maďarského náleziska Óhuta, v ktorom boli okrem prevahy mincí óhutskeho typu zastúpené aj veľkobysterské tetradrachmy (Eisner 1927, 19; Gohl 1904, 4; Leszih 1908, 25). Jediný zobrazený exemplár (Fiala 1900, č. 2882) pochádza z upravovaného razidla D. Podľa hmotnosti patrí do prvej fázy razby mincí tohto typu. Depot z Óhuty, ako sme už spomenuli, datuje trácka napodobenina macedónskej drachmy do konca 2., resp. na začiatok 1. stor. pred Kr. To predstavuje *terminus ad quem* pre časové určenie začiatku razby veľkobysterských mincí. Takéto datovanie nemôže ovplyvniť fakt, že 3 tetradrachmy veľkobysterského typu boli nájdené v sídliskovom objekte osady Liptovská Mara III, na základe

Obr. 10. 1-3 - spony a keramika z hromadného nálezu z Rochovice; 4-5 - ojedinelé nálezy z Rochovice; 6 - spona z Liptovskej Sielnice-Liptovskej Mary II (Pieta 1997a, Abb. 1: 21). Rôzne mierky, spony mierne zmenšené.

sprievodných nálezov zaradenom do konca LTD2, resp. do včasnorímskeho stupňa B1a, teda do tzv. katastrofického horizontu púchovskej kultúry. Aj keď sa mince v čase katastrofy ocitli v tomto objekte, možno predpokladať, že jeho obyvateľom slúžili už dávno pred ňou. Na základe tohto nálezu súboru preto sotva možno datovať razbu strieborných tetradrachiem veľkobysterského typu do obdobia LTD2, ako to naznačil K. Pieta (1982, 68-72). V krízovom období LTD2 a B1a sa razba týchto mincí končí v dôsledku nepriaznivých udalostí. Nápor cudzích etník spôsobil, že v sídelnom priestore ľudu púchovskej kultúry dochádza nielen k ukončeniu mincovej razby, ale najmä k ukrývaniu peňažného majetku. Svedectvo o tom poskytuje druhý hromadný nález z Dolného Kubína-Veľkého Bysterca, obsahujúci mincu cisára Augusta, razenú v rokoch 2 pred Kr. až 14 po Kr. (Mattingly/Sydenham 1923, 90, č. 350).

Mince typu Veľký Bysterec boli razené v priebehu takmer celého 1. stor. pred Kr. Nebola to ale pravidelná razba, skôr sa zakladala na občasnej aktuálnej potrebe mincí a na dostatočných zásobách drahého kovu. Keďže sa s razbou začalo v období hospodársko-politickej prosperity, prvé mince mali vysokú hmotnosť. S postupujúcou krízou bolo treba s drahým kovom (striebrom) šetriť. To sa prejavuje na zníženej hmotnosti mincí a na zmenšených mincových kotúčikoch.

Podľa porovnania hmotnosti mincí typu Veľký Bysterec, nachádzajúcich sa v hromadných nálezoch, ako aj podľa ich typovej štruktúry možno konštatovať, že nateraz najstarší súbor so zastúpením veľkobysterských mincí je súbor z Ohuty, zo začiatku 1. stor. pred Kr. V priebehu prvej tretiny 1. stor. pred Kr. sa začalo s teauráciou mincí v súboroch z Dolného Kubína-Veľkého Bysterca I, z Likavky a Rochovce. Ako prvý bol uzavretý súbor z Likavky, o niečo neskôr prvý veľkobysterský, ako aj rochovický súbor. V posledných dvoch sú totiž zastúpené mladšie razby z púchovského kultúrneho prostredia (typy Zemplín a Divinka).

Hodnotu prvého veľkobysterského hromadného nálezu zvyšujú zlaté mince (lopatkovité a mušlovité statéry), pravdepodobne z prvej polovice 1. stor. Druhý súbor z Dolného Kubína-Veľkého Bysterca bol vytvorený neskôr ako vyššie uvedené nálezy komplexu, azda krátko po polovici 1. stor. pred Kr. Pred ukrytím bol do neho vložený rímsky augustovský denár. Do prvej polovice 1. stor. pred Kr. možno datovať aj komárňanský súbor s prevahou drobných mincí typu Komárno/Komárom (tabela 3).

Všetky veľkobysterské mince, uložené v menovaných nálezoch, boli razené razidlami D-H, najviac ich pochádza z razidla G-H (tabela 2).

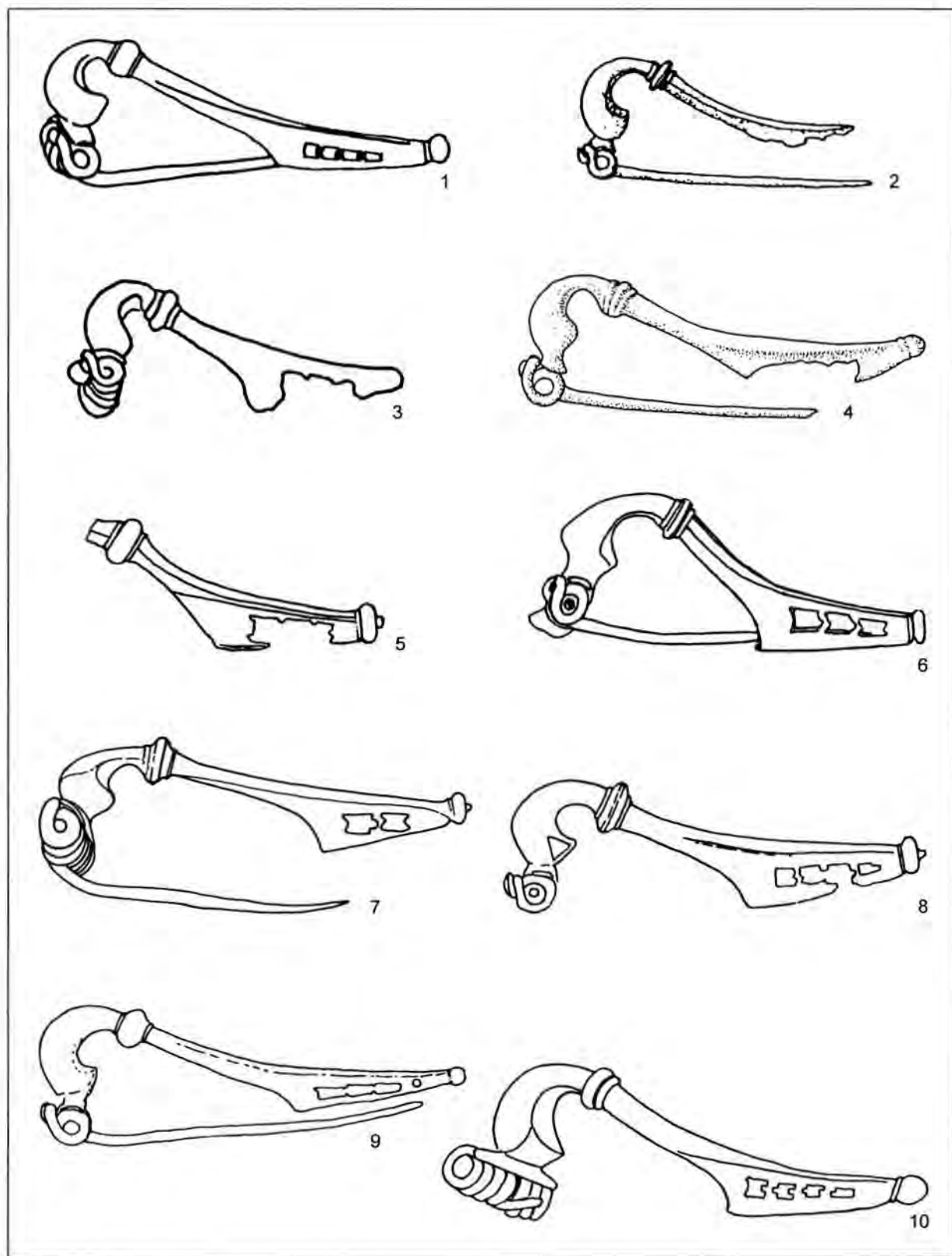
Je to náznak razby na jednom mieste, ako to vyplýva aj z pomerne vyrovnanej hmotnosti (tabuly 2 a 3).

Celé 1. stor. pred Kr. reprezentovali mince typu Veľký Bysterec vládnucu zložku obyvateľstva s púchovskou kultúrou. Slúžili k tvorbe kmeňového pokladu, predstavovali platidlo v rukách kmeňových náčelníkov. Odmeňovali nimi svojich bojovníkov, v diaľkových obchodných kontaktoch získavali za ne potrebný, často aj prepychový tovar, platili nimi za priazeň božstiev. Pravdepodobne neplnili funkciu regulárneho obeživa. Treba to konštatovať aj napriek tomu, že okrem tetradrachiem sa v nálezoch vyskytujú aj exempláre s nižšou hmotnosťou (di-drachmy, drachmy?), a to nielen zo striebra, ale aj z medi, resp. aj iné podobné mincové typy (napr. Spiš, Liptovská Mara, Zemplín, Hrabušice). Je prirodzené, že v čase nebezpečenstva vlastníci mincí tento majetok ukrývali v refúgiách vybudovaných na najbližších kopcoch, na horských prechodoch či iných vhodných miestach, alebo ich využívali pri kultových obradoch. Za takýchto okolností bol na Rochovici ukrytý posudzovaný súbor mincí a spôn.

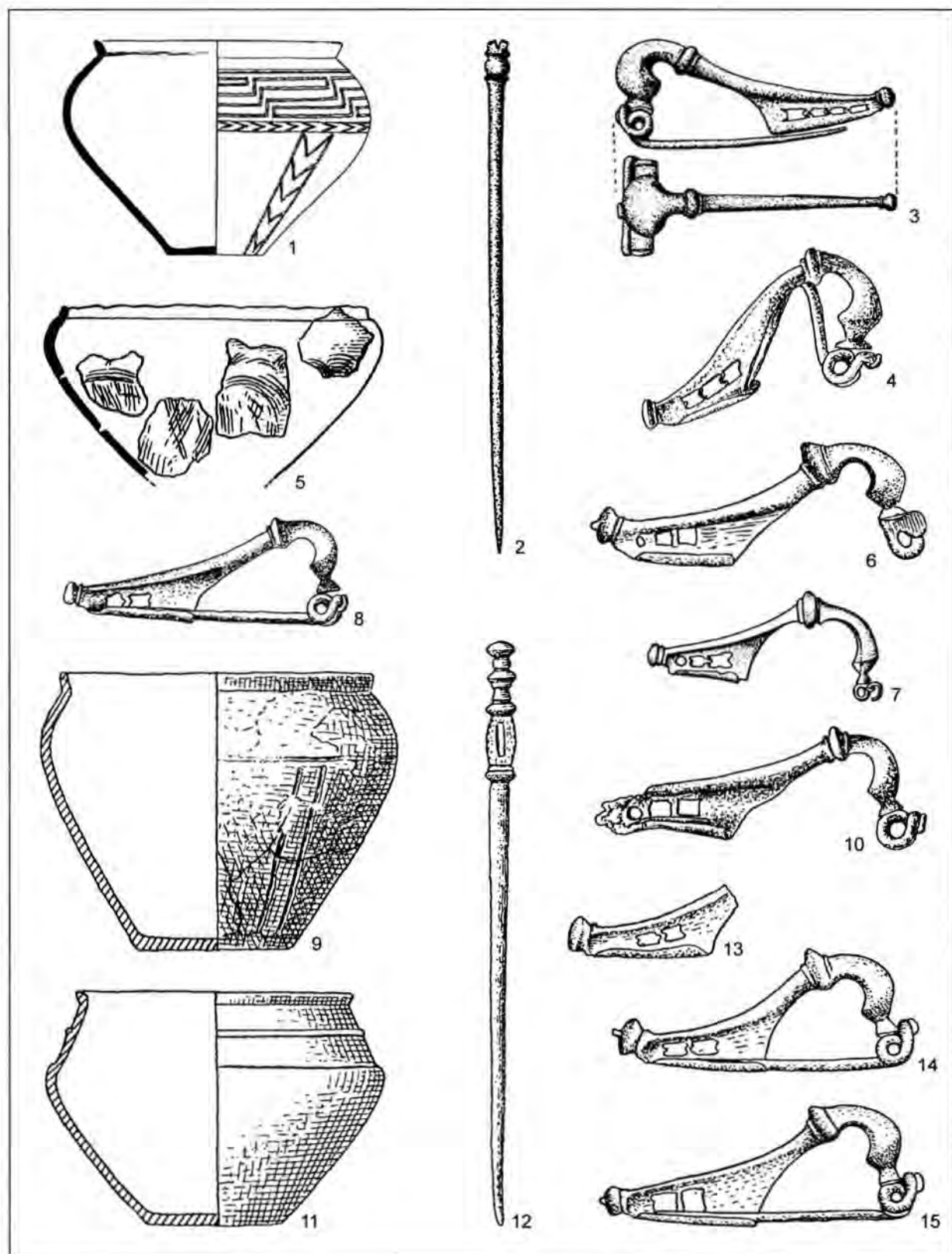
B. Spony

Pár bronzových úplne identických spôn (obr. 2: 3, 4; 10: 1, 2) patrí do kategórie výrazne členených spínadiel Almgrenovej skupiny IV, k typu A 67 (Almgren 1923, 34, Taf. IV). Uvedené spony tvoria bezpochyby najčastejšie analyzované, typologicky najdetailnejšie prepracované a chronologicky dobre ukotvenú skupinu spôn z počiatku doby rímskej. Po O. Almgrenovi k prehĺbeniu poznatkov o rozšírení, datovaní a pôvode najstarších výrazne členených spôn prispeli viacerí autori (najmä Buora 2002, 67, 70; Droberjar 1999, 141 n.; Gugl 1995, 11 n., Taf. 2: 11-14; Hundt 1964, 167-175, Taf. 29: 6; Kolník 1977, 147, 149, Abb. 3; 1980; Kossack 1962, 125-137; Košćevič 1980, 20 n., Tab. IX: 56, 58; Kovrig 1937, 116, Taf. V: 47; Liana 1970, 441, Tab. III: 4; Lichardus 1984, 14 n., Abb. 1; Mączyńska 2001, 165, Abb. 1: 2, 3; Motyková-Šneidrová 1963, 394, 396; 1965, 117 n.; Patek 1942, 91 n., Taf. IV: 8; Peškař 1972, 76 n.; Pieta 1977, 289, Abb. 3: 5-8; 1982, 40 n.; 1997a, 56, 58 n., Abb. 7; Rieckhoff 1975, 42, Taf. 2: 13, 14; Riha 1979, 72 n., Taf. 9: 231; Tejral 1969, 33; 1977, 314, Abb. 7: 9; 11: 3; Ullbert 1959, 66; 1969, Taf. 20: 4).

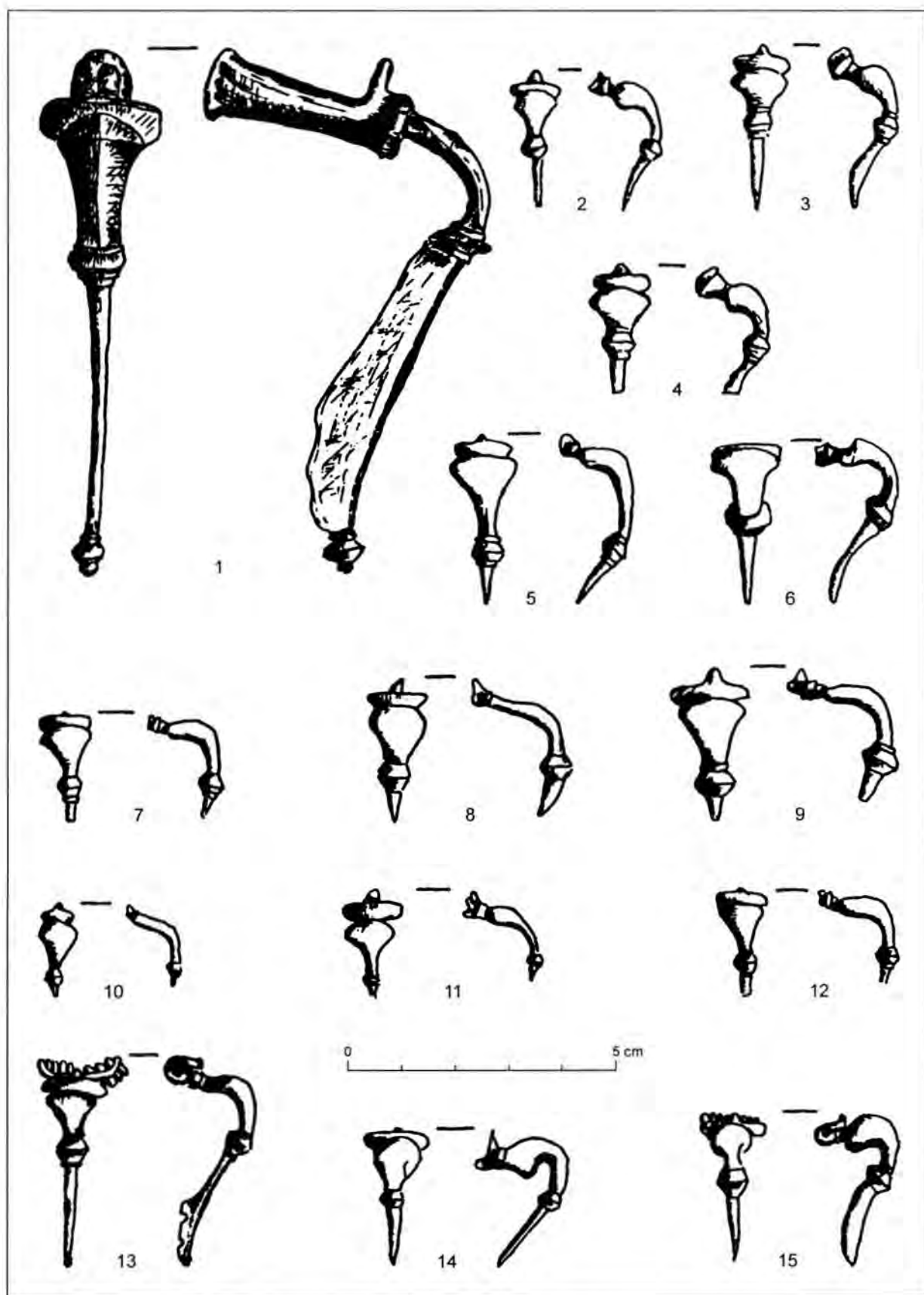
Sumárny obraz o pôvode, rozšírení a datovaní výrazne členených spôn včasnej doby rímskej priniesli najmä fundamentálne práce S. Demetza (1996, 211, Abb. 6-8; 1998, 139-146; 1999, 127-137, Taf. 34; 35). Tento bádateľ sa podrobne zaoberal aj genézou a datovaním počiatkov výrazne členených spôn Almgrenovej skupiny IV, typov A 65-67 (Demetz 1998, 137-148). Typologickou a chronologickou

Obr. 11. Spony Almgren 67 z prostredia púchovskej a dáckej kultúry na severnom a východnom Slovensku: 1 - Dolný Kubín-Veľký Bysterec (Pieta 1982, tab. 7: 2); 2 - Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II (Pieta 1997b, Abb. 9: 8); 3 - Jasenica (Moravčík 2002, tab. 1: 9); 4 - Zemplín (Budinský-Krička / Lamiová-Schmiedlová 1990, Pl. 15: 8); 5-6 - Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II (Pieta 1981, obr. 123: 13, 14); 7 - Košeca-Nozdrovce; 8 - Divinka (Pieta 1982, Taf. VII: 9); 9 - Rajecké Teplice (Pieta 1982, Taf. VII: 3); 10 - Púchov (Pieta 1982, Taf. VII: 8). Rôzne mierky, mierne zmenšené.

Obr. 12. Spony Almgren 67 v germánskom nálezovom kontexte. 1-3 - Kemnitz, hrob 17 (Hundt 1964); 4 - Sládkovičovo, hrob 62 (Kolník 1980, Taf. CLII: 62b); 5, 6 - Kostolná pri Dunaji, hrob 6 (Kolník 1980, Taf. LXXVIII: 6a, 6b); 7 - Bratislava-Devín (Plachá / Pieta 1986, Abb. 5: 11); 8, 9 - Abrahám, hrob 40 (Kolník 1980, Taf. XIX: 40a, 40c); 10 - Abrahám, hrob 43 (Kolník 1980, Taf. XVIII: 43b); 11-15 - Abrahám, hrob H (Kolník 1980, Taf. LXIII: Ha, b1-b3, c). Rôzne mierky.

Obr. 13. Deriváty spôn typu Almgren 67 (polofabrikát a nepodarky) z dielne na hradisku Malaja Kopanja (Kotigoroško 2002, tab. III).

analýzou sa spoľahlivo prepracoval k záveru, že typ A 67 sa vyvinul z tzv. prehnutých spôn A 18 (geschweifte Fibeln) a nie transformáciou spôn A 65 a A 66, ako predpokladal O. Almgren (1923, 4). Presvedčivo dokázal, že k tomuto procesu došlo v norickom juhoalpском priestore tesne po roku 15 pred Kr.

Všeobecne sa akceptuje názor, že k rozšíreniu včasných variantov norických výrazne členených spôn typu A 67 z východoalpského priestoru do strednej Európy a do odľahlejších nadkarpatských oblastí barbarika dochádzalo primárne pozdĺž Jantárovej cesty. Jej staršou západnou, pôvodne ešte pravekou trasou sa tieto spony dostali do Českej kotliny a odtiaľ ďalej do Polabia a Sliezska, ako aj do predalpského rétskeho priestoru (Kossack 1962, 134-136, Abb. 1). Východnou, t. j. rímskou Jantárovou cestou sa šírili cez dnešné Slovinsko a juhozápadné Slovensko na územie púchovskej kultúry a ďalej na sever cez horné Poodrie do dolného Povislia i povodia Warty (Demetz 1996, Fig. 6-8; 1998, Abb. 3; 4; 1999, 260-265, Liste XXII: 1.1, 1.2, 1.4, 2.1, 2.2, 2.3, Karten 40-42, 44, 45; Kossack 1962, 134-136, Abb. 1; Pieta 1996, 193; 1997a, 58, Abb. 7; Wielowiejski 1970, 39-41). Obchodné aktivity na Jantárovej ceste prehlbovali kontakty medzi jej jednotlivými, kultúrne rôznorodými úsekmi počas celého 1. stor. po Kr. Zohrali nepochybne rozhodujúcu úlohu aj v sprostredkovaní a šírení podunajských výrazne členených spôn (typologických a chronologických pokračovaní spôn A 67, prechodného typu A 67/68, ale hlavne spôn A 68) do celého naddunajského barbarika, najmä však do oblastí przeworskej kultúry (Mączyńska 2001, 165-179, hlavne 167, Abb. 1; 2).

Prehľad a súpis nálezov spôn A 67 v priestore púchovskej kultúry zo Slovenska a zo susedných území Moravy a Poľska (z takmer 50 nálezísk) nedávno urobil K. Pieta (1997a, 58 n., Abb. 7). Dnes ho možno rozšíriť nielen o nálezy zo Žiliny-Rochovice, ale i o sponu z Jasenice (obr. 11: 2), ktorá je považovaná na základe dĺžky 5,6 cm za typ Almgren 67/68 (Moravčík 2002, 12, tab. 1: 9) a o sponu zo Skalky nad Váhom (Hanuliak 1998, 319, obr. 6: 1), ktorá sa dĺžkou 4,9 cm prihovára pre príslušnosť k typu Almgren 67/68. Významné sú aj nové nálezy spôn hľadačov pokladov z ďalšieho dôležitého hradiska púchovskej kultúry na strednom Považí, z „Hradišťa“ v obci Košeca-Nozdrovice (Pieta 2000, 140). Získali sme informáciu, že tu ide o sponu typu Almgren 67, variant Demetz A 67a, s dvojnásobne stupňovito prelamaným zachycovačom, s dĺžkou 7,5 cm (obr. 11: 7).

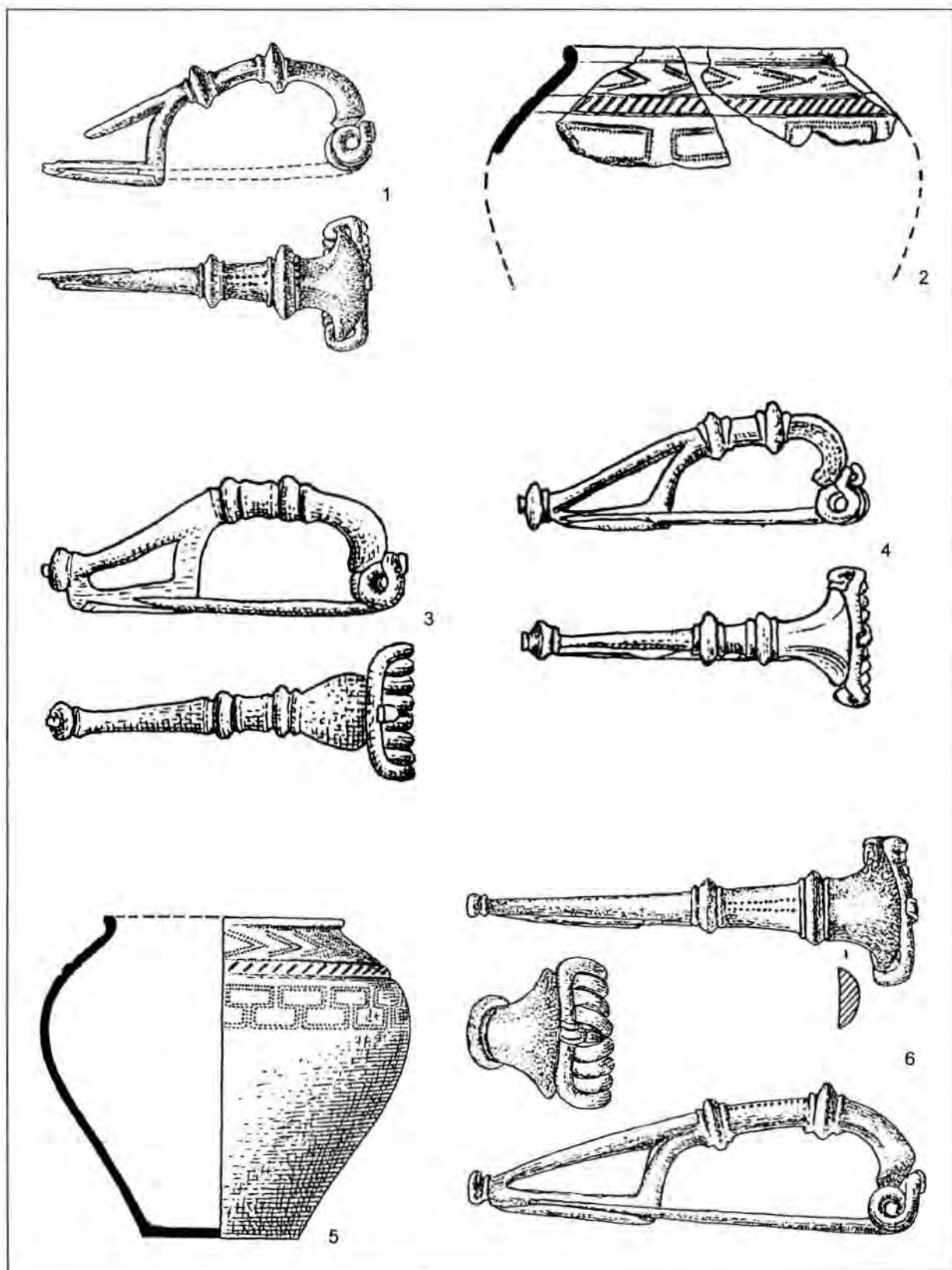
Ďalší nález podobného pôvodu - sponu rovnakého typu, s dvojnásobne stupňovito prelamaným zachycovačom („geometricky prelamaný s hra-

natými otvormi“) a pätkou ukončenou gombíkom, s ulomenou ihlou, dlhú 7,3 cm, získala z tejto lokality T. Nešporová (2002, 141). Spolu s ňou z uvedeného náleziska zaznamenala aj neskorolaténsku sponu nauheimského typu, variant Demetz I 2 (Nešporová 2002, 141, obr. 101: 1).

Podľa našich informácií hľadači pokladov našli okrem toho na hradisku v Košeci-Nozdrovcích aj bronzovú 6,3 cm dlhú sponu typu Goričica, variant Demetz IIa1 (Demetz 1999, Taf. 27: 3, 4) a bronzovú bodliakovitú sponu západného pôvodu, dlhú 5,3 cm - Distelfibel, typ Feugère 16a (Böhme-Schönberger 2002, 219 n., v pozn. 27 autorka uviedla omylom informáciu o dvoch sponách tohto typu; podobne aj Pieta 2001, 784). Uvedené, v našich podmienkach ojedinelé spony spolu s nálezmi mincí (Kolníková 2003, 233 n.) a importov z južných oblastí (Pieta 2000, 140) naznačujú v rámci predpokladanej komunikácie vedúcej Považím mimoriadne postavenie hradiska v Košeci-Nozdrovcích.

Na základe formy hlavice a relatívne dlhej nôžky s trojnásobne obdĺžnikovito prelamaným zachycovačom možno spony z Rochovice považovať za variant Almgren 67b1 klasifikácie S. Demetza (1999, 128-130, Taf. 35: 4) alebo Lichardusovho typu A 67b (Lichardus 1984, 14, Abb. 1: 67b). Podľa pretiahlej dlhej nôžky by sa azda dalo uvažovať aj o pričlenení k Demetzovmu typu A 67a. K nemu totiž S. Demetz pričleňuje oba Lichardusove varianty A 67a, A 67b. Z priestoru púchovskej kultúry sú však známe typologicky evidentne staršie výrazne členené spony, ktoré možno celkom jednoznačne označiť ako varianty typu A 67a a datovať ich výrobu ešte do stredoaugustovského obdobia (Dolný Kubín - obr. 11: 1; Liptovská Mara - obr. 11: 2; Divinka - obr. 11: 8; Rajčské Teplice - obr. 11: 9; Púchov - obr. 11: 10). Už S. Demetz (1999, 128) poukázal na skutočnosť, že všetky nálezy spôn Almgren 67 nemožno spoľahlivo zatriediť podľa ním navrhutej klasifikácie. Upozornil, že sa vyskytujú regionálne odchýlky, ktoré môžu byť dôležitou indíciou pre identifikáciu lokálnych dielní.

Spony A 67 boli pôvodne súčasťou kroja v oblastiach obývaných v stredo- a neskoroaugustovskom období najmä príslušníkmi keltských kmeňov alebo ich potomkov. Najstaršie typy sa koncentrujú predovšetkým vo východoalpskej zóne. Na juh od Álp prenikajú iba zriedkavo do oblasti Aquileie a Tridentu (Buora 2002, 65, 67). Naproti tomu sa masovo uplatnili v produkcii umeleckého remesla v Čechách v dobe prieniku Germánov do Českej kotliny. Ich lokálna produkcia zreteľne nadväzuje na rovnaké keltské tradície, aké ovplyvňovali šperkársku tvorbu v podunajských rímskych provinciách (Hundt 1964, 170 n.).

Obr. 14. Keramika a spóny Almgren 236c v germánskom nálezovom kontexte na Slovensku. 1 - Sládkovičovo, hrob 58 (Kolník 1980, Taf. CLI; 58 f.); 2-3 - Kostolná pri Dunaji, hrob 7 (Kolník 1980, Taf. LXXVIII: 7a, 7b); 4-5 - Kostolná pri Dunaji, hrob B (Kolník 1980, Taf. LXXIV: Ba, Bb); 6 - Sládkovičovo, hrob 59 (Kolník 1980, Taf. CLII: 59b). Rôzne mierky.

Obidve spony z Rochovice, varianty Demetzovho typu A 67b1, možno podobne ako väčšinu príbuzných nálezov výrazne členených spôn v púchovskej kultúre (Pieta 1982, 162; 1986, Abb. 3: 14, 16; 1996, 193; 1997a, 56, 58 n.) datovať do neskoroaugustovského až tiberiovského obdobia (Buora 2002, 67, 70; Demetz 1996, 211-213; 1998, 142 n., Abb. 2: 2-4; 1999, 133-135, 195; Taf. 35: 3, 4; Gugl 1995, 11 n., Taf. 2: 12, 13).

Problematickým by sa mohlo zdať zodpovedanie otázky, či súbor mincí prispieva k jemnejšiemu datovaniu spôn, alebo či spony spresňujú stanovenie doby ukrytia nálezu a napomáhajú tak k určeniu hornej hranice výskytu mincí veľkobysterského typu. Druhú eventualitu treba považovať za pravdepodobnejšiu.

C. Nádoba

Hlinená fľašovitá nádoba (váza) vytočená na kruhu (obr. 2: 1; 10: 3) svojím nezvyklým tvarom, dekorom i úpravou povrchu stojí osihotene medzi doterajšími nálezmi zo Slovenska. Nepoznáme k nej paralelu zo susedných, ale ani zo vzdialenejších oblastí. Musíme sa preto pokúsiť analyzovať ju ako unikátny, neznámy typ. Najprv si azda treba položiť otázku, či v našich nálezoch dosiaľ nedoložená forma nereprezentuje akýsi náhodný lokálny hybrid. Dá sa snáď uvažovať, že mohol vzniknúť tvarovou syntézou starších (neskorohalštatských) keramických tradícií (v ruke robené hrncovité alebo súdkovité zásobnice s plastickými výčnelkami-držiakmi, fľašovitá nádoby s baňatým telom) a keltskej hrnčiarskej produkcie (výroba na kruhu). Dva protihľané jemne zaoblené jazykovité výčnelky sú funkčným a zároveň dekoratívnym prvkom nádoby. Rozmanité tvarované plastické držiaky bývajú atribútom zvyčajne rozmernejších nádob, najmä zásobníc. Vyskytujú sa v rôznych dobách a rôznych oblastiach. V stredoeurópskom priestore frekvencujú počínajúc kultúrami strednej doby bronzovej (napr. *Furmánek / Veličák / Vladár* 1991, 97, 115, 157 n., obr. 12: 23; 13: 16) cez dobu halštatskú (napr. *Dušek / Dušek* 1984, tvar 12, 13, 23, 81, 82, 86-89, Taf. 10: 30; 167: 1, 5, 6; 107: 1, 3; Taf. 174: 3; *Nekvasil* 1974, Abb. 1: 1-6; 7: 2, 4-6; 11: 8, 14) až po neskorú dobu laténsku (Pieta 1982, 99 n.). Na severnom Slovensku prežívajú až do púchovskej kultúry (*Beninger* 1937, 77, 95-98, Taf. XII: 92, 94; XIII: 96, 97; Pieta 1982, 99, Abb. 10: 1, 2, 5, 88). A. Točík (1959, 873, obr. 327: 5) uvažoval, že staršie tvary nádob s okružím, s „jazykovitými vypnulínami“ sa do púchovskej kultúry dostali z juhovýchodu, z dáckeho prostredia. Dá sa predpokladať, že jazykovito tvarované držiaky súvisia predovšetkým s praktickou stránkou používania nádob. Mohli vzniknúť nezá-

visle na sebe v rôznych kultúrach i regiónoch. Možno uvažovať o tom, či tento prvok nereprezentuje akýsi kontinuálny stredoeurópsky autochtónny keramický element už od mladšej doby bronzovej. Je však nápadné, že všetky držiaky aplikované na ručne zhotovenej keramike smerujú nadol. Nahor smerujúce držiaky bývajú iba na subtilnejšej, na kruhu vytočenej keramike. Možno preto predpokladať, že prototyp k nim treba hľadať inde, veľmi skoro, ešte v tvaroch gréckych nádob (kylix, kotyle a kráter).

Určitú tvarovú inšpiráciu, ak by sme chceli predpokladať domáci pôvod nádoby, by bolo azda možné hľadať v baňatých ručne zhotovených fľašovitých tvaroch púchovskej kultúry, napríklad v nálezoch z Dolného Kubína-Veľkého Bysterca a Liptovskej Mary III (Pieta 1982, 89 n., Abb. 10: 67-80, Taf. XXI: 5), najmä typ 80, datovaný do stupňa B1a (*Hanuliak / Pieta* 1977, 124, obr. 54: 2), alebo v nálezoch z Likavky (*Hlinka / Hoššo* 1980, 107, obr. 4: 1). Napriek všetkému uvedenému, považujeme pôvod formy našej nádoby v domácom prostredí za málo pravdepodobný.

Úplne výnimočným výzdobným prvkom na nádobe, ak predpokladáme neskoro-laténsky kultúrny a časový kontext jej uloženia, sú paralelné, ostro ohraničené obvodové žliabky pokrývajúce vydutie i celú dolnú časť nádoby. Určité analógie k tomuto elementu dekorácie nádob sú prítomné v oblastiach zasiahnutých vplyvmi helenistického hrnčiarstva (*Kruglikova* 1970, obr. 30). V pričiernomorskom priestore sa vyskytujú na amforách a džbánach, avšak častejšie až v mladšej dobe rímskej a neskôr (*Kruglikova* 1966, 150, obr. 38: 3, 10, 12). Aj z tohto dôvodu sa domnievame, že hybridná forma nádoby, ku ktorej sa nám nepodarilo zistiť paralelu, sotva mohla vzniknúť na území púchovskej kultúry nejakou syntézou domácich tvarových tradícií a keltskej technológie. Považujeme skôr za pravdepodobné, že predstavuje exkluzívny import buď z juhu, alebo z juhovýchodu Európy.

Napriek tomu, že príslušnosť nádoby k nálezu mincí bola jedným z informátorov spochybnená, sú viaceré dôvody na úvahy o jej autenticite a priamom súvisi s nálezom. Nie je to iba skutočnosť, že hlinená nádoba primeranej veľkosti bývala najčastejšie vhodnou schránkou na ukrytie nálezu podobného druhu (*Hlinka / Hoššo* 1980), napríklad nález z Likavky (obr. 8: A), ale naznačuje to aj jej tvarová exkluzívnosť, korešpondujúca s určitou hodnotou jej obsahu.

Určité indície o zvláštnom poslaní nádoby poskytuje aj prítomnosť sgrafitových znakov na jej dne (obr. 2: 5, 6; 10: 3c). V strede dna sa nachádzajú tri znaky, ktoré pri zbežnom pohľade pripomínajú číslu 176. Pri okraji je znak E a nad ním znaky

pripomínajúce C 3. Vľavo, bližšie k okraju, je znak T alebo X. Aj keď boli znaky vyryté až po vypálení nádoby, je evidentné, že sgrafitá nie sú recentné. Ponúka sa predpoklad, že znaky pravdepodobne ukrývajú informácie o majiteľovi a o množstve predmetov uskladnených v nádobe.

Zvyk označovať meno vlastníka sgrafitami na dne alebo na stene keramických nádob, prípadne aj rôzne číselné údaje o hodnote alebo množstve, je prastarý. Vyskytuje sa už od 7. stor. pred Kr. najmä v južnej a juhovýchodnej Európe, v gréckej, etruskej a helenistickej kultúrnej sfére (početné doklady možno nájsť v každom zväzku *Studi etrusci*, v pravidelných prehľadoch *Rivista di epigrafia etrusca*: napr. *Laviosa* 1967, 518 n., tab. XCI: b; pozri tiež helenistické doklady na amforách z Pričernómoria - *Kruglikova* 1970, 10 n., ris. 7).

Severne od Álp a v Karpatskej kotline sa používanie písma vynára až v neskorokeltskom kultúrnom prostredí. V posledných decéniách pred Kr. sa predpokladá najmä používanie gréckeho písma, prípadne aj vo forme „severoetruskej“ abecedy (*Bagnasco* 2000; *De Marinis* 1991, 101; *Jacobi* 1974; *Krämer* 1982; *Kruta* 1991; *Prosdocomini* 1991). No zároveň sa počíta s tým, že v obchode sa v neskorej dobe laténskej stále častejšie presadzovala latinka v jej kurzívnej podobe.

Väčšina znakov a nápisov na dnách keltskej keramiky bola vyrytá do hliny ešte pred vypálením nádob. Majú, až na malé výnimky, skôr charakter hrnčiarskych značiek ako skutočných nápisov. Doložené sú na neskorokeltských výrobkoch napríklad z bratislavského oppida (*Pieta / Zachar* 1993, 165 n., obr. 88: 5; 94: 1), na moravských a českých nálezoch (*Čížmář* 1995; *Čížmář / Meduna* 1985; *Waldhauser* 2001, 109-111) alebo na neskorolátenskej keramike z Manchingu (*Kappel* 1969, 104-122; *Krämer* 1982). Sgrafitá na nádobe z Rochovice sa od nich líšia predovšetkým tým, že boli zhotovené dodatočne. Nápis na dne dvoch nádob z Bratislavy považujú L. Zachar a K. Pieta už za jednoznačný prejav znalosti písma v keltských remeselníckych kruhoch, ale „... zároveň aj nadväznosti miestneho kultúrneho prostredia s neskorohelenistickým milieu, kde sú sgrafitá mimoriadne rozšírené“ (*Zachar / Pieta* 1993, 166, obr. 88: 5; 94: 1).

Niektoré znaky boli nielen písmenami abecedy, ale mohli vyjadrovať aj číselnú hodnotu, napríklad na minciach (*Kappel* 1969, 118). V etruskom jazyku znak v podobe obráteného V mohol značiť číselnú hodnotu 5, znak X hodnotu 10 (*Müller* 1965, 385, 395, 420 n.). Čítanie a interpretácia sgrafít (či už číselných znakov, alebo nápisov) na dne nádoby z Rochovice je ale príliš odborným paleografickým problémom, ktorý sa vymyká možnostiam i ambíciám autorov príspevku. Veríme však, že ne-

ujde pozornosti špecialistov, prípadne aj organizátora výskumného projektu o východolátenských nápisoch a znakoch J. Zeidlera na univerzite v Trieri (projekt: „East La Tène script and vessel marks“).

Úvahy o pôvode a použití unikátnej keramiky by bolo žiaduce doplniť ešte o analýzy stôp smolovitého náteru na pleciah nádoby a bielej hmoty v dolných zliabkoch. Taká analýza nie je predbežne realizovateľná.

K absolútnemu datovaniu nádoby sa nám nepodarilo získať dostatok pevných záchytných bodov. Zhotovenie nádoby na kruhu a prítomnosť sgrafít na jej dne poskytuje síce *terminus post quem*, nevypovedá však o jej jednoznačnom kultúrnom a časovom kontexte. Domnievame sa, že vo svetle analýzy jej typologických, dekoratívnych a technologických prvkov nádoba nevylučuje možnosť časovej súbežnosti s nálezom mincí a spôn, teda ani predpoklad, že predmety boli v nej skutočne uložené.

Ak by sa aj nejakým spôsobom overila oprávnenosť pochybností druhého informátora a preukázalo by sa dodatočné pričlenenie nádoby k nálezu mincí, bolo by nutné predpokladať, že odborne dobre orientovaný „objaviteľ“ nálezu zakúpil tento predmet na nejakej burze alebo ho získal a priniesol ako suveníru niekde zo stredomorskej oblasti. Aj napriek tomu, nádoba údajne nájdená na Rochovici predstavuje pozoruhodný exemplár so zaujímavou výpovednou hodnotou, ktorý si zaslúži pozornosť odborníkov.

HISTORICKÝ KONTEXT

Analýzovaný súbor mincí a spôn (aj s problematickou nádobou) z Rochovice je novým príspevkom k dotváraní dejinného obrazu územia severného Slovenska na prelome letopočtov. Opäť potvrdzuje predpoklad, že tu došlo k udalostiam, ktoré výrazne zasiahli do života ľudu s púchovskou kultúrou. Rochovický komplex rozširuje doterajší počet hromadných nálezov mincí ukrytých v prostredí púchovských hradísk - zo zverejnených je v poradí šiesty. Oproti predchádzajúcim sú v ňom zastúpené aj včasnorímske spony, ktoré spresňujú dobu jeho ukrytia. V štádiu prípravy na publikovanie je už aj siedmy depot z Folkušovej. Vzhľadom na značný počet mincí typu Veľký Bysterec v domácich i zahraničných múzejných zbierkach, ale aj na početnosť nových exemplárov, zaznamenávaných v numizmatických aukciách, možno predpokladať aj existenciu ďalších, zatiaľ zatajených a teda väčšinou nelokalizovaných depotov. Avšak už aj doterajší známy počet nálezových exemplárov reprezentuje určitý výskytový horizont, ktorý má viacnásobnú

vypovedáciu hodnotu a nepochybne aj konkrétny historický kontext.

Ukryvanie peňažného majetku - platidiel razeňných z drahého kovu, zo striebra i zo zlata - odráža krízovú situáciu na hradiskách púchovskej kultúry. Takáto kríza mohla mať len interný, krátkodobý charakter. Mohla sa odohrať aj v čase pokoja a prosperity ak išlo o rôzne vnútrokmeňové konflikty, prepady kupeckých karaván a iné nepriaznivé domáce udalosti. Tie sa podarilo rýchlo zažehnať, aj keď im majiteľ ukrytého peňažného majetku podľahol a viac sa k nemu nevrátil. Istá časť ukrytých peňažných súborov mohla súvisieť aj s kultovými obradmi - mohla predstavovať obetiny. Predsa však väčšina hromadných nálezov mincí na hradiskách púchovskej kultúry naznačuje, že ich ukryvanie spôsobil vysoký stupeň vonkajšieho nebezpečenstva, všeobecné ohrozenie zvonka. To sa na základe doterajších výsledkov archeologického výskumu v sídelnom priestore ľudu s púchovskou kultúrou označuje ako „katastrofický horizont“. Spája sa s prienikom cudzích etník a časovo sa vymedzuje do záveru laténskeho obdobia (LTD2) a na začiatok doby rímskej (B1a). Ide teda o neskoroaugustovské a včasnotibériovské obdobie, cca roky 10 pred Kr. až 20/30 po Kr. Vyplyva to aj z našej analýzy rochovických spôn, resp. zo spoluvýskytu augustovskej mince z roku 2 pred Kr. až 14 po Kr. v druhom hromadnom náleze z Dolného Kubína-Velkého Bysterca. Do tohto obdobia sme datovali aj ukrytie súboru mincí a spôn na hradisku Rochovica.

Pozrime sa na problém ukrytia depotu z hradiska spoluvýskytu včasných výrazne členených spôn. Prísun najstarších spôn typu A 67 aj na územie púchovskej kultúry začína nepochybne už v stredoaugustovskom období (naposledy Buora 2002, 67, 70). K ich imitácii a ukryvaniu do zeme dochádzalo však pravdepodobne neskôr. Už K. Pieta konštatoval, že spony A 67 patria k vedúcim typom šperkov zánikového horizontu hradísk púchovskej kultúry v hornatých oblastiach severného Slovenska, datovaného do stupňa B1a včasnej doby rímskej (Pieta 1982, 162, 215 n.; 1997a, 56).

V nálezoč z priestoru púchovskej kultúry na Slovensku (obr. 11; Pieta 1977, 281, 289, Abb. 3: 5-8; 1982, 40 n., Taf. 7: 2-4; 1997a, 56, Abb. 1: 19; 7: 9: 1) a rovnako aj vo včasnogermánskych hroboch v Česku (Motyková-Šneidrová 1963, 394, 396; 1965, 117 n.; Lichardus 1984; 14 n., Abb. 1; Droberjar 1999, 140-142) sú zastúpené najstaršie varianty spôn A 67a/b s vystretým lučíkom a dlhou nôžkou (typ Demetz Almgren 67a1, Almgren 67b - Lichardus A 67a/b) už v stredo- až neskoroaugustovskom nálezovom kontexte. Naproti tomu v najvčasnejšom západoslovensko-juhomoravsko-dolnorakúskom

germánskom nálezovom horizonte, datovateľnom do neskoroaugustovského až včasnotibériovského obdobia, sú zastúpené iba pokročilejšie varianty spôn A 67b1 a A 67b2 (obr. 12; Kolník 1977, 147, Abb. 3; 1980, Taf. 18: 43b; 19: 40c; 25: 78c1, c2; 27: 81c1, c2).

Niet pochyb, že tieto rozdiely majú konkrétne historické pozadie. V Česku nesporne súviseli predovšetkým s rozmachom Marobudovej ríše (Droberjar 2000, 139-145) a na území púchovskej kultúry zasa s intenzívnymi obchodnými kontaktmi s noricko-panónskymi oblasťami (Pieta 1997a, 56).

Absencia najstarších variantov spôn A 67a na juhozápadnom Slovensku nemôže podľa nášho názoru súvisieť s medzerovitostou doterajšieho výskumu. Možno predpokladať, že je skôr výsledkom čiastočného vyludnenia územia v dobe pred nástupom prvých germánskych družín. Spôsobil to jednak dácky vpád, jednak odchod časti domáceho keltského obyvateľstva do Panónie, ale aj ústup druhej časti do horských údolí severného Slovenska.

Po páde Marobuda roku 19 po Kr. čoskoro došlo nielen k zániku jeho ríše, ale v Českej kotline aj k určitým zmenám v materiálnej kultúre. Nápadne sa tu zmenila skladba a frekvencia výrazne členených spôn. Nastal ich silný úbytok a došlo zároveň aj k určitej periferizácii ich ďalšieho vývoja. Naproti tomu na území juhozápadného Slovenska a v oblastiach s ním susediacich nastáva kvantitatívny nárast nálezov mladších variantov výrazne členených spôn, najmä typu A 68 a jeho derivátov.

Uvedený proces, predovšetkým presun ťažiska vývoja z českého Polabia bližšie k strednému Dunaju, dokumentovaný aj vývojom a rozšírením výrazne členených spôn, bol podmienený - ako nás informuje Tacitus (Annales II, 63, 6) - konkrétnymi, historicky známymi udalosťami, hlavne presídlením Marobudových a Katvaldových družín po páde ich moci medzi rieky Marus a Cusus a dosadením kvádskeho Vannia za ich kráľa. Pri tom nemožno vylúčiť, že časť materiálnej kultúry, a v rámci nej aj spony, si prisťahovalci do Vanniovho kráľovstva priniesli z českého priestoru. Túto hypotézu by však mohli potvrdiť iba špeciálne technologické analýzy, podobné ako realizoval pre spony s očkami a pre niektoré ďalšie typy E. Cosack (1979).

Stále pribúdajúce nálezy spôn A 67 (obr. 11) z prostredia púchovskej kultúry na severnom Slovensku nepochybne súvisia nielen so zvýšenou aktivitou hľadačov pokladov, ale nesporne dokumentujú aj ekonomickú silu a prosperitu tamojšieho obyvateľstva na sklonku doby laténskej a na počiatku doby rímskej.

Vysokú hospodársku a sociálnu úroveň púchovskej kultúry v danej etape potvrdzuje popri existencii hradísk predovšetkým existencia vlastných mincí a diaľkové obchodné kontakty. Domnievame sa, že možno uvažovať aj o existencii lokálnej produkcie výrazne členených spôn na území púchovskej kultúry. K potvrdeniu naznačeného predpokladu by mohli prispieť podrobné formálno-typologické a technologické analýzy doterajších nálezov (čo sa vymyká záberu nášho príspevku), alebo šťastná náhoda. Sme presvedčení, že reálne možno uvažovať o sprostredkovacej funkcii púchovskej kultúry v transfere výrobkov a prípadne aj technologických postupov z Norika do dáckeho prostredia v hornom Potisí. A to aj napriek tomu, že predbežne nemožno jednoznačne rozriešiť otázku, či dácky element, sporadicky doložený vo Veľkej maďarskej nížine (Visy 1970, 5-7, 11, 18, 24-29), až doby po Trajánových vojnách bol priamym sprostredkovateľom importov i technológií z Panónie do horného Potisia, alebo či migrácia sarmatských Jazygov v 3. decénii po Kr. do Potisia (Párducz 1941, 43; Vaday 1989, 75, 76, 205) priniesla prerušenie obchodných kontaktov noricko-panónskych výrobných centier so sedmohradskou Dáciou.

Už G. Kossack (1962, 134) správne postihol, že výskyt včasných typov výrazne členených spôn neprekračuje východnú hranicu Panónie a že popri nej sa vyskytujú najmä nálezy spôn A 68 (Patek 1942, 283). Táto skutočnosť má význam pri interpretácii výskytu včasných typov výrazne členených spôn v dáckom prostredí.

Zdá sa, že nález spony A 67 v hrobe 106 zo Zemplína (obr. 11: 4), s výrazným dáckym inventárom (Budinský-Krička / Lamiová-Schmiedlová 1990, 260, Taf. 15: 18), tvorí dôležitý most pri transfere spôn A 67 do horného Potisia alebo aj „know-how“ k ich výrobe. Existenciu čulých obchodných stykov púchovskej kultúry s dáckym prostredím v hornom Potisí napokon dokladá, ako poukázal už K. Pieta (1997a, 49, 57), aj výskyt razieb z územia severného Slovenska - mincí na averze s hrboľom (typy Veľký Bysterec a Zemplín) na dáckych hradiskách Zemplín a Malaja Kopanja. Za argument zásadného významu pre pravdepodobnosť tejto hypotézy možno považovať zistenie šperkárskej dielne na tomto hradisku na Zakarpatskej Ukrajine (Kotigoroško 2002, 143, tab. III), produkujúcej drobné deriváty spôn typu A 67 (obr. 13). V tomto kontexte je významný exemplár včasnej spony A 67 z hrobu przeworskej kultúry z Griniva (Ivovská oblasť), v ktorom sa vyskytol aj pozoruhodný keramický import - dácky džbán (Kozak 1984, 25, 31, 86, ris. 38: 1, 2).

V danej súvislosti sa vynára otázka, či medzi produkciou spôn v Malej Kopani a nápadnou kon-

centráciou šperkárskych dielní na území neskoršej provincie Dacia Porolissensis (Benea 2002, Abb. 1) zakrátko po jej obsadení Rimanmi nejestvuje nejaká hlbšia súvzťažnosť. Pri vzniku väčšiny týchto dielní významnú úlohu nepochybne zohrala bohatá surovinová základňa kovov na území Sedmohradska. Ale pri vzniku dielní na spony na lokalite Cluj-Napoca, doložených zlomkami asi 3000 spôn (medzi nimi i mnohými exemplármi neskorých výrazne členených spôn), ale aj asi 8000 fragmentmi foriem na ich odlievanie (Benea 2002, 34; Cociș 1994; 1995, 93-101; Riederer / Cociș 2000, 181-192), pravdepodobne mohla spolupôsobiť aj prítomnosť tradícií miestnej produkcie výrazne členených spôn predrímskej Dácie, doloženej napríklad aj spomenutou dielňou na hradisku Malaja Kopanja.

Niektorí bádatelia predpokladajú, že impulz k výrobe výrazne členených spôn s trapézovitým zachycovačom do dáckej lokality Cluj-Napoca prišiel z východoalpského priestoru priamo cez Panóniu (Benea 2002, 34). Nemožno ale vylúčiť, že pri produkcii spôn v tejto pozoruhodnej dielni sa uplatnili aj iné, domáce vplyvy a tradície. S. Cociș si správne povšimol, že dielne v limitnej zóne preberali aj neskôr niektoré technologické konštrukčné prvky od barbarov a pripúšťa, že majstri prichádzajúci z barbarika zhotovovali „barbarské“ spony (Cociș 2002, 74).

O mimoriadnom význame a postavení lokality Rochovica v stupni B1a svedčia aj nálezy dvoch ďalších jednotlivo objavených spôn. Prvá, výrazne členená spona, dlhá 5,5 cm, predstavuje typ A 67b2 S. Demetza, príbuzný sponám nájdeným s mincami, ale s kratšou nôžkou a s dvojnásobne prelamaným zachycovačom (obr. 10: 4). Možno ju považovať za typologicky mladší variant uvedeného typu.

Ďalšia spona (obr. 10: 5), objavená tiež náhodne na Rochovici, patrí rovnako ku včasným norickým sponám s dvomi uzlíkmi na lúčiku a s rámcovitou nôžkou. Dĺžku má iba 5,5 cm a reprezentuje typ Almgren 236, variant A 236c podľa J. Garbscha (1965, 29-32, Karte 7, Abb. 4: 60), alebo variant A 236 b2b2 podľa S. Demetza (1999, 49-56, 191, Taf. 11: 5, Liste 5, Karten 9; 11). Chronologicky tento typ nie je príliš citlivý. Frekvencuje v celom 1. stor. po Kr. v Noriku i v Panónii, ale aj v barbariku. V púchovskej kultúre je variant A 236c zastúpený v Púchove (Beninger 1937, 87; Garbsch 1965, Abb. 4: 114). Starší variant tohto typu A 236a, s prelamanou nôžkou, je doložený dvomi exemplármi v Liptovskej Mare I v prechodnom laténsko-rímskom nálezovom horizonte (Pieta 1982, 44, Taf. VII: 5, 6; LVII: 1) a jedným exemplárom v Liptovskej Mare II (obr. 10: 6; Pieta 1997b, Abb. 9: 7).

V prostredí včasnogermánskych pohrebísk na území juhozápadného Slovenska sa spony A 236c objavili v Kostolnej pri Dunaji v hrobách datovaných do stupňov B1a, B1b (obr. 14: 3, 4; Kolník 1980 Taf. LXXXVIII: 7b; LXXIV: Bb) a v Sládkovičove (obr. 14: 1; Kolník 1980, Taf. CLII: 59b). Jeden fragmentárny exemplár ohňom poškodennej spony A 236c sa našiel v priestore rozrušeného pohrebiska v Bratislave-Vajnoroch. V. Varsík datuje sponu na koniec stupňa B1 alebo na začiatok staršej fázy stupňa B2 (Varsík, 2003, 157, Abb. 9). Práve výskyt spony A 236c na Rochovici naznačuje možnosť predpokladať aj určitý presah púchovského osídlenia cez dobu ukrytia depotu.

Uvedený laténsko-rímsky prechodný horizont časovo spadá už do včasnej doby rímskej, do stupňa B1a (Kolník 1977, 147). K. Pieta pôvodne predpokladal značne krátke trvanie tohto horizontu a vymedzil ho približne 2. a 3. decénium 1. stor. po Kr. (Pieta 1982, 215 n.). Neskôr uvažuje o dlhšom časovom rámci a veľkoplošný zánik púchovských opevnení spája až s tibériovsko-claudiovským obdobím, teda s druhou štvrtinou 1. stor. po Kr. (Pieta 1997a, 56). Pri hľadaní príčin katastrofického konca horizontu zničením hradísk požiarom logicky pripúšťa vpády cudzích etníc. Uvažuje o troch alternatívach: o útokoch zo severu (przeworská kultúra - Vandali?), o expanzii markomansko-kvádскеj Vanniovej ríše a na poslednom mieste o útokoch Dákov zo severných končín územia juhozápadného Slovenska alebo z východoslovenského priestoru. I keď mohla pôsobiť súhra všetkých troch faktorov, posledná alternatíva (časovo však prvá), teda vpády Dákov, mohli zohrať pri zániku púchovských opevnení rozhodujúcu úlohu. Ak by sme mali akceptovať tézu o katastrofe v púchovskej kultúre v dôsledku expanzie Kvádov, bolo by nutné pripustiť ešte dlhšie trvanie prechodného horizontu, až do polovice 1. stor. po Kr. Výskyt hromadných nálezov v uvedenom horizonte púchovskej kultúry teda pravdepodobne súvisí s nárastom ohrozenia a útokov z viacerých smerov.

Dosiaľ sa nepodarilo zistiť, či bol súbor z Rochovice objavený vo vrstve indikujúcej nejaký katastrofický horizont. Ak by naozaj súvisel so zánikovým horizontom hradiska, do úvahy by prichádzal prvý, súvisiaci s expanziou Dákov v stupni B1a do horských údolí severného Slovenska, najpravdepodobnejšie z východného smeru.

Kľúčová prístupná pozícia lokality Rochovica, na spojnici považskej komunikácie s hlavnou trasou Jantárovej cesty prechádzajúcej horným Poodríím, umožňuje uvažovať pri hľadaní dôvodov ukrytia súboru aj o ďalších eventualitách okrem ohrozenia majiteľa vojnovým nebezpečenstvom. Napríklad o príčinách súvisiacich s obchodnými

aktivitami, prípadne aj o určitom obetnom či kultovom kontexte na refugiálnom mieste (Kolníková 2003, 234-240). Poslednú možnosť treba zvažovať aj napriek tomu, že nález časovo korešponduje s dobou ukrývania väčšiny podobných depotov v oblasti púchovskej kultúry, a to vzhľadom na neobvyklú terénnu konfiguráciu náleziska (náročná prístupnosť). Mohlo teda ísť aj o obetný či votívny dar.

Rovnako aj doba ukrývania podobných súborov sa nemusí obmedzovať na krátko vymedzené obdobie, ale treba predpokladať jeho väčší časový rozptyl. Uvedené konštatovanie plne zodpovedá poznatku, ku ktorému najnovšie dospel K. Pieta:

„... prírodou chránená hornatá oblasť púchovskej kultúry s jej regionálnymi centrami prežila keltské osídlenie na strednej a južnej Morave, či na južnom pohraničí v doline Váhu a pretrvala až na koniec doby laténskej, resp. na počiatok doby rímskej. Vtedy **nadvakrát** (zvýraznené autormi!) v mohutných zánikových horizontoch násilne zanikli všetky púchovské hradiská včítane južného Poľska a severovýchodnej Moravy“ (Pieta 2001, 787). Z uvedeného konštatovania však jednoznačne nevyplýva, či na všetkých, alebo len na niektorých hradiskách sú doložiteľné dve vlny cudzích vpádov a dva zánikové horizonty. Ak by to bolo reálne, znamenalo by to zároveň, že prvá vlna útokov nemohla byť taká ničivá, aby priniesla „zánik“ hradísk, skôr len čiastočné poškodenie, ktoré umožnilo ich rýchlu revitalizáciu. Dnešný stav výskumu však zatiaľ nedovoľuje takéto rozlíšenie doby ukrývania peňažných súborov na hradiskách púchovskej kultúry. Dá sa predpokladať, že sa k tomu prepracuje až budúci výskum.

Možno zároveň konštatovať, že obdobie krátko po prelome letopočtov znamená nielen dobu ukrývania peňažného majetku, ale zároveň aj ukončenie razby mincí v sídelnom priestore ľudu púchovskej kultúry.

ZÁVER

Nálezový súbor 64 keltských strieborných mincí typov Veľký Bysterec a Divinka, spolu s 2 včasno-rímskymi bronzovými sponami a s problematickou nádobou predstavujú výrazný prírastok do doterajšieho fondu nálezov zo sídelného priestoru obyvateľstva s púchovskou kultúrou na severnom Slovensku. Výsledky analýzy súboru ako celku, ale aj jeho jednotlivých súčastí, v konfrontácii s doterajšími poznatkami obohacujú obraz neskorolaténskeho osídlenia tejto oblasti a spresňujú jeho hospodársko-politickú kontúru. V takomto zmysle autori predkladajú svoj príspevok k danej problematike ako podnet pre budúci výskum.

LITERATÚRA

- Almgren 1923 - O. Almgren: Studien über nordeuropäische Fibelformen. 2. Auflage. Leipzig 1923.
- Bagnasco 2000 - G. Bagnasco: The Writing. In: M. Torelli Monza (Ed.): The Etruscans. Monza 2000, 477-500.
- Benea 2002 - D. Benea: Römische Werkstätten in Dakien I (mit Bezugnahme auf die Herstellung von Schmuckstücken und militärische Ausrüstungsgegenstände aus Bronze). In: *Zwischen Rom* 2002, 31-53.
- Benediková 2001 - L. Benediková: Prieskum na Kysuciach. AVANS 2000, 2001, 41-46.
- Beninger 1937 - E. Beninger: Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei. Reichenberg - Leipzig 1937.
- Birkhan 1999 - H. Birkhan: Kelten. Bilder ihrer Kultur. Wien 1999.
- Böhme-Schönberger 2002 - A. Böhme-Schönberger: Die Distfibeln und die Germanen. In: *Zwischen Rom* 2002, 215-224.
- Budinský-Krička/Lamiová-Schmiedlová 1990 - V. Budinský-Krička/M. Lamiová-Schmiedlová: A late 1st century A. D. cemetery at Zemplín. Slov. Arch. 38, 1990, 245-344.
- Buora 2002 - M. Buora: Kräftig profilierte Fibeln aus Friaul (östliches Oberitalien). In: *Zwischen Rom* 2002, 65-71.
- Castelin 1962 - K. Castelin: Ein kleiner keltische Münzfund aus Prag. Mitt. Num. Ges. Wien 12, 1962, 114-116.
- Castelin 1969-1970 - K. Castelin: Keltische Kleinsilbermünzen von Brigetio. Num. Közl. 68-69, 1969-1970, 3-12.
- Cociș 1994 - S. Cociș: Ateliere de bronzieri în Dacia romană. Acta Mus. Napocensis 32/1, 1994, 383-391.
- Cociș 1995 - S. Cociș: Strongly Profiled Brooches with Trapezium Form Foot in the Roman Province of Dacia. Ephemeris Napocensis 5, 1995, 93-102.
- Cociș 2002 - S. Cociș: Über die Fibeln mit doppelter Durchlochung für die Spiralachs und Sehne aus Dakien. In: *Zwischen Rom* 2002, 74-77.
- Cosack 1979 - E. Cosack: Die Fibeln der Älteren Römischen Kaiserzeit in der Germania libera. I. Neumünster 1979.
- Čaplovič 1960 - P. Čaplovič: Púchovské sídlisko Trniny nad Veľkým Bystrcom. Slov. Arch. 8, 1960, 183-216.
- Čižmář 1995 - M. Čižmář: Značky na dnech laténské keramiky na Moravě. II. Acta Mus. Moraviae 80/1-2, 1995, 109-120.
- Čižmář/Meduna 1985 - M. Čižmář/J. Meduna: Bodenzeichen auf latènezeitlicher Keramik in Mähren. Pam. Arch. 76, 1985, 78-100.
- De Marinis 1991 - R. C. De Marinis: Les Celtes de Golasecca. In: Les Celtes. Milano 1991, 93-102.
- Dembski 1998 - G. Dembski: Münzen der Kelten. Wien 1998.
- Demetz 1996 - S. Demetz: Tipi di fibule tra il Caput Adriae e l'Europa centroorientale al passaggio dal tardo periodo La Tène all'epoca imperiale romana. In: Lungo la via dell'Ambra. Apparti altoadriatici alla romanizzazione dei territori del Medio Danubio (I. sec. a. C. - I. sec. d. C.). Udine 1996, 205-213.
- Demetz 1998 - S. Demetz: Almgren Gruppe IV, Fig. 65-67: Zum Beginn der kräftig profilierten Fibeln. In: 100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Forsch. Arch. Brandenburg 5. Wünsdorf 1998, 137-148.
- Demetz 1999 - S. Demetz: Fibeln der Spätlatene- und frühen römischen Kaiserzeit in den Alpenländern. Rahden/Westf. 1999.
- Dessewffy 1910 - M. Dessewffy: Barbár pénzei. Budapest 1910.
- Droberjar 1999 - E. Droberjar: Dobřichov - Pičhora. Ein Brandgräberfelder der älteren römischen Kaiserzeit in Böhmen (Ein Beitrag zur Kenntniss des Marbod-Reichs). Fontes Arch. Pragenses 23. Praha 1999.
- Droberjar 2000 - E. Droberjar: Příběh o Marobudovi a jeho říši. Praha 2000.
- Dušek/Dušek 1984 - M. Dušek/S. Dušek: Smolenice-Molpír. Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit. Nitra 1984.
- Eisner 1927 - J. Eisner: Mince t. zv. na Slovensku a v Podkarpatské Rusi. Num. Čas. 3, 1927, 1-27.
- Fiala 1900 - E. Fiala: Sammlung Ernst Prinz zu Windisch-Graetz. 5. Praha 1900.
- Forrer 1968 - R. Forrer: Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande. 1-2. (Strassburg 1908. Ergänzte Neuauflage - Ed.: K. Castelin). Graz 1968.
- Furmánek/Veliačik/Vladár 1991 - V. Furmánek/L. Veliačik/J. Vladár: Slovensko v dobe bronzovej. Bratislava 1991.
- Garbsch 1965 - J. Garbsch: Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. München 1965.
- Göbl 1973 - R. Göbl: Typologie und Chronologie der keltischen Münzprägung in Noricum. Wien 1973.
- Gohl 1900 - Ö. Gohl: A nagybisztereci kelta érmek. Arch. Ért. 20, 1900, 224-241.
- Gohl 1904 - Ö. Gohl: Újabb adatok a hazai kotinus és koisztobókus néptörzsek pénzéről. Num. Közl. 3, 1904, 4-8.
- Gugl 1995 - Ch. Gugl: Die römischen Fibeln aus Virunum. Klagenfurt 1995.
- Hanuliak 1998 - M. Hanuliak: Skalka nad Váhom a jej význam v dejinách osídlenia trenčianskeho mikroregiónu. Slov. Arch. 46, 1998, 309-331.
- Hanuliak/Pieta 1977 - V. Hanuliak/K. Pieta: Výskum v Podturni v roku 1976. AVANS 1976, 1977, 123, 124.
- Hellebrandt 1992 - M. Hellebrandt: Miskolc Kelta kora. Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéből. Miskolc 1992.
- Hlinka/Hoššo 1980 - J. Hlinka/J. Hoššo: Nález keltských mincí pri archeologickom výskume na hrade Likava. Slov. Num. 6, 1980, 99-109.
- Hundt 1964 - H. J. Hundt: Ein Urnengrab von Kemnitz, Kr. Potsdam-Land und ein Exkurs über die reich profilierten kaiserzeitlichen Fibeln. In: Varia Archaeologica. W. Unverzagt zum 70. Geburtsag dargebracht. Berlin 1964, 162-180.
- Hunka/Kolníková 2003 - J. Hunka/E. Kolníková: Prírastky mincí v Archeologickom ústave SAV v roku 2002. AVANS 2002, 2003, 62-64.
- Jacobi 1974 - G. Jacobi: Zum Schriftgebrauch in keltischen Oppida nördlich der Alpen. Hamburger Beitr. Arch. 4, 1974, 171-181.
- Kappel 1969 - I. Kappel: Die Graphitokeramik von Manching. Ausgrabungen in Manching 2. Wiesbaden 1969.
- Kellner 1965 - H.-J. Kellner: Die keltischen Silbermünzen vom „Prager Typus“. (Zur Silberprägung der Boier). Jahrb. Num. u. Geldgesch. 15, 1965, 195-207.
- Klinda 1998 - J. Klinda: Enviromentalistika a právo. II. Bratislava 1998, 719.
- Kolník 1977 - T. Kolník: Anfänge der germanischen Besiedlung in der Südwestslowakei und das Regnum Vannianum. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. Bratislava 1977, 143-171.
- Kolník 1980 - T. Kolník: Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei. Bratislava 1980.
- Kolníková 1998 - E. Kolníková: Keltské a rímske republikánske mince z Košice-Nozdrovic. Slov. Num. 15, 1998, 213-217.

- Kolníková 2000 - E. Kolníková: Napodobovanie keltských „kvinárov pražského typu“ na Slovensku (Mince typu Divinka). Num. Listy 56/3, 2000, 80-83.
- Kolníková 2003 - E. Kolníková: Fundmünzen in den latènezeitlichen Burgwällen und anderen Höhenanlagen in der Slowakei. Slov. Arch. 51, 2003, 223-246.
- Kolníková, v tlači a - E. Kolníková: Severoslovenské keltské mince na averze s hrboľom. Slov. Num. 17, v tlači.
- Kolníková, v tlači b - E. Kolníková: Ikonografia keltských mincí. Sborník Peníze v proměnách času. Ostrava, v tlači.
- Kossack 1962 - G. Kossack: Frühe römische Fibeln aus dem Alpenvorland und ihre chronologische Bedeutung für die Germanischen Kulturverhältnisse. Aus Bayerns Frühzeit (Friedrich Wagner zum 75. Geburtstag). München 1962, 125-137.
- Koščević 1980 - R. Koščević: Antičke fibule s područja Siska. Zagreb 1980.
- Kotigoroško 1989 - V. G. Kotigoroško: Gorodišča rubeža našej ery v verhnem Potisje. Slov. Arch. 35, 1989, 21-67.
- Kotigoroško 2002 - V. G. Kotigoroško: Fibuly dakijskogo gorodišča Malaja Kopanja v aspekto vydelenija chronologičeskich gorizontov. In: Karpaty v davninu. Carpatica 15. Užgorod 2002, 135-154.
- Kovrig 1937 - I. Kovrig: Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien. Diss. Pannonicae. Ser. II/4. Budapest 1937.
- Kozak 1984 - D. N. Kozak: Pševorska kultura u Verchnomu Podnistrovi i zachidnomu Pobužži. Kijiv 1984.
- Krämer 1982 - W. Krämer: Bodenzeichen auf Spätlatenekeramik aus Manching. Germania 60, 1982, 489-499.
- Kruglikova 1966 - I. T. Kruglikova: Bospor v pozdneantičnoje vremja. Moskva 1966.
- Kruglikova 1970 - I. T. Kruglikova: Raskopki poselenija u der. Semenovki. In: Poselenija i mogilniki Kerčenskogo poluostrova načala n. e. Mat. i Issled. Arch. SSSR 155, 1970, 3-81.
- Kruta 1991 - V. Kruta: L'écriture. In: Les Celtes. Milano 1991.
- Laviosa 1967 - L. Laviosa: Clusium. In: Rivista di epigrafia etrusca. Studi etruschi 35. Ser. II. Firenze 1967.
- Leszih 1908 - A. Leszih: Borsodmegyei kelta pénzékröl. Num. Közl. 7, 1908, 98-101.
- Liana 1970 - T. Liana: Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim. Wiadomości Arch. 35, 1970, 429-491.
- Lichardus 1984 - J. Lichardus: Körpergräber der frühen Kaiserzeit im Gebiet der südlichen Elbgermanen. Saarbrücker Beitr. Altstde. 40. Bonn 1984.
- Maćczyńska 2001 - M. Maćczyńska: Das Verbreitungsbild des Fibeln A. 67/68 und A. 68 im Barbaricum. Slov. Arch. 49, 2001, 165-179.
- Mattingly/Sydenham 1923 - H. Mattingly/E. A. Sydenham: The Roman Imperial Coinage. London 1923.
- Moravčík 2002 - J. Moravčík: Opevnenia severozápadného Slovenska. Vlast. Zbor. Považia 21, 2002, 7-36.
- Motyková-Šneidrová 1963 - K. Motyková-Šneidrová: Die Anfänge der römischen Kaiserzeit in Böhmen. Fontes Arch. Pragenses 6. Praha 1963.
- Motyková-Šneidrová 1965 - K. Motyková-Šneidrová: Zur Chronologie der ältesten römischen Kaiserzeit in Böhmen. Berliner Jahrb. Vor- u. Frühgesch. 5, 1965, 103-174.
- Müller 1965 - K. O. Müller: Die Etrusker. 1877. (Neu bearbeitet von W. Deecke). Bd. 1. Nachdruck Graz 1965.
- Nálezy mincí IV - E. Kolníková/J. Hunka (Ed.): Nálezy mincí na Slovensku. IV. Nitra 1994.
- Nekvasil 1974 - J. Nekvasil: Die jüngere und späte Stufe des Hallstattabschnittes der Lausitzer Kultur in Mähren. In: Symposium der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa. Bratislava 1974, 253-310.
- Nemeškalová-Jiroudková 1984 - Z. Nemeškalová-Jiroudková: Vztahy mezi keltskými ražbami na Slovensku a v českých zemích. Slov. Num. 8, 1984, 85-95.
- Nešporová 2002 - T. Nešporová: Nálezy z Košec-Nezdrovic. AVANS 2001, 2002, 141, 142.
- Ondrouch 1964 - V. Ondrouch: Nálezy keltských, antických a byzantských mincí na Slovensku. Bratislava 1964.
- Párducz 1941 - M. Párducz: A szarmatkor emlékei Magyarországon. I/Denkmal der Sarmatenzeit Ungarns. I. Budapest 1941.
- Patek 1942 - E. v. Patek: Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien. Diss. Pannonicae. Ser. II/19. Budapest 1942.
- Paulsen 1933 - R. Paulsen: Die Münzprägungen der Boier. Leipzig - Wien 1933.
- Peškař 1972 - I. Peškař: Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren. Praha 1972.
- Pieta 1977 - K. Pieta: Zu Besiedlungsproblemen in der Slowakei an der Wende der Zeitrechnung. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. Bratislava 1977, 283-305.
- Pieta 1981 - K. Pieta: Výskum v Liptovskej Sielnici-Liptovskej Mare v roku 1980. AVANS 1980, 1981, 228-231.
- Pieta 1982 - K. Pieta: Die Püchov-Kultur. Nitra 1982.
- Pieta 1986 - K. Pieta: Stand und Notwendigkeiten der Erforschung der Püchov-Kultur. In: Staří i potřeby badání nad mladším okresem przedrzymským i okresem wpływów rzymskich w Polsce. Kraków 1986, 25-49.
- Pieta 1996 - K. Pieta: Römischer Import der Spätlatènezeit in der Slowakei. Arh. Vestník 47, 1996, 183-195.
- Pieta 1997a - K. Pieta: Die frühen norisch-pannonischen Handelsbeziehungen mit dem nördlichen Mittel-donaugebiet. In: Peregrinatio Gothica. Suppl. Acta Mus. Moraviae 82. Brno 1997, 45-60.
- Pieta 1997b - K. Pieta: Ergebnisse der Grabungen in Liptovská Mara bis 1992. In: Die Kelten in den Alpen und an der Donau. Budapest - Wien 1997, 403-414.
- Pieta 2000 - K. Pieta: Hradisko püchovskej kultúry v Košeci-Nezdroviciach. AVANS 1998, 2000, 139-141.
- Pieta 2001 - Jan Filip a neskoroláténske osídlenie Slovenska. Arch. Rozhledy 53, 2001, 780-788.
- Pieta/Kolníková 1986 - K. Pieta/E. Kolníková: Druhý hromadný nález keltských mincí z Dolného Kubína-Velkého Bysterca. Slov. Arch. 34, 1986, 383-408.
- Pieta/Zachar 1993 - K. Pieta/L. Zachar: Mladšia doba železná (laténska). In: Štefanovičová a kol.: Najstaršie dejiny Bratislavy. Bratislava 1993, 143-209.
- Pink 1939 - K. Pink: Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. Wien 1939.
- Plachá/Pieta 1986 - V. Plachá/K. Pieta: Römerzeitliche Besiedlung von Bratislava-Devín. Arch. Rozhledy 38, 1986, 339-357.
- Popović 1987 - P. Popović: Novac Skordiska. Beograd - Novi Sad 1987.
- Preda 1973 - C. Preda: Monede geto-dacilor. București 1973.
- Prosdocomini 1991 - A. L. Prosdocomini: Langue et écriture des premiers Celtes. In: Les Celtes. Milano 1991, 51-59.
- Rieckhoff 1975 - S. Rieckhoff: Münzen und Fibeln aus dem Vicus des Kastells Hüfingen (Schwarzwald - Baar-Kreis). Saalburg-Jahrb. 32, 1975, 5-104.
- Riederer/Cociș 2000 - J. Riederer/S. Cociș: Die Fibelwerkstatt von Napoca. Vorläufige Angaben zur Metallanalyse. In: A. Giunlia-Mair (Ed.): Ancient Metallurgy between Oriental Alps and Pannonien Plan. Trieste 2000, 189-192.
- Riha 1979 - E. Riha: Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Augst 1979.

- Šedo 1983 - O. Šedo: Archeologický prieskum a záchranné akcie na Kysuciach. AVANS 1982, 1983, 236-239.
- Šedo 1986 - O. Šedo: Prieskum výšinných polôh na dolných Kysuciach. AVANS 1985, 1986, 217, 218.
- Šedo 1988 - O. Šedo: Zbery na lokalitách v južnej časti Kysúc. AVANS 1987, 1988, 130, 131.
- Tejral 1969 - J. Tejral: Zur Chronologie der älteren römischen Kaiserzeit im Lichte mährischer und westslowakischer Bodenfunde. *Musaica* 20, 1969, 27-60.
- Tejral 1977 - J. Tejral: Die älteste Phase der germanischen Besiedlung zwischen Donau und March. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donauegebiet. Bratislava 1977, 307-342.
- Točík 1959 - A. Točík: K otázke osídlenia juhozápadného Slovenska na zlome letopočtu. *Arch. Rozhľady* 11, 1959, 841-874.
- Torbágyi 1997 - M. Torbágyi: Keltische Münzprägung im Gebiet Ungarns. *Num. Zeitschr.* 104-105, 1997, 7-17.
- Ulbert 1959 - G. Ulbert: Die römischen Donau-Kastelle Aislingen und Burghöfe. *Limesforschungen* 1. Berlin 1959.
- Ulbert 1969 - G. Ulbert: Das frühromische Kastell Rheingönheim. Berlin 1969.
- Vaday 1989 - A. H. Vaday: Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. *Antaeus* 17-18, 1989.
- Varsik 2003 - V. Varsik: Veľký Meder und Bratislava-Trnávka: zwei germanische Siedlungen im Vorfeld des pannonischen Limes. Stadt und Landschaft in der Antike. *Anodos. Suppl.* 3. Trnava 2003, 153-196.
- Visy 1970 - Zs. Visy: Die Daker am Gebiet von Ungarn. *Móra Ferencz Múz. Évk.* 1, 1970, 5-29.
- Waldhauser 2001 - J. Waldhauser: *Encyklopedie Keltů v Čechách*. Praha 2001.
- Wielowiejski 1970 - J. Wielowiejski: *Kontakty Noricum i Pannonii s ludami północnymi*. Warszawa 1970.
- Zwischen Rom 2002 - K. Kuzmová/K. Pieta/J. Rajtár (Hrsg.): *Zwischen Rom und dem Barbaricum*. Festschrift für Titus Kolník zum 70. Geburtstag. Nitra 2002.

Rukopis prijatý 20. 5. 2004

PhDr. Eva Kolníková, DrSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK-949 21 Nitra

PhDr. Titus Kolník, DrSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK-949 21 Nitra

Münzen und Fibeln - Depot vom spätlätenezeitlichen Burgwall Rochovica bei Žilina (numismatisch-archäologische Zusammenhänge)

Eva Kolníková - Titus Kolník

ZUSAMMENFASSUNG

Auf dem spätlätenezeitlichen Burgwall der Púchov-Kultur Rochovica (639,5 m. ü. m.) bei Žilina in der Nordslowakei entdeckte im J. 1999 ein anonymes Metallsuchgeräteinhaber in der Tiefe von 40-50 cm 64 keltische Silbermünzen (nordslowakische Typen - Veľký Bysterec und Divinka) und zwei identische frühromische Bronzefibeln (Typ Almgren 67). Der Burgwall ist in dieser Lage vom Beginn der 80-er J. des 20. Jh. bekannt (Šedo 1983; 1986; 1988; Benediková 2001). Die Münzen und Fibeln waren angeblich in einem Gefäß deponiert (Abb. 1), doch die darüber gewonnenen Informationen widersprechen einander. Manche Informanten schließen eine Beziehung zwischen den Münzen und Fibeln mit dem Gefäß aus. Das Gefäß lokalisieren sie, sei es als einen Einzelfund in einer anderen Lage des Burgwalls, oder schließen sie eine Verbindung mit dem Burgwall völlig aus. In diesem Zusammen-

hang erweckt einen gewissen Zweifel auch die Form des Gefäßes. Es ist eine auf der Scheibe gedrehte flaschenförmige Vase mit nach oben gebogenen lappenförmigen Griffen, im unteren Teil sind 15 tiefe umlaufende Rillen - in den untersten Rillen befinden sich Spuren einer weißen Masse, wahrscheinlich organischen Ursprungs. Die Oberfläche des Gefäßes ist grauschwarz, ursprünglich mit einem glänzenden pechartigen Anstrich. Die Größe des Gefäßes ist 10,8 cm, der Bodendurchmesser beträgt 7,2 cm (Abb. 2: 1, 2, 5, 6; 10: 3a-3c). Im nordslowakischen „Púchover“ und im übrigen mitteleuropäischen spätlätenezeitlichen Milieu ist diese Keramikform unbekannt. Die Autoren fanden zum Gefäß keine Parallelen, trotzdem zweifeln sie nicht über seine Authentizität. Sie halten es für wahrscheinlich, dass es sich um einen Import aus dem Mittelmeerraum handelt. Auf dem Gefäßboden befinden sich Grafitti

(Abb. 2: 5, 6; 10: 3c), die nach der Brennung eingeritzt wurden (sie sind nicht rezent). Sie unterscheiden sich dadurch von den Zeichen und Inschriften auf den spätlätenezeitlichen Keramikerzeugnissen aus dem Gebiet Mitteleuropas (z. B. Čížmář 1995; Čížmář/Mežana 1985; Kappel 1969; Krämer 1982; Pieta/Zachar 1993; Waldhauser 2001). In der Mitte des Gefäßbodens befinden sich drei Zeichen, die der Ziffer 176 ähnlich sind, beim Rand ist ein dem E ähnliches Zeichen, über ihm sind Zeichen etwa in Form von C3. Diese Zeichen bieten wahrscheinlich eine Information über den Hersteller, Besitzer oder über die Menge der im Gefäß untergebrachten Gegenstände. Eine von diesen Eventualitäten wird vielleicht eine künftige paläographische Analyse bestätigen.

Die Münzen aus diesem Fundverband repräsentieren die örtliche Prägung im nordslowakischen Fundmilieu der Púchov-Kultur (Abb. 3-5). Der überwiegende Teil (60 Münzen) gehört zum Typ Velký Bysterec - mit Buckel und Pferdchen mit dreieckigen Hufen, mit einer Symbolik in Form eines Konus und von Kügelchen (Pink 1939, Nr. 359). Es handelt sich um Tetradrachmen mit einem Gewicht von 9,703-7,010 g (Tabelle 1), mit Münzstempeln D, E, G, H (Tabelle 2, Abb. 6: 1-4; Kolníková, im Druck a).

Die bisherigen Funde stammen hauptsächlich von Burgwällen der Púchov-Kultur in der Nordslowakei (Kolníková 2003). Ihr Vorkommen außerhalb des heimischen Bereiches, z. B. Most und Stradonice in Böhmen, Jevíčko in Mähren, Óhuta in Ungarn, Malaja Kopanja in der Karpatenukraine, ist außergewöhnlich (Forrer 1968, 151; Gohl 1904; Kotigoroško 1989, 48; Nemeškalová-Jiroudková 1984, 91, 92; Pink 1939, 87). Vertreten waren in dem Komplex auch 4 Münzen des Typs Divinka - mit der Abstraktion eines Kopfes und Pferdchens (Abb. 6: 5, 6). Es handelt sich um Quinare von 1,865-1,857 g Gewicht, mit dem Vorkommen an der Westperipherie der Púchov-Kultur in der Nordwestslowakei (Kolníková 2000).

Von den bisherigen Hortfunden mit Münzen des Typs Velký Bysterec wurden bisher fünf veröffentlicht, und zwar aus Dolný Kubín-Velký Bysterec I und II (Abb. 7: 1, 2), aus Komárno, Likavka (Abb. 8) und Rochovica. Bisher wurde der Hortfund von der Fundstelle Folkušová nicht veröffentlicht. Ein Hortfund stammt von der nordungarischen Fundstelle Óhuta. Alle angeführten Komplexe weisen eine andere inhaltliche Struktur auf als der Hortfund aus Rochovica (Tabelle 4) und unterscheiden sich auch voneinander - vertreten sind in ihnen schaufelförmige und - Muschelstater (Abb. 9: 1-4), die Typen Zemplin (Abb. 9: 5, 6), Zips (Abb. 9: 7), Divinka (Abb. 9: 8), Komárno/Komárom - Szöny (Abb. 9: 9-11), der Typ Óhuta (Abb. 9: 14-16), bzw. in einem Falle (Dolný Kubín-Velký Bysterec II) auch ein römischer augusteischer Denar (Abb. 9: 12) aus den Jahren 2. v. Chr. bis 14 n. Chr. (Mattingly/Sydenham 1923, Nr. 350).

Die Münzen des Typs Velký Bysterec wurden in der Spätlaténestufe D geprägt, ungefähr seit Beginn des 1. Jh. v. Chr. Nach den Ergebnissen der archäologischen Forschung kam es hier damals zur Bevölkerungszunahme zur Gründung neuer unbefestigter Siedlungen und Burgwälle, zur Ausnützung von Erzlagern, zur Entfaltung der Handwerke und des Handels (Pieta 1982, 214, 215). Einen Beitrag zur Datierung der Prägungsanfänge bietet der Hortfund von 376 Münzen von der nordungarischen Fundstelle Óhuta. Außer dem Übergewicht des gleichnamigen Münztyps, die allgemein als Kotiner bezeichnet werden (Hellebrandt 1992, 56 ff.), ohne Rücksicht auf typologische Unterschiede (Pink 1939, Nr. 357, 358, 365), enthielt dieser Komplex auch eine nicht bestimmte Anzahl von Münzen des Typs Velký Bysterec (Eisner 1927, 19; Gohl 1904, 4; Leszli 1908, 25; ein Exemplar bei Fiala 1900, Nr. 2882), und einige in diesem Milieu fremde keltische

Münzen - Tetradrachmen des Audoleon-Typs (Abb. 9: 13, 17 = Desseuuffy 1910, Nr. 1187; Pink 1939, Nr. 406; zur Lokalisierung Torbágyi 1997, 9), Typ mit Helmschweifreiter (Pink 1939, Nr. 62, sog. serbische Gruppe - Popović 1987, 39-41). Wichtig ist für die Datierung dieses Fundverbandes (in seinem Rahmen und auch des Münztyps Velký Bysterec) die Vertretung einer „Drachme mit dem Kopf von Pallas Athene“ (Pink 1939, Nr. 219), die im thrakischen Gebiet ca. in der zweiten Hälfte, bzw. am Ende des 2. Jh. v. Chr. geprägt wurde (Preda 1973, 328, 448). Diese Münze (Abb. 9: 18) deutet an, dass der Münzkomplex aus Óhuta Ende des 2. oder Anfang des 1. Jh. v. Chr. entstand. Es handelt sich zugleich um einen *terminus ad quem* für den Prägungsbeginn der Münzen des Typs Velký Bysterec, der darin vertreten war. Im Siedlungsraum der Träger der Púchov-Kultur in der Nordslowakei prägte man diese Münzen während des ganzen 1. Jh. v. Chr. Es handelte sich um eine zeitweilige, nicht ununterbrochene Prägung, die abhängig war von ausreichenden Edelmetallvorräten - des Silbers und vom Bedarf der Stammeshäuptlinge. Diese Münzen verwendeten sie zu ihrer Repräsentation, zur Schaffung eines Stammschatzes für den Stamm, bei großen Handelstransaktionen, für die Besoldung der Krieger und für Kulthandlungen.

Nach metrologischen Anzeigern (Tabelle 3) und nach der Struktur der Hortfunde (Tabelle 4) kann in die erste Hälfte des 1. Jh. der Beginn der Münzthesaurierung im Komplex aus Dolný Kubín-Velký Bysterec I, aus Likavka und Rochovica datiert werden. Unmittelbar vor der Mitte des 1. Jh. begann die Thesaurierung im Hortfund aus Komárno und aus Dolný Kubín-Velký Bysterec II. Zum Verstecken des Geldbesitzes, hauptsächlich auf den Burgwällen mit refugialer und kultischer Funktion, auf Gebirgsübergängen und anderen geschützten Stellen, kam es vor allem Ende der Spätlaténephase D2 und in frühromischer Zeit B1a; (katastrophischer Horizont der Púchov-Kultur, d. h. im 2. und 3. Jahrhundert n. Chr. - Pieta 1982, 215, 216). Eine Ursache waren Einfälle fremder Ethnika. K. Pieta (1997a, 56) führt drei Alternativen an: von Norden die Vandalen - Przeworsk-Kultur, von Süden die markomannisch-quadische Expansion, von Norden der Südwestslowakei oder aus dem ostslowakischen Raum das Eindringen der Daker. Die Autoren dieses Beitrags schließen nicht das Zusammenspiel aller drei Faktoren aus, doch die ausschlaggebende Rolle beim Untergang der Púchover Burgwälle schreiben sie den Dakern zu. Nach K. Pieta (1997a, 56) kam es zum großflächigen Untergang der Púchov-Kultur erst in tiberisch-claudischer Zeit, also im zweiten Viertel des 1. Jh. n. Chr. Dieser Forscher erwägt neuestens über zwei Untergangshorizonte der Púchover Burgwälle (Pieta 2001, 787).

Die Autoren setzen voraus, dass das Verstecken des Komplexes von Münzen und Fibeln auf Rochovica mit der Zeit der Thesaurierung des Großteils ähnlicher Depots (Stammesvermögen, Votivgeschenke in Kultbezirken, Vermögen von Händlern) korrespondiert, und zwar infolge der ersten (dakischen) Katastrophe im Bereich der Púchov-Kultur, in augusteischer Zeit. Diese Schlussfolgerung stützen auch zwei frühromische Bronzefibeln (Abb. 2: 3, 4; 10: 1, 2), die in dem Fundkomplex von Rochovica vertreten sind - der Typ A 67. Weitere zwei Fibeln - der Typ A 67 (Abb. 10: 4) und der Typ A 236c (Abb. 10: 5) - fand man anderswo im Raum des Burgwalls (Parallelen haben sie im germanischen Fundmilieu - Abb. 14: 1, 3, 4, 6). Die vertretenen Typen repräsentieren die detailliert bearbeitete und gut datierte Fibelgruppe vom Beginn der römischen Zeit (zahlreiche Autoren sind im slowakischen Text angeführt). In den Funden aus dem Bereich der Púchov-Kultur in der Slowakei (Pieta 1977; 1982; 1997a) und in frühgermanischen Gräbern Böhmens (Droberjar 1999; Lichardus 1984; Motyková-Snědrová 1963; 1965) sind die ältesten Fibelvarianten A 67a/b mit

verlängertem Bügel und langem Fuß (Typ Demetz A 67a1, A 67b, Lichardus A 67a/b) im mittel- und spätaugusteischen Fundkontext vertreten. Hingegen begegnen im frühesten westslowakisch-südmährisch-niederösterreichischen germanischen Fundhorizont, der in die spätaugusteische bis frühtriberische Zeit datierbar ist, lediglich die fortgeschrittenen Fibelvarianten A 67b1 und A 67b2 (Abb. 12; Kolník 1977; 1980). Die Absenz der älteren Fibelvarianten A 67a (Abb. 12) in der Südwestslowakei hängt wahrscheinlich mit der Teilentvölkerung dieses Gebietes vor dem Eindringen der ersten germanischen Gefolgschaften zusammen. Dies verursachte teils der dakische Einfall, teils der Abzug einer keltischen Bevölkerungsgruppe nach Pannonien und das Ausweichen des zweiten Teiles der Kelten in die nordslowakischen Gebirgstäler. Nach dem Falle Marbods im J. 19 n. Chr. kam es im böhmischen Raum zu gewissen Veränderungen in der materiellen Kultur. Es veränderte sich auch die Zusammensetzung und Frequenz der kräftig profilierten Fibel, es kam zu ihrer Abnahme und dadurch zu einer Peripherisierung ihrer Entwicklung. Anders war dies in der Südwestslowakei und in den Nachbargebieten, von wo eine Zunahme von Funden jüngerer Varianten der kräftig profilierten Fibeln, namentlich des Typs A 68 und seiner Derivate verzeichnet wird. Bedingt war dieser Prozess durch historische Ereignisse - Umsiedlung von Marbods und Katwalds Gefolgschaften zwischen die Flüsse Marus und Cusus, Einsetzung des Vannius zum König der Quaden. Mitgebracht haben sich damals die Zuwanderer in das Königsreich des Vannius aus dem böhmischen Raum einen Teil der materiellen Kultur, auch Fibeln des Typs A 67, bzw. A 67/68.

- Abb. 1. Rochovica. Hortfund von Münzen und Fibeln, angeblich im Gefäß abgestellt.
- Abb. 2. Rochovica. Hortfund. 1, 2 - Keramikgefäß, in dem sich angeblich Münzen und Fibeln befunden haben; 3, 4 - Bronzefibeln; 5, 6 - Gefäßboden mit Grafitti.
- Abb. 3. Rochovica. Münzen (1-20) aus dem Hortfund. Silber-tetradrachmen des Typs Velký Bysterec (die Nummern der Münzen stimmen mit den Tabellennummern überein). Maßstab 1 : 1.
- Abb. 4. Rochovica. Münzen (21-40) aus dem Hortfund. Silber-tetradrachmen des Typs Velký Bysterec (die Nummern von Münzen stimmen mit den Tabellennummern überein). Maßstab 1 : 1.
- Abb. 5. Rochovica. Münzen aus dem Hortfund (41-59 - Silber-tetradrachmen des Typs Velký Bysterec; 60 - Quinar des Typs Divinka). Die Nummern von Münzen stimmen mit den Tabellennummern überein. Maßstab 1 : 1.
- Abb. 6. Rochovica. Hortfund. Tetradrachmen des Typs Velký Bysterec. 1 - Münzstempel D; 2 - Münzstempel E; 3 - Münzstempel G; 4 - Münzstempel H; 5, 6 - Münzen des Typs Divinka.
- Abb. 7. Dolný Kubín-Velký Bysterec. 1 - erster Hortfund; 2 - zweiter Hortfund.
- Abb. 8. Likavka. Hortfund. A - Gefäß, in dem sich Münzen und ein Draht befunden haben. B - Silberdraht; 1-11 - Tetradrachmen des Typs Velký Bysterec (1 - Münzstempel D; 2 - Münzstempel E; 3-5 - Münzstempel F; 6-11 - Münzstempel G). Maßstäbe A, B - verschiedene; 1-11 - 1 : 1.
- Abb. 9. Andere Münzarten vertretene in Hortfunden von Tetradrachmen des Typs Velký Bysterec. 1 - Au Muschelstater; 2-4 - schaufelförmige Stater; 5, 6 - Ar Typ Zemplín; 7 - Ar Typ Spiš; 8 - Ar Typ Divinka; 9-11 - Ar Typ Komárno/Komárom; 12 - augusteischer Denar; 13, 17 - Ar Tetradrachmen des Audoleonstyps; 14-16 - Ar Typ Óhuta/Varianten; 18 - Ar Drachme des makedonischen Typs. Maßstab 1 : 1.
- Abb. 10. 1-3 - Hortfund der Fibeln und Münzen aus Rochovica; 4-5 - Einzelfunde aus Rochovica; 6 - Fibel aus Liptovská

Zur Überprüfung dieser Hypothese wären spezielle technologische Analysen notwendig - ähnliche, welche für die Augenfibeln und andere Typen E. Cosack (1979) realisierte. Die ständig zunehmenden Funde von Fibeln A 67 im Milieu der Púchov-Kultur (Abb. 11; Pieta 1997a, 58, 59) deuten eine lokale Produktion der kräftig profilierten Fibeln in diesem Gebiet an. Die Autoren setzen eine vermittelnde Funktion der Púchov-Kultur im Transfer der Erzeugnisse voraus, eventuell auch von technologischen Verfahren aus Norikum in das dakische Milieu im oberen Theißgebiet. Angeführt werden kann als Beispiel der Fund einer Fibel A 67 im Grab 106 in Zemplín (Abb. 11: 4) mit angeprägtem dakischem Inventar (Budinský-Krička/Lamiová-Schmiedlová 1990). Als ein Argument von grundsätzlicher Bedeutung zur Unterstützung der angeführten Hypothese betrachten die Autoren vor allem die Erzeugnisse der Schmuckwarenwerkstatt auf dem Burgwall Malaja Kopanja in der Karpatenukraine (Kotigoroško 2000), die kleine Derivate der Fibeln A 67 produzierte (Abb. 13). Zugleich schließen sie nicht aus, dass die Produktion der kräftig profilierten Fibeln auf diesem Burgwall eine gewisse Rolle auch bei der Entstehung der Werkstatt zur Fibelherstellung im rumänischen Cluj-Napoca gespielt hat (Benea 2002; Cociş 1994; 1995).

Der analysierte Komplex von Münzen und Fibeln (bzw. auch von Keramik) lieferte einige neue Erkenntnisse und Anregungen, welche die künftige Forschung zur Vervollkommenung des Bildes über die historische Entwicklung der Nordslowakei nach der Wende der Zeitrechnung, zur Zeit ihrer Besiedlung mit Trägern der Púchov-Kultur wird ausnützen können.

- Sielnica-Liptovská Mara II (Pieta 1997a, Abb. 1: 21). Verschiedene Maßstäbe, Fibeln mäßig verkleinert.
- Abb. 11. Fibeln Almgren 67 aus dem Umkreis der Púchov-Kultur in der Nordslowakei und der dakischen Kultur in der Ostslowakei. 1 - Dolný Kubín-Velký Bysterec (Pieta 1982; Tab. 7: 2); 2 - Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II (Pieta 1997b, Abb. 9: 8); 3 - Jasenica (Moravčík 2002, Tab. 1: 9); 4 - Zemplín (Budinský-Krička/Lamiová-Schmiedlová 1990, Pl. 15: 8); 5-6 - Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II (Pieta 1981, Abb. 123: 13, 14); 7 - Košeca-Nozdovice; 8 - Divinka (Pieta 1982, Taf. VII: 9); 9 - Rajecké Teplice (Pieta 1982, Taf. VII: 3); 10 - Púchov (Pieta 1982, Taf. VII: 8). Verschiedene Maßstäbe, mäßig verkleinert.
- Abb. 12. Fibeln Almgren 67 im germanischen Fundkontext. 1-3 - Kemnitz, Grab 17 (Hundt 1964); 4 - Sládkovičovo, Grab 62 (Kólník 1980, Taf. CLII: 62b); 5, 6 - Kostolná pri Dunaji, Grab 6 (Kólník 1980, Taf. LXXVIII: 6a, 6b); 7 - Bratislava-Devín (Plachá/Pieta 1986, Abb. 5: 11); 8, 9 - Abrahám, Grab 40 (Kólník 1980, Taf. XIX: 40a, 40c); 10 - Abrahám, Grab 43 (Kólník 1980, Taf. XVIII: 43b); 11-15 - Abrahám, Grab H (Kólník 1980, Taf. LXIII: Ha, b1-b3, c). Verschiedene Maßstäbe.
- Abb. 13. Fibelderivate des Typs Almgren 67 (Halbfabrikate und Fehlprodukte) aus der Werkstatt auf dem Burgwall Malaja Kopanja (Kotigoroško 2002, Taf. III).
- Abb. 14. Keramik und Fibeln Almgren 236c im germanischen Fundkontext in der Slowakei. 1 - Sládkovičovo, Grab 58 (Kólník 1980, Taf. CLI: 58 f.); 2-3 - Kostolná pri Dunaji, Grab 7 (Kólník 1980, Taf. LXXVIII: 7a, 7b); 4-5 - Kostolná pri Dunaji, Grab B (Kólník 1980, Taf. LXXIV: Ba, Bb); 6 - Sládkovičovo, Grab 59 (Kólník 1980, Taf. CLII: 59b). Verschiedene Maßstäbe.

SKLENÉ KORÁLIKY Z POHREBISKA V PRŠA II*

DANICA STAŠŠÍKOVÁ - ŠTUKOVSKÁ

Štúdia vychádza k životnému jubileu Dariny Bialekovej. Súbor ďalších príspevkov venovaných jej 70. narodeninám obsahuje „Zborník na počesť Dariny Bialekovej“, Nitra 2004.

Precision of information concerning glass beads found at the burial ground in Prša II, dated to the 8th cent. Analysis of a glass bead production with an unique decoration technique that is unusual in historical and present-day glass production in central Europe. More detailed view on 225 glass beads and numerous fragments through testing a working classification as far as shape and technological aspects are concerned. Based on the production technology used, 20 different ways of their production were found, which resulted in 63 variants according to small differences in shape, quality of glass, size and colour. Possible origin of the unique bead and high-quality glasses on the northern periphery of Avar khaganate as proved by archaeological finds.

ÚVOD

Pri štúdiu nálezov sklenených korálikov, uložených v depozitári Archeologického ústavu SAV z dávnejšie preskúmaného a publikovaného pohrebiska z obdobia avarského kaganátu v Prši II (resp. pieskovňa B), som medzi nálezmi z hrobu 33 zistila prítomnosť unikátneho skleneného korálika, ktorý pravdepodobne unikol záujmu pri výskume, pretože sa mu pri publikovaní nevenuje pozornosť (Točík 1963, 130, tab. V: 3-22). Korálik ma zaujal neobvyklou technikou výzdoby, ku ktorej som predbežne nenašla analógie vo včasnostredovekých nálezoch zo skla z lokalít strednej Európy. Korálik je súčasťou väčšieho súboru nedostatočne spracovaných sklenených nálezov. Tento stav spracovania si vyžiadal upresniť niektoré podrobnosti týkajúce sa techniky výroby a kvality materiálu nálezov sklenených korálikov z pohrebiska v Prši II. Upozorním treba na málo využívané vypovedacie možnosti analýzy technických postupov zachovaných na týchto drobných predmetoch. Tieto poznatky môžu nájsť využitie pri výskume vývoja remeselnej výroby a transferu technológií, ako aj interakcií etník a kultúr na severnej periférii avarského kaganátu v 8. stor. a na začiatku 9. stor.

Stručne o nálezisku

Archeologické polykultúrne lokality z Prše, z vyvýšenín Bércz a Borszeg, boli čiastočne skúmané, no väčšou časťou zničené ťažbou piesku. Keďže patria k známym náleziskám, boli predmetom záujmu viacerých bádateľov, na čo poukazuje rad odborných príspevkov (prehľad Točík 1963, 121-123,

pozn. 1 a 2). Preto iba stručne upozorním na tie nálezové okolnosti, ktoré je potrebné brať do úvahy pri téme tohto príspevku.

Hrob 33 bol súčasťou väčšieho pohrebiska z obdobia avarského kaganátu z 8. až začiatku 9. stor., pôvodne označeného ako Prša II, poloha Bércz, ktoré bolo publikované v samostatnej štúdii (Točík 1963). Počet zachránených hrobov (86), ako i vývoj pochovávaní v neskorých stupňoch avarského obdobia boli spresnené novším spracovaním (Zábojník 1995, 208, 209, 223, Abb. 12, stupne NS I-IV). Hrob 33 by sa mal nachádzať v horizonte NS II.

V tejto štúdii vychádzam len z nálezovej správy 611/55 (A. Točík), uloženej v AU SAV, a z nálezov publikovaných A. Točíkom (1963), kde je opísaných 71 hrobov a ďalších 6 s nedostatočnými nálezovými okolnosťami, nakoľko boli čiastočne poškodené ťažbou piesku (hroby 67/48, 68/48, 70/48-73/48 - Točík 1963, 124-152). Skutočný rozsah pohrebiska sa len odhaduje, nakoľko väčšia časť lokality bola ťažbou zničená hlavne v rokoch 1948-1954 (Točík 1963, 121, 156; Točík/Drenko 1950, 164). Pohlavie a vek pochovaných boli určené podľa A. Točíka (1963, 156) „čiastočne antropologicky“, nemožno ich teda považovať za úplne spoľahlivé. Pre včasnostredoveké obdobie má význam rozlišovať nálezy z polohy Prša I s hrobmi zo 7. stor. a z polohy Prša II s hrobmi z 8. až začiatku 9. stor. Ako naznačuje rímske číslovanie, nálezy hrobov z obdobia avarského kaganátu sa vnímajú ako hroby z dvoch samostatných pohrebísk (Prša I, Prša II), čo podľa môjho názoru nie je jednoznačné.

Okrem hrobov z obdobia avarského kaganátu boli v polohe Prša II aj hroby z doby laténskej, z obdobia sťahovania národov a hroby z 10.-12. stor. (Točík

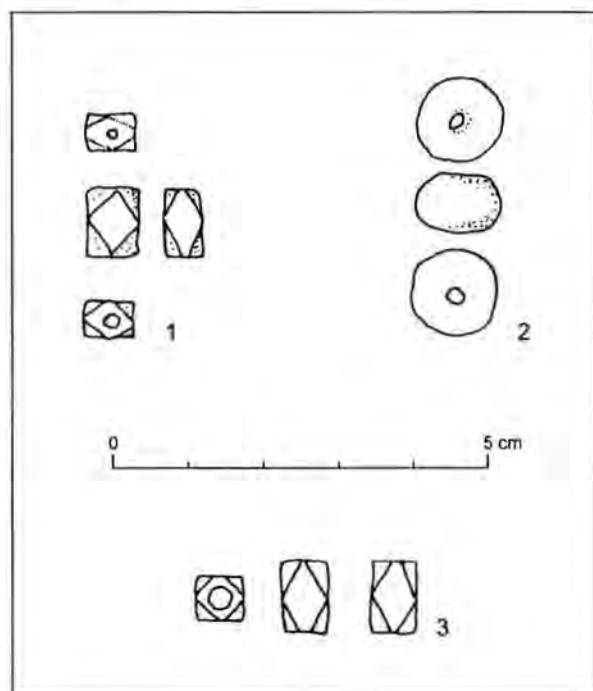
* Štúdia vznikla v rámci projektu 2/2077/22 grantovej agentúry VEGA.

1962). Rovnako sa tu nachádzali sídliskové objekty z obdobia bukovohorskej kultúry, mladšej doby halštatskej a včasnostredovekého obdobia (Točík 1963, 121). Pre pochopenie metodiky a dokumentácie výskumu je dôležitá publikovaná skutočnosť, že v čase záchranného výskumu v rokoch 1948-1952 nemal vtedajší Štátny archeologický ústav v Martine dostatočné vybavenie a potrebné financie. Preto časť preskúmaných hrobov nemá fotodokumentáciu a časť hrobov zničila ťažba v pieskovni už počas výskumu. Na pláne to však nie je vyznačené, informácia o skutočnej hustote hrobov je preto skreslená (Točík 1963, 122, 123, obr. 2). Napriek týmto zložitým okolnostiam, v ktorých výskum prebiehal, historicko-archeologické vyhodnotenie náleziska si v mnohom zachovalo platnosť do dnešných dní (porovnaj Točík 1963, 172, 173; Zábajník 1995, 273).

Sociálna diferenciácia hrobov so sklenými korálikmi

Úvodom treba opätovne poznamenať, že sa zaoberám len 71 hrobmi, ktoré neboli poškodené a pochádzajú z výskumu spracovaného A. Točíkom (1963). Prevalu mali hroby žien, ktorých bolo 39, z nich 3 kostry pochádzali z dvojhrobu s mužom a 2 kostry (hroby 106 a 131) boli označené ako dievča (Točík 1963, 142, 150). Hrobov mužov bolo 21, z nich štyri kostry boli uložené v dvojhrobe. Celkom 11 kostier nebolo určených. Detských hrobov bolo 5, z nich jedna kostra bola uložená v dvojhrobe (tieto údaje som získala konfrontáciou údajov v katalógu a v nálezovej správe).

Nálezy sklených korálikov pochádzajú z 21 hrobov žien a z jedného hrobu muža (hrob 113), z toho v dvoch prípadoch z dvojhrobu ženy a muža (hrob 46 a 124), kde boli koráliky dislokované pri ženskej kostre. V súvislosti s nálezom jedného veľkého koráliku (v ľavom rohu jamy) z jediného hrobu muža (Točík 1963, 144) sa domnievam, že súvis s výbavou hrobu nie je celkom istý. Z nálezových okolností predpokladám, že nález môže byť sekundárny a s hrobom nemusí súvisieť. Nepoznám ho z autopsie, ale podľa obrázku pripomína staršie koráliky, časté v dobe halštatskej alebo laténskej. Ak by sme prijali toto vysvetlenie, tak na pohrebisku v Prši II sa sklené koráliky vyskytli v 21 výlučne ženských hrobách, ak je určenie pohlavia v katalógu správne. Najčastejšie, teda v 17 hrobách, boli koráliky dislokované v oblasti krku alebo hrude pochovej (tabula 1), v dvoch hrobách (21 a 23) nie je uvedená poloha nálezov (Točík 1963, 129) a v jednom hrobe (94) boli koráliky vedľa lebky (Točík 1963, 139). Podľa dislokácie a jednoduchšej štatistiky možno usúdiť, že boli ozdobou u cca 54% žien pochovaných na pohrebisku, teda viac ako každá druhá

Obr. 1. Prša II. Koráliky z polodrahokamov. 1 - jaspis (hrob 6); 2 - karneol (hrob 21); 3 - karneol (hrob 128). Kresba: M. Pekáriková.

žena dostala do hrobu náhrdelník zo sklených korálikov. Túto skutočnosť možno interpretovať i tak, že preskúmaná časť pohrebiska patrila sociálne bohatšej vrstve avarskej spoločnosti, alebo sklené šperky patrili k obľúbeným a hlavne dostupným predmetom pre viac ako polovicu žien tejto včasnostredovekej komunity. Bohatá výbava ženských, ale i mužských hrobov preskúmanej časti pohrebiska v Prši II sa prejavuje i prítomnosťou iných honosných nálezov. Osobitý sociálny status pochovaných, ako i pochovejacej komunity v období avarského kaganátu podčiarkuje absencia zbraní a jazdeckých hrobov. To viedlo A. Točíka (1963, 172, 173) k úvahe o remeselnícko-obchodnom alebo remeselnícko-roľníckom charaktere osady patriacej k pohrebisku. Novšie spracovanie vybraných nálezov z pohrebísk severnej periferie avarského kaganátu potvrdilo osobitné postavenie náleziska v Prši II. J. Zábajník (1995, 273) vidí vysvetlenie v stúpajúcom význame obchodu a remesiel v avarskom kaganáte ako dôsledku novej kvalitatívnej formy sociálnej diferenciácie celej spoločnosti v 8. stor.

Upresnenia nálezových okolností

Z depozitára AÚ SAV som z pôvodných 22 nálezových celkov so sklenými korálikmi mala k dispozícii 15 a početné fragmenty z hrobu 13, s výnimkou náhrdelníka. Počet nálezov a publikované údaje sa

Tabela 1. Prša II. Prehľad údajov o všetkých spracovávaných sklených korálikoch (f - fragmenty; NP - nepublikovaný počet; N - nie je v depozitári; NS - horizont).

Hrob	Pohlavie	Poloha korálikov v hrobe (Točík 1963, 124-154)	Počet korálikov v hrobe (Točík 1963, 124-154)	Počet korálikov v depozitári AÚ SAV	Polodrahokamy	Relatívna chronológia (Zábojník 1995, obr. 12)
6	žena	krk	19	15	1	NSI
13	žena	krk	105	4+f (náhrdelník, N)		NSI
21	žena	?	12	13+f	1	NSII
23	žena	?	14	11		NSII
24	žena	?	f (z nádoby)	N		NSII
33	žena	krk	27	27		NSII
38	žena	krk	31	N		NSII
46	muž a žena	krk (žena)	NP	4		NSIV
47	žena	prsia	22	N		NSIII
65	žena	prsia	7	14		NSIV
67	žena	asi prsia, krk	NP	9		NSIII
69	žena	asi krk	cca 16	20+f		NSIII
73	žena	prsia	NP	N		NSIII
83	žena	prsia?/pod hlavou?	3	2+f		NSIII
89	žena	hrdlo	5	10		NSIII
92	žena	krk	17	14+f		NSII
93	žena	krk	8	N		NSII
94	žena	vľavo pri ľebke	3	3		NSIII
98	žena	krk	NP	43+f		NSIII
113	muž	ľavý roh jamy	1	N		NSIV
124	muž a žena	prsia (žena)	18	18		NSIII
128	žena	pod hlavou	19	18+f	1	NSIII
Spolu			328+x	225+f	3	

väčšinou rozchádzajú. Upresnenie obsahuje tabeľa 1, kde sú vyznačené aj hroby so sklenými korálikmi, ktoré som nevidela, z klasifikácie a katalógu som ich preto musela vylúčiť. Upresnenia si vyžadujú i niektoré ďalšie publikované informácie. A. Točík (1963, 127, 149, 170) napríklad vyhodnotil nálezy sklených korálikov v Prši II stručne, pričom nespresnil ani počet korálikov z polodrahokamov (často boli zahrnuté medzi sklené), ktoré sa mali nachádzať v hroboch 33, 38, 47 a 67. Nálezy z hrobov 38 a 47 som nenašla. V depozitári takýto nález z hrobu 33 nebol, ale nachádzal sa v zabudnutých nálezoch z hrobu 98 a bol zo skla. Koráliky z polodrahokamov polygonálneho tvaru boli medzi nálezmi z hrobov 6 a 128 a guľového tvaru medzi nálezmi z hrobu 21 (Točík 1963, tab. II: 19; III: 9, 10, 24-32; XV: 21). Karneolový korálik sa na obrázku nedá s istotou rozpoznať (obr. 1). Ďalšie nezrovnalosti sú medzi údajmi v opise korálikov a v obrazovej prílohe. Napríklad na A. Točíkom (1963) publikovanej tab. III: 12-23 sú uvedené koráliky z hrobu 22, ale podľa opisu na str. 129 sa žiadne koráliky v hrobe nenašli, navyše je to hrob muža, podobne na tab. XV: 43 je zrejme omylom korálik z hrobu 128 uvedený ako nález z hrobu 127 (Točík 1963, 193) atď. Ide zrejme

o tlačové chyby. Nálezy korálikov nie sú v katalógu vyobrazené všetky, dokonca ani v prípade vyslovene výrazného nálezu, akým je široký kolesovitý korálik s bielymi nitami z hrobu 69 (obr. 2; porovnaj vyobrazenia Točík 1963, tab. VIII: 21-32). Určité drobné nezrovnalosti sa týkajú tiež nálezov z hrobu 33. Podľa publikovaného textu sa v hrobe malo nachádzať, citujem „... 27 ks sklených korálikov zo skla: jeden polygonálny modrý, jeden mliečnobiely guľový a 25 tvaru padajúcej kvapky“ (Točík 1963, 130). V nálezovej správe 611/55 v AÚ SAV (A. Točík) sa spomína dokonca 30 ks korálikov, ktoré mali byť nájdené v tomto hrobe. V skutočnosti bolo 21 kusov korálikov tvaru padajúcej kvapky (myslí sa tým typ korálikov tvaru melónového jadra). Z nich je dnes už iba 10 celých, ostatné sú viac či menej rozpadnuté na niekoľko fragmentov (prirodzený dôsledok dekompozície skla nataveného na kovovú trubičku), prípadne i pôvodne išlo len o zachované fragmenty (obr. 3: 17-21). Všetky koráliky z hrobu 33 som označila písmenami veľkej abecedy a konfrontovala so zobrazením v publikácii (15 korálikov - Točík 1963, tab. V: 3-12, 14, 16-19). Medzi nálezmi bol aj jeden celý a fragmenty ďalšieho guľovitého koráliku s fóliou (obr. 3: 23, 26), tri fragmenty jedného priečne členeného koráliku

Obr. 2. Prša II. Stredne široký korálik so zatavenou bielou nitou (typ XIA¹-H/1,5) z hrobu 69. Kresba: M. Pekáriková.

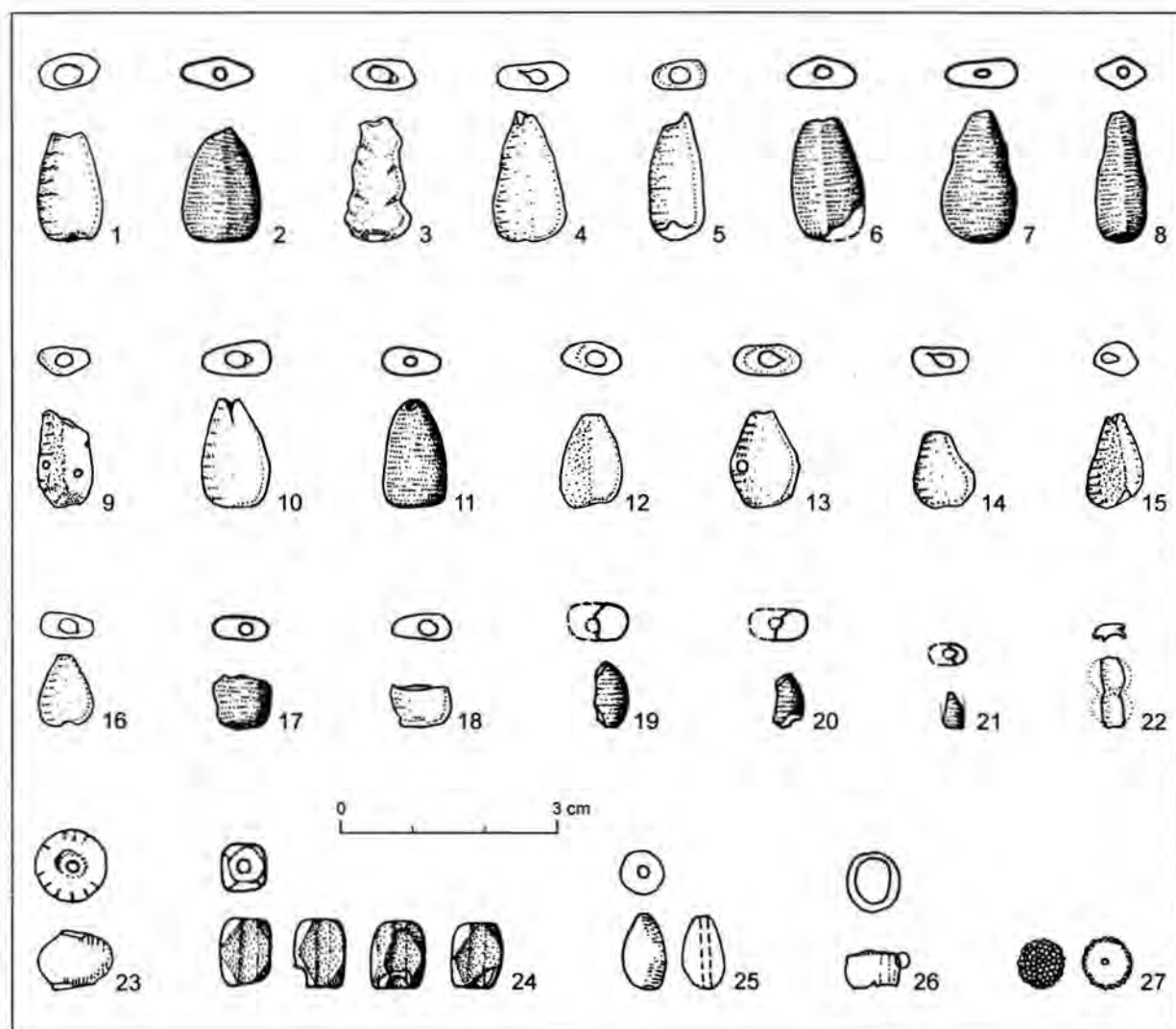
(obr. 3: 22) a rozpadnutý korálik elipsovitého tvaru, so zachovanou kovovou trubičkou v otvore (obr. 3: 25). Chýbal tu však facetovaný či polyedrický korálik, spomenutý a fotograficky dokumentovaný v publikácii A. Točíka (1963, tab. V: 22). Tento typ koráliku opisuje autor v katalógu a fotografie (pokiaľ som mohla posúdiť) sú na tabuľkách (tab. II: 19; V: 22, 35, 37, 45; VII: 41; VIII: 13; XV: 21, 23). Zistila som, že v nálezoch z hrobu 98 sa nachádzal facetovaný, resp. polyedrický korálik, ktorý nie je uvedený v texte, ale fotografia je na tabuľke (Točík 1963, 140, tab. XI: 49) a pod nálezmi z hrobu 65 sa nachádzalo navyše päť korálikov, z toho jeden polyedrický, identický s nálezom na obrázkoch, uvedeným pri nálezoch z hrobu 33 (Točík 1963, tab. V: 21), a štyri koráliky tvaru melónového jadra, z ktorých dva sú odfotené v publikácii s uvedením hrobu 98 (Točík 1963, tab. XI: 33, 44). Išlo zrejme o zámenu nálezov pri fotografovaní. Nálezy som vrátila do pôvodných celkov.

Posledným je unikátny korálik, ktorému chcem venovať osobitnú pozornosť (obr. 3: 27). Ako som už spomenula, v nálezoch z hrobu 33 je 27 ks korálikov (vrátane fragmentov), ako bolo pôvodne publikované. V nálezovej správe zrejme k vyššiemu počtu (30 ks) prišli bádatelia tak, že fragmenty z jednotlivých korálikov zle spočítali. Venujem týmto podrobnostiam preto takú pozornosť, lebo unikátny korálik nie je spomínaný v katalógu a nebola publikovaná ani jeho fotografia, hoci v nálezovej správe sa niekoľko týchto fotografií nachádza. Ako číslo hrobu je ceruzkou vpísaný hrob 28 so skeletom muža. Hrob 28 a hrob 33 nemajú ani v nálezovej správe fotograficky či kresbovo zachytený pôvodný plán kostry a rozloženia nálezov v hrobe. Nakreslená je len orientácia hrovej jamy vo vzťahu k svetovým stranám a pri tomto situačnom pláne sú uvedené pôvodné opisy, z ktorých

vyplýva, že hrob 28 neobsahoval nález koráliku. Ďalším pátraním v dokumentoch nálezovej správy som si len potvrdila tušenie, že súvis uvedeného koráliku s nálezmi z hrobu 33, s ktorými sa v depozitári nachádzal, sa dnes z nálezovej správy ani z publikácie už nedá detailne overiť. Treba veriť, že to boli autori výskumu (nie niekto neza-interesovaný), ktorí vrátili korálik do pôvodného súboru korálikov z hrobu 33, v akom sa v depozitári nachádzal. Skutočnosti, že nie je spomenutý osobitne v texte by som neprikladala veľký význam, lebo, ako som už uviedla, takýchto opomenutí je pre nálezy korálikov zo skla a polodrahokamov z pohrebiska v Prši II viac. Nepriamym, i keď nie veľmi presvedčivým dokladom, že tento korálik bol i pôvodne v nálezoch z hrobu 33, je počet (27 ks) korálikov v hrobe, uvedený v publikácii a zhodný s ich počtom (po dohľadaní) v príslušných nálezoch. Vysvetlenie pre nepresnosti sprevádzajúce údaje o nálezoch korálikov možno vidieť aj v tom, že sklené koráliky aj dnes ešte väčšina bádateľov považuje za okrajové nálezy, čo často vyúsťuje do nepresnosti údajov o ich počte, kvalite a tvaroch. Preto asi aj unikátny korálik z hrobu 33 unikol pozornosti.

Klasifikácia sklenených korálikov

Skôr ako prejdem k opisu predmetného koráliku, venujem pozornosť nájdeným skleneným korálikom, dostupným na spracovanie z pohrebiska v Prši II. Pre včasnostredoveké nálezy sklenených korálikov z územia strednej Európy nemáme vypracovanú obecnú prijatú typológiu, ujednotenú terminológiu alebo parametre opisov. Koráliky z obdobia avarského kaganátu, nájdené na území Slovenska, resp. Karpatskej kotliny, sa dosiaľ uvádzajú zväčša stručným slovným opisom. Niektoré ich názvy sa prijali a zovšeobecneli, napríklad koráliky tvaru melónového jadra (Melonenkernperlen) či prosného zrna (Hirsekornerperlen). Ako názvy napovedajú, dôraz sa kladie na tvar koráliku, prípadne na podrobnosti jeho výzdoby. Technike zhotovenia či kvalite skla z chemického alebo makroskopického hľadiska sa im na Slovensku prakticky nevenovala pozornosť. Pre nálezy sklenených korálikov z obdobia avarského kaganátu nie je v tomto smere o nič lepšia situácia ani v okolitých krajinách okrem Maďarska, kde sa v poslednom čase realizovalo niekoľko individuálnych interdisciplinárnych výskumov (Dekárová 1990; Fórizs et al. 2000; Fórizs/Tóth/Nagy 1999; Pásztor 1997). Konceptne zameraný výskum však chýba. Súčasný stav výskumu neumožňuje využiť vypovedacie možnosti sklenených korálikov z obdobia avarského kaganátu. Vyžaduje si modernejšie prepracovanie.

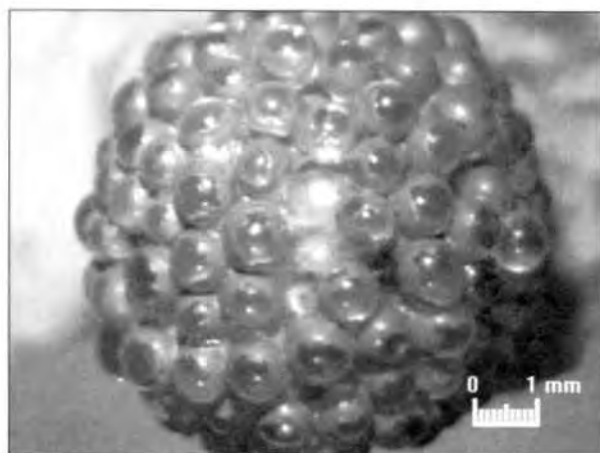
Obr. 3. Prša II. Koráliky z hrobu 33. Koráliky tvaru melónového jadra: 1, 3-5, 7, 8, 10, 11 - typ IA¹-C/1; 13 - typ IA²-C/2; 2, 6, 9, 12 - typ IE¹-C/1; 17, 18, 21 - typ IA¹-fragments; 14, 16, 19, 20 - typ IA¹-B/1; 15 - typ IE¹-C/2. Koráliky z dvoch vrstiev skla, s fóliou, jednoduché: 23, 26 - typ XIVA³-B¹/8. Korálik priečne členený, fragmenty: 22 - typ XIV. Korálik facetovaný alebo polyedrický: 24 - typ XIII A²-B/4. Korálik vretenovitý: 25 - typ XIIA¹-B/1. Unikátny korálik: 27 - typ XX. Kresby: J. Meszárošová, M. Pekáriková.

Pre potreby tohto príspevku som pracovne vytvorila klasifikáciu sklenených korálikov z pohrebiska v Prši II, zohľadňujúcu najnovšie a mne dostupné výsledky výskumu historických skiel v 5 kategóriách - technika, tvar, materiál, veľkosť, farba (pozri tabele 2; 3). Klasifikácia je pracovná, s pokusom otestovať tvorbu typov a variantov sklenených korálikov nielen na základe tvarov, ale i technických detailov, s cieľom použiť tieto informácie pre objektivizovanie pohľadu pri posudzovaní rôznych aspektov unikátneho koráliku z hrobu 33 v súdobých kontextoch.

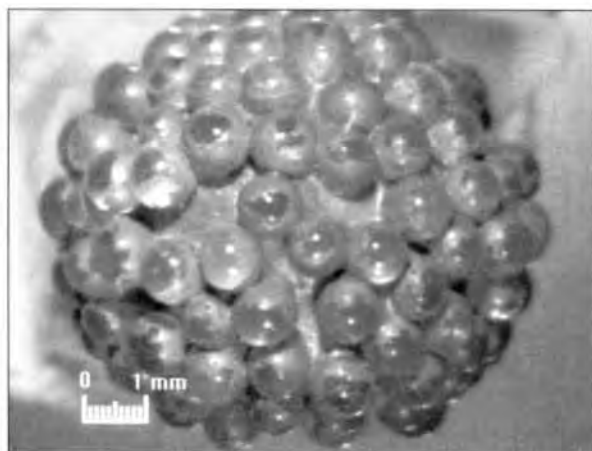
Celkom 225 ks korálikov a početné fragmenty z pršianskeho pohrebiska vytvárajú v uvedenej klasifikácii 16 skupín použitých techník, 30 tvarových

typov, 4 neurčiteľné skupiny a skupinu 3 korálikov z polodrahokamov (tabele 2; 3). Na základe rozdielov vo veľkosti, skle a farbe sa rozlíšilo 63 variantov vrátane neurčiteľných hmôt (tabela 2). Ani jeden variant sa nevyskytuje vo všetkých horizontoch pohrebiska (tabela 3), pre každý horizont možno zistiť varianty, ktoré nie sú v iných horizontoch. Nebudem tomuto zisteniu venovať ďalej väčšiu pozornosť, lebo súbor je na rozvíjanie týchto zistení štatisticky nevýrazný.

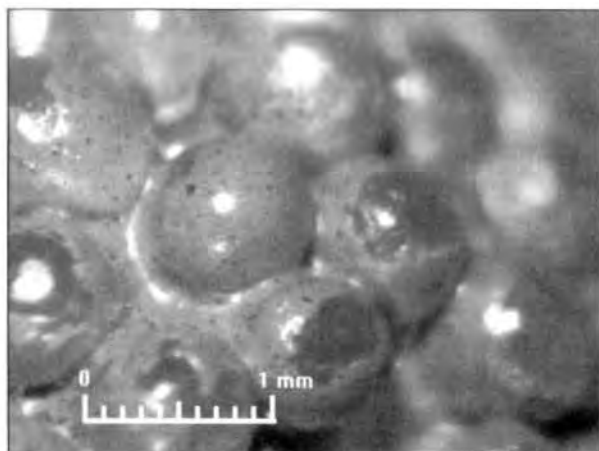
Na sledovanom pohrebisku boli zo sklenených korálikov najpočetnejšie (116 ks) koráliky v tvare melónového jadra (typy IA-E). Našli sa v trinástich zo šestnástich analyzovaných hrobov, čo je skoro 82%. Použitým materiálom, nuansami tvarov

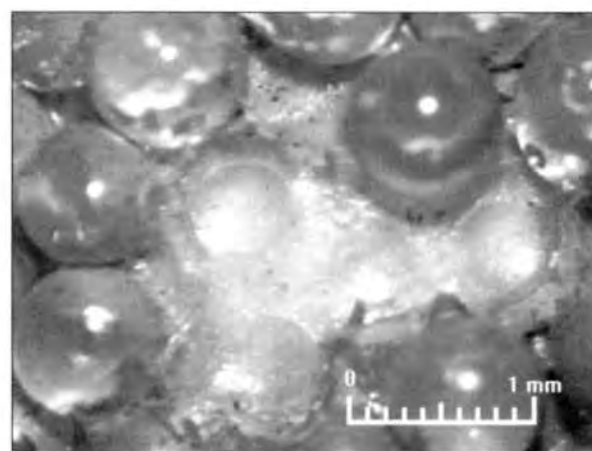
Obr. 4. Prša II. Sklený korálik s „granuláciou“ z hrobu 33 (typ XX), zväčšený.

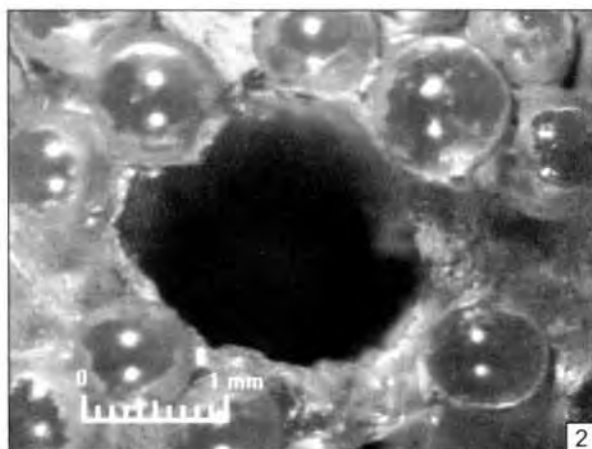
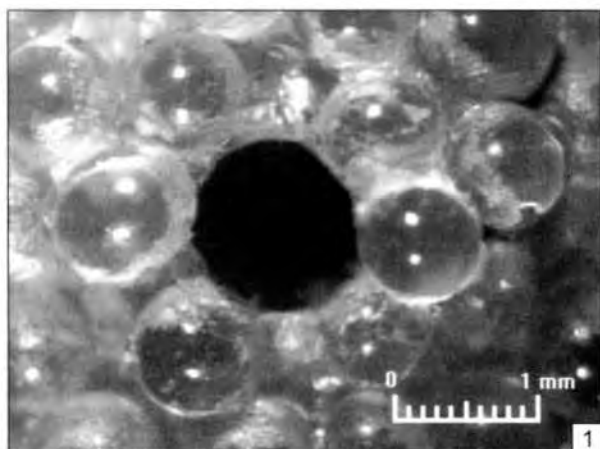
Obr. 5. Prša II. Pohľad na sklený korálik s „granuláciou“ z hrobu 33 (typ XX), v mieste s redšou výzdobou „granulkami“.

Obr. 6. Prša II. Korálik z hrobu 33 (typ XX), detail „granulky“ s neolúpanou zelenou vrstvou.

Obr. 7. Prša II. Korálik z hrobu 33 (typ XX), detail jamiek po sekundárne vypadnutých „granulkách“.

Obr. 8. Prša II. Korálik z hrobu 33 (typ XX). 1 - detail otvoru s pravidelným otaveným okrajom; 2 - detail otvoru s olámaným okrajom.

a veľkostí vytvárajú 18 variantov. Druhé najpočetnejšie tu boli koráliky fajansové, zdobené natavanými žltými niľami. Našli sa v piatich hroboch v počte 35 ks (typ XVIA) a v nálezoch sa objavujú od horizontu NS II. Pozoruhodným nálezom sú koráliky priečne členené, ktoré na základe rôznych techník a jemných rozdielov v tvare rozlišujem v troch typoch - typ XIV A (9 ks z hrobov 69, 92, 124, 128), typ XIV B (1 ks z hrobu 124), typ XIV C (1 ks z hrobu 65) a typ XIV (1 ks z hrobu 33). Celkovo sa teda našli v siedmich hroboch v počte 12 ks, čo je na pohrebisko z obdobia avarskeho kaganátu veľmi vysoký počet. Tieto koráliky predstavujú na svoju dobu špičkové výrobky tak kvalitou použitého skla, ako i technikou zhotovenia. V klasifikácii som rozlíšila 8 variantov. Na pohrebisku sa vyskytujú od horizontu NS II, najväčší počet je v horizonte NS III. Tieto koráliky sú u nás obvyklejšie na mladších veľkomoravských pohrebiskách (*Staššiková-Štukovská / Plisko 1997, 271-273*). Z korálikov zhotovených špičkovou technológiou a s výraznejším výskytom na pohrebisku treba ešte spomenúť koráliky polyedrické alebo facetované (typ XIII A²-B/4) z modrého kvalitného priesvitného skla, ktoré sa vyskytli v troch hroboch (33, 98, 128) v horizontoch NS II a NS III, ako aj koráliky dvojkónické (VI A²-B/4) z rovnakého skla i farby, s výskytom v troch hroboch (6, 21, 89) opäť v horizontoch NS II a NS III.

Z hľadiska počtu a kombinácií typov korálikov v náhrdelníkoch z pohrebiska v Prši II sa ukazuje zaujímavá skutočnosť. Koráliky tvaru melónového jadra boli zrejme počtom i frekvenciou výskytu v hroboch najrozšírenejším typom svojej doby, ale dominantnú časť počtom kusov v náhrdelníkoch tvorili len v šiestich hroboch. V siedmich náhrdelníkoch boli v porovnaní s ostatnými typmi doplnkovou časťou a v jednom až dvoch celkoch sa vôbec nevyskytli (tabela 3). Dôvody môžu byť rôzne. Na iných včasnostredovekých lokalitách sa ukazujú slubné výsledky v sledovaní týchto kombinácií v čase. Pre nálezy z obdobia avarskeho kaganátu nemáme zatiaľ dostatok informácií k takejto analýze a v koncepcii výskumu sklenených korálikov bude treba tomuto javu venovať väčšiu pozornosť.

Technikou zhotovenia a výzdobou je unikátny korálik z hrobu 33 jediným takýmto nálezom z pohrebiska a predstavuje samostatný typ, ale porovnateľná vysoká kvalita skla sa vyskytla vo všetkých horizontoch pohrebiska - v štrnástich zo šestnástich analyzovaných hrobov (tabela 3).

Unikátny korálik z hrobu 33 (typ XX)

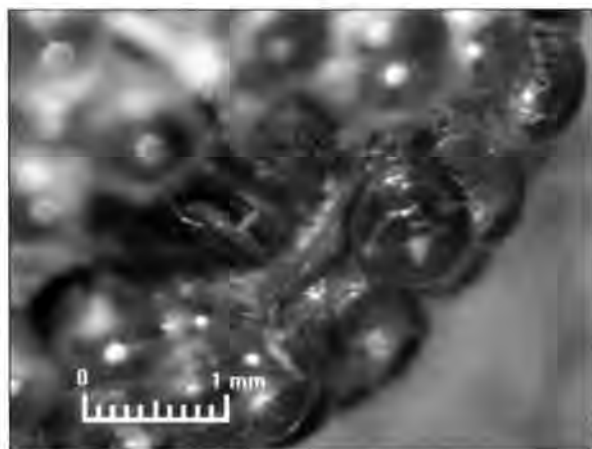
Tento korálik je z hľadiska výzdoby mene známym historickým, ale i dnešných drobných ozdobných skiel natoľko zvláštny, že som ho (v tu použitej klasifikácii) zaradila ako samostatný typ XX. Rozhodla som sa mu venovať osobitnú pozornosť hlavne preto, že opis podobného nálezu mi nie je známy a považujem za potrebné upozorniť na detaily použitej technológie a techniky výroby, ktoré svedčia o dobrej znalosti vlastností skla a o kreativitě jeho výrobcu. Snažiac sa o objektivitu som opis tvaru a teoretickú rekonštrukciu výroby vytvorila na základe pozorovaní koráliku lupami a mikroskopmi. Pri rôznom zväčšení bolo možné sledovať a dokumentovať rôzne detaily tvarov, technických stôp a výzdoby tohto neobyčajného exemplára.

Korálik je guľovitého tvaru a relatívne malý - priemer korpusu 6 x 6,5 mm, priemer otvoru cca 1,4-2 mm (obr. 3: 27). Unikátna je výzdoba koráliku drobnými sklenenými guľičkami po celom jeho povrchu (obr. 4). Ak by bol korálik z kovu, neváhali by sme na takúto formu výzdoby použiť termín granulácia¹. Na rozdiel od kovov však v sklárskych technikách výzdoba granuláciou nie je známa a používať prekrytie povrchu skleneného predmetu drobnými guľičkami je i v novovekom sklárstve nezvyklé. Priemer „granuliek“ je cca 1 mm. Na zväčšených obrázkoch vidieť, že majú pravidelný guľovitý tvar, s miernymi odlišnosťami v rozmeroch (dôsledok ručnej výroby a ohriatia). Umiestnené sú husto vedľa seba tak, že sa často dotýkajú, iba na jednom mieste koráliku sa nachádza drobná vynechaná plocha (obr. 5). Granulky sa zachovali skoro na celom povrchu a ešte dnes držia relatívne pevne. Sú pokryté tenkou a krehkou zelenou vrstvou, ktorá je na vonkajšom povrchu olúpaná, takže vidno sklo granulky. Jedna z granuliek nebola olúpaná - celá bola pokrytá zelenou vrstvou (obr. 6). Hmota tvoriaca zelenú vrstvu je nepriehľadná, na rozdiel od skla granuliek, ktoré je najvyššej kvality, priehľadné, bezfarebné, bez bubliniek. Hmota pokrýva súvislou vrstvou i „vynechané“ miesto, takže nie je vidno pôvodnú farbu ani hmotu jadra koráliku (obr. 5). Na mieste, kde granulky sekundárne vypadli, ostali okrúhle jamky. Z nich sa dá usudzovať, že granulky boli prichytené na povrch koráliku za tepla, pričom zmäkol čiastočne i povrch jadra koráliku (obr. 7). Obnažený povrch vlastného tela koráliku je nepriehľadný, až opakovo žltý, farba je rovnomerná, pokiaľ sa dá vidieť, tak

¹ Pretože v mene dostupných opisoch sklárskych techník som nenašla techniku výzdoby drobnými guľičkami, adekvátnu nálezu unikátneho koráliku z Prše II, termín „granulácia“ som si pracovne „požičala“ z terminológie výzdobných techník kovov. V budúcnosti nevyklúčujem, skôr považujem za potrebné zamerať výskum na výzdobu sklenenými guľičkami v sklárskych technikách v širšom časovom úseku v Európe. Pomôže to spresniť otázku pôvodu tejto techniky výzdoby, ako i odôvodnenosť používať v sklárstve termín „sklená granulácia“.

bez tieňov a flakov. Kombinácia zeleného povlaku a žltého jadra korálika, prenášaná priehľadným sklom granuliek, vytvára nedefinovateľné sfarbenie dobre pozorovateľné pri veľkom zväčšení a neobvyklý zážitok pri snahe nájsť výraz na farbu korálika. Núka sa myšlienka považovať olámanie zelenej vrstvy na povrchu za úmyselné práve v snahe objaviť spomínaný farebný efekt či zviditeľniť krištáľový vzhľad granuliek. Nemožno však vylúčiť ani ošúchanie. Olámanie zelenej vrstvy je nepravidelné a pri miniatúrnych rozmeroch korálika i granuliek nie je z 8. stor. známy nástroj, ktorým by sa dali milimetrové granulky zbaviť povlaku pravidelne. Otvor na navlečenie prechádza stredom korálika. Je veľmi malý, na jednom konci pravidelný, okrúhly (priemer cca 1,4 mm), okraj otavený, rešpektovaný granulkami (obr. 8: 1). Na druhom konci je o niečo väčší (priemer 2 mm), nepravidelný, okraj miestami olámaný. Vidno tu miesto po vypadnutej granulke, ktorá čiastočne prekryvala otvor a iná granuľka tento otvor sčasti prekryva (obr. 8: 2). V otvore korálika vidno na stene kryštalické vrstvy medového sfarbenia (obr. 9), ktoré nevieme zatiaľ vysvetliť. Veľmi ťažko sa pozorujú vzhľadom na rozmery otvoru (priemer 1,4-2 mm). K otázke pôvodu týchto kryštálikov by riešenie mohla poskytnúť chemická analýza zloženia tejto hmoty.

Pri rekonštrukcii techniky použitej na výrobu predmetného korálika vychádzam z pozorovania viditeľných detailov tohto nálezu pri veľkom zväčšení, ako aj zo známych poznatkov historických techník zhotovovania korálikov. Logicky sa dá predpokladať, že najskôr bolo vyrobené jadro korálika niektorou z používaných techník navíjania alebo ťahania skleneného vlákna žltej farby. Vzhľadom na kryštáliky neznámej hmoty v otvore korálika sa nedá úplne vylúčiť natáčanie alebo nakladanie skleneného vlákna na kryštalické či keramické jadro. Nezávisle boli zhotovené drobné guľičky - granulky z dobre vytaveného a vyčereného bezfarebného skla vysokej kvality. Guľovitý tvar a mierne nepravidelnosti granuliek dovoľujú predpokladať, že boli zhotovené neznámym jednoduchým technickým postupom, možno kvapnutím do drobných foriem. Zelený povlak je s najväčšou pravdepodobnosťou hlavne spojivom, ktorým boli granulky na korálik natavené. Historicky známa receptúra, je napríklad vytvorenie prechodne pastovej hmoty zmiešaním práškoveho skla s vodou, ktorá sa nanáša na povrch a teplom sa roztaví (*Teofil Prezbiter* 1998, kniha druhá, kap. XIII a XV). Podľa pozorovania povlakov, ktoré zelená hmota na granulkách i na povrchu korálika vytvára, je zrejme, že korálik (zhotovený zo skla inej farby a kvality) bol podobnou hmotou pokrytý celý, podobne ako povrch granuliek (tiež pôvodne zhotovených zo skla inej kvality ako „spojivo“). Spôsob nanášania granuliek na povrch korálika sa robil pravdepodobne

Obr. 9. Prša II. Korálik z hrobu 33 (typ XX), detail steny otvoru.

za studena, možno obalením jadra korálika do prechodne pastóznej hmoty (spojiva) a následným nanesením rovnako obalených granuliek mechanickým, bližšie neurčeným spôsobom. Ohriatím sa pastózna hmota roztopila a granulky pritavila jednu k druhej a na povrch korálika, čo možno dobre pozorovať v miestach vypadnutých granuliek (obr. 7). Pre rekonštrukcie technologických postupov je dôležité i pozorovanie, že zelený povlak (spojivo) nijako výraznejšie sklo korálika a granuliek nemenil a nahriatím nedošlo k deformácii tela korálika, ale k žiadanému pritaveniu granuliek bez ich poškodenia. Z toho vyplýva konštatovanie, že toto spojivo, muselo mať nižší bod mäknutia ako sklo granuliek i vlastného tela korálika.

Ak zhrnieme mikroskopické pozorovania, môžeme konštatovať, že korálik sa skladá z troch rôznych druhov skla dobrej kvality a rôznej farby - od priehľadného skla granuliek cez zelenú vrstvu na povrchu po žltú opakovú farbu tela korálika. Farby sú ešte i dnes dobrej kvality, rovnomerné, bez škvŕn a tieňov, vzájomne sa nemiešajú, čo svedčí o dobrej znalosti receptúry - postupov, zloženia, tavenia a farbenia skla. Výroba a spôsob pritavenia granuliek na povrch korálika v dosiahnutej kvalite predpokladá výbornú znalosť vlastností skla a špičkovú zručnosť založenú na dlhodobej tradícii. Lepšiu predstavu o veľkosti korálika a granuliek v pomere k ľudskej ruke možno získať z obrázku 10.

Zatiaľ nemáme možnosť doplniť mikroskopické zistenia chemickými analýzami zloženia skla, hlavne kvôli nedostupnosti vhodného prístroja na nedeštruktívnu analýzu, ktorá by aj spoľahlivo garantovala bezpečnosť tohto unikátneho predmetu. V budúcnosti sa nevyklučuje ďalší výskum zameraný na podrobnosti technológie, pretože chemické zloženie skla, z ktorého je tento korálik zhotovený, by mnohé otázky súvisiace s jeho výrobou či pôvodom upresnilo.

Tabela 2. Prša II. Opis a klasifikácia spracovávaných sklených korálikov (podrobnejšie údaje sú uvedené za tabelou).

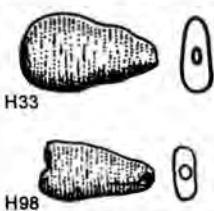
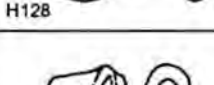
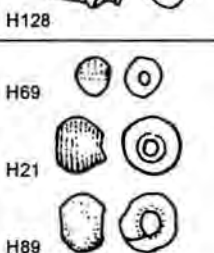
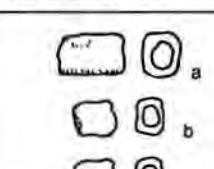
	Typ	Opis techniky, tvaru, veľkosti, skla, farby	Obrázok	Varianty
Korálky tvaru melónového jadra alebo tzv. Melonenkernperlen	Typ IA	Technika navijania skleného vlákna okolo trubičky a formovania jednoduchým stlačením na plocho, tvar trojuholníkový, prierez lichobežníkový alebo oválny. Z hľadiska veľkosti, skla a farby rozpoznaných 7 variantov.	 H33 H98	IA ¹ -B/1 IA ⁶ -C/0 IA ¹ -C/1 IA ² -C/2 IA ³ -C/9 IA ² -B/2 IA ³ -B/9
	Typ IB	Technika navijania skleného vlákna okolo nástroja a formovania stlačením, tvar trojuholníkový s oblými rohmi, prierez šošovkovitý. Z hľadiska skla a farby rozpoznané 2 varianty.	 H98	IB ² -B/2 IB ² -B/4
	Typ IC	Technika navijania skleného vlákna okolo trubičky a formovania stlačením, tvar elipsovité nepravidelný, prierez oválny. Z hľadiska farby rozpoznané 2 varianty.	 H98	IC ¹ -B/1 IC ¹ -B/2
	Typ ID	Technika navijania skleného vlákna, tvar oválny, stlačený, na priereze kvapkovitý, v prieťahnom skle "niťový" efekt. Z hľadiska veľkosti, skla a farby rozpoznané 3 varianty.	 H98	ID ² -B/7 ID ² -B/8 ID ² -C/9
	Typ IE	Technika navijania skleného vlákna, formovanie stlačením, tvar trojuholníkový, trojuholníkový aj na priereze. Z hľadiska veľkosti a farby rozpoznané 3 varianty.	 H33G	IE ¹ -B/1 IE ¹ -C/1 IE ¹ -C/2
	Typ IG	Technika navijania skleného vlákna okolo trubičky, formovanie stlačením, tvar oválny, na priereze kosoštvorcový. Veľkosť stredná, sklo nepriesvitné, nekvalitné, farba čierna.	 H128	IG ¹ -C/1
Korálky valcovité	Typ IIA	Technika navijania vlákna okolo nástroja, tvar lichobežníkový, na priereze okrúhly. Z hľadiska skla a farby rozpoznané 3 varianty.	 H128	IIA ³ -B/0 IIA ¹ -B/1 IIA ³ -B/9
Korálky drobné	Typ IIIA	Technika tečenia skla a prepichnutia nástrojom (Kücükerman 1995, Fig. 3, 98), tvar okrúhly, okrúhly aj na priereze. Z hľadiska skla, veľkosti a farby rozpoznaných 6 variantov. Nepriesvitné sklo je nekvalitné.	 H69 H21 H89	IIIA ² -A/2 IIIA ² -A/4 IIIA ² -A/9 IIIA ³ -A/10 IIIA ² -B/4 IIIA ² -A/5,1
	Typ IVA	Technika ťahania rúrky a strihania, tvar obdĺžnikový, vplyvom strihania niekedy so skosenou stranou, prípadne kosodĺžnikový, prierez okrúhly. Z hľadiska veľkosti a farby rozpoznané 2 varianty.	 H92 H92	IVA ² -A/4 IVA ² -B/2
	Typ IVB	Technika ťahania rúrky, strihania, formovania stlačením, tvar obdĺžnikový, prierez okrúhly. Z pohľadu skla, veľkosti a farby rozpoznané 3 varianty.	 H21 H67	IVB ⁶ -A/0 IVB ² -B/2 IVB ² -B/4
Korálky hranolovité	Typ VA	Technika ťahania rúrky, formovania plochou nástroja (Sode 1997, fig. 3) ručne, strihania, tvar obdĺžnikový, prierez štvorcový až obdĺžnikový. Z hľadiska skla a farby rozpoznané 2 varianty.	 H6 a b c	VA ⁶ -B/3 VA ² -B/2

Tabela 2. Pokračovanie.

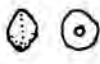
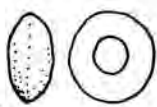
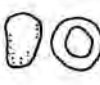
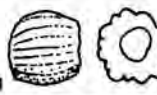
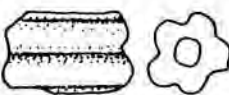
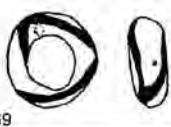
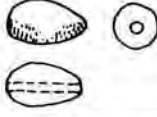
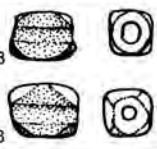
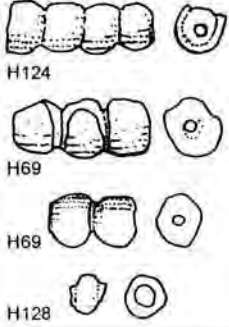
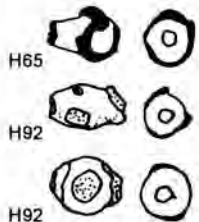
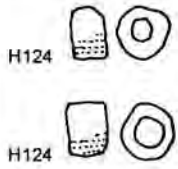
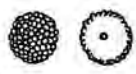
	Typ	Opis techniky, tvaru, veľkosti, skla, farby	Obrázok	Varianty
Korálky dvojkoľnícké	Typ VIA	Technika tečenia do formy, prepichnutia a formovania, tvar dvojkoľnícký, prierez okrúhly. Sklo priesvitné, dobrej kvality, veľkosť drobná, farba modrá pravidelná.	 H21	VIA ² -B/4
	Typ VIB	Technika tečenia bližšie neurčená, zvinutia okolo nástroja, formovania, tvar dvojkoľnícký, prierez okrúhly. Sklo priesvitné, kvalitné, veľkosť stredne široká (H), farba modrá.	 H21	VIB ² -H/4
	Typ VIC	Technika stočenia vlákna, tvar lichobežníkový, prierez okrúhly. Sklo nepriesvitné, farba čierna, veľkosť malá.	 H128	VIC ¹ -B/1
Korálky s vertikálnymi plastickými rebrami	Typ VIIA	Technika zvinutia, rebrá formované ručne hranou nástroja (Sode 1997, fig. 5), tvar súdkovitý s rebrovaným povrchom. Sklo priesvitné, kvalitné, veľkosť malá, farba zelená.	 H21	VIIA ² -B/2
	Typ VIIIA	Technika navijania vlákna, stlačenia a zvinutia okolo nástroja, formovania rebier ručne, materiál a kvalita sa nedajú určiť, tvar súdkovitý, prierez okrúhly, plastické zvislé rebrá na povrchu. Sklo neurčené, veľkosť malá, farba čierna.	 H21	VIIIA ² -B/1
	Typ IXA	Technika tečenia na ploche, zvinutia, formovania ručne hranou, strihania, tvar valcovitý s rebrovaným povrchom, prierez okrúhly. Sklo kvalitné priehľadné, veľkosť veľká, farba priehľadná do zelena.	 H21	IXA ³ -D/9
Korálky drobné	Typ XA	Technika jednoduchého zvinutia okolo nástroja, tvar okrúhly nepravidelný až kónický, prierez okrúhly. Z hľadiska skla a farby zistené 2 varianty. V odbornej literatúre nazývané tiež "Hirsernkornperlen".	 H67	XA ² -A/4 XA ³ -A/10
Korálky zdobené	Typ XIA	Korálik s inofarebným ornamentom. Technika stočenia, rytia vlnkovitých línií pre ornament, technika výplne rýh sa nedá presne určiť, tvar časti kruhu široký prstencový, prierez okrúhly. Sklo nepriehľadné, veľkosť stredne široká, farba materiálu čierna rovnomerná, farba niti biela, ornament vlnkovitý, zložený.	 H69	XIA ¹ -C/1,5
Korálky elipsoidálne	Typ XIIA	Technika navijania skleneného vlákna okolo trubičky, tvar elipsovité až šošovkovité, prierez okrúhly, sklo nepriehľadné, veľkosť malá, farba čierna pravidelná.	 H33	XIIA ¹ -B/1
Korálky facetované	Typ XIII A	Technika(?) tečenia do formy a brúsenia, tvar mnohoúhelný, prierez štvorcový so zrezanými rohmi. Veľkosť malá, sklo priesvitné, kvalitné, farba modrá.	 H98 H33	XIII A ² -B/4
Korálky priečne členené s krčkom a fóliou z kovu	Typ XIVA	Technika ťahania rúrky, prekrytia kovovou fóliou bližšie nešpecifikovaným spôsobom, prejmiania priehľadným sklom dobrej kvality, stláčania kliešťami, strihania. Tvar celkový valcový, segmenty v tvare výseku z kruhu s krčkom, prierez okrúhly. Sklo v dvoch kvalitách, základné priesvitné, vrchné priehľadné. Veľkosť: drobná, malá, 1 telo (B ¹); stredná, 2 telá (C ²); dlhá, 3-4 telá (C ³ , C ⁴). Na základe veľkosti a farby rozlíšených 6 variantov. Poznámka: Horný index pri veľkosti označuje počet tiel pri zložených korálikoch.	 H124 H69 H69 H128	XIVA ³ -A/8 XIVA ³ -B ¹ /8 XIVA ³ -B ² /6 XIVA ³ -C ² /6 XIVA ³ -C ³ /7 XIVA ³ -O/6

Tabela 2. Pokračovanie.

	Typ	Opis techniky, tvaru, veľkosti, skla, farby	Obrázok	Varianty
Korálky priečne členené s krčkom a fóliou z kovu	Typ XIVB	Technika ťahania rúrky, prekrytia kovovou fóliou bližšie nešpecifikovaným spôsobom, prejímania sklom dobrej kvality, stláčania kliešťami, strihania. Tvar obdĺžnikový, prierez okrúhly, segmetny v tvare obdĺžnikovom. Veľkosť stredná, farba hnedá, počet segmentov 3.	 H124	XIVB ³ -C ³ /3
	Typ XIVC	Technika zhotovenia jadra z materiálu neznámej kvality, nakladania kúskov skla dobrej kvality, stlačenia kliešťami, strihania. Tvar obdĺžnikový, rez okrúhly, časť v tvare obdĺžnika s krčkom, prierez okrúhly. Celková veľkosť malá, farba na povrchu biela.	 H65	XIVC ³ -B ² /1,5
	Typ XIV	Technika nakladania skla na sklo dobrej kvality, tvar obdĺžnikový, prierez okrúhly. Nemožno určiť veľkosť, farbu, nakoľko ide o fragmenty.	 H133	
Korálky priečne členené s krčkom	Typ XVA	Technika ťahania rúrky, formovania častí kliešťami, rezania, tvar zložený. Celkový tvar obdĺžnikový, prierez okrúhly. Veľkosť malá, sklo priesvitné, dobrej kvality, farba zelená.	 H83	XVA ³ -B ² /2
Korálky fajansové s nitami	Typ XVI A	Technika fajansy (porézna hmota prekrytá glazúrou sklovitého vzhľadu) s nakladaním farebných nití a pupkov, tvar dvojkonický, prierez kruhový. Veľkosť malá, stredná, farba glazúry hnedá, nite žlté, ornament tvoria pupky a línie.	 H65 H92 H92	XVI A ⁴ -B/3,6
Sklené nádoby	Typ XVII A	Fragment zo sklenej nádoby, sklo priehľadné do zelena, veľkosť veľká.	 H21	
Materiál neurčený	Typ XVIII	Technika a materiál nešpecifikovaný, veľkosť malá, tvar lichobežníkový na, priereze okrúhly. Na základe farby rozlíšené 2 varianty.	 H124 H124	XVIII ⁶ -B/5 XVIII ⁶ -B/11
	Typ XIX	Fragmenty zo sklenených korálikov bližšie neurčených, sklo nepriesvitné i priesvitné, priehľadné, bezfarebné alebo čiernej a zelenej farby.		XIX ¹ /1 XIX ² /10 XIX ² /2
Korálik	Typ XX	Unikát z hrobu 33, opis osobitne.	 H33	

Vysvetlivky k údajom tabeľ 2:

Ľavý krajný stĺpec obsahuje názvy, pod ktorými sú korálky známe v doterajšej odbornej literatúre. V druhom stĺpci je základný kód typu zapisovaný ako rímske číslo s písmenom. V treťom stĺpci je uvedený opis výrobných techník a tvaru korálikov toho-ktorého typu, v prípade potreby je poznámkou označená kvalita skla, ďalšie podrobnosti nie sú uvedené. V štvrtom stĺpci písmeno H a číslo pri obrázku označuje hrob, z ktorého nález pochádza. Posledný, piaty stĺpec uvádza podrobnejšie triedenie na varianty. Za typovým označením nasleduje horný index označujúci kvalitu skla, pomlčkou je oddelené písmeno označujúce veľkosť, horný index pri tomto písmene označuje počet segmentov pri priečne členených korálikoch, za lomkou nasleduje kód farby.

- **Technika zhotovenia.** Určenie techniky sa opiera o analýzu technických stôp na korálikoch, jednotlivé techniky na konkrétnych korálikoch sú spresnené pomocou údajov v prácach: Dekówna 1999, obr. 28; Jönsson/Hunner 1995, 97-101; Lierke/Birkhill/Molnar 1995; Sode 1995; 1997, ako aj s príkladmi na systematiku pre opis sklenených predmetov (Dekówna/Olczak 2002, 123-128, 161-171). Podrobnosti k jednotlivým identifikovaným technikám sú uvedené v opisoch typov (značenie rímskym číslom a veľkým písmenom).
- **Tvar korálika.** Opisuje sa dvoma údajmi prvým je „tvar“, čo znamená rez telom korálika rovnobežne s otvorom a druhým je „prierez“ korálika, čo znamená rez priečne na otvor. Používam termíny z geometrie (kruh, elipsa, štvorec atď.).
- **Materiál.** Kvalitu skla označuje horný index uvedený za písmenom typu (napr. IA¹). Index rozlišuje: 1 - nepriesvitné sklo; 2 - priesvitné sklo (prepúšťa svetlo); 3 - priehľadné sklo; 4 - glazúra (jadro korálika tvorí porézna hmota, povrch je pokrytý sklenou/sklovitou glazúrou); 0 - nedá sa určiť. Určenie sa týka pôvodnej kvality skla bez ohľadu na dnešný stav. Teda, v prípade koróziou spôsobenej nepriehľadnosti skla korálika, ktorý bol pôvodne napríklad priehľadný, index materiálu je určený ako „3“ a nie „1“.
- **Veľkosť.** Nasleduje po rozdelovníku, klasifikáciu označujú veľké písmená abecedy: A - drobné, t. j. ≤ 5 mm; B - malé, t. j. > 5 mm a ≤ 12 mm výška (pri šírke do 10 mm); C - stredné, t. j. > 12 mm a ≤ 18 mm (pri výške väčšej ako 2/3 šírky). Koráliky, ktorých šírka minimálne o pätinu presahuje výšku sú rozlíšené podľa šírky: H - stredne široké ≤ 10 mm; I - široké > 10 mm a ≤ 16 mm; J - veľmi široké > 16 mm a ≤ 22 mm. Označenie „0“ - veľkosť sa nedala určiť.
- **Miery.** Výška korálika je určená rovnobežne s otvorom, šírka priečne na otvor v najširšom mieste. Otvor korálika sa určuje priemerom. V prípade, že korálik je zložený z viacerých segmentov (napríklad pri priečne členených korálikoch), v hornom indexe pri písmene označujúcom veľkosť je uvedený počet segmentov arabským číslom.
- **Farba.** Rozlišovaná je bez odtieňov. 1 - čierna; 2 - zelená; 3 - hnedá; 4 - modrá; 5 - biela; 6 - žltá; 7 - tyrkysová; 8 - priehľadná s nádychom do žltá; 9 - priehľadná s nádychom do zelena; 10 - priehľadná, bezfarebná; „0“ - farba sa nedala určiť. V prípade, že korálik je zložený zo skiel rôznych farieb, čísla farieb sú písané v poradí od stredu korálika po povrch. Výraz „nerovnomerná“ upozorňuje na farbu, ktorá má najčastejšie vinou nízkej úrovne technológie farbenia nerovnomerný až flakatý vzhľad, čo je vyjadrené len slovné v zápise typu.

Obr. 10. Prša II. Ilustrácia k možnej aplikácii granuliek na povrch korálika z hrobu 33 (typ XX), s cieľom ukázať pomer veľkosti korálika k ruke človeka. Kresba: A. Suomi.

Vybrané technologické aspekty sklených korálikov z Prše II

Pri výrobe unikátneho skleného korálika ozdobného „granuláciou“ bolo použité vysoko kvalitné sklo priehľadné bezfarebné (granulky) i farebné (žlté jadro) a zelené spojivo. Z údajov v klasifikácii korálikov z pohrebiska v Prši II som vytvorila tabuľku výskytu korálikov z kvalitného skla. Informuje o nálezoch 54 korálikov (+ fragmenty) v 14 zo 16 analyzovaných hrobov vo všetkých horizontoch pohrebiska (tabela 4). Štatisticky to predstavuje 24% všetkých korálikov plus nevyšíslené fragmenty a 88% hrobov s korálikmi. Z toho možno vyvodit interpretáciu, že kvalitné sklá sa na pohrebisku v Prši II neobjavujú ojedinele, ale pravidelne a z hľadiska výskytu v celkoch (náhrdelníkoch) a horizontoch ich možno považovať za obecné rozšírené. Z hľadiska variability tvarov zaujme, že z kvalitného skla boli zhotovené i koráliky tvaru melónového jadra (6 kusov a fragmenty). Je to najrozšírenejší typ korálika na pršianskom pohrebisku (pozri varianty typu I v tabele 3), považovaný za miestny výrobok (napr. Čilinská 1966, 130). Otázkou je, či pri týchto variantoch korálikov ide o penetráciu technológie výroby kvalitných skiel do domáceho prostredia, alebo o snahu výrobcov prispôbiť sa odberateľovmu vkusu. Byzancia nebola vo 8. stor. priamym susedom avarského kaganátu (Daim 2000, 191, mapa 1) a z historických správ i z archeologických výskumov vyplýva, že nemožno počítať s intenzívnymi kontaktmi Avarov s týmto prostredím. Samozrejme, všetky kvalitné sklá nemuseli pochádzať len z byzantského prostredia, ale i z prostredia včasnostredovekých civilizácií rozvíjajúcich dedičstvo antického Ríma (podrobnejšie pozri napr. Dekówna 1980, 9-21, 42-47). Faktom však zostáva, že tretina hrobov v Prši II obsahovala koráliky s fóliami (typ XIV A-C), ktoré sa pôvodom viažu na mediteránnu oblasť (Boon 1977; Dekówna 1977). Podľa našich zistení sú koráliky z pohrebiska v Prši II zhotovené navrstvovaním skiel rôznej kvality (opis technického postupu na podobných nálezoch pozri Dekówna 1999, 54-60, obr. 28). V porovnaní s ich nevýrazným výskytom v náhrdelníkoch avarského kaganátu sú tieto koráliky početné v náhrdelníkoch z najstarších slovanských kostrových pohrebísk za severnou perifériou avarského kaganátu (Staššíková-Štukovská/Pliško 1997, 272, tab. 21). Nálezová situácia kvalitných skiel na pršianskom pohrebisku sa v tomto kontexte javí dôležitá nielen v otázke úrovne a pôvodu sklárskej výroby avarského kaganátu, ale tiež pre správne rozpoznanie vplyvov sprostredkovaných avarskou kultúrou na civilizačný, kultúrny a politický vývoj Slovanov žijúcich

za severnou perifériou avarského kaganátu (Bialeková 1996, 250-254).

Už dnes sa však dá konštatovať, že veľká variabilita typov korálikov a rozdiely v úrovni použitej techniky a kvality skla na pohrebisku v Prši II svedčia o viacerých centrách, ktoré koráliky produkovali. Teoreticky sa zdá pravdepodobnou aj predpokladaná výroba v bližšie neurčených miestach Karpatskej kotliny, s postupnou absorpciou a rozvíjaním starších či vyspelých technológií neskoršej antiky.

K otázke pôvodu sklených korálikov v Prši II

Z 35 000 ks korálikov pochádzajúcich zo včasnostredovekých nálezísk na Slovensku, Morave, Maďarsku, Rumunsku, Bulharsku a Rakúsku, ktoré som mala možnosť priamo študovať, je unikátny korálik s granulami z Prše II zatiaľ jediný svojho druhu, ktorý mi je známy. Priame analógie som zatiaľ nezistila ani v dostupnej literatúre venovanej nálezom sklených korálikov z nálezísk v širšom okolí Dunaja či z iných území. Vzdialenou analógiou je výzdoba „kopčekmi“ na korálikoch z egyptskej fajansy, s výskytom v období od 3. stor. pred n. l. do 3. stor. n. l. napríklad v oblasti severného Pričernomoria (Aleksejeva 1975, 35, tab. 1: 2, 5; 5: 41-52). Tieto kultúrne i časovo vzdialené analógie sú od nášho korálika odlišné i technologicky. Jadro materiálu egyptskej fajansy tvoril tzv. steatyt - tvar vyrezaný obvykle z minerálu mäkkého a odolného voči vysokým teplotám, na povrch ktorého bola nanosená sklená glazúra (Aleksejeva 1975, 23). Touto technikou boli v severnej pričernomorskej oblasti zhotovované koráliky, amulety i drobné ozdoby (rozpoznaných bolo 98 typov predmetov z tohto materiálu) od 3. stor. pred n. l. do 3. stor. n. l. (Aleksejeva 1975, 27). Z okruhu týchto predmetov sú morfológicky najbližšie k nálezu z Prše II koráliky s kopčekmi (Aleksejeva 1975, tab. 5: 41-52). Možno hypoteticky predpokladať, že tieto predmety s „kopčekmi“ môžu byť predchodcami korálikov s tzv. „sklenou granuláciou“, ale podobné včasnostredoveké nálezy okrem unikátneho korálika z Prše II nie sú mi známe. V mladších obdobiach sa výzdoba sklenými guľičkami ojedinele objavila na sklených krúžkoch z tretej štvrtiny 13. stor. z Brna, Mečovej ul. 2 (Černá 1994, 62) a na korálikoch z 15. stor. zo Svodína (Drenko 2002, obr. 10: 6). Inak je sklená granulácia na drobných šperkoch dosiaľ úplne neznáma.

Termín „sklená granulácia“ používam pracovne, pretože je pre spôsob výzdoby použitý na unikátnom koráliku z Prše II, obsahovo najvýstižnejší. Obecné je granulácia známa ako technika výzdoby predmetov z drahých kovov. Nemožno preto vylúčiť, že

Tabela 3. Prša II. Typy a varianty spracovávaných sklených korálikov podľa výskytu v hrobch (f - fragmenty).

Hrob	6	13	21	23	33	46	65	67	69	83	89	92	94	98	124	128	Spolu	
	Počet	f	13+f	11	27	4	14	9	20+f	2+f	10	14+f	3	43+f	18	18+f	Korálky	Hroby
Horizont	NS I	NS I	NS II	NS II	NS II	NS IV	NS IV	NS III	NS III	NS III	NS III	NS II	NS III	NS III	NS III	NS III		
IA ¹ -B/1	1	f	2	8	4						4			10	4	9	42	9
IA ⁰ -C/0						4											4	1
IA ¹ -C/1		f			8						1			14			23	5
IA ² -C/2	1	f		1	1				2					3			8	6
IA ³ -C/9		f															f	1
IA ² -B/2		f						1						9			10	3
IA ³ -B/9		f															f	1
IA ¹					3												3	1
IB ² -B/2				2				1	1		1						5	4
IB ² -B/4	1													1			2	2
IC ¹ -B/1	4						2	2						1			9	4
IC ¹ -B/2							2										2	1
ID ² -B/7														1			1	1
ID ³ -B/8																1	1	1
ID ³ -C/9														2			2	1
IE ¹ -B/1		1															1	1
IE ¹ -C/1					4												4	1
IE ¹ -C/2					1												1	1
IG ¹ -C/1																1	1	1
IIA ⁰ -B/0								2									2	1
IIA ¹ -B/1														1			1	1
IIA ² -B/2								1									1	1
IIA ³ -B/9																1	1	1
IIIA ² -A/2	1																1	1
IIIA ² -A/4												1	1				2	2
IIIA ³ -A/9									1				1				2	2
IIIA ³ -A/10											1						1	1
IIIA ² -B/4			1						2								3	2
IIIA ² -A/5,1											1						1	1
IVA ² -A/4	1																1	1
IVA ² -B/2								1				3					4	2
IVB ⁰ -A/0			1														1	1
IVB ² -B/2							1										1	1
VA ⁰ -B/3	3																3	1
VA ² -B/2	1										1						2	2
VIA ² -B/4	3		2								1						6	3
VIB ² -H/4			2														2	1
VIC ¹ -B/1																1	1	1
VIIA ² -B/2			1														1	1
VIIIA ⁰ -B/1			1														1	1
IXA ³ -D/9			1														1	1
XA ¹ -A/6		f															f	1
XA ¹ -A/1		f															f	1
XA ² -A/2													1				1	1

Tabela 3. Pokračovanie.

Hrob	6	13	21	23	33	46	65	67	69	83	89	92	94	98	124	128	Spolu	
																	Korálky	Hroby
Počet	15	f	13+f	11	27	4	14	9	20+f	2+f	10	14+f	3	43+f	18	18+f		
Horizont	NS I	NS I	NS II	NS II	NS II	NS IV	NS IV	NS III	NS III	NS III	NS III	NS II	NS III	NS III	NS III	NS III		
XA ² -A/4								1									1	1
XA ³ -A/10		f															f	1
XIA ¹ -H/1,5			1						1								2	2
XIIA ¹ -B/1					1												1	1
XIIA ² -B/4					1									1		1	3	3
XIVA ³ -A ¹ /8																1	1	1
XIVA ³ -B ² /6									2						2		4	2
XIVA ³ -B ¹ /8					2												2	1
XIVA ³ -C ³ /6									1						1		2	2
XIVA ³ -C ⁴ /7															1		1	1
XIVA ³ -O/6												1					1	1
XIVB ³ -C ³ /6															1		1	1
XIVC ³ -B ² /1,5							1										1	1
XIV					1												1	1
XVA ² -C ² /2										1							1	1
XVIA ⁴ -B/3,6							8		10						5	3	35	5
XVII ³			1														1	1
XVIII ⁰ -B/5										1					1		2	1
XVIII ⁰ -B/11															2		2	1
XIX ¹ /1		f	f							f		f			f	f	f	7
XIX ² /2		f							f					f			f	4
XIX ² /4								f		f				f			f	3
XIX ³ /10		f	f		1				f								f	3
XX					1												1	1
polodrahokamy	1		1													1	3	3

inšpiráciou pre tvorbu sklenej granulácie na uvedenom koráliku boli takto zdobené predmety z drahých kovov, vyrábané v centrách antickej i byzantskej kultúry a v nálezoch rozšírené po celej Európe. V 9. stor. sú predmety z kovov, zdobené granuláciou, typické pre moravských a nitrianskych Slovanov. Otázkou, ktorá v poslednej dobe zaujíma bádateľov, je pôvod kvalitných šperkárskych výrobkov s remeselným vlastným poňatím v prostredí avarského kaganátu v 8. stor. (Daim 2000 tu i ďalšia literatúra). V súvislosti s nálezom skleného koráliku s „granuláciou“ a v súlade s našimi poznatkami o umení výrobcov sklenených korálikov vo včasnom stredoveku je možné teoreticky pripustiť, že takúto invenciu - napodobiť kovovú granuláciu v skle - mohol v tom období realizovať ktorýkoľvek majster ovládajúci technológiu tavby kvalitného skla a natavovania skiel. Podmienky na to (taviacu pec malých rozmerov) si mohol vytvoriť kdekoľvek.

Otázka pôvodu sklenených korálikov z nálezísk avarského kaganátu v Karpatskej kotline v 7.-8. stor. je predmetom výskumu a diskusií (Dekówna 1980,

tu i ďalšia literatúra). O miestnej výrobe sa uvažuje v súvislosti s korálikmi tvaru melónového jadra, ktoré sú v období avarského kaganátu najrozšírenejšie (Čilinská 1966, 160) a ich sklo i technika výroby (navíjanie na kovovú trubičku) má veľa spoločného s príveskami náušnic nemesvölgyského typu, tvoriacich v Karpatskej kotline uzavretú skupinu nálezov, vyrábanú v centrálnych dielnach (Točík 1963, 170). Otázka centrálnych dielní však dodnes nie je objasnená. Doklady o miestnej výrobe ďalších sklenených korálikov sa hľadajú prostredníctvom ich typologického rozboru a sledovaním rozšírenia týchto predmetov hlavne na prelome 8. a v prvej polovici 9. stor. (Szőke 1992, 873-881), no skôr sa tým sledoval iný cieľ ako ich pôvod. Je nepochybné, že v otázke pôvodu sklenených korálikov nájdených na lokalitách avarského kaganátu prinesú pokrok chemické analýzy skla, ako to ukázal výskum nálezov zo Zalakomáru (Dekówna 1990, 231-242). Tento výskum je však potrebné doplniť spresnením klasifikácie sklenených korálikov a objektivizovaním otázok ich výskytu v hrobových celkoch.

ZÁVER

Nálezy sklených korálikov na pohrebiskách avarského kaganátu predstavujú málo známy a z hľadiska vypovedacích možností k otázkam šírenia remesiel nevyužitý celok predmetov. V tejto súvislosti neprekvapuje, že sklený korálik s „granuláciou“ z pohrebiska v Prši II (pieskovňa B) unikol pozornosti a zatiaľ nepoznáme k nemu analógie. Súvislosti s okruhom starších nálezov korálikov s kopčekmi, zhotovených z egyptskej fajansy, sú iba hypotetické. Predpoklad, že v okruhu Pričernomorja, resp. Stredomoria, mohlo dôjsť k výrobe predmetov s výzdobou zo sklenej granulácie, nemožno vylúčiť vzhľadom na tradície a úroveň sklárskej výroby miestnych dielní. Takéto analógie k pršianskemu nálezu však nepoznáme.

Z makroskopického posúdenia kvality skla a techniky výroby koráliku s „granuláciou“ vyplynulo, že výzdoba predpokladá výrobcu s dobrými znalosťami technológie výroby a pritavovania skla na drobných sklených šperkoch z obdobia včasného stredoveku. V tomto kontexte možno predpokladať súvislosť pôvodu koráliku s produkciou z okruhu majstrov vyrábajúcich koráliky zdobené fóliou z kovu, vtavenej medzi dva druhy skla, ktoré sa na pohrebisku v Prši II zistili v tretine analyzovaných hrobov. To je na pohrebisko z obdobia avarského kaganátu nezvykle veľa. Zhotovovanie týchto špičkových výrobkov drobného sklárskeho remesla je od helénskeho obdobia potvrdené v oblasti Stredomoria. Početné včasnostredoveké nálezy v strednej Európe sú späté s veľkomoravskými nálezmi, no otázky ich pôvodu nie sú spoľahlivo objasnené.

V horizontoch pohrebiska v Prši II sa z hľadiska kvality skla konštatovala kontinuita výroby korálikov z kvalitného bezfarebného, ale aj modrého či zeleného skla. Pôvod týchto kvalitných skiel možno vidieť v transfere technológií z vyspelých nesko-roantických alebo byzantských centier, a to buď

v podobe priamych importov (čo sa vzhľadom na historické okolnosti zdá málo pravdepodobné), alebo v procesoch vývoja remesiel difúziou receptúr prostredníctvom činnosti majstrov priamo na území avarského kaganátu. Zistenie relatívne vysokého počtu typov korálikov, zriedkavých na náleziskách avarského kaganátu, ale bežnejších v mladších náhrdelníkoch za jeho severnou periferiou, podnecuje k úvahám o úlohe niektorých včasnostredovekých lokalít v transfere technológií výroby drobných ozdobných sklených predmetov v 8. stor. vo vzťahu k vyspelým výrobným centrámi, ako i v otázke interakcií kultúr a etník na území severnej periferie avarského kaganátu.

Záverom stručná rekapitulácia. Z pohrebiska v Prši II sa analyzovalo 225 ks sklených korálikov pochádzajúcich z cca 16 hrobov. Vyrobené boli 18 rôznymi technikami, tvorili 20 základných typov, 31 odlišných tvarov a z hľadiska rozdielov vo veľkosti, kvalite materiálu a farby 63 variantov. Nezistil sa variant, ktorý by prechádzal všetkými horizontmi pohrebiska (tabela 3). Viaceré varianty a typy sa objavujú len v jednom horizonte. Pre malú štatistickú preukaznosť analyzovaného súboru korálikov sa tomuto zisteniu zatiaľ nevenuje ďalšia pozornosť. Klasifikáciou sa spresnili doterajšie publikované informácie o typoch, materiáloch a kombinácii sklených korálikov v hroboch na pršianskom pohrebisku a už dnes je nepochybné, že tieto nálezy je potrebné viac využívať v štúdiu vývoja remesiel a pri riešení otázok kontaktov s vyspelými civilizáciami. Pre koncepciu budúceho výskumu treba zdôrazniť, že v štúdiu týchto procesov zohrávajú dôležitú úlohu objektívne poznatky o výskyte obľúbených tvarov, doplnené o receptúru výroby sklených korálikov v oblasti avarského kaganátu, ale i v okolitých kultúrach. Korálik zdobený sklenou „granuláciou“, napriek, alebo práve kvôli mnohým otázkam, ktoré zostali otvorené, má v tomto výskume perspektívne postavenie.

LITERATÚRA

- Aleksejeva 1975 - E. M. Aleksejeva: Antičnyje busy severnogo Pričernomorja. Arch. SSSR. Svod Arch. Istočnikov G1-12. Moskva 1975.
- Bialeková 1996 - D. Bialeková: Zur Datierung archäologischer Quellen vom End des 8. bis Mitte des 9. Jh. im nördlichen Teil des Karpatenbeckens. In: D. Bialeková/J. Zábojník (Hrsg.): Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert. Bratislava 1996, 249-256.
- Boon 1977 - G. C. Boon: Gold-in-Glass Beads from the Ancient World. Britannia 7, 1977, 193-202.
- Černá 1994 - E. Černá (Zost.): Středověké sklo v zemích koruny České. Katalóg výstavy. Most 1994.
- Čilinská 1966 - Z. Čilinská: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Arch. Slovaca Fontes 7. Bratislava 1966.
- Daim 2000 - F. Daim: „Byzantinische“ Gürteltargarnituren des 8. Jahrhunderts. In: F. Daim (Hrsg.): Der Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. Monogr. Frühgesch. u. Mittelalterarch. 7. Wien 2000, 77-204.
- Dekówna 1977 - M. Dekówna 1977: Quantitative Spectral Analysis of Three Gold-in-Glass Beads. Britannia 7, 1977, 202-207.

- Dekówna 1980* - M. Dekówna: Szkło w Europie wczesnośredniowiecznej. Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1980.
- Dekówna 1990* - M. Dekówna: Herkunft der im Friedhof Zalakomár gefundenen Glasperlen im Lichte der technologischen Untersuchungen. *Wosinsky Mór Múz. Évk.* 15, 1990, 231-242.
- Dekówna 1999* - M. Dekówna: Glass Beads. In: H. Zoll-Adamikowa/M. Dekówna/E. M. Nosek: The Early Mediaeval Hoard from Zawada Lanckorońska (Upper Vistula River). Warszawa 1999, 25-70.
- Dekówna/Olczak 2002* - M. Dekówna/J. Olczak (Ed.): Principes de description des verres anciens depuis les temps les plus reculés jusqu'au XIIIe siècle de n. è. (D'après l'analyse du matériel archéologique du Centre de l'Est et du Sud-Est de l'Europe et de la Transcaucasie). Warszawa - Toruń 2002.
- Drenko 2002* - Z. Drenko: Zaniknutá kostolná pevnosť vo Svodíne. *Zborník SNM 96. Arch.* 12, 2002, 105-130.
- Fórizs et al. 2000* - I. Fórizs/M. Tóth/G. Nagy: Avar kori üvegyöngyök röntgendifrakciós és elektronmikroszkopos vizsgálata. Alapadatok az üvegyöngyök genetikájához III. Az üvegyöngyök zárványai. *Heves Megyei Régészeti Közlemények* 2. A népvándorlások kutatóinak kilencedik konferenciája. Eger 1998, szeptember 18-20. Eger 2000, 147-171.
- Fórizs/Tóth/Nagy 1999* - I. Fórizs/M. Tóth/G. Nagy: Avar kori üvegyöngyök röntgendifrakciós és elektronmikroszkopos vizsgálata. Alapadatok az üvegyöngyök genetikájához Vörös opak üvegek. In: S. Perémi Ágota (Ed.): A népvándorlások fiatal kutatói 8. találkozásának előadásai (Veszprém, 1997, november 28-30). Veszprém 1999, 87-110.
- Glass Beads 1995* - M. Rasmussen/U. L. Hansen/U. Näsman (Ed.): Glass Beads. Cultural History, Technology, Experiment and Analogy. *Studies in Technology and Culture* 2. Lejre 1995.
- Jönsson/Hunner 1995* - M. Jönsson/P. Hunner: Gold-Foil Beads. In: *Glass Beads 1995*, 113-116.
- Küçükerman 1995* - Ö. Küçükerman: Anatolian glass Beads. The Final Traces of Three Millennia of Glassmaking in the Mediterranean Region. In: *Glass Beads 1995*, 97-102.
- Lierke/Birkhill/Molnar 1995* - R. Lierke/F. Birkhill/P. Molnar: Experimental reproduction of spiral Beads. In: *Glass Beads 1995*, 117-119.
- Pásztor 1997* - A. Pásztor: Typologische Untersuchung der früh- und mittelwarenzeitlichen Perlen aus Ungarn. In: *Perlen 1997*, 213-230.
- Perlen 1997* - U. von Freeden/A. Wiczorek (Hrsg.): Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen. In: *Akten des Internat. Perlensymposium in Mannheim*, 11.-14. 11. 1994. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte I. Bonn 1997.
- Sode 1995* - T. Sode: Purdampur a Glass Bead-Making Village in Northern India. In: *Glass Beads 1995*, 103-107.
- Sode 1997* - T. Sode: Contemporary Anatolian glass beads. An ethno-technological study. In: *Perlen 1997*, 321-324.
- Staššíková-Štukovská/Plško 1997* - D. Staššíková-Štukovská/A. Plško: Typologische und technologische Aspekte der Perlen aus dem frühmittelalterlichen Gräberfeld in Borovce. In: *Perlen 1997*, 259-274.
- Szöke 1992* - B. M. Szöke: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In: F. Daim (Hrsg.): *Awaren Forschungen*. II. Wien 1992, 841-968.
- Teofil Prezbyter 1998* - Teofil Prezbyter: *Diversarum artium schedula*. Średniowieczny zbiór przepisów o sztukach rozmaitych. Kraków 1998.
- Točík 1962* - A. Točík: Nové nálezy z doby stahovania národov na juhozápadnom Slovensku. *Štúd. Zvesti AÚ SAV* 9, 1962, 187-213.
- Točík 1963* - A. Točík: Pohrebisko a sídlisko z doby Avarskej ríše v Prši. *Slov. Arch.* 11, 1963, 121-198.
- Točík/Drenko 1950* - A. Točík/Z. Drenko: Výskum v Prši na Slovensku. *Arch. Rozhledy* 2, 1950, 159-174.
- Zábojník 1995* - J. Zábojník: Soziale Problematik der Gräberfelder des Nördlichen Randgebietes des Awarischen Kagans. *Slov. Arch.* 42, 1995, 205-344.

Rukopis prijatý 3. 3. 2004

PhDr. Danica Staššíková-Štukovská, CSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK-949 01 Nitra

Glasperlen vom Gräberfeld in Prša II

Danica Staššiková - Štukovská

ZUSAMMENFASSUNG

Die von der nördlichen Peripherie des awarischen Kaganats stammenden Perlen stehen am Rande des Interesses der Forscher. Durch die Vermittlung der älteren und bisher unveröffentlichten Glasperle mit unikatener Verzierung, die aus Funden des Grabes 33 vom Gräberfeld in Prša II, Bez. Lučenec, Lage Bércz stammt, entschloss sich die Autorin auf die wenig ausgenützten Aussagemöglichkeiten der Glasperlen in den Fragen des Transfers der Technologie und Entwicklung der Handwerker hinzuweisen. In der Einleitung sind die publizierten Fundumstände und Informationen über die Glasperlen vom Gräberfeld in Prša II präzisiert, bestimmt und abgeteilt wurden die Perlenfunde aus Jaspis und Karneol aus den Gräbern 6, 21 und 128. Glasperlen enthielten 54% der Frauengräber, was die frühere Interpretation des Gräberfeldes in Prša II als einer reichen und in Milieu des awarischen Kaganats besonderen Fundstelle stützt, welche die steigende Bedeutung der Handwerke und des Handels im 8. Jh. belegt. Besondere Aufmerksamkeit widmet die Autorin der Klassifizierung der Glasperlen, wobei sie arbeitsmäßig die Möglichkeit der Schaffung der Typologie testet - außer der Form berücksichtigt sie auch die angewandten Herstellungstechniken. Die Gesamtzahl der 225 Stück Perlen aus 16 Gräbern repräsentiert 20 grundlegende Typen der Herstellungstechniken und nach den erwähnten Kriterien 31 unterschiedliche Formen und 63 Varianten. Auf Grundlage des Vorkommens in den Gräbern sind die Melonenkernperlen am zahlreichsten (116 Stück) vertreten, die sich in 81% der Gräber befanden und 18 Varianten bilden. Die zweite zahlreichste Gruppe bilden Fayansperlen (35 Stück) mit dem Vorkommen in fünf Gräbern. Festgestellt wurde keine Variante, die in allen Horizonten des Gräberfeldes gängig gewesen wäre (Tabelle 3). Einen beachtenswerten Fund repräsentieren quergegliederte, mit einer Metallfolie verzierte Perlen (12 Stück), die 10 Varianten bilden. Gewonnen wurden sie aus einem Drittel der Gräber, was auf einem Gräberfeld des awarischen Kaganats ungewöhnlich viel bedeutet. Von qualitativen Glasfunden sind noch solche aus Kobaltblauglas zu erwähnen, von bekannteren Formen erschienen auf dem Gräberfeld polyedrische Perlen (XIIIA2-B/4) und doppelkonische Perlen (VIA2-B/4).

Eine unikate Perle von 6,5 mm Durchmesser hat die ganze Oberfläche mit kleinen Glaskügelchen so bedeckt, dass sie an mit Granulation verzierten Metallschmuck erinnert. Bei der Beschreibung dieser Verzierung benützt die Autorin arbeitsmäßig den Terminus „Glasgranulation“. Diese Perle wurde makroskopisch mit Hilfe verschiedener Vergrößerungen analysiert. Ihren Kern bildet gelbes Glas, auf welches in kaltem Zustand eine grüne Schicht aufgetragen wurde (wahrscheinlich die bekannte Technik des mit Wasser vermischten Pulverglases), mit der auch die „Körnchen“ bedeckt waren. Durch nachfolgende Erwärmung schmolz diese Schicht und verband die Körnchen eine an die andere und zugleich auf die Oberfläche des Perlenkerns (Abb. 4; 5). In der Öffnung der Perle befinden sich kleine Kristalle, die wir nicht definieren können (Abb. 6), ebenso wie wir außerstande sind die Technik der Bildung des eigentlichen Perlenkörpers zu präzisieren. Man schließt nicht aus, dass der eigentliche Perlenkörper durch Auftragung von Glas auf keramisches oder anderes Kristallmaterial geschaffen wurde. Die Körnchen sind aus farblosem durchsichtigem Glas angefertigt und sind rund. Das grüne „Bindemittel“ ist auf dem Großteil der „Körnchen“ auf der Außenseite abgeplatzt (Abb. 4). Analogien aus Glas sind für diese Perle nicht bekannt. Der Stand der Bearbeitung der Glasperlen im Gebiet des awarischen Kaganats ermöglicht keinen Vergleich der Funde aus Prša II in breiteren Kontexten. Aufmerksamkeit widmete man der Frage qualitativer Gläser und der Anwendung der anspruchsvollen Verzierungstechnik der Glasperlen durch Aufschmelzen. Sehen kann man in diesem Kontext etwa einen Zusammenhang der Herkunft der Perle mit „Glasgranulation“ mit der Produktion aus dem Kreis der Meister, die quergegliederte Perlen mit eingeschmolzenen Metallfolien herstellten. Die Funde aus Prša II und die Provenienz der unikatener Perle mit „Glasgranulation“ scheinen wichtig zu sein für die Erforschung der Herkunft und Entwicklung der Kleinproduktion des Glases im Gebiet der nördlichen Peripherie des awarischen Kaganats, wie auch aus der Sicht der Interaktionen der Ethnika und Kulturen im Karpatenbecken.

Abb. 1. Prša II. Perle aus Halbedelstein. 1 - Jaspis (Grab 6); 2 - Karneol (Grab 21); 3 - Karneol (Grab 128). Zeichnung: M. Pekáriková.

Abb. 2. Prša II. Mittelbreite Perle mit eingeschmolzenem weißem Faden (Typ XIA¹-H/1,5) aus Grab 69. Zeichnung: M. Pekáriková.

Abb. 3. Prša II. Perlen aus Grab 33. Melonenkernperlen: 1, 3-5, 7, 8, 10, 11 - Typ IA¹-C/1; 13 - Typ IA²-C/2; 2, 6, 9, 12 - Typ IE¹-C/1; 17, 18, 21 - Typ IA¹-Fragmente; 14, 16, 19, 20 - Typ IA¹-B/1; 15 - Typ IE¹-C/2. Perlen aus zwei Glasschichten, mit Folie, einfache: 23, 26 - Typ XIVA¹-B¹/8. Quergegliederte

Perlen, Fragmente: 22 - Typ XIV. Facettierte oder polyedrische Perle: 24 - Typ XIIIA²-B/4. Schlangenartige Perle 25 - Typ XIIIA¹-B/1. Unikate Perle 27 - Typ XX. Zeichnungen: J. Mezsárošová, M. Pekáriková.

Abb. 4. Prša II. Glasperle mit „Granulation“ aus Grab 33 (Typ XX), vergrößert.

Abb. 5. Prša II. Blick auf eine Glasperle mit „Granulation“ aus Grab 33 (Typ XX), an einer Stelle dünn Verzierung aus „Kügelchen“.

Abb. 6. Prša II. Perle aus Grab 33 (Typ XX), Detail des „Kügelchens“ mit nicht abgeschälter grünen Schicht.

Abb. 7. Prša II. Perle aus Grab 33 (Typ XX), Detail der Vertiefungen der sekundär ausgefallenen „Kügelchen“.

Abb. 8. Prša II. Perle aus Grab 33 (Typ XX). 1 - Detail der Öffnung mit regelmäßig geschmolzenem Rand; 2 - Detail der Öffnung mit abgebrochenem Rand.

Abb. 9. Prša II. Perle aus Grab 33 (Typ XX), Detail der Wand der Öffnung.

Abb. 10. Prša II. Illustration zur wahrscheinlichen Applikation der „Kügelchen“ auf die Oberfläche der Perle aus Grab 33 (Typ XX), mit dem Ziel auf das Verhältnis der Größe der Perle im Vergleich zur Hand eines Menschen deuten. Zeichnung: A. Suomi.

Tabelle 1. Prša II. Übersicht der Angaben über alle bearbeitete Glasperlen (f - Fragmente; NP - unveröffentlichte Anzahl; N - im Depositar nicht eingereiht; NS - Horizont).

Tabelle 2. Prša II. Beschreibung und Klassifizierung bearbeiteter Glasperlen (eingehende Angaben sind hinter der Tabelle angeführt).

Tabelle 3. Prša II. Typen und Varianten bearbeiteter Glasperlen nach dem Vorkommen im Grab (f - Fragmente).

Tabelle 4. Prša II. Perlen aus qualitativem Glas nach den Bestattungshorizonten der zusammengestellten Gräber (f - Fragmente).

Erläuterungen zu den Angaben auf den Tabellen 2:

Die linke Spalte am Rand enthält Benennungen, unter denen sich aus der bisherigen Fachliteratur bekannten Perlen befinden. Die zweite Spalte enthält den grundlegenden Kod des Typs, der mit römischer Ziffer mit einem Buchstaben eingetragen ist. Die dritte Spalte enthält die angeführte Beschreibung der Herstellungstechnik und Form der Perle eines betreffenden Typs, im Falle der Notwendigkeit ist mit einer Anmerkung die Qualität des Glases bezeichnet; weitere Einzelheiten sind nicht angeführt. In der vierten Spalte bezeichnet der Buchstabe H und die Nummer bei der Abbildung das Grab, aus welchem der Fund stammt. Die letzte fünfte Spalte enthält genauere Einleitung in Varianten. Hinter der typenmäßigen Bezeichnung folgt der obere Index, der die Qualität des Glases bezeichnet, mit einem Gedankenstrich ist der Buchstabe abgeteilt, der die Größe bezeichnet, der obere Index bei diesem Buchstaben bezeichnet die Anzahl der Segmente bei den quergegliederten Perlen, hinter dem Querstrich folgt der Kod der Farbe.

• **Die Anfertigungstechnik** - die Bestimmung der Technik stützt sich auf die Analyse der technischen Spuren auf den Perlen, die einzelnen Techniken auf den konkreten Perlen sind mit Hilfe der Angaben in den Arbeiten präzisiert: Dekówna 1999, obr. 28; Jönsson/Hunner 1995; Küçükerman 1995, 97-101; Lierke/Birkhill/Molnar 1995; Sode 1995; 1997, und eben-

falls mit Berücksichtigung der Systematik für die Beschreibung der Gegenstände (Dekówna/Olczak 2002; 123-128; 161-171). Die Einzelheiten zu den identifizierten Techniken sind in den Beschreibungen der Typen angeführt (bezeichnet mit römischer Ziffer und einem Großbuchstaben).

- **Form der Perle** - es wird mit Hilfe zwei Angaben beschrieben: die erste ist die „Form“, was bedeutet ein Schnitt durch den Körper der Perle parallel mit der Öffnung, und die zweite Angabe ist ein „Durchschnitt“ durch die Perle, der quer auf die Öffnung verrichtet ist. Ich verwende geometrische Fachausdrücke (ein Kreis, eine Ellipse, ein Quadrat usw.).
- **Das Material** - bezeichnet ist die Qualität des Glases mit dem oberen Index, der hinter dem Buchstaben des Typs angeführt ist (z. B. IA¹). Der Index unterscheidet: 1 - undurchsichtiges Glas, 2 - durchscheinendes Glas (lichtdurchlässig); 3 - durchsichtiges Glas; 4 - Glasur (den Kern der Perle bildet eine poröse Masse, die Oberfläche ist mit einer Glas-/glasartigen Glasur bedeckt; 0 - nicht bestimmbar. Die Bestimmung bezieht sich auf die ursprüngliche Glasqualität ohne Rücksicht auf den heutigen Stand. Also im Falle der durch die Undurchsichtigkeit des Perlen verursachten Korrosion, das ursprünglich z. B. durchsichtig war, ist der Index des Materials als „3“ und nicht als „1“ bestimmt.
- **Die Größe** - sie folgt nach der Aufteilung. Die Klassifizierung ist mit einem Großbuchstaben bezeichnet: A - winzig, d. h. ≤ 5 mm; B - klein, d. h. > 5 mm und ≤ 12 mm Höhe (bei einer Breite bis zu 10 mm); C - mittelgroß, d. h. > 12 mm und ≤ 18 mm (bei der Höhe größer als $2/3$ der Breite). Die Perlen, in denen die Breite mindestens um ein Fünftel die Höhe übertrifft, werden nach der Breite unterschieden: H - mittelbreite ≤ 10 mm; I - breite > 10 mm und ≤ 16 mm; J - sehr breite > 16 mm und ≤ 22 mm. Die Bezeichnung „0“ - nicht bestimmbar.
- **Maße** - die Höhe der Perle ist parallel mit der Öffnung bestimmt und die Breite quer zur Öffnung an der breitesten Stelle. Die Öffnung der Perle ist durch den Durchmesser bestimmt. Falls die Perle aus mehreren Segmenten besteht (z. B. bei den quergegliederten Perlen), ist im oberen Index bei dem Buchstaben, der die Größe bezeichnet, die Anzahl der Segmente mit arabischer Ziffer angeführt.
- **Farbe** - sie ist ohne Schattierungen unterschieden: 1 - schwarz; 2 - grün; 3 - braun; 4 - blau; 5 - weiß; 6 - gelb; 7 - türkisfarben; 8 - durchsichtig, mit gelbem Anhauch; 9 - durchsichtig mit grünem Anhauch; 10 - durchsichtig, farblos; 0 - unbestimmbare Farbe. Falls die Perle aus verschiedenen - farbigen Gläsern zusammengesetzt ist, sind die Nummern der Farben in der Reihenfolge von der Perlenmitte bis zur Oberfläche angeführt. Der Ausdruck „ungleichmäßig“ verweist auf die Farbe, die am häufigsten durch die Schuld des niedrigen technologischen Niveaus ein ungleichmäßiges bis fleckiges Aussehen hat, ist nur wörtlich in der Beschreibung des Typs ausgedrückt.

Übersetzt von Livia Stümpelová

RANĚ STŘEDOVĚKÝ BOJOVNICKÝ HROB Z HRADCE NAD MORAVICÍ¹

PAVEL KOUŘIL

Studie vychází k životnímu jubileu Dariny Bialekové. Soubor dalších příspěvků věnovaných jejím 70. narozeninám obsahuje „Zborník na počesť Dariny Bialekovej“, Nitra 2004.

The paper describes an early-medieval, richly furnished, solitary skeleton grave of a warrior from the Moravian-Silesian border region. The grave was uncovered at a hillfort Hradec nad Moravicí near Opava and dated into the first half of the 9th century based on the grave contents including a pattern-welded winged spearhead and stirrups of the Biskupija-Crkvina type. The grave is an obvious anomaly in this region. The spear and stirrups are status symbols denoting the fact that the warrior belonged to an emerging and establishing elite, as well as representing the attributes and integrating elements of the free men and warriors of the period. The paper summarises all finds of the afore-mentioned artifacts in Moravia (including almost exclusively grave units), and makes references to analogies from the broader, central-European region. The buried warrior is considered to have been a member (a commander perhaps?) of a Moravian garrison, or a local chief co-operating closely with the central powers and taking pride in obtained or conferred insignia denoting his superior social status. At the same time, the grave is evidence of the Moravian northward push and of attempts to conquer the Hlasici family (tribe) regions which could, at a later date, become a spring board for a contemplated expansion into Silesia and Small Poland.

Hradecká ostrožna představuje jeden z posledních severních výběžků Nízkého Jeseníku. Z východu i západu je chráněná strmými svahy a u jejích paty tekoucí řekou Moravicí a jejím přítokem - potokem Hradečnou. Pozornost lidských populací přitahovala již hluboko v pravěku (kultura nálevkovitých pohárů, kultura s kanelovanou keramikou, lužická a slezská fáze komplexu popelnicových polí). Někdy kolem poloviny 8. věku byla její excelentní strategická poloha s vynikajícím výhledem daleko do polských rovin, pod níž probíhala důležitá komunikace směřující z Moravy k severu, osídlena a využita Slovy. Ti zde také později (nejspíše asi až v průběhu 9. stol.) zbudovali systémem šířových příkopů výtečně fortifikované hradisko s kontinuálním vývojem do 12./13. stol., které přibližně v jeho polovině vystřídal kamenný románsko-gotický hrad. Je přirozené, že poloha, v podstatě bez přerušení až do současnosti lidskou činností neustále exploatovaná, poskytla řadu příležitostí pro poznání své minulosti. Zpočátku ojedinělé a spíše náhodně zachraňované nálezy byly mimo jiné impulsem pro zahájení rozsáhlejšího zjišťovacího výzkumu v 50. letech (Novotný 1956, 59-63; 1959, 447-463; 1966, 242). V souvislosti s probíhající generální opravou zámeckého areálu od poloviny 80. do počátku 90. let minulého století pak celé řady záchranných akcí, jimž se nedávno dostalo

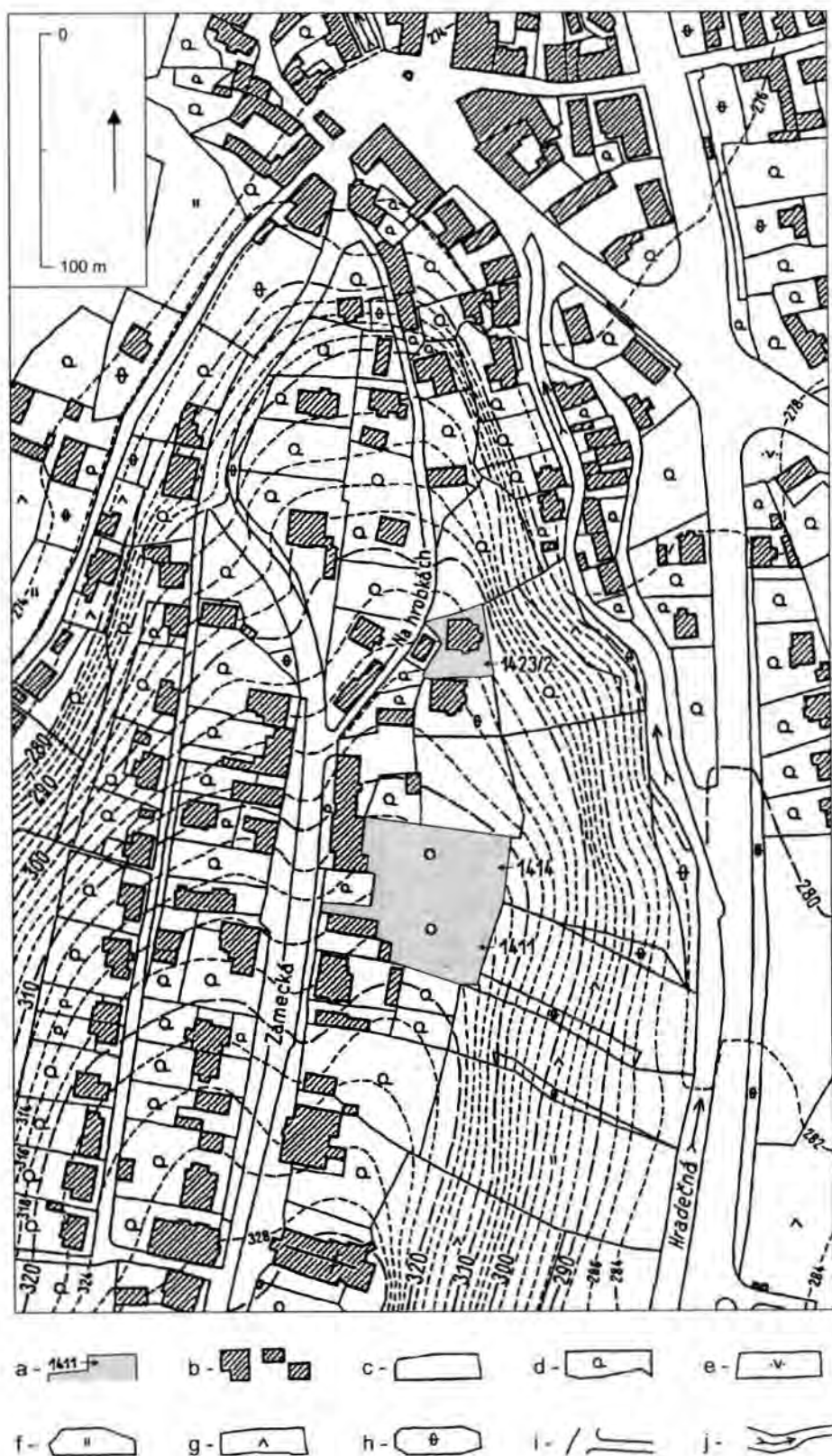
stručného sumarizujícího přehledu a zhodnocení (Kouřil 1993, 90-93; 1994, 18-32; Kouřil / Prix / Wihoda 2000, 175-192, tam další relevantní literatura).

Poslední terénní aktivity v samém závěru tisíciletí, v letních měsících roku 1999 a 2000 (Kiecoň 2000, 116-119; 2001, 207, 208), však přinesly pro poznání vývoje hradištního osídlení i postavení lokality a jejího zázemí v 9. věku zcela mimořádné poznatky, o nichž chceme informovat v následujícím textu.²

Předmětem našeho zájmu bude především bohatě vypravený bojovnícký hrob, jež je ve zdejším (slezském) prostoru prozatím záležitostí povýtce solitérní a svým způsobem i unikátní, mající nepochybně úzký vztah k jižní části země, s nejbližšími paralelami na nekropolích olomoucké aglomerace. Byl odkryt na parcele 1411 (Zámecká ul. 58), při východním okraji k severu klesající ostrožny (obr. 1), přibližně 150 m od stávajícího farního kostela sv. Petra a Pavla, jehož původní zasvěcení snad neslo jméno sv. Jana Křtitele(?), patrona katedrály vratislavské. Někteří badatelé předpokládají, že stavba mohla vzniknout již během prvních čtyř dekení 11. věku, třebaže opora v písemných pramenech pro takové tvrzení není (Bakala 1964, 114; 1965, 106; Kouřil / Prix / Wihoda 2000, 413). Zkoumaná plocha (obr. 2) nabídla kromě již zmíněného hrobu a dalšího, časově zřejmě nepříliš vzdáleného pohřbu s téměř stráveným dětským skeletem bez jakýchkoliv

¹ V literatuře je lokalita uváděna také jako Hradec u Opavy.

² Děkuji Marku Kiecoňovi za zpřístupnění materiálu a umožnění jeho podrobné publikace.

Obr. 1. Hradec nad Moravicí. Archeologicky prozkoumaná plocha. Ulice: Zámecká 57, parcela 1414 (r. 1997); Na hrobkách, parcela 1423/2 (r. 1988); Zámecká 58, parcela 1411 (r. 1999-2000). Situace archeologických lokalit je zakreslena do zjednodušené a graficky mírně upravené mapy 1 : 2000 z roku 1999. Legenda: a - parcela s archeologicky zkoumanou plochou; b - zastavěná plocha; c - dvůr, nezastavěná plocha, hřiště; d - zahrada; e - park, veřejná zeleň; f - louka; g - pastvina; h - neplodná půda; i - cesty, silnice; j - potok.

milodarů, avšak s rozbitou nádobou v zásypu, i rozličné typy sídlištních objektů. Některé z nich lze interpretovat jako zahlobbené zemnice či polozemnice s obytnou funkcí (Kiecoň 2000, 118, 119). Všechny zjištěné objekty polohu hrobů respektovaly.

Hrobová jáma obdélného tvaru se zaoblenými rohy, orientovaná delší osou ve směru východ-západ, rozměrů 2,42 x 0,8 m, byla zasekána do skalnatého podloží na hloubku 0,50-0,55 m. Mírně zkosené stěny směřovaly k rovnému dnu, jež se nacházelo téměř 1,50 m pod úrovní současného terénu (obr. 3). Zásyp byl tvořen sprašovou hlínou promísenou větším množstvím drobných uhlíků, hrudek mazanice i několika zlomků keramiky. Na této výplni spočívala šedočerná vrstva, obsahující mimo jiné i výraznější podíl keramických artefaktů. Oddělená byla kamenným štětem - zjištěným v podstatě na celé zkoumané ploše - od mohutných splachových uloženin s materiálem jdoucím od eneolitu přes halštat, raný a vrcholný středověk až po novověk. Vyrovnávací štěrková vrstva musela vzniknout v době, kdy se již zřejmě vytratilo povědomí o zde pohřbených a kdy i případné nadzemní označení hrobových jam přestalo být tudíž zřetelné. V jak širokém chronologickém intervalu se vše událo nejsme ovšem schopni na základě rozboru získané keramiky přesněji říci, i když je zřejmé, že to muselo být ještě v průběhu 9. věku. Stejně tak lze konstatovat, že hrob nemohl být hlouben v době, kdy se vytvořila šedočerná vrstva, neboť ta jej kompaktně bez porušení překrývala. Podporuje to i charakter získaných nálezů. Ze zásypu hrobové jámy pochází malé množství (cca 7-8 zlomků) hradištní keramiky (obr. 4), převažovaly tu drobné fragmenty pravěkých kultur. Vrstva mezi zásypem a kamenným štětem obsahovala cca 60 střepů slovanských (obr. 5) a větší množství pravěkých, 4 zlomky středověké a 1 novověký můžeme považovat za intruzi. Při srovnání nálezů se ukázalo, že jde o materiál víceméně jednotného charakteru. Pouze nečetné výduť zdobené širšími mělkými obvodovými žlábkami je možné podmíněně klást až k závěru uvažovaného období a domnívat se, že právě v tomto časovém úseku mohlo dojít k zásadní úpravě terénu. Svým způsobem důležitý podpůrný argument pak představuje i skutečnost, že v souboru postrádáme tuhové zboží, které na Hradci je - alespoň podle dosavadních představ - příznačné až pro následující, tedy 10. stol. (Kouřil 1998, 44, 47).

Nebožtík byl uložen v rakvi (případně dřevěném obložení) v poloze nznak. Levá ruka byla v lokti mírně pokrčená a směřovala do pánevního prostoru, pravá byla v lokti ostře ohnutá a vedena zpět

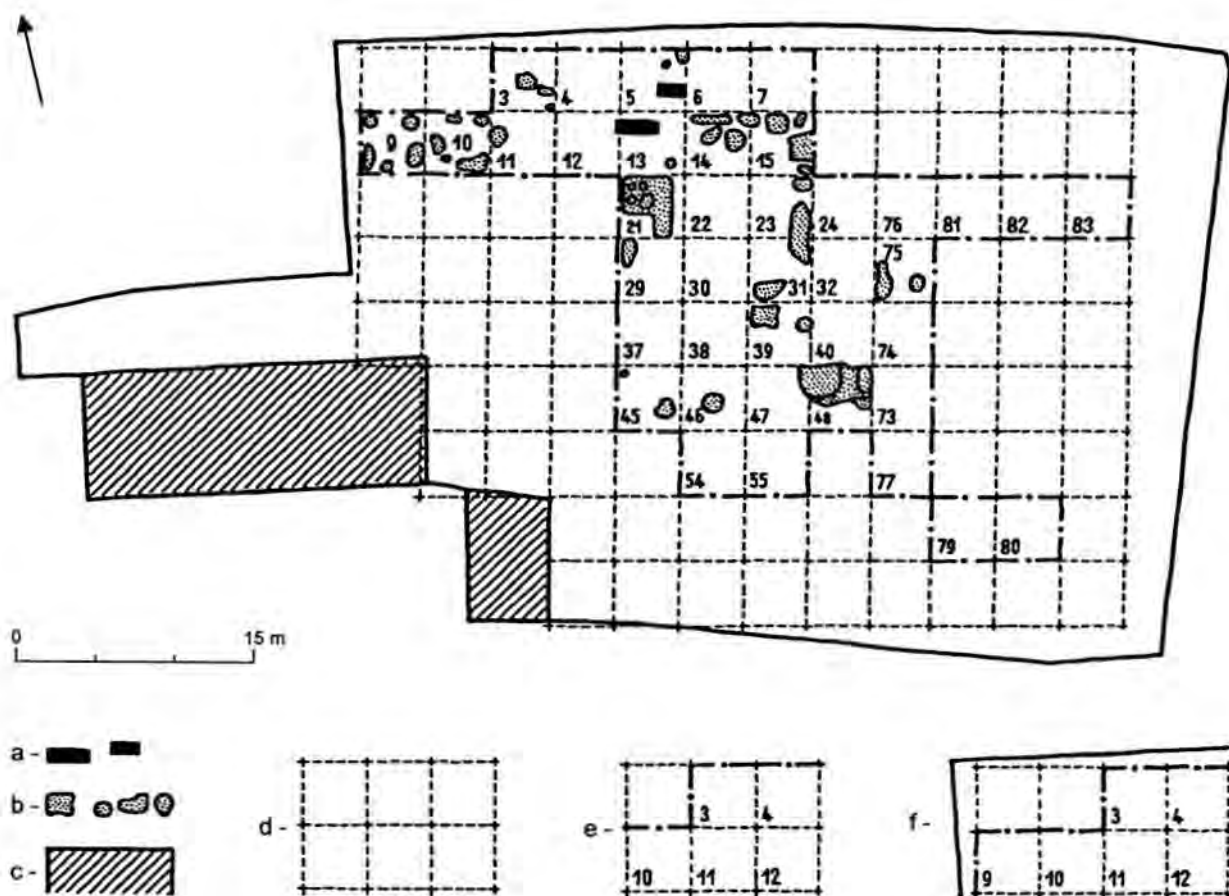
k rameni. Lebka byla v obličejové partii poškozená, otočená o 90° a spočívala na levé skrání, takže pohřbený hleděl k severu. Tato pozice však nemusela být polohou původní, neboť i několik drobných kůstek pocházejících z chodidel (kůstky zanártní) bylo zaznamenáno v zásypu nad kostrou, kam se mohly dostat jediné činnosti drobných hlodavců. Skelet náležel muži starému 40-50 let, vysoké postavy (173,2 cm), s dlouhou a extrémně úzkou lebkou (ultradolichokranní) a robustní tělesnou stavbou s velmi silně vyvinutým svalovým reliéfem. Kosterní pozůstatky nenesou známky zranění anebo patologických změn, zemřelý však trpěl parodontózou v pokročilém stádiu a zubní korunky měl pokryty poměrně silnou vrstvou zubního kazu.³

Muž byl na svoji poslední cestu vybaven předměty s následující dislokací: hrot kopí s křídélky na levé kosti pažní (1), nůž u levého lokte (2), o něco níže směrem k pánvi, pod levým předloktím váček obsahující břitvu (3a), nožík (3b), jehlu či šídlo (3c), další nožík (3d), dva tyčinkovité zlomky (3e-f), pět křesacích kamenů (3g) a tři železné zlomky (14), u vnitřní strany pravé kosti stehenní přezka s průvlečkou a nákončím (4), při vnější straně pravého kolena rovněž přezka s průvlečkou (5) a z jeho vnitřní strany drobný neurčitelný zlomek (13), při vnější straně levého kolena zub tura (6) a blíže neidentifikovatelný železný zlomek (12), u levé lýtkové kosti sekera (7), u pravé kosti holenní tři neurčitelné železné úlomky (8), u levého chodidla neúplná rozbitá nádoba (9) a ostruha s garniturou (11), u pravého chodidla párová ostruha s garniturou (10).

Opis nálezů:

1. Štíhlé listovité železné kopí s křídélky stávající délky 42 cm a váhy 326 g; délka vlastního plochého listu s nevýrazným náznakem oboustranného středového žebírka je 30,8 cm, max. šířka listu 3,1 cm, rozpětí nezdobených pahýlovitých křídélek, umístěných relativně vysoko nad ústím tuleje 6,4 cm; mírně kónická částečně poškozená tulej světlosti 2,1 cm je lehce hraněná a plynule (na průřezu oválně až kruhově) navazuje na list; není opatřena charakteristickými kanelurami ani jinou výzdobou; hloubka násadního otvoru nezjištěna, neboť se v něm nalézá zbytek jasanového ratiště.
2. Železný nůž s chybějící špicí a odsazeným řapem (15,6 x 1,7 cm).
- 3a. Železná břitva v obdélných postraničních chránících čepel (11,1 x 2,4 cm).
- 3b. Malý železný „nožík“ (?) s ostřím odsazeným od řapu (6,9 x 1 cm).
- 3c. Štíhlý železný, na obou koncích zahrocený tyčinkovitý předmět kruhového průřezu těla, snad jehla či šídlo (délka 5,4 cm, průměr 0,2 cm).

³ Antropologický rozbor provedla E. Drozdová z Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně.

Obr. 2. Hradec nad Moravicí. Ulice Zámecká 58, parcela 1411. Archeologicky prozkoumaná plocha v roce 1999 s vyznačením zjištěných objektů. Legenda: a - hroby ve čtverci 5 a 13; b - jednotlivé objekty; c - zastavěná plocha; d - čtvercová síť 4 x 4 m (uvedená bez čísel); e - prokopaná plocha ohraničená čerchovanou čarou a označená čísly čtverců; f - obrys parcely 1411 s vyznačením archeologicky prozkoumané plochy.

- 3d. Drobný železný předmět (7 x 0,9 cm) s chybějící špičí a plochou ostrou čepelí charakteru nožíku(?); nelze vyloučit, že může jít o raménko pérových nůžek(?).
- 3e. Železný tyčinkovitý kónický tvarovaný zlomek kruhového průřezu (délka 3 cm) - ocilka?
- 3f. Železný tyčinkovitý kónický tvarovaný zlomek oválného průřezu (délka 1,5 cm) - ocilka?
- 3g. Pět drobných křesacích kamének petrograficky určených jako silicit z glacienních sedimentů, karpatský limnosilicit, radiolaritový rohovec a silicit Krakovsko-čerstochovské jury.
4. Železná zkorodovaná přezka s trnem obdélného až lichoběžníkovitého tvaru těla (2 x 1,4 cm), neúplnou týlní destičkou a pevně připojenou oválnou průvlečkou (1,9 x 1,2 cm), v níž je zasunuto poškozené nákončí zřejmě jazykovitého provedení; na předmětu lze rozeznat zbytky petrifikované kůže.
5. Železná, silně zkorodovaná přezka s pevně připojenou průvlečkou a nákončím patrně stejného provedení jako výše popsaná.
6. Pravý spodní fezák tura (*Bos primigenius*).
7. Železná sekera s ostřím o délce 6,5 cm, dlouhými trojúhelníkovitými ostny, šikmým násadním otvorem a úzkým protáhlým obdélníkovým tělem (2,5 x 1,1 cm)

celkové délky 19,2 cm (typ IA dle B. Dostála); v násadním otvoru se dochovaly zbytky trouchnivého dřeva pocházející z javoru.

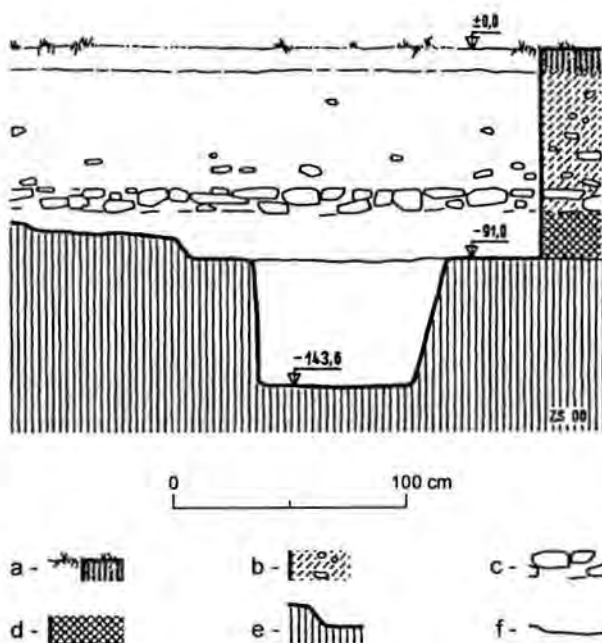
8. Tři železné velmi drobné amorfní zlomky, u nichž nelze vyloučit souvislost s úlomkem (13).
9. Mísovitý hrnec s maximální výduť v horní třetině těla, okraj vně vyhnutý a kuželovitě seříznutý se zesílenou spodní hranou, dno lehce dovnitř prohnuté, hmota středně hrubá ostřená, barva vypálení okrově hnědá, povrch spíše hladký, pod hrdlem a na plecích stopy obtáčení, výzdoba hřebenovitými pásy kombinovanými s pásy vícenásobné vlnice, na hrdle dva reparační otvory; výška 23,1 cm, průměr ústí 20,5 cm, průměr dna 12 cm; těsně u nádoby ležela menší zdobená výduť s ní nesouvisející.
10. Vysoká obloukovitá, vcelku robustní železná ostruha (16,5 cm) se zahroceným spíše dvoukónickým vsazeným bodcem, vykovaná do tvaru písmene U; ramena trojúhelníkovitého až půloválného průřezu těla jsou na koncích poměrně výrazně zesílena do šestiúhelníkové podoby se zvýrazněným středovým žebírkem (rubová strana je plochá) a obdélníkovitě roztepánými bočními destičkami (křídélky); na nich byl pomocí měděné podložky a tří vertikálně umístěných

železných nýtků na každé straně upevněn kožený řemínek; báze nýtků byla lemována měděným anebo mosazným tordovaným drátkem vytvářejícím prsteneč; garnituru ostruhy tvořila přezka s trnem spíše oválného tvaru (2,2 x 1,5 cm) s obdélnou tylní poškozenou destičkou osazenou jedním větším železným nýtem, dále ploché plné jazykovité, na tylní straně rozdvojené nákončí (5,1 x 1,7 cm), jež bylo na konec koženého řemínku uchyceno pomocí obdélného měděného pásku opět se třemi železnými nýty; obvod nýtků stejně jako obvod pásku byl zdoben měděným či mosazným tordovaným drátkem; průvlečka se nedochovala.

11. Zcela totožná párová ostruha s chybějícím ukončením jednoho ramene; přezka s tylní destičkou i jazykovité nákončí garnitury jsou poškozeny; na základě rentgenového snímku se však zdá, že nákončí bylo poněkud odlišné, tzn. kratší, s nýty posazenými dále od sebe; součástí upínání byla i volná průvlečka s oválným štítkem; v bezprostřední blízkosti této ostruhy se pod rozbitou nádobou (9) nacházel „spečený“ fragment železného předmětu nejasného účelu.
12. Velmi drobný železný amorfní zlomek.
13. Velmi drobný železný amorfní zlomek.
14. Tři malé, víceméně amorfní železné zlomky, snad související s přezkou, průvlečkou a nákončím, neboť na relativně větším kousku jsou patrné pozůstatky dvou malých železných nýtků; kování byla nejspíše součástí řemínku sloužícího ke stahování váčku na toaletní předměty.

Z představeného inventáře vcelku zřetelně vyplývá, že jde o mimořádně bohatě vystrojený hrob jedince, stojícího nepochybně dosti vysoko na tehdejší společenské žebříčku. Zároveň je možné konstatovat, že některé předměty (např. kopí s křídélky nebo ostruhy s garniturami) prezentují nadstandardní kvalitu a že časové vřecení pohřbu někdy do průběhu 9. stol. stojí mimo diskusi. Pokusme se však, právě na základě rozboru vybraných relevantních zástupců hmotné kultury, posouzení hrobové výbavy jako celku i zjištěných analogií, přece jen upřesnit dobu vzniku a užívání sledovaných artefaktů a tím i přibližný časový horizont uložení zemřelého do země.

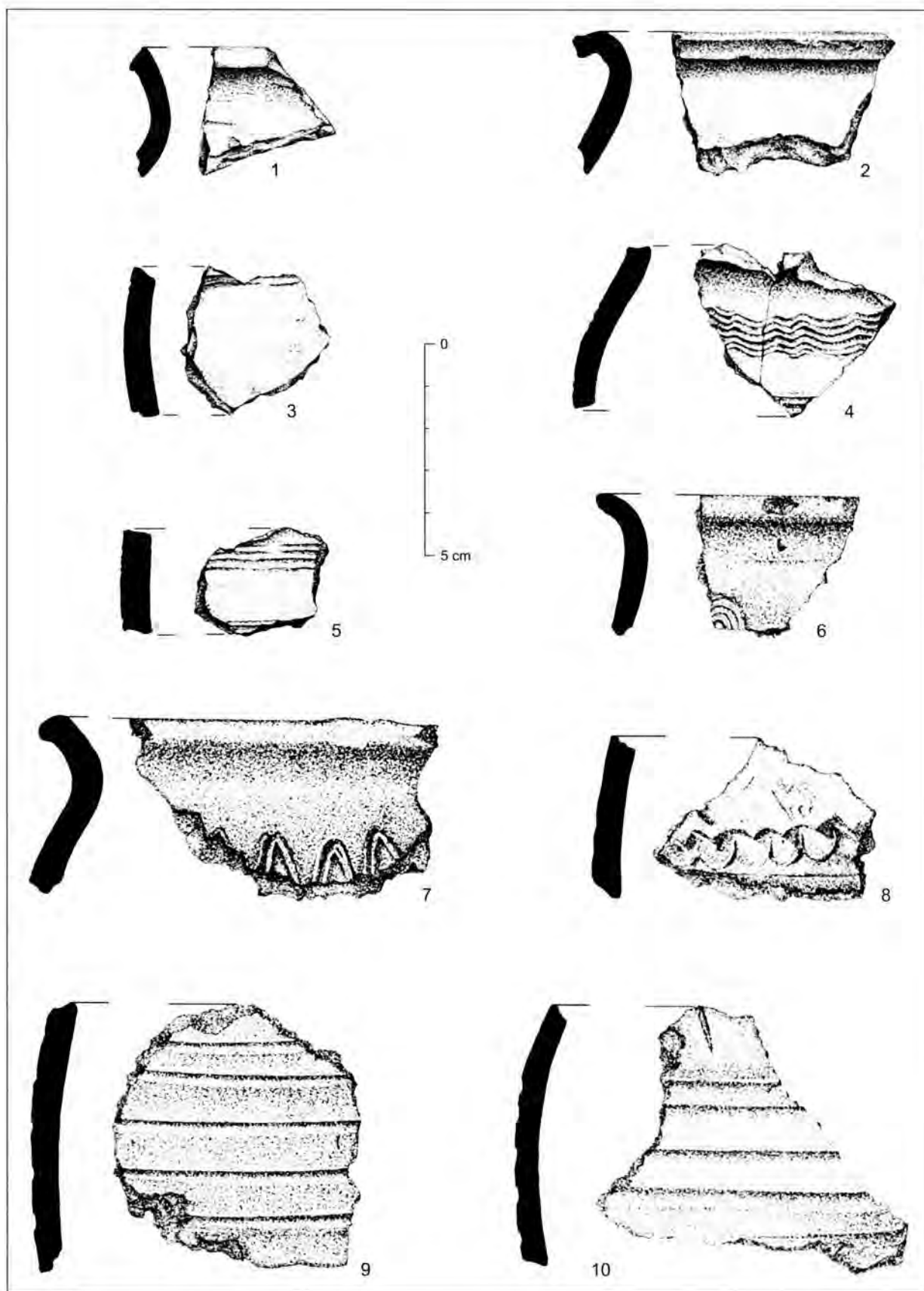
Věnujme se stručně nejprve štíhlému elegantnímu kopí s křídélky, jejichž praktickým účelem nejspíše bylo zabránit hlubšímu vniknutí zbraně do těla oběti (protivníka) a zároveň umožnit její snadnější a rychlejší vytažení zpět, což – podmíněno od druhé poloviny 8. stol. užíváním třmenů – ocenila zvláště jízda, třebaže takováto kopí nepatřila ke speciální jezdecké výzbroji. Třmeny dovozovaly větší rozmach a přesnější zásah (k problematice *Steinacker* 1999, 124, 125). Nechybí ani názory, že křídélka dávala předmětu jakýsi schematizovaný či pomy-

Obr. 3. Hradec nad Moravicí. Archeologický výzkum v roce 1999. Příčný řez hrobem s pohledem na západní stěnu výkopu - nález ve čtvrti 13. Legenda: a - dmová vrstva; b - šedoohnědá splachová vrstva promísená kameny; c - kamenitá vrstva; d - šedočerná vrstva; e - rostlý terén, skála - droba; f - řezová čára výkopem a dnešním terénem.

slný tvar kříže (vytvářela tedy křesťanský symbol, ve smyslu *Arma Christi*?), určený především k boji proti nepřátelským pohanům (*Steuer* 1999, 319). Jednotný pohled na funkci a význam těchto charakteristických přídavných elementů však není. V moravských a obecně i středoevropských poměrech 8.-9. stol. (a to zvláště na slovanských územích včetně tzv. Východní marky, Karpatské kotliny i západního Balkánu) jde o zbraň s nepříliš vysokou frekvencí výskytu. Ve značném množství případů máme k dispozici pouze starší nálezy bez bližších a přesnějších nálezových okolností. Poměrně nečetné jsou příklady přítomnosti těchto zbraní v kulturních horizontech opevněných míst případně otevřených sídlišť a vcelku slabé zastoupení mají rovněž v depotech. Část militárií však pochází z přece jen relativně slušněji datovaných hrobových celků, nežřídká jako součást obsáhlé a celkem i honosné výbavy. To je jev, který od 7. stol. ve spojitosti s christianizací v západním prostředí postupně mizí⁴, i když v okrajových oblastech Říše, například u pobřežních Frízů anebo Sasů, se zvyk vkládání zbraní do hrobů udržuje až do pokročilého 8., ba dokonce 9. stol. a v severolabském okruhu i do věku následujícího (*Kleemann* 2002, 295; *Steuer* 1999, 313).

⁴ V jihozápadním prostoru definitivně v průběhu druhé čtvrtiny 8. stol. (*Schülke* 1999-2000, 88; *Steuer/Last* 1969, 48; *Westphal* 1999, 323; 2002, 221).

Obr. 4. Hradec nad Moravicí. Keramické nálezy ze zásypu hrobové jámy (1-5) a z vrstvy mezi výplní jámy a kamenným štětem (6-10).

Z dnešního moravského a slezského teritoria je doposud známo 5 víceméně úplných exemplářů, vždy pocházejících z hrobové výbavy jedinců pohřbených na nekropolích jak centrálního, tak především venkovského či sběrného charakteru: Dolní Věstonice - hrob 769 (Tichý 1958, 60-62), Drysice - starší nález z porušeného kostrového hrobu (Dostál 1966, 73, 124; Skutil 1946, 58), Mikulčice - hrob 1241 (Klanica 1985, 509, 528), Morkůvky - hrob 2 (Měřínský/Unger 1990, 379-383), Hradec nad Moravicí - hrob 1, přičemž rovněž z vrstvy na Pohansku u Břec-lavi byl vyzvednut fragment tuleje s křídélky, jistě příslušející ke sledované skupině památek (Měřínský 2002, 390).⁵ Je signifikantní, že ani v jednom případě, podobně jako u běžných kopí, se nejedná o pohřeb související se sakrální stavbou - kostelním hřbitovem (k tomu také Klanica 1985, 529).

Hradecké kopí, stejně jako všechny výše uvedené exempláře, bylo podrobeno rentgenovému snímkování, metalografické a fraktografické analýze i zkouškám mikrotvrdosti.⁶ Již rentgenové snímkování předmětu vizuálně doložilo, že tělo listu vykazuje - zvláště ve své spodní části - použití technologie damasku, projevující se v tomto případě strukturou (ornamentem) jedlové větévky (rybí kost-ry). Dále aplikované analytické a zkušební metody uvedené předpoklad vcelku víceméně potvrdily, neboť materiál použitý k výrobě kopí byl kovářsky navzájem svařován z jednotlivých, rozměrově menších dílů o rozdílné koncentraci uhlíku. Tímto materiálem bylo železo vyredukované přímo ze železných rud v redukčních pecích, v nichž bylo jako paliva použito dřevěné uhlí, když složení matrice kopí je velmi čisté. Jen na okraj předběžně podotkneme, že skladba matrice všech posuzovaných ar-

tefaktů se vzájemně lišila koncentrací jednotlivých prvků (zejména niklu a fosforu), což napovídá, že máme co do činění se zbraněmi různé provenience i rozdílné hutnické a kovářské technologie základního zpracování hutnického produktu (železné houby). V odborné literatuře i v analytických zprávách technických disciplin se velmi často v těchto případech hovoří o tzv. nepravém neboli svářkovém damasku, avšak uvedené spojení - tj. užití adjektiva nepravý - není v archeologických pracích konsensuálně přijímáno (Pleiner 1962, 203, 206; Ustohal/Stránský 2003, 3-6; Ypey 1982a, 381). Má se zato, že damaskování například kopí anebo saxů (ale i v obecné rovině) mělo spíše dekorativní než praktický význam a že poměrně často byla plocha listu kopí pokryta jen jednou svrchní vrstvou damasku (Ypey 1982a, 387).

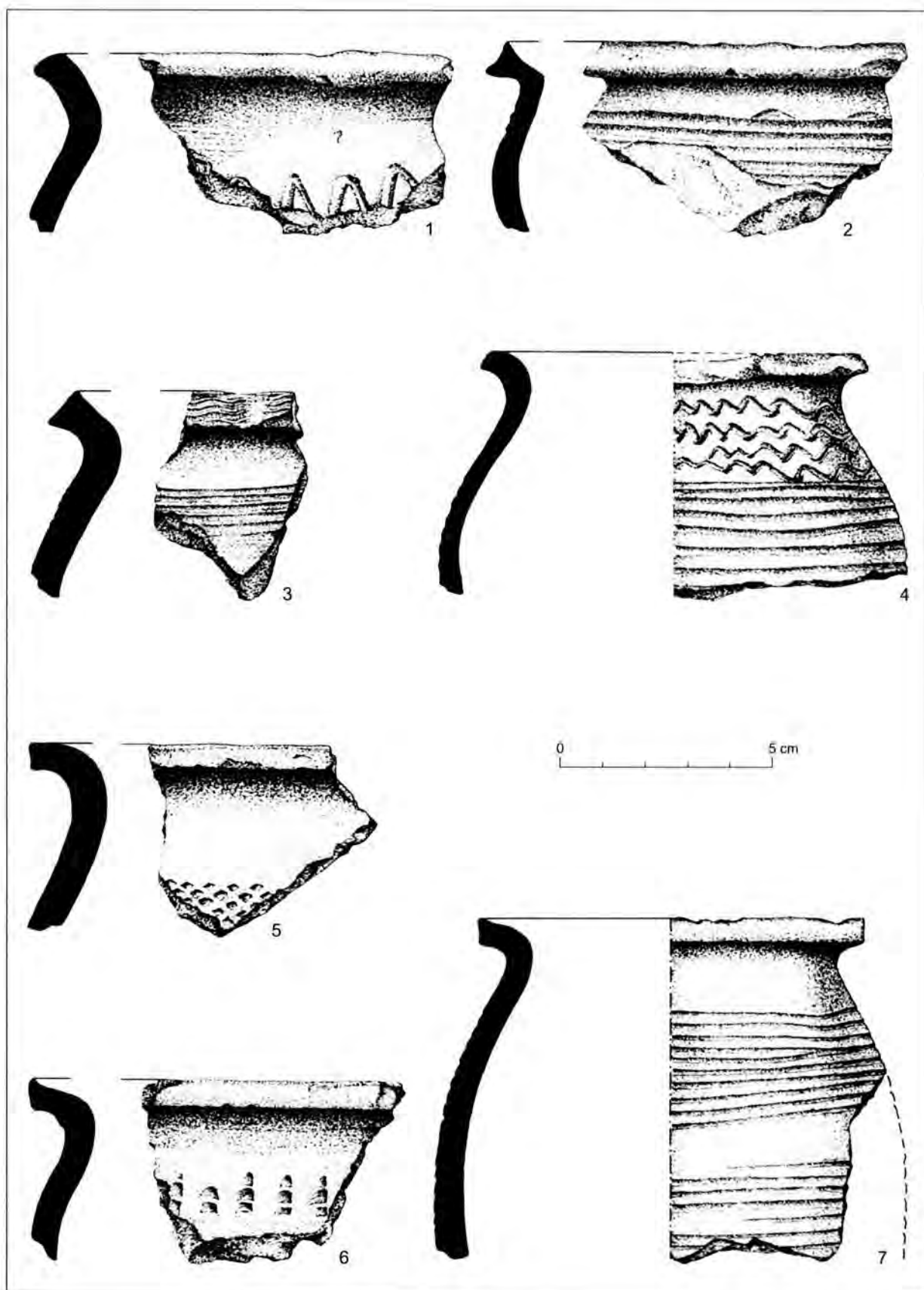
Není sporu o tom, že ušatá, často damaskovaná kopí, tvarově vycházející nejspíše z římských předloh (Steinacker 1999, 119), byla produkována v západním prostředí již v (pozdně)merovejském (jakési jejich zárodečné formy; porov. Périn/Kazanski 1996, 711; Westphal 1999, 325), zejména však v karolinském období, patrně v porýnských výrobních střediscích, primárně v alamansko-francké oblasti. Doplňují to četné archeologické nálezy na tamním teritoriu⁷, ale také prameny ikonografické povahy⁸. Odtud byla v poměrně hojném množství exportovaná především do Skandinávie (Solberg 1991, 244-259). Vzhledem k relativně vyššímu tamějšímu zastoupení nelze možná vyloučit ani místní produkci. Importy jsou známy také na Britských ostrovech (Last 1975, 468). V menším počtu se jako výjimečná zbraň dostávala v důsledku válečných tažení, obchodní činností nebo jako kořist, případně dar

⁵ Z Pohanska, z prostoru velmožského dvorce, bylo publikováno i 31,5 cm dlouhé kopí bez křidélek, s šestihrannou tulejí, dávané B. Dostálem (1975, 189) do kontextu se západním prostředím. Kopí bez křidélek, s patrně osmihrannou tulejí a možným, spíše přeneseným vztahem ke karolinskému millieu, délky 39 cm, poskytl také hrob 1391 v Mikulčicích-Klášteřsku (Klanica 1985, 511). Takto lze uvažovat i pokud jde o špatně zachovalé kopí délky cca 31 cm ze zaniklého řečiště severně od 2. kostela (Poláček/Marek/Skopál 2000, 198, 222). Z celkového, i když nevysokého počtu (17) mikulčických kopí to není množství právě závratné. Železná kopí s osmihrannou tulejí jsou minimálně ve třech případech - hroby 15, 85, 110 a možná i hroby 7 a 315 - známa i z prozatím jen rámcově publikované nekropole v Nechvalíně, z pohřbů vyspělého 9. stol. (laskavé sdělení Z. Klanici a Klanica 1985, 529). Upozornit lze rovněž na výjimečný ústřední bojovnícký hrob 14 z Olomouce-Slavonína se 40 cm dlouhým kopím s lehce hraněnou a kanelurami zdobenou tulejí a damaskovaným listem, pravděpodobně cizí provenience, kladený před polovinu 9. věku (Kouřil 2001, 241). Někteří badatelé považují takto tvarovaná moravská a slovenská kopí za domácí napodobeniny karolinských předloh (Szameit 1987, 169).

⁶ Materiálovou analýzu provedl Vojenský technický ústav ochrany v Brně (K. Stránský a Z. Winkler). Vzhledem k požadovanému limitovanému rozsahu tohoto příspěvku zde nemohou být podrobně zohledněny výsledky všestranného rozboru ostatních kopí, ale i dalších vybraných nálezů. Budou však prezentovány v připravované rozsáhlejší studii.

⁷ Pro Nizozemí viz Ypey (1982b, 241-267); pro Vestfálsko, Dolní Sasko, Šlesvicko-Holštýnsko a jihozápadní Německo naposledy souhrnně Westphal (2002, 221 nn.); pro frýzský a saský okruh také Kleemann (2002, 118, 119); výběrově pro jihoněmeckou oblast včetně Bavorska a Švábska rovněž Paulsen (1967, 255-264; 1969, 289-312); celou řadu dalších jednotlivých nálezů je možno zaznamenat zejména v německé a francouzské odborné literatuře.

⁸ Žaltář z Corbie u Amiensu kolem roku 800; Štuttgartský a Utrechtský žaltář kolem roku 830; Apokalypsa ze Saint Amand a trevirský rukopis Apokalypsy z 9. stol.; Psalterium Aureum ze St. Gallen k roku 900. Z pozdějších třeba Evangeliář Oty III. (983-991) apod. K tomu například Steuer (1999, 311) a Tackenberg (1969, 277-288). Kopí se tu objevují vždy výhradně v souvislosti s událostmi - scénami bojovými, nikdy kupř. loveckými.

Obr. 5. Hradec nad Moravicí. Keramické nálezy z vrstvy mezi výplní hrobové jámy a kamenným štětem.

i za východní hranice karolinské říše, v první řadě do kontaktní příhraniční zóny. Bylo tomu tak i přes opakovaně vydávané embargo na obchod se zbraněmi se Slovy, ale také s Avary anebo Normany (Last 1975, 469; Ruttkay 1982, 175, 176 - pro prostor severně od středního Dunaje). Ne všechna zde nalezená kopí lze ovšem automaticky spojit jen s 8. potažmo 9. stol. a považovat je za importy a totéž platí i pro severní evropská teritoria.

Především v Karpatské kotlině (zvláště v Zadunajsku, jižně od Nežiderského jezera), s nejvyšším počtem nálezů je většina kopí s křídélky dávana do souvislosti s podmaněním těchto oblastí Franky, tedy s 8./9. stol. Předpokládá se, že po časové cezuře zhruba jednoho století se tu v průběhu 10. věku opět začala ve větší míře používat (Kovács 1978-1979, 106, 107; Szabó 1974, 55). S avarskými válkami a následným pronikáním francké moci zejména na slovinské, chorvatské, slavonské a dalmatské území jsou svázány také některé nálezy ve zdejšímu prostoru, většinou kladené do závěru 8. až poloviny 9. stol. Nevylučuje se ani možnost jejich napodobování, zvláště tvarů bez křidélek, domácími či ze západu přicházejícími řemeslníky.⁹ Sledovaným zbraním byla pozornost věnována i v polské literatuře (cca 12 kusů), kde jsou pokládány za poměrně pozdní a spíše domácí formy 10.-11. stol. (Nadolski 1954, 55, 56; Świątkiewicz 2002, 45-47). U dolnoslezských nálezů se nověji opatrně uvažuje o karolinské provenienci, tedy i o starším původu (Wachowski 1992, 158; 2001a, 158; Petersen 1939, 133), stejně tak jako u vybraných artefaktů západo-pomořských. Téměř všechna polská kopí pocházejí ale z náhodných sběrů.

Kopí západního typu včetně křídlatých forem byla zpracována i z nejbližších a s Moravou vzájemnou historickou vazbou těsně spjatých sousedních oblastí, kterými jsou dnešní slovenské území, rakouské země (především Dolní Rakousy) a Čechy. Ze Slovenska je uváděno 7 ušatých kopí pocházejících jak z bohatých bojovnických hrobů (Blatnica) předvelkomoravského a velkomoravského horizontu, tak prezentujících ojedinělé nálezy bez bližších kontextů (Měřínský 2002, 390; Ruttkay 1976, 299, 300). Zastupují v převaze robustní zbraně se štíhlým plochým listem plynule přecházejícím v tulej, jež pouze

v případě blatnického nálezu nese stopy zdobení. Kladeny jsou do průběhu 8.-9. věku. Z bývalé karolinské Východní marky bylo ke konci 90. let minulého století známo 15 exemplářů s křídélky. Většina z nich - podobně jako v moravskoslezském prostoru - pochází z různých bohatých hrobových celků s rozdílnou vypovídací hodnotou, přítomných i na místních slovanských plochých kostrových pohřebištích a mohylnicích 8.-9. stol. (Szameit 1987, 155-171)¹⁰. Jsou zde členěna - mimo jiné prioritně na základě provedení a umístění křidélek na tulejce, ale i dalších morfologicko-technologických znaků - do tří základních skupin, zdá se však, že bez určitéjšího vzájemného chronologického postavení. To bylo ostatně konstatováno již při zpracování slovenských nálezů (Ruttkay 1976, 299). Převážně se počítá s jejich uložením do země někdy v závěrečných deceniích 8. stol., případně (jmenovitě u dolnorakouských lokalit) - v kontextu s francko-avarským konfliktem - v průběhu prvního desetiletí věku následujícího. U některých kusů se nevylučuje ani lokální produkce (Szameit 1987, 167-169). Před časem byl publikován i přehled kopí západního původu z české země (Profantová 1998, 84-86), z nichž pouze jediné je opatřeno křídélky. Nálezové okolnosti naprosté většiny českých exemplářů však nejsou příliš příznivé. Ani v jednom případě nelze prokázat eventuální vazbu na hrobový inventář a možné je jen jejich rámcové vřazení. Některá militaria pak mohou být i mladšího původu.¹¹

Se seriózním pokusem o typologické a chronologické členění kopí s křídélky, opřeným o relevantní archeologicky slušně datované hrobové celky, morfologická pozorování i technologické postupy, přišel v nedávné době H. Westphal (2002). Z prostoru severozápadního a dílem i jihozápadního Německa shromáždil téměř 90 křídlatých kopí, z nichž necelá polovina byla součástí hrobové výbavy. Na základě pečlivých analýz dospěl k závěru, že rozhodujícími diferenčními kritérii pro poznání jejich sekvence jsou důležité - v souvislosti s kovářskými technikami a inovacemi - následující znaky, týkající se především tvarové stránky listu: pozice jeho nejširší části, poměr jeho délky k šířce, poměr jeho délky k délce tuleje a konečně průměr (šířka) tuleje. Definoval a charakterizoval tak 6 základních typů

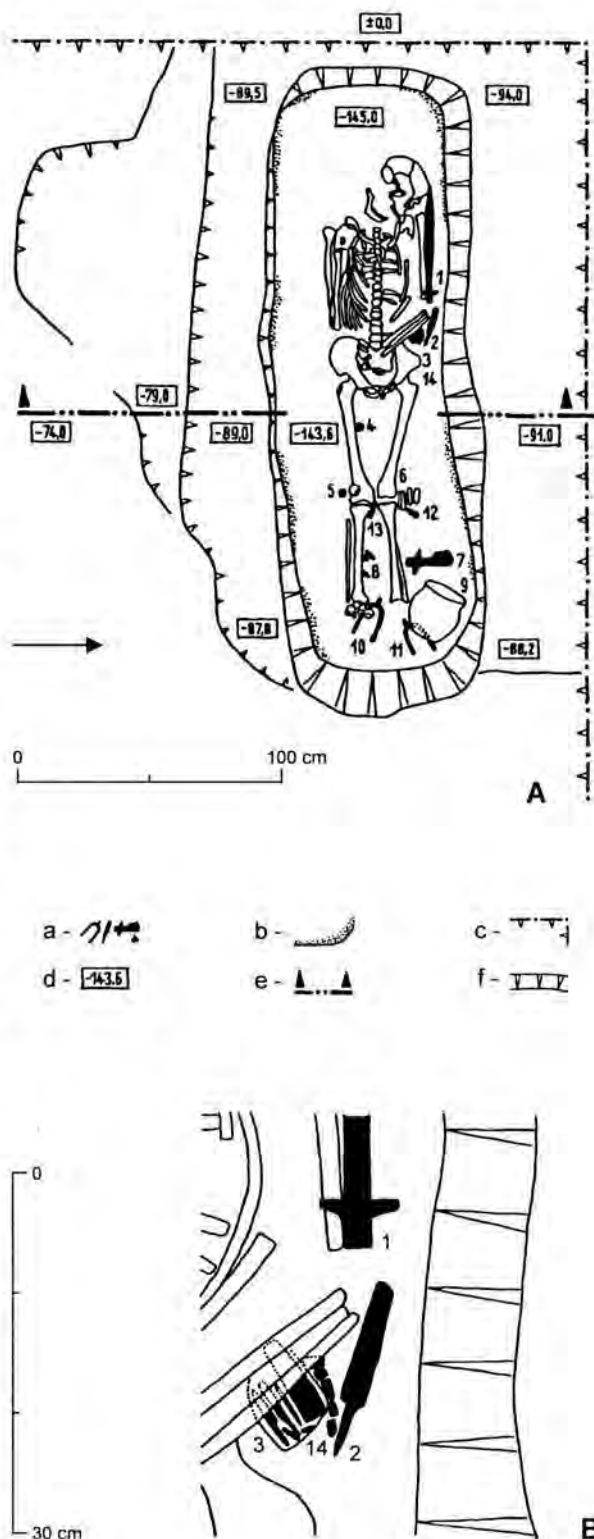
⁹ K polovině 80. let minulého století bylo z oblasti tehdejší Jugoslávie známo cca 13-14 ušatých kopí (Tomičić 1968, 53-61; 1984, 223-226; k tomu také Atanacković-Salčić 1983, 25, 26). K novějším odkrytým karolinským kopím s křídélky ze Slovinska (3-4 exempláře) z povodí Ljublanice viz Bitenc/Knific (1997, 22; 2001, 101, 102), Svoljšak et al. (1997, 257-262). Dvě kopí bez křidélek pak pocházejí z lokality Sebenje u Bledu, kde v případě menšího uvažuje A. Pleterški (1987, 241-248) o domácí napodobenině.

¹⁰ Další 3-4 nepublikované kusy zmiňuje Z. Měřínský (2002, 391).

¹¹ Podle vyobrazení spíše za mladší považujeme i ušaté kopí z Bezděkova, uvedené do literatury L. Niederlem (1953, 408). Není ovšem zřejmé, o který Bezděkov se jedná, neboť na Moravě jsou známy 4 lokality tohoto jména (ty ovšem po archivním i muzejním průzkumu vcelku vylučujeme) a v Čechách 29 lokalit (viz také Měřínský 2002, 390).

(či morfologických vývojových stupňů - I, I/II, II, III, IV, V) i s jejich přibližným časovým rozsahem (*Westphal* 2002, 254-266). Podle jeho klasifikace bychom tudíž hradecké kopí mohli přiřadit nejspíše k typu II, s poměrně širokým vřetením (první půle 8. až první půle 9. stol.). Jeho zástupci tvoří nejpočetnější skupinu (a to např. i u zpracovaných nizozemských a rakouských nálezů) a jsou považováni za klasická kopí doby karolinské. Odpovídá tomu štíhlý konkávně vyklenutý list plynule přecházející v mírně kónickou kratší tulej spíše kruhového průřezu, v podstatě i její průměr, největší rozšíření zhruba v polovině listu, umístění a utváření křidélek i jejich přesah přes jeho maximální šíři a damaskování. Na druhou stranu musíme ovšem připomenout, že postrádáme typické, velmi časté zdobené tuleje i křidélek a že poněkud nezvyklý je i poměr šířky nápadně úzkého listu k jeho délce, který v tomto případě činí téměř desetinásobek (průměr je cca 6,5 násobek). Výrazně se tak blíží kopím typu I/II (první půle 8. stol.) s indexem 9,7 (*Westphal* 2002, 293-302). V normě zůstává poměr listu a tuleje. *Westphalovy* závěry v podstatě korespondují se zjištěními učiněnými ve frýzsko-saské oblasti (*Kleemann* 2002, 118, 119, 278-282, 293-295), kde ušatá kopí vystupují ve dvou základních formách (typ 6 se dvěma variantami s kruhovou a typ 7 s fasetovanou tulejí) ve stupních III (730/40-760/770) a IV (760/70-800/810). Pokud jde o dosti početné skandinávské exempláře, lze jisté analogie vidět zvláště v podtypu 3B skupiny VI, kladené obecně do 9. stol., třebaže obdobné štíhlé tvary jsou příznačné zejména pro subtyp 4 (*Solberg* 1991, 244 nn.). Na podkladě výše uvedeného rozboru a zhodnocení dostupných informací jsme toho názoru, že kopí z hrobu 1 hradecké ostrožny můžeme považovat s velkou pravděpodobností za import, třebaže asi nelze za současného stavu poznání zcela zavrhnout ani úvahu o jeho vzniku v domácím prostředí(?). Tu bude důležité připravované srovnání s ostatními, především moravskými zbraněmi tohoto typu a jejich nálezovými kontexty a nepochybně také vyhodnocení dalších vůdčích artefaktů hradeckého pohřbu. Zdá se však, že pokud jde o uložení zbraně do země, můžeme v této fázi vcelku reálně uvažovat o časovém úseku, oscilujícím kolem poloviny 9. věku. Podotkneme ještě, že také moravské meče s damaskovanými čepelemi jsou prozatím většinou kladeny do předvelkomoravského horizontu, přibližně mezi závěr 8. a polovinu 9. věku (*Galuška* 2003, 17).

Přihlédneme nyní k masivním vysokým ostruhám, jejichž ramena jsou zakončena ploténkami se dvěma vertikálními řadami nýtků na každé z nich. V poslední době se pro ně v domácí odborné spisi ustálilo označení typ Biskupija-Crkvina (*Klanica*

Obr. 6. Hradec nad Moravicí. Archeologický výzkum v roce 1999. Hrob situován ve čtverci 13. A - půdorys hrobu s hrobovým inventářem; B - detailní zakreslení nálezů 1, 2, 3 a 14. Legenda: a - hrobová výbava; b - pozůstatky rakve; c - výkopová hrana v půdoryse; d - relativní výškové úrovně; e - svislá řezová rovina s vyznačením pohledu západním směrem; f - svah terénu a stěn hrobové jámy.

1985, 525; 1990, 62, 63; Profantová 1994, 72-79). Uvedené pojmenování není zcela jednoznačně přijímáno (např. Galuška 1999, 101) a stále otevřené a nejednotné je i samotné časové řazení stejnojmenného horizontu (viz přehledně Wachowski 1983, 166, 167; 1986-1987, 50, 51). V souvislosti s vytvářením typologických a chronologických schémat jim však u nás pozornost věnovala řada autorů (Bialeková 1977, 134-138; Dostál 1966, 75; Hrubý 1955, 186-188; Kavanová 1976, 40-46; Ruttkay 1976, 346-349; také Wachowski 1986-1987, 62-66). V poslední době pak v kontextu s podrobným hodnocením honosných ostruh a jejich garnitur z hrobů 266/49 a 224/51 ze Starého Města se jimi zabýval především L. Galuška (1998, 96-107; 1999, 84-108). Ostruhy obecně - s celkem zřetelnou vývojovou linií proměnnou v čase - představují svým způsobem citlivý chronologický ukazatel. A právě sledovaný, relativně řídký se vyskytující typ, mající své možné předlohy a vzory v karolinském milieu i v nádherných kusech dalmatských (chorvatských), by mohl napomoci užšímu datačnímu vymezení studovaného hrobu.

Z moravských lokalit vykazují vyšší přítomnost sledovaného typu ostruh pohřebiště ve Starém Městě u Uherského Hradiště a na Pohansku u Břeclavi. Vcelku nevýrazné zastoupení je prozatím konstatováno na nekropolích mikulčické aglomerace (Kavanová 1976, 67) a jen výjimečně se s nimi setkáváme i na dalších místech (Uherské Hradiště-Sady, Horní Kotvice).¹² Staroměstské exempláře (Hrubého typ IB, řazený autorem do 2. a 3. čtvrtiny 9. stol.) jsou známy ze sedmi hrobů. Hradeckým ostruhám (a tedy i typu Biskupija-Crkvina) přitom stojí morfologicky zřejmě nejbližší oba okázalé skvěle zdobené páry vždy se 4 nýtky po obou stranách ploténky, vyzvednuté jako součásti výbavy hrobů 224/51 a 266/49, stratigraficky přináležejících k nejstaršímu horizontu. Předpokládá se, že se do země dostaly v průběhu starší fáze první poloviny 9. stol. (s jejich výrobou se tedy počítá na přelomu 8./9. věku) a připouští se, že může jít o produkty domácích dílen (Galuška 1998, 101; 1999, 103, tam vyčerpávající popis a analýza).¹³ Všechny ostatní ostruhy mají ploténky opatřeny pouze 3 nýtky ve dvou vertikálních řadách. U některých z nich byla zaznamenána měděná podložka a tordovaný (filigránový) drátek obepínající nýty (hroby 287/49 a 50/50). Jiné (z hrobů 19/48, 223/51 a snad i z hrobu 116/51) můžeme ke sledovanému typu přiřadit jen volně a spíše se zdá, že jde o jakési zjednodušené domácí

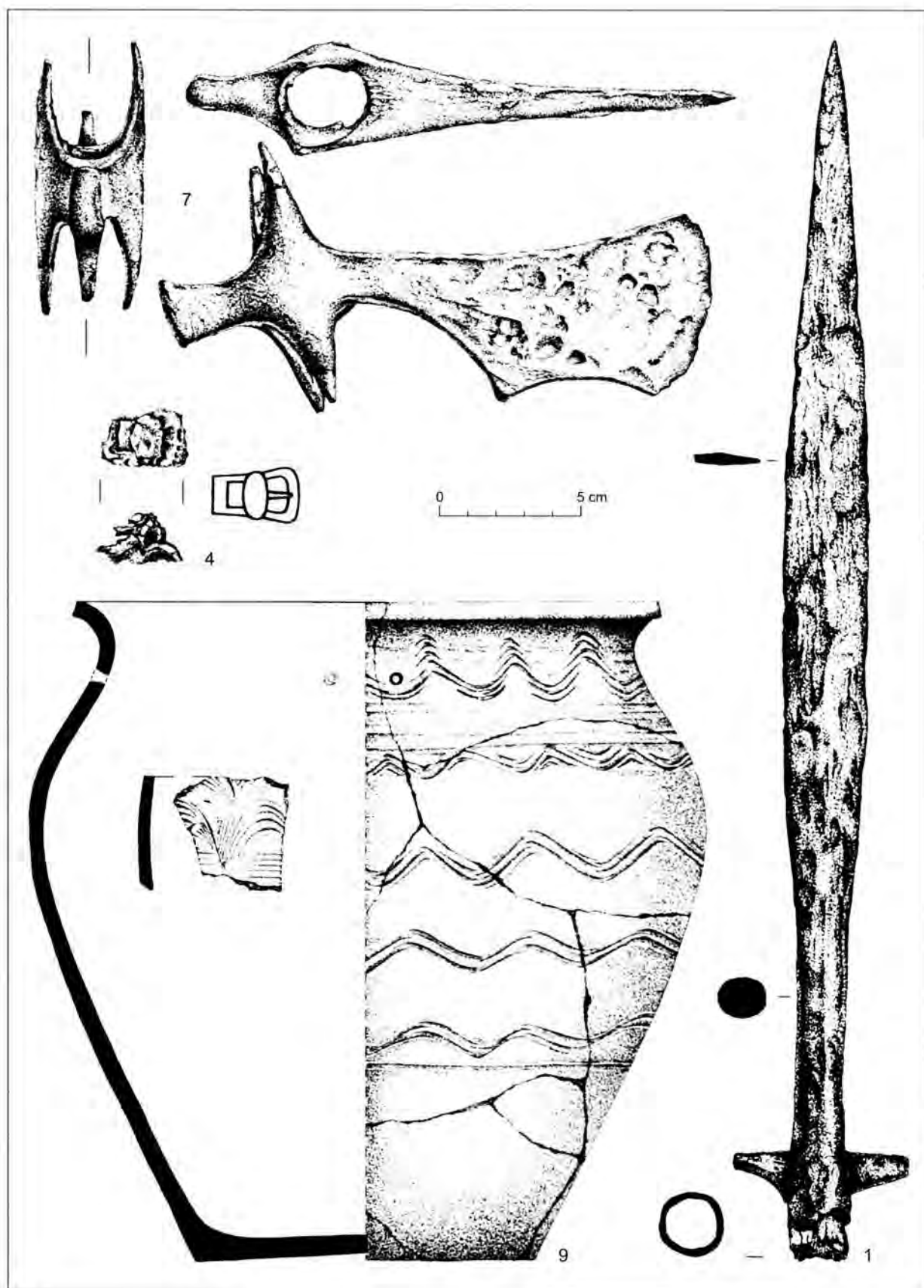
variace originálních vzorů(?). Subtilnější pár ostruh s měděnou podložkou pod zřejmě třemi nýtky s perlovcovou výzdobou (doprovázený mimo jiné jejich upínacím systémem, bradaticí s dlouhými ostny, nožem a vědérkem) byl zaznamenán i v hrobu 175/59 na sadské výšině (v západní části chrámového komplexu). Tento hrob je kladen do období kolem poloviny 9. stol. a samotné ostruhy jsou považovány - zřejmě oprávněně - za výtvor moravských řemeslníků (Galuška 1996, 60). Také na pohřebišti v Horních Kotvicích bylo z hrobu 180 vyzvednuto společně se sekerou jedno raménko ostruhy lehčího provedení, se širší ploténkou opatřenou 6 nýty obtočenými perlovcovým kroužkem ve dvou vertikálních řadách. Fragment je kladen do třetí čtvrtiny 9. stol. (Marešová 1983, 93 n.). Lze říci, že veškeré výše uvedené hroby ze Starého Města patří k bohatě vypraveným pohřbům. V jejich výbavě nechybí kromě standardních předmětů a analyzovaných ostruh s garniturami zbraně - meč typu H s tuzovanou výzdobou (2x) a masivnější sekera s dlouhými ostny a šikmým nasadním otvorem (4x) celkem v pěti hrobech, ve dvou případech snad zbytky dřevěných štítů potažených kůží(?), avšak žádné kopí případně hroty střel luku. K jejich výbavě dále patří vědérka (3x) anebo pozůstatky lýtkových vázání (5x, což je nadprůměrný výskyt). Jeden zemřelý měl u pasu na levé straně i váček s toaletními proprietami. Postrádáme tu ovšem keramické přídavky.

Příznačná je rovněž úprava hrobových jam dřevěným obložením (1x použita železnými pláty spojovaná rakev) a jejich značná kubatura, daná především velkou hloubkou. Věk pohřbených kolísá mezi cca 20-60 lety (Hrubý 1955, 411, 412, 452, 453, 457, 473, 506, 507, 524, 525). Vše ukazuje na to (jakkoliv by byl jistě ještě např. nezbytný komparativní rozbor garnitur ostruh i lýtkových kování anebo důsledné posouzení horizontální a vertikální stratigrafie atd.), že je snad přípustné klást avizované hroby do průběhu první půle 9. stol. Tak to víceméně u některých naznačil L. Galuška a dílem rovněž V. Hrubý s tím, že především honosné ostruhy s paralelními svislými řadami nýtek, pocházející z těchto hrobů, mohou stát na počátku zdejšího vývoje i používání ostruh tzv. typu Biskupija-Crkvina.

Kupodivu více afinit - zejména pokud jde o utváření plotének - shledáváme u méně robustních zástupců (celkem 5 kusů z hrobů 106, 205 a 296) z příkostelního hřbitova na Pohansku (Kalousek

¹² Vysoké ostruhy z Prostějova, vzpomínané N. Profantovou (1994, 76), jež jsme měli možnost shlédnout, nelze k uvedenému typu dle našeho mínění přiřadit. Vyobrazení neodpovídá skutečnosti (viz také Dostál 1966, 154; Gottwald 1924, 133).

¹³ M. Schulze-Dörrlam (2002, 144) upozorňuje na malou kotoučovitou sponu z Mohuče, spojovanou s 9. stol., pokrytou, stejně jako inkriminované ostruhy a jazykovitá nákončí z hrobu 266/49, zlatou puncovanou fólií(?).

Obr. 7. Hradec nad Moravicí. Předměty hrobové výbavy, číselné označení odpovídá číslům v opisu nálezů.

1971, 75, 76, 126, 127, 168, 169). V literatuře uváděný pár ostruh z hrobu 174 nelze na základě rentgenového snímkování klasifikovat jako typ Biskupija-Crkvina (Kalousek 1971, 111-114). Ostruhy s přezkami (průvlečky a nákončí většinou chybí) mají vsazovaný, spíše kuželovitý bodec (nelze vyloučit, že baze bodců ostruh z hrobu 106 byla zdobena tauzií), poměrně vysoká obloukovitá ramena půlkruhového až trojúhelníkovitého průřezu a ploténky osazené vždy třemi vertikálně řazenými železnými nýtky na každé straně, jež u některých kusů obepínal měděný tordovaný drátek (výrazně porušený hrob 205 a hrob 296); výjimečné bylo vyložení roztepáných částí ploténky (křídélek) měděným plíškem (hrob 296). Hroby s relativně větší hloubkou, se stopami po dřevěné schránce a keramickými zlomky v zásypu nenáležejí právě k nejstaršímu horizontu zdejších pohřbů. Situovány jsou vně staršího ohrazení (hroby 106 a 205) anebo dokonce překrývají mladší palisádový žlab (hrob 296). Ani jeden z nich neobsahoval zbraň, ojedinělé je i lýtkové vázání - zlomky přezek a průvleček (hrob 106). Výbava je celkově chudší. Je-li těžiště pohřbívání kolem sakrální stavby spatřováno v průběhu druhé poloviny 9. stol. (Dostál 1975, 240-243; Staňa 2001, 106), pak námi sledované hroby budou náležet spíše až jeho závěrečné třetině (Dostál 1975, 35). To ovšem neznamená, že ostruhy nemohly vzniknout dříve, avšak asi ne před polovinou 9. věku. Představují tedy jakési vyznění (derivát) původních masivních exemplářů a lze u nich patrně předpokládat domácí provenienci.

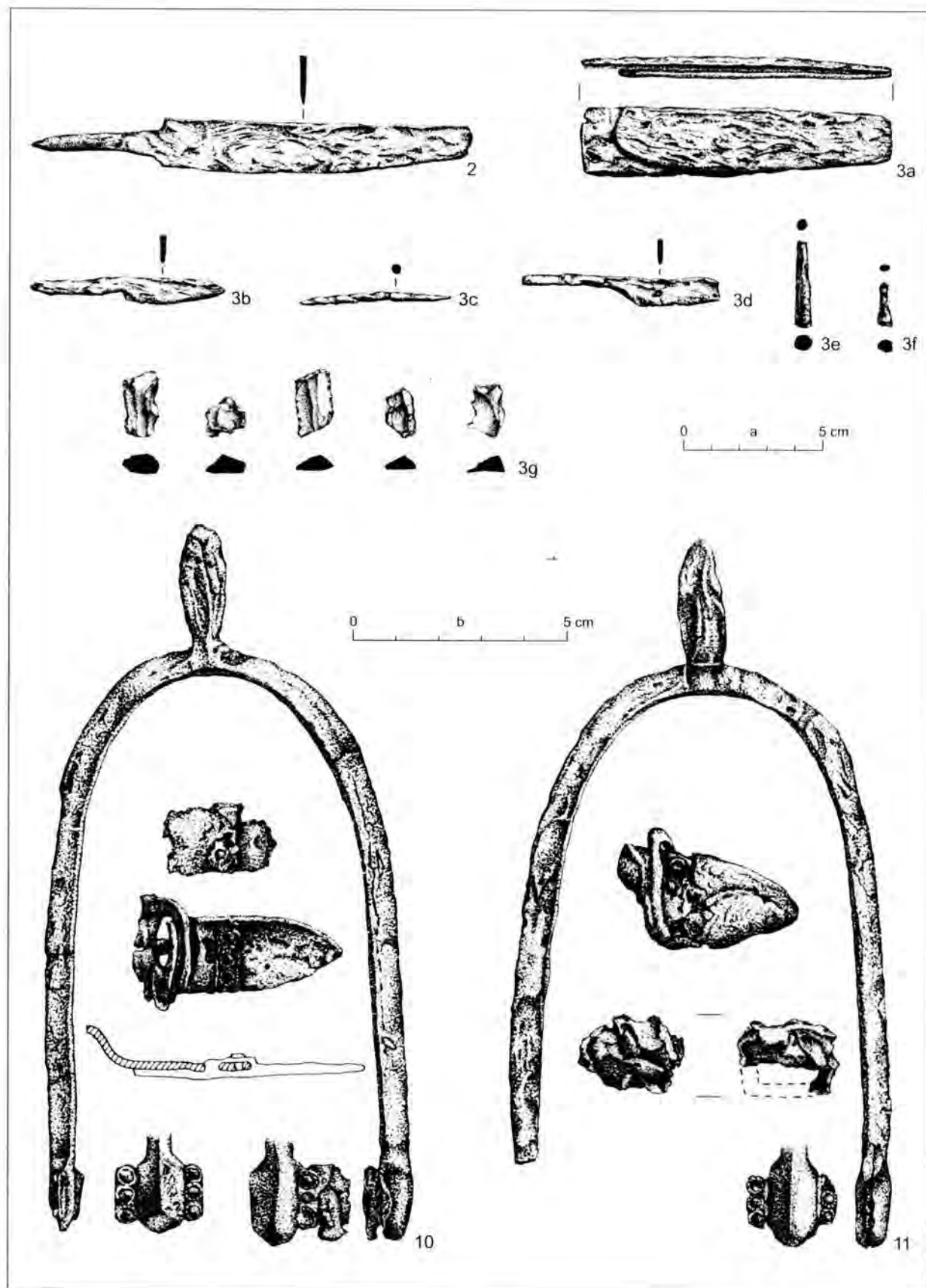
Zanedbatelný výskyt bylo možno zaznamenat v Mikulčicích a jejich nejbližším zázemí. Tu máme k dispozici toliko dva páry, avšak ani jeden nebyl vyzvednut z hrobů rozkládajících se kolem kostelů. Pouze v hrobě 90 od tzv. 1. kostela ležely společně s mečem typu K, velkým nožem, vědrem a dalšími předměty i železné těžké ostruhy s kuželovitě zakončeným bodcem a ploténkami údajně se dvěma(?) nýtky na každé straně. Tento celek je datován do druhé čtvrtiny 9. věku (Poulik 1957, 271-274). Velmi kvalitní soupava ostruh se vsazeným bodcem, osmi postranními, stříbrným tordovaným drátkem zdobenými nýtky na měděném či mosazném podkladě na poměrně širokých ploténkách, doprovázená kompletní garniturou (přezka, průvlečka, nákončí) však pochází z hrobu 1241 z jihozápadního uskupení pohřebiště na Klášterisku (Klanica 1985, 498, 509, 524, 525; Profantová 1994, 75, 76). Jejich provedení i celková sestava nálezů (damasované kopí s křídélky, sekera, lýtkové garnitury stejného charakteru jako upínací systém ostruh i břitva) ukazují na úzký vztah k hradeckému pohřbu. Hrob 1241 patří nepochybně k nejstaršímu horizontu zdejšího kostrového pohřbívání, s jehož

počátky se počítá v období kolem poloviny 9. stol. (Klanica 1985, 534), lze však uvažovat i o druhé čtvrtině uvedeného věku. Nedávno byly při záchraně výzkumu pohřebiště v Mikulčicích, v trati „Panské“, na jihozápadním okraji obce (Poláček et al. 2001, 217, 218), vyzvednuty z hrobu 18 společně se sekerou-bradaticí, vědérkem, větším nožem a břitvou také ostruhy se vsazeným a obvodovými rýhami zdobeným bodcem a ploténkami se třemi vertikálně umístěnými jednoduchými nýtky bez podložky a obvodového věnečku, nechybělo ani kování řemínků (nepublikováno, laskavé sdělení L. Poláčka).

Přehled ostruh typu Biskupija-Crkvina z Čech podala v sumarizující práci o raně středověkých českých ostruhách 7.-9. stol. N. Profantová (1994, 72-79). Autorka uvádí tři bezproblémové lokality jejich výskytu, a to Nymburk-Zálabí, Starou Kouřim a Kolín. Především rustikálněji provedené kusy ze Zálabí a kouřimského hrobu 55, vykazující vysokou podobnost s hradeckými a mikulčickými exempláři, jsou kladeny do průběhu první půle 9. věku, spíše pak jeho starší fáze. Stejně tak je dnes odůvodněně přistupováno i k chronologickému řazení okázalých párů z hrobu 120 v Kouřimi, patrně však poněkud mladšího než hrob 55 (Profantová 2001, 330), a ze severního hrobu kolínského. Ostruhy, vzniklé před polovinou 9. věku a patřící jedincům s vysokým sociálním statutem, jsou považovány za import z oblasti karolinské (Lutovský 1996, 62, 63).

Nečetné jsou i nálezy slovenské. Známé jsou tauzované ostruhy zdobené rostlinným ornamentem (včetně kování řemínků), s jehlanovitým bodcem a osmi nýtky na každé ploténce z hrobu 1205 v Ducovém. Kladené jsou k polovině 9. stol. (Ruttikay 1975, 140-142; 1976, 346, 347; Ruttikay/Ruttikay/Šalkovský 2002, obr. 24). Tyto ostruhy mají blízkou obdobu v páru z hrobu 7 v Biskupiji, datovaném ovšem před rok 800 (Jelovina 1986, 52), ale i na dalších lokalitách (Meiningen, Sultanoviči). M. Schulze-Dörlamm (1993, 563-565) ovšem při časovém zařazení ducovských ostruh uvažuje již o první třetině 9. stol. Jednodušeji realizované menší a lehčí nezdobené a nevýrazné varianty, spadající do poloviny, případně do třetí čtvrtiny 9. věku, pak mají původ na sídlišti v Pobedimi a je velmi pravděpodobné, že se jedná o výrobky lokálních dílen (Vendtová 1969, 204; Bialeková 1977, 136). Nejasné je postavení neúplných exemplářů z Turčianského Sv. Martina (Eisner 1933, 251).

S uvedeným typem ostruh se rovněž setkáváme - jakkoliv spíše řidce - i v okrajových zónách karolinské říše (často na západním okraji slovanského sídelního prostoru, kde jsou ovšem v převaze typy se čtyřmi nýtky). V jejich jihozápadních oblastech

Obr. 8. Hradec nad Moravicí. Předměty hrobové výbavy, číselné označení odpovídá číslům v opisu nálezů.
Měřítka: a - 2-3g; b - 10, 11.

vystupují naprosto výjimečně.¹⁴ Upozornit můžeme na kvalitně provedené zástupce ze Scharstorfu a Bendorfu (Šlesvicko-Holštýnsko) se vsazovaným zdobeným kuželovitým bodcem a šesti nápadně zvýšenými nýty na každé z plotének, ležícími na mosazném plíšku se stopami zlacení (Bendorf – první třetina 9. stol.). Uváděny jsou rovněž z pohřebišť v Meklenbursku, Horní Falci (Matzhausen), Horních Francích (Weismain), Durynsku (Taubach), Frízsku, ojediněle i z jižních částí Dolního Saska. Časově se většina z nich hlásí do první půle 9. stol. (Gabriel 1981, 245-258; 1984, 119-121; 1988, 110-113; 1991, 182-185; Meier 1990, 104). Výjimkou jsou pouze ostruhy z Weismain-West (tři páry z hrobů 55, 79 a 46), řazené ještě do pozdního 8., eventuálně do počínajícího 9. věku (hrob 46; Schwarz 1984, 108-116). Podle poslední analýzy hrobových nálezů z fríského a saského území je zřejmé, že ostruhy se svislými paralelními řadami nýtů, označované jako schwere Nietplattsporen - typ 7, tu nevystupují příliš hojně (již zmiňovaný Bendorf a lokality Oldendorf, Ketendorf - nýty leží na mosazném podkladu a jsou obtočeny perlovcem). Lze je synchronizovat se zdejšími pozdně karolinským stupněm V (horizont 4), zahrnujícím cca první čtyři desetiletí 9. stol. (Kleemann 2002, 128, 282, 295). Při hledání vhodných paralel i chronologického postavení se většinou vzhlíží zejména k unikátním exemplářům dalmatským (fáze 1: 800-820/830, kam spadá většina nálezů z okrajových území), méně již moravským. Horizont Biskupija-Crkvina (fáze 2) je přitom, ve smyslu datace J. Wernera (1978-1979, 232), zpravidla ztotožňován s 20. až 50. lety 9. stol. (Kleemann 2002, 291).¹⁵

Tím se dostáváme k chorvatsko-dalmatským nálezům, v rozhodující míře pocházejícím z pohřebišť u kostela Panny Marie v Biskupiji u Kninu, Koljane Gornje-Crkvina i nekropole Ždrijac u Ninu, případně Begovača-Biljane Donje u Zadaru anebo Ostrovića (Belošević 1980, 106-109). Co do počtu a kumulace na relativně nevelkém prostoru nemají na evropském kontinentu obdoby. U valné většiny - obzvláště honosných bronzových, pozlacených anebo stříbrem plátovaných a bohatě zdobených ostruh s šesti

a osmi nýtky na ploténkách, nejvyšší řemeslné kvality - se předpokládá karolinský původ. Menší část prostších železných ostruh s kuželovitým bodcem obloženým při bázi zdobeným bronzovým případně mosazným plechem a perlovcovým drátkem kolem téměř výlučně šesti nýtků na měděné či mosazné podložce, mohla být podle západních vzorů a předloh produkována i v místních výrobních střediscích (Belošević 1980, 162; Jelovina 1986, 42, 43; Vinski 1983, 496). Pomineme-li ostatní průvodní nálezy, nacházíme je společně v celcích s meči typu K, které u jižních Slovanů převažují (Szameit 1986, 410, 411; Steuer 1999, 319), méně s meči typu H, charakteristickými spíše pro velkomoravský prostor, a s kopími s křídélky (Vinski 1981, 33; 1983, 465-501). V převaze jsou tyto bojovnické hroby směřovány do průběhu první poloviny 9. stol., s možným kratším přesahem za rok 850 (Jelovina 1986, 44; Vinski 1983, 494-496).¹⁶

Je vcelku zřetelné, že ostruhy typu Biskupija-Crkvina (a ostruhy s nýty obecně) jsou geneticky napojeny na karolinské předlohy (s vědomím minimálních znalostí výstroje byzantské jízdy). Primární impulsy v podobě skvostných exemplářů, v praxi zřejmě běžně neužívaných a známých z Chorvatska, Moravy, Čech i Slovenska, tedy vycházely z říšských dílen, třebaže na území Karolingů tyto excelentní výrobky prakticky nenacházíme. Uvažuje se, že mohly být pro chorvatskou, ale i moravskou elitu vyráběny na zakázku (Bialeková 1977, 135, 136). Není vyloučeno, že kromě přímých importů vynikajících zástupců západních, za něž jsou oprávněně považovány například ostruhy kolínské (dosti odlišně provedené od ostatních), ale i oba páry kourimské, mohl být jejich výskyt u naddunajských Slovanů ovlivněn i kontakty s jižním (dalmatským) prostředím. Odtud si (možná doprovázeny i svými nositeli?) mohly najít cestu také na Moravu.¹⁷ Pokud jde o jejich zvažovanou výrobu v moravských souvislostech jako výraz autochtonní kultury¹⁸, nelze ji prozatím ani potvrdit ani vyvrátit. Za domácí produkty však můžeme zřejmě považovat (vedle některých jednodušších exemplářů ze Starého Města

¹⁴ V této souvislosti vzpomeňme například ojedinělé nálezy ostruh majících vsazovaný jehlancovitý zdobený bodec a široké ploténky bez středového zesílení se šesti nýtky z Bietigheimu, snad i Štrasburku. R. Koch (1982, 68-70) upozorňuje, že paralely nelze hledat ve velkomoravském materiálu, avšak jistou podobnost je možno vidět (i s odvoláním na neúplný kus s Bacharachu na Rýně, zdobený motivem akantových listů) v ostruhách ze starokourimského hrobu 120.

¹⁵ Různé chronologické systémy a jejich vzájemné srovnání viz M. Lennartsson (1997-1998, 491).

¹⁶ Ostruhy typu Biskupija-Crkvina byly zaznamenány také na Ptujském hradě (Korošec 1983, 37, 38) a známy jsou i z pohřebišť hradiska v Gars-Thunau v dolnorakouském Pokampí, kde jsou řazené přibližně do první půle 9. stol. (nepublikováno, přátelské sdělení E. Szameita). Z území dnešního Maďarska však neznáme žádné.

¹⁷ Obdobně jsme usuzovali i pokud jde o zvláštní typ ostruh s raménky ukončenými pravoúhlým rámečkem s pevnou přezkou (Kouřil 2001, 241-255). Vztahy k západnímu Balkánu naznačili již Z. Klanica a B. Kavanová.

¹⁸ Týká se zvláště staroměstských hrobů 266/49 a 224/51, z nichž pocházejí drahocenné výrobky vždy s více než šesti nýty na ploténce, což je ostatně charakteristické pro téměř všechny nákladně provedené ostruhy.

a Sadú) mladší a subtilnější deriváty z Pohanska, případně z Pobedimi (po polovině 9. stol.), navazující na těžší nezdobené ostruhy z Hradce a z Mikulčic-Klášteřska s kvalitními zdobenými garniturami. U nich předpokládáme cizí provenienci, umocněnou i přítomností damaskovaných ušatých kopí (porov. obdobně strukturované vybavení chorvatských hrobů). Domníváme se, že oba hrobové celky spadají do průběhu první poloviny 9. stol., nejspíše pak do jeho druhé čtvrtiny.

Naznačené časové směřování hradeckého pohřbu není v rozporu ani s přítomností těžké sekery se šikmým nasadním otvorem a dlouhými ostny, jejíž frekvence výskytu je nejvyšší právě v první půli 9. století (např. *Galuska* 1996, 60, 61; *Klanica*, 1985, 524; 1990, 60). Rovněž módní zvyk používání lýt-kových řemínků s odpovídajícími garniturami, převzatý z karolinského okruhu (*Siegmund* 1996, 693) a vyjadřující také nepochybnou nadstandardní pozici nositele, odpovídá uvedenému chronologickému vnošení (např. *Galuska* 1999, 102, tam některé další analogie). O významném postavení zemřelého v rámci hradecké komunity svědčí i obsahem rozmanitý a na levém boku zavěšený váček, mimo jiné i s toaletními potřebami (viz výše), dokládající snahu o řádnou úpravu zevnějšku.¹⁹

Svým způsobem ne zcela obvyklá je skutečnost, že takto bohatý soliterní hrob není dominující součástí rozsáhlejšího hřbitova, jak je to zjevné například na některých, téměř v úplnosti odkrytých venkovských pohřebištích spíše vojensko-strážního rázu. Patří k nim Morkůvky, Slavonín a jistě i jiná (*Dostál* 1966), kde nezdělaná blízkost sebe leží v přímé návaznosti, respektována ostatními pohřby, dvojice nejlépe vybavených hrobů - muže a ženy (v případě mužských pohřbů s analogickou skladbou inventáře). Prozrazují existenci již svěbytné, politicky angažované, sociálně a ekonomicky privilegiované vrstvy i v tomto prostředí,²⁰ již byla zřejmě ústřední mocí svěřena (jako výsluha?) správa určitého

tého strategicky důležitého teritoria. Nelze však ani vyloučit, že může jít rovněž o vyčleňující se místní rodovou aristokracii (*Dostál* 1980, 292). Na druhou stranu je ovšem známo, že zvláště na hradiscích a jejich předhradích se objevují ojedinělé hroby anebo menší skupinky hrobů přímo mezi sídelními objekty, třebaže se většinou jedná o pohřby s chudším vybavením než na hřbitovech venkovských (*Dostál* 1966, 13; 1982, 197, 198).²¹

Vcelku atypické a spíše výjimečné uložení zbraní - kopí a sekery po levé straně nebožtíka může naznačovat, že lépe vládl levicí než pravou rukou, pokud ovšem pro zjištěnou lokaci neexistuje jiné vysvětlení(?). Kopí, dosahující i s ratištěm předpokládané délky 2-2,5 m(?), muselo být ještě před uložením po bok zemřelého zlomeno, i když se připomíná, že teprve při celkové délce více jak 3 m mělo jeho užití prokazatelně vyšší účinnost (*Steinacker* 1999, 124). Jde o zbraň, patřící v damaskovaném provedení vedle mečů a saxů k nejnákladnějším, ale i nejúčinnějším. Kopí s křídélky a charakteristickým zdobením tuleje však byla - zvláště za východní hranici Říše - zřejmě něčím více než pouhou zbraní. Představovala, stejně jako například ostruhy, statutární symbol,²² vyjadřující příslušnost k rodící a etabloující se elitě, atribut a integrující prvek svobodných mužů a válečníků. Vybavení zemřelého ovšem nemuselo vždy odpovídat pozemské skutečnosti (k problematice viz *Siegmund* 2000, 293-300). Bez opodstatnění nejsou v této souvislosti ani úvahy, že právě ušatá kopí mohla sloužit výlučně jako standarty, když křídélka měla zabezpečovat především upevnění praporce (*Steinacker* 1999, 123). Je příznačné - pokud jsou naše závěry správné - že v moravském millieu se dostávají do hrobů (tak jako ostruhy typu Biskupija-Crkvina) zejména v průběhu první poloviny 9. věku. Zdá se, že také v tomto časovém úseku (spíše k polovině století) podlehl moravskému tlaku na sever i holasická oikumena (území v povodí Opavy, Moravice a horní

¹⁹ Zajímavé výsledky poskytl petrografický rozbor křesacích kaménků v něm uložených, z nichž některé pocházejí až z Krakovsko-čenstochovské jury (siliciti), jiné dokonce ze severovýchodního Maďarska (limnosiliciti). Je však velmi pravděpodobné, že souvisejí s eneolitickým osídlením hradecké ostrožny, kde byly náhodně posbírány a druhotně použity. Svědčí o tom střední část oboustranně retušované čepele (obr. 8: 3g); analýzu provedl A. Přichystal z Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně.

²⁰ Na lokalitě Slavonín např. hroby 14 a 70 (*Kouřil*, 2001, 242-243); porov. také hroby 227 a 55 z Mušova (*Jelínková* 1999, 25, 26, 59, 60) anebo Nechvalína (nepublikováno).

²¹ Roztroušené pohřby nebudou asi ani na Hradci něčím výjimečným, jak o tom svědčí i výmluvný název ulice Na hrobkách, táhnoucí se středem k severu klesající opyše ostrožny, kde byly i v nedávné minulosti zaznamenány při terénních úpravách kostrové hroby. Dochoválo se z nich, bohužel, pouze železné kopí a ploché železné pásky patrně spojující rakev (*Kouřil* 1994, 66, 67). Jakkoliv jde o velmi malý vzorek, vše zatím ukazuje na to, že s výjimkou dětského pohřbu, u nějž nebylo možno zjistit pohlaví, jde především o mužské bojovnícké hroby.

²² Kopí jako charakteristický symbol moci a svrchovanosti, mající kořeny v indoevropském civilizačním okruhu, mělo v raném středověku na evropském kontinentu významné postavení (*Charvát* 2000, 167; *Měřinský* 2002, 391, 392). Připomeňme tu např., i když poněkud pozdější příběh z českých dějin, ve kterém umírající kníže Břetislav II. (1100) odkazuje svému malému synkovi trubku a kopí jako základní atributy vládařské moci a suverenity (*Charvát* 2000, 167-169).

Odry) s důležitým ústředím na Hradci, jež se mohla stát jakýmsi odrazovým můstkem pro eventuální pozdější expanzi směrem do Slezska i na Krakovsko (podrobněji Janák/Kouřil 2001, 379-381).²³ Kromě uvedeného plochého kostrového hrobu (a patrně i dalších zničených), ztělesňujícího v tomto prostoru severně od Moravské brány zjevnou anomálii, dokládá moravskou přítomnost či alespoň výrazné ovlivnění z jihu také celkový charakter pohřebního rituálu a doprovodný inventář včetně jeho rozmístění u pohřbených na stěbořickém mohylníku (Kouřil 1994, 68). Přitom je typické, že prozatím zjištěná slovanská pohřebiště 9.-10. stol. jsou ve zdejšímu regionu reprezentována výlučně mohylovými pohřby

- ojedinele kostrovými - Stěbořice, převážně však žárovými - Ratiboř, Rozumice (Zoll-Adamikowa 1975, 205-213, 215-218; 1979) a snad i některé další lokality (Parczewski 1982, 109), případně birituálními, kdy jsou do mohyl z doby bronzové vkládány nejen skelety, ale i popel zemřelých - Hněvošice (Kouřil 1994, 68-70). V osobě pohřbeného v hrobu 1 na hradeckém opevnění můžeme tedy se značnou pravděpodobností spatřovat příslušníka (šéfa či vůdce?) moravské posádky (oddílu), anebo místního (nejspíše holasického) předáka, úzce spolupracujícího s centrální mocí a pyšnicího se obdrženými (propůjčenými?) insigniemi, symbolizujícími jeho nadřazené společenské postavení.

LITERATURA

- Atanacković-Salčić 1983 - V. Atanacković-Salčić: Fränkische Waffenfunde in der Herzegowina. Balcanoslavica 10, 1983, 17-28.
- Bakala 1964 - J. Bakala: Holasické pomezí v 11. a 12. století. Čas. Slezského Muz. B13, 1964, 105-117.
- Bakala 1965 - J. Bakala: Počátky česko-polských styků a nejstarší dějiny Hradce u Opavy. Čas. Slezského Muz. B14, 1965, 97-106.
- Belošević 1980 - J. Belošević: Materijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća. Zagreb 1980.
- Bialeková 1977 - D. Bialeková: Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung). Slov. Arch. 25, 1977, 103-160.
- Bitenc/Knific 1997 - P. Bitenc/T. Knific: Arheološko najdišče Ljubljana. Argo (Ljubljana) 40/2, 1997, 19-32.
- Bitenc/Knific 2001 - P. Bitenc/T. Knific: Od Rimljanov do Slovanov. Katalog. Ljubljana 2001.
- Dostál 1966 - B. Dostál: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Praha 1966.
- Dostál 1975 - B. Dostál: Břeclav-Pohansko. Velkomoravský velmožský dvorec. Brno 1975.
- Dostál 1980 - B. Dostál: Typy pohřebišť 9.-10. století na Moravě a jejich vztah k jednotlivým typům sídlišť. Sbor. Prací Fil. Fak. Brno E25, 1980, 290-293.
- Dostál 1982 - B. Dostál: Drobná pohřebiště a rozptýlené hroby z Břeclavi-Pohanska. Sbor. Prací Fil. Fak. Brno E27, 1982, 135-201.
- Eisner 1933 - J. Eisner: Slovensko v pravěku. Bratislava 1933.
- Gabriel 1981 - I. Gabriel: Karolingische Reitersporen und andere Funde aus dem Gräberfeld von Bendorf, Kreis Rendsburg-Eckernförde. Offa-Bücher 38. Neumünster 1981.
- Gabriel 1984 - I. Gabriel: Starigard/Oldenburg. Hauptburg der Slawen in Wagrien. Offa-Bücher 52. Neumünster 1984.
- Gabriel 1988 - I. Gabriel: Hof- und Sakralkultur sowie Gebrauchs- und Handelsgut im Spiegel der Kleinfunde von Starigard/Oldenburg. Sonderdruck. Ber. RGK 69, 1988, 103-291.
- Gabriel 1991 - I. Gabriel: Hofkultur, Heerwesen, Burghandwerk, Hauswirtschaft, in: Starigard/Oldenburg. Ein slawischer Herrsichersitz des frühen Mittelalters in Ostholstein. Neumünster 1991.
- Galuška 1996 - L. Galuška: Uherské Hradiště-Sady. Křesťanské centrum říše velkomoravské. Brno 1996.
- Galuška 1998 - L. Galuška: Souprava velmože z hrobu 266/49 ze Starého Města (k poznání neobvyklé technologie výzdoby raněstředověkých předmětů). In: P. Kouřil/R. Nekuda/J. Unger (Ed.): Ve službách archeologie. Spisy AÚ AV ČR Brno 10. Brno 1998, 96-107.
- Galuška 1999 - L. Galuška: Jezdecká souprava z hrobu 224/51 ze Starého Města. In: Slovensko a evropský juhovýchod. Medzikultúrne vzťahy a kontexty. Bratislava 1999, 84-108.
- Galuška 2003 - L. Galuška: K otázce moravských raně středověkých mečů s damascenskou čepelí. In: Nožifské listy. Brno 2003, 16, 17.
- Gottwald 1924 - A. Gottwald: Pravěká sídliště a pohřebiště na Prostějovsku. Prostějov 1924.
- Hrubý 1955 - V. Hrubý: Staré Město. Velkomoravské pohřebiště „Na valách“. Praha 1955.
- Charvát 2000 - P. Charvát: „Dejte mému synáčkovi loveckou trubku mou a koplí“: Co vlastně odkázal umírající Břetislav II. svému dědici? Acta Hist. et Museol. Univ. Silesianae Opaviensis 5, 2000, 167-169.

²³ Nepopíratelné jižní vlivy jsou dnes již také prokázány na některých dolnoslezských lokalitách (Wachowski 2001b, 167-177), kde kupř. na hradisku v Gilowě nedaleko Němci bylo mj. nalezeno i raménko ostruhy typu Biskupija-Crkvina, s původně 6 nýtky na ploténce a odpovídající garniturou (Jaworski 2001, 109-118; Jaworski/Paternoga 2002, 279, 280).

- Janák/Kouřil 2001 - V. Janák/P. Kouřil: Archeologie Pobeskydí. (K nové polské práci o Těšínsku.) Arch. Rozhledy 53, 2001, 372-386.
- Jaworski 2001 - K. Jaworski: Spätkarolingische Kulturelemente auf dem Burgwall in Gilów bei Niemcza (Nimptsch) in Niederschlesien vom ausgehenden 9. -bis zum Beginn des 10. Jh. In: H.-G. Stephan/K. Wachowski (Ed.): Neue Forschungen zur archäologie des Mittelalters in Schlesien und Niedersachsen. Wrocław 2001, 109-118.
- Jaworski/Paternoga 2002 - K. Jaworski/M. Paternoga: Grodzisko z przełomu IX i X wieku w Gilowie koło Niemczy. Badania w 2001 roku. Śląskie Spraw. Arch. 44, 2002, 279-290.
- Jelínková 1999 - D. Jelínková: Slovanské pohřebiště z 9. až 12. století v Mušově. Katalog, Brno 1999.
- Jelovina 1986 - D. Jelovina: Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika. Split 1986.
- Kalousek 1971 - F. Kalousek: Břeclav-Pohansko. Velkomoravské pohřebiště u kostela. Brno 1971.
- Kavánová 1976 - B. Kavánová: Slovanské ostruhy na území Československa. Stud. AÚ ČSAV Brno 4/3. Praha 1976.
- Kiecoň 2000 - M. Kiecoň: Předběžná zpráva o záchranném archeologickém výzkumu na Zámecké ulici č. 58 v Hradci nad Moravicí. In: Výroční zpráva Pam. Ústavu Ostrava 1999. Ostrava 2000, 116-119.
- Kiecoň 2001 - M. Kiecoň: Hradec nad Moravicí (okr. Opava). Přehled Výzkumů 42/2000, 2001, 207, 208.
- Klanica 1985 - Z. Klanica: Mikulčice-Klášteřsko. Pam. Arch. 76, 1985, 474-539.
- Klanica 1990 - Z. Klanica: K počátkům staromoravského kostrového pohřbívání. In: Staroměstská výročí. Brno 1990, 57-64.
- Kleemann 2002 - J. Kleemann: Sachsen und Friesen im 8. und 9. Jahrhundert. Eine archäologisch-historische Analyse der Grabfunde. Oldenburg 2002.
- Koch 1982 - R. Koch: Stachelsporen des frühen und hohen Mittelalters. Zeitschr. Arch. Mittelalter 10, 1982, 63-83.
- Korošec 1983 - P. Korošec: Die Waffen aus den Gräbern der frühmittelalterlichen Nekropole auf der Burg Ptuj. Balcanoslavica 10, 1983, 37-43.
- Kouřil 1993 - P. Kouřil: Hradec nad Moravicí a jeho archeologický výzkum. In: Český stát na přelomu 12. a 13. století. Opava 1993, 90-93.
- Kouřil 1994 - P. Kouřil: Slovanské osídlení českého Slezska. Brno - Český Těšín 1994.
- Kouřil 1998 - P. Kouřil: Zu den Anfängen der slawischen Graphittonkeramik in Schlesien. In: T. Kempke/P. Kouřil/L. Poláček/Č. Staňa (Ed.): Frühmittelalterliche Graphittonkeramik in Mitteleuropa - Naturwissenschaftliche Keramikuntersuchungen. In: Internationale Tagungen in Mikulčice 4. Spisy Arch. Ústavu AV ČR Brno 9, 1998, 37-65.
- Kouřil 2001 - P. Kouřil: Zur chronologischen Stellung von Sporen, deren Arme mit rechteckigem Rahmen mit fester Schnalle beendet sind. In: L. Galuška/P. Kouřil/Z. Měřinský (Ed.): Velká Morava mezi východem a západem. Spisy AÚ AV ČR Brno 17. Brno 2001, 241-255.
- Kouřil/Prix/Wihoda 2000 - P. Kouřil/D. Prix/M. Wihoda: Hradby českého Slezska. Brno - Opava 2000.
- Kovács 1978-1979 - L. Kovács: Bemerkungen zur Bewertung der fränkischen Flügellanzen im Karpatenbecken. Mitt. Arch. Inst. Ungar. Akad. 8-9, 1978-1979, 97-119, 351-360.
- Last 1975 - M. Last: Bewaffnung. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, II (2. Aufl.). Berlin 1975.
- Lennartsson 1997-1998 - M. Lennartsson: Karolingische Metallarbeiten mit Pflanzenornamentik. Offa 54-55, 1997-1998, 431-619.
- Lutovský 1996 - M. Lutovský: Kolínský knížecí hrob: ad fontes. Sbor. Národ. Muz. Praha 48. Hist. 3-4/1994, 1996, 37-76.
- Marešová 1983 - K. Marešová: Uherské Hradiště-Sady. Staroslovanské pohřebiště na Horních Kotvicích. Brno 1983.
- Meier 1990 - D. Meier: Scharstorf. Eine slawische Burg in Ostholstein und ihr Umland. Offa-Bücher 70. Neumünster 1990.
- Měřinský/Unger 1990 - Z. Měřinský/J. Unger: Velkomoravské kostrové pohřebiště u Morkúvek (okres Břeclav). In: Pravěk a slovanské osídlení Moravy. Sborník příspěvků k osmdesátým narozeninám akademika Josefa Poulíka. Brno 1990, 360-401.
- Měřinský 2002 - Z. Měřinský: České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu. I. Praha 2002.
- Nadolski 1954 - A. Nadolski: Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku. Łódź 1954.
- Niederle 1953 - L. Niederle: Rukověť slovanských starožitností. Praha 1953.
- Novotný 1956 - B. Novotný: Archeologický výzkum Hradce u Opavy. Přehled Výzkumů 1956, 59-63.
- Novotný 1959 - B. Novotný: Archeologický výzkum Hradce u Opavy. Slezský Sbor. 57 (17), 1959, 447-463.
- Novotný 1966 - B. Novotný: Hradec přes d'Opava (Moravie). In: Investigations archéologiques en Tchécoslovaquie. Prague 1966, 242.
- Parczewski 1982 - M. Parczewski: Płaskowyż głubczycki we wczesnym średniowieczu. Warszawa - Kraków 1982.
- Paulsen 1967 - P. Paulsen: Einige Flügellanzen aus Schwaben. Fundber. Schwaben (N. F.) 18/1, 1967, 255-264.
- Paulsen 1969 - P. Paulsen: Flügellanzen. Zum archäologischen Horizont der Wiener „sancta lancea“. Frühmittelalterl. Stud. 3, 1969, 289-312.
- Périn/Kazanski 1996 - P. Périn/M. Kazanski: Männerkleidung und Bewaffnung im Wandel der Zeit. In: Die Franken Wegbereiter Europas. Mainz 1996, 707-711.
- Petersen 1939 - E. Petersen: „Fränkische Sperrfesten des 6. bis 7. Jahrhunderts an den Sudetenpässen“. Nachrbl. Dt. Vorzeit 15/4, 1939, 130-134.
- Pleiner 1962 - R. Pleiner: Staré evropské kovářství (stav metalografického výzkumu). Praha 1962.
- Pleterski 1987 - A. Pleterski: Sebenjski zaklad. Arh. Vestnik 38, 1987, 237-330.
- Poláček/Marek/Skopál 2000 - L. Poláček/O. Marek/R. Skopál: Holzfunde aus Mikulčice. In: F. Daim/T. Kempke/P. Kouřil/L. Poláček (Ed.): Studien zum Burgwall von Mikulčice 4. Spisy AÚ AV ČR Brno 18. Brno 2000, 177-302.

- Poláček et al. 2001 - L. Poláček/J. Škojec/O. Marek/R. Skopal: Mikulčice (okr. Hodonín). Přehled Výzkumů 42/2000, 2001, 217, 218.
- Poulik 1957 - J. Poulik: Výsledky výzkumu na velkomoravském hradišti „Valy“ u Mikulčic. Pam. Arch. 48, 1957, 241-388.
- Profantová 1994 - N. Profantová: K nálezům ostruh z konce 7.-9. stol. v Čechách. In: *Mediaevalia Archaeologica Bohemica* 1993. Pam. Arch. Suppl. 2. Praha 1994, 60-85.
- Profantová 1998 - N. Profantová: Problém importů a rekonstrukce cest v 8.-9. století. Arch. Hist. 23, 1998, 79-88.
- Profantová 2001 - N. Profantová: K průniku prvků franského životního stylu do Čech 9. století (na základě poznatků archeologie). In: L. Galuška/P. Kouřil/Z. Měřinský (Ed.): *Velká Morava mezi východem a západem*. Spisy AÚ AV ČR Brno 17. Brno 2001, 327-338.
- Ruttikay 1975 - A. Ruttikay: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (I). Slov. Arch. 23, 1975, 119-216.
- Ruttikay 1976 - A. Ruttikay: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). Slov. Arch. 24, 1976, 245-395.
- Ruttikay 1982 - A. Ruttikay: The organization of troops Warfare and arms in the period of the Great Moravian state. Slov. Arch. 30, 1982, 165-198.
- Ruttikay/Ruttikay/Šalkovský 2002 - A. Ruttikay/M. Ruttikay/P. Šalkovský: Slovensko vo včasnóm stredoveku. Nitra 2002.
- Schülke 1999-2000 - A. Schülke: Die „Christianisierung“ als Forschungsproblem der südwestdeutschen Gräberarchäologie. Zeitschr. Arch. Mittelalter 27-28, 1999-2000, 85-117.
- Schulze-Dörrlamm 1993 - M. Schulze-Dörrlamm: Bestattungen in den Kirchen Grossmährens und Böhmens während des 9. und 10. Jahrhunderts. Jahrb. RGZM 40, 1993 (1995), 557-620.
- Schulze-Dörrlamm 2002 - M. Schulze-Dörrlamm: Verschollene Schmuckstücke aus dem spätrömischen und karolingischen Mainz. Arch. Korrb. 32, 2002, 137-149.
- Schwarz 1984 - K. Schwarz: Frühmittelalterlicher Landesausbau im östlichen Franken zwischen Steigerwald, Frankenwald und Oberpfälzer Wald. Monogr. RGZM 5. Mainz 1984.
- Siegmund 1996 - F. Siegmund: Kleidung und Bewaffnung der Männer im östlichen Frankenreich. In: *Die Franken Wegbereiter Europas*. Mainz 1996, 691-706.
- Siegmund 2000 - F. Siegmund: *Alemannen und Franken*. Berlin - New York 2000.
- Skutil 1946 - J. Skutil: Moravské prehistorické výkopy a nálezy. Čas. Moravského Mus. 33, 1946, 45-144.
- Solberg 1991 - B. Solberg: Weapon Export from the Continent to the Nordic Countries in the Carolingian Period. In: *Studien zur Sachsenforschung* 7. Hildesheim 1991, 241-259.
- Staňa 2001 - Č. Staňa: Osobitost velkomoravských šperků z Břeclavi-Pohanska. In: Z. Měřinský (Ed.): *Archaeologia mediaevalis Moravia et Silesiana* 1/2000. Brno 2001, 91-109.
- Steinacker 1999 - Ch. Steinacker: Die Flügellanze der Karolingerzeit. Jagdspieß, Fahnenlanze oder Reiterwaffe? In: *Archäologie als Sozialgeschichte. Festschrift für Heiko Steuer zum 60. Geburtstag*. Rahden/Westf. 1999, 119-126.
- Steuer 1999 - H. Steuer: Bewaffnung und Kriegsführung der Sachsen und Franken. In: Ch. Stiegmann/M. Wemhoff (Hrsg.): *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Beiträge zum Katalog der Ausstellung*, Paderborn 1999. Mainz 1999, 310-322.
- Steuer/Last 1969 - H. Steuer/M. Last: Zur Interpretation der beigabeführenden Gräber des achten Jahrhunderts im Gebiet rechts des Rheins. Nachr. Niedersachsen Urgesch. 38, 1969, 25-95.
- Svoljšak et al. 1997 - D. Svoljšak et al.: Novo gradivo v Arheološkem oddelku Narodnega muzeja v Ljubljani (pridobljeno v letih od 1987 do 1993). Varstvo spomenikov 36. Ljubljana 1997, 224-296.
- Szabó 1974 - Z. Szabó: A frank szárnyas lándzsák régészeti és természettudományos vizsgálata. Diss. Arch. II/3, 1974, 3-59.
- Szameit 1986 - E. Szameit: Karolingerzeitliche Waffenfunde aus Österreich. I - Die Schwerter. Arch. Austriaca 70, 1986, 385-411.
- Szameit 1987 - E. Szameit: Karolingerzeitliche Waffenfunde aus Österreich. II - Die Saxe und Lanzenspitzen. Arch. Austriaca 71, 1987, 155-171.
- Świątkiewicz 2002 - P. Świątkiewicz: Uzbrojenie wczesnośredniowieczne z Pomorza Zachodniego. Łódź 2002.
- Tackenberg 1969 - K. Tackenberg: Über die Schutz Waffen der Karolingerzeit und ihre Wiedergabe in Handschriften und auf Elfenbeinschnitzereien. Frühmittelalterl. Stud. 3, 1969, 277-288.
- Tichý 1958 - R. Tichý: Slovanské pohřebiště a sídelní objekt v Dol. Věstonicích, o. Mikulov. Přehled Výzkumů, 1958, 60-62.
- Tomičić 1968 - Ž. Tomićić: Važnost nalaza ranosrednjovjekovnog koplja u Varaždinu. Starohrvatska Prosvjeta, 1968, 53-61.
- Tomičić 1984 - Ž. Tomićić: Prilog istraživanju karolinškog oružja u Medimurju i varaždinskoj regiji. Starohrvatska Prosvjeta 14, 1984, 209-230.
- Ustohal/Stránský 2003 - V. Ustohal/K. Stránský: Poznámka k otázce tvorby struktury damascenské oceli. In: *Nožifské listy*. Brno 2003, 3-6.
- Vendtová 1969 - V. Vendtová: Slovanské osídlenie Pojedima a okolia. Slov. Arch. 17, 1969, 119-232.
- Vinski 1981 - Z. Vinski: O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji. Starohrvatska Prosvjeta 3/11, 1981, 9-55.
- Vinski 1983 - Z. Vinski: Zu karolingischen Schwertfunden aus Jugoslawien. Jahrb. RGZM 30, 1983, 465-501.
- Wachowski 1983 - K. Wachowski: Das Problem der Chronologie der karolingischen Einflüsse auf das Gebiet von Jugoslawien. Zeitschr. Arch. Mittelalter 11, 1983, 163-167.
- Wachowski 1986-1987 - K. Wachowski: Merowingische und karolingische Sporen auf dem Kontinent. Zeitschr. Arch. Mittelalter 14-15, 1986-1987, 49-79.
- Wachowski 1992 - K. Wachowski: Uzbrojenie przedpiastowskie na Śląsku. In: *Arma et Ollae*. Łódź 1992, 157-167.
- Wachowski 2001a - K. Wachowski: Elementy rodzime i obce w uzbrojeniu wczesnośredniowiecznym na Śląsku. Acta Univ. Lodziensis. Folia Arch. 23. Łódź 2001, 153-176.

- Wachowski 2001b* - K. Wachowski: Śląsk a Wielkie Morawy i Czechy. Aktualne dylematy historyka i archeologa. Acta Univ. Wratislaviensis 2306. Hist. 152, 2001, 167-177.
- Werner 1978-1979* - J. Werner: Zur Zeitstellung der altkroatischen Grabfunde von Biskupija-Crkvina (Marienkirche). Schild von Steier 15-16, 1978-1979, 227-237.
- Westphal 1999* - H. Westphal: Zur Bewaffnung und Ausrüstung bei Sachsen und Franken. In: Ch. Stiegmänn/M. Wemhoff (Hrsg.): Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Beiträge zum Katalog der Ausstellung, Paderborn 1999. Mainz 1999, 323-327.
- Westphal 2002* - H. Westphal: Franken oder Sachsen? Untersuchungen an frühmittelalterlichen Waffen. Stud. Sachsenforsch. 14. Oldenburg 2002.
- Ypey 1982a* - J. Ypey: Europäische Waffen mit Damaszierung. Arch. Korbl. 12, 1982, 381-388.
- Ypey 1982b* - J. Ypey: Flügellanz in niederländischen Sammlungen. Vor- und Frühgeschichte des unteren Niederrheins. Bonn 1982, 241-267.
- Zoll-Adamikowa 1975* - H. Zoll-Adamikowa: Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. I - Źródła. Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1975.
- Zoll-Adamikowa 1979* - H. Zoll-Adamikowa: Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. II - Analiza. Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1979.

Rukopis přijatý 1. 4. 2004

Doc. PhDr. Pavel Kouřil, CSc.
Archeologický ústav AV ČR, Brno
Královopolská 146
CZ-612 64 Brno

Frühmittelalterliches Kriegergrab aus Hradec nad Moravicí

P a v e l K o u ř i l

ZUSAMMENFASSUNG

Der Beitrag ist einem mittelalterlichen, reich ausgestatteten Körpergrab im mährisch-schlesischen Grenzgebiet aus dem Höhenburgwall in Hradec nad Moravicí unweit von Opava (Troppau) gewidmet, das u. a. eine Flügellanzenspitze mit damasziniertem Blatt, die höchstwahrscheinlich karolingischer Herkunft ist und schwere Nietplattenspornen des Typs Biskupija-Crkvina beinhaltet. Der Autor beschäftigt sich detailliert vor allem mit diesen beiden Fundgruppen in mährischen Fundstätten (es geht fast ausschließlich um Grabkomplexe) und weist auf Analogien im breiteren mitteleuropäischen Raum hin. Mährische Flügellanzenspitzen stammen aus Gräberstätten zentralen (Mikulčice), sowie ländlichen oder lokalen Charakters (Morkůvky, Drysice, Dolní Věstonice, Hradec). Röntgenaufnahmen, metallographische und fraktographische Analysen sowie Prüfungen der Mikrohärtigkeit bewiesen, dass es sich um Waffen verschiedener Provenienz und Hütten- bzw. Schmiedebearbeitung des Eisenschwamms handelt. Bei allen Lanzen - zum Unterschied von den ausgewählten analysierten und formunterschiedlichen slawischen

Exemplaren - wurde festgestellt, dass sie höchstwahrscheinlich mittels Damaszierungstechnologie hergestellt worden waren.

Plattenspornen des Typs Biskupija-Crkvina mit zwei Reihen vertikal angebrachter Niete sind in mährischen Fundstätten nicht allzu häufig vertreten. Ein wenig zahlreicher sind sie nur auf Gräberfeldern in Staré Město bei Uherské Hradiště (Prachtstücke) und Pohansko u Břeclavi, einige wenige wurden auf Nekropolen der Mikulčicer Agglomeration festgestellt; in weiteren Fundstätten begegnet man ihnen nur ausnahmsweise (Uherské Hradiště-Sady, Horní Kotvice, Hradec).

Es ist ziemlich klar, dass Sporen des Typs Biskupija-Crkvina (und Nietsporen im Allgemeinen) genetisch mit karolingischen Vorlagen zusammenhängen (obwohl unsere Kenntnis der Ausstattung byzantinischer Reiter minimal ist) und dass primäre Impulse in Form prachtvoller Exemplare, die wohl nie benutzt wurden und aus Kroatien, Mähren, Böhmen und der Slowakei bekannt sind, aus Reichswerkstätten stammen, obwohl diese Prachtstücke auf dem karolingischen Gebiet praktisch

nicht vorkommen; möglicherweise wurden sie für die kroatische und mährische Elite auf Bestellung angefertigt. Es ist nicht ausgeschlossen, dass neben direkten Importen vom Westen, für welche z. B. Sporen aus Kolín und Kouřim gehalten werden, ihr Vorkommen bei den Slawen nördlich der Donau auch den Kontakten mit dem südlichen (dalmatischen) Milieu zu verdanken ist, von wo sie - vielleicht mit ihren Trägern(?) - auch nach Mähren gelangten. Ihre Herstellung in Mähren als Ausdruck einer autochthonen Kultur (wertvolle Erzeugnisse aus den Gräbern 266/49 und 224/51 in Staré Město, jeweils mit mehr als sechs Nieten auf der Platte, was übrigens für fast alle kostspieligen Sporen charakteristisch ist) kann bisweilen weder bestätigt noch widerlegt werden. Für einheimische Produkte können jedoch jüngere subtile Derivate schwererer unverzierter Stücke aus Pohansko, eventuell dem slawischen Pobedim (nach der Mitte des 9. Jahrhunderts) gehalten werden, die an Sporen aus Hradec und Mikulčice-Klášteřisko anknüpfen und zu qualitativ hochwertigen verzierten Garnituren gehören, bei denen eine fremde Provenienz vorausgesetzt wird, was durch das Vorkommen von damaszierten Flügellanzenspitzen unterstützt wird (vgl. die ähnlich strukturierte Ausstattung kroatischer Gräber); wir sind der Meinung, dass beide Grabkomplexe in die 1. Hälfte des 9. Jahrhunderts, ehestens in sein 2. Viertel zu datieren sind.

Die angeführte Datierung des analysierten Grabes aus Hradec nad Moravicí steht nicht im Widerspruch zur Anwesenheit einer schweren Axt mit schrägem Schaftloch und langen Dornen, dessen Vorkommen gerade in der 1. Hälfte des 9. Jahrhunderts seinen Höhepunkt erreichte. Auch die Mode der Nutzung von Wadenriemen mit entsprechenden Garnituren, die aus dem karolingischen Bereich übernommen wurde und die die unbestrittene hohe gesellschaftliche Stellung des Trägers zum Ausdruck brachte, entspricht der angeführten Datierung. Von der wichtigen Stellung des Verstorbenen im Rahmen der Kommunität von Hradec zeugt auch der Beutel mit reichem Inhalt, u. a. Toilettegegenstände, der an seiner linken Seite gefunden wurde und sein Streben nach einem gepflegten Aussehen belegt.

Etwas ungewöhnlich ist die Tatsache, dass sich ein so reiches Einzelgrab nicht in dem dominanten Teil des Friedhofs befindet, wie es auf einigen, fast vollständig freigelegten ländlichen Nekropolen von Militär- bzw. Bewachungscharakter der Fall ist. Z. B. in Morkůvky, Slavonín und anderen kommen oft - von anderen Bestattungen respektiert - Paare reich ausgestatteter Gräber (ein Männer- und ein Frauengrab) vor, wobei die Ausstattung der Männergräber zum Inventar des hiesigen analog ist. Sie verraten die Existenz einer herausragenden, politisch engagierten, sozial und ökonomisch privilegierten Schicht, der die Verwaltung eines strategisch wichtigen Gebietes wohl durch die Zentralmacht anvertraut wurde (als Lohn für geleistete Dienste?), obwohl nicht ausgeschlossen werden kann, dass es sich auch um die sich absondernde lokale Aristokratie gehandelt haben könnte. Andererseits ist aber bekannt, dass besonders auf Burgwällen und in Vorburgen Einzelgräber oder kleinere Grabgruppen direkt zwischen Siedlungs-

objekten vorkommen, wenn es sich auch meistens um Bestattungen mit ärmerer Ausstattung, als auf den ländlichen Friedhöfen handelt.

Die atypische und eher ausnahmsweise Situierung der Waffen - der Lanze und der Axt an der linken Seite des Verstorbenen - könnte andeuten, dass er die linke Hand besser als rechte beherrschte, falls es für die erwähnte Situation nicht eine andere Erklärung gibt. Die Lanze, die mit dem Schaft eine Länge von 2-2,5 m(?) erreichte, muss noch vor der Deponierung an der Seite des Verstorbenen gebrochen worden sein, obwohl erst bei einer Gesamtlänge von mehr als 3 m ihre Nutzung nachweislich wirksamer war. Es handelt sich um eine Waffe, die in damaszierte Ausführung neben Schwertern und Saxen zu den kostspieligsten, aber zugleich auch wirksamsten gehörte. Flügellangen mit charakteristischer Tüllenverzierung waren jedoch - besonders östlich der Reichsgrenze - wohl etwas mehr als bloß Waffen. Sie stellten, ähnlich wie z. B. Sporen, ein Statussymbol dar, das die Zugehörigkeit zur entstehenden und sich etablierenden Elite zum Ausdruck brachte, ein Attribut und integrierendes Element lediger Männer und Krieger, obwohl die Ausstattung des Verstorbenen nicht immer seiner Stellung entsprechen musste. In diesem Zusammenhang sind auch Erwägungen begründet, dass gerade Flügellangen ausschließlich als Standarten gedient haben könnten und die Flügel vor allem die Befestigung der Fahne sicherten. Falls unsere Schlussfolgerungen richtig sind, dann ist es typisch, dass sie im mährischen Milieu (ähnlich wie Sporen des Typs Biskupija-Crkvina) besonders in der 1. Hälfte des 9. Jahrhunderts in Gräbern beigegeben wurden. Es scheint, dass in jenem Zeitabschnitt (eher um die Jahrhundertmitte) die Holasicer Oekumäne (die Flussgebiete der Opava, Moravice und der oberen Odry) mit dem Zentrum in Hradec(?), die das Sprungbrett für eine spätere Expansion nach Schlesien und Klempolen gewesen sein könnte, der mährischen Expansion nach Norden unterlag. Neben dem angeführten flachen Körpergrab (und wahrscheinlich auch weiteren vernichteten), das im Raum nördlich der Mährischen Pforte eine offensichtliche Anomalie verkörpert, belegt zumindest auch der Gesamtcharakter des Bestattungsritus und das Begleitinventar einschließlich seiner Verteilung auf dem Hügelgräberfeld in Stěbořice die mährische Anwesenheit oder einen starken Einfluss vom Süden. Es ist typisch, dass auf den bisher festgestellten slawischen Gräberfeldern des 9.-10. Jahrhunderts in der hiesigen Region ausschließlich Hügelgräber vorkommen, seien es vereinzelt Körpergräber (Stěbořice), überwiegend Brandgräber (z. B. Ratibor, Rozumice und wahrscheinlich auch weitere Fundstätten) oder eventuell auch birituelle Gräberfelder, wo in urzeitlichen Grabhügeln nicht nur Skelette, sondern auch Asche beigelegt wurden (Hněvošice). In dem Verstorbenen aus dem Grab 1 auf der Befestigung von Hradec kann man also mit großer Wahrscheinlichkeit einen Angehörigen (Hauptmann?) der mährischen Garnison oder einen lokalen (am ehesten Holasicer) Anführer, der mit der Zentralmacht eng zusammenarbeitete und mit den ihm verliehenen Insignien prahlte, die seine übergeordnete gesellschaftliche Stellung symbolisierten, sehen.

Abb. 1. Hradec nad Moravicí. Archäologisch untersuchte Fläche. Gasse: Zámecká 57, Parzelle 1414 (J. 1997); Na hrobkách, Parzelle 1423/2 (J. 1988); Zámecká 58, Parzelle 1411 (J. 2000). Situazión der archäologischen Lokalitäten ist in die vereinfachte, graphisch mäßig gestaltete Karte 1 : 2000 vom Jahre 1999 eingetragen. Legende: a - Parzelle mit archäologisch untersuchter Fläche; b - bebaute Fläche; c - Hof, unbebaute Fläche, Spielplatz; d - Garten; e - Park, öffentlicher Rasen; f - Wiese; g - Weideplatz; h - unfruchtbarer Boden; i - Strassen; j - Bach.

Abb. 2. Hradec nad Moravicí. Gasse Zámecká 58, Parzelle 1411. Archäologisch untersuchte Fläche im Jahre 1999, mit eingetragenen festgestellten Objekten. Legende: a - Gräber im Quadrat 5 und 13; b - einzelne Objekte; c - bebaute Fläche; quadratisches Netz 4 x 4 m (ohne Nummern eingetragen); e - durchgrabene Fläche mit strichpunktierter Linie und mit Nummern der der Quadrate bezeichnet; f - Umriss der Parzelle 1411 mit eingetragener, archäologisch untersuchter Fläche.

Abb. 3. Hradec nad Moravicí. Archäologische Grabung im Jahre 1999. Querschnitt durch das Grab mit dem Blick auf die Westwand der Grabung - Fund im Quadrat 13. Legende: a - Rasenschicht; b - graubraune Einschwemmschicht mit Steinen durchsetzt; c - Steinschicht;

d - grauschwarze Schicht; e - gewachsenes Gelände, Grauwacke; f - Schnittlinie durch die Grabung und heutiges Gelände.

Abb. 4. Hradec nad Moravicí. Keramikfunde aus der Verschüttung der Grabgrube (1-5) und aus der Schicht zwischen Grabverfüllung und Grauwacke (6-10).

Abb. 5. Hradec nad Moravicí. Keramikfunde aus der Schicht zwischen Grabgrubenverfüllung und Grauwackenschicht.

Abb. 6. Hradec nad Moravicí. Archäologische Grabung im Jahre 1999. Grab aus dem Quadrat 13. A - Grundriss des Grabes mit dem Grabinventar; B - detailliert eingetragene Funde 1, 2, 3 und 14. Legende: a - Grabausstattung; b - Sargreste; c - die Kante der Grabung im Grundriss; d - relatives Höhenniveau; e - vertikale Schnittebene mit eingetragener Sicht in westlicher Richtung; f - Hang des Geländes und der Grabgrubenwände.

Abb. 7. Hradec nad Moravicí. Gegenstände der Grabausstattung, die numerische Bezeichnung entspricht den Nummern in der Fundbeschreibung.

Abb. 8. Hradec nad Moravicí. Gegenstände der Grabausstattung, die numerische Bezeichnung entspricht den Nummern in der Fundbeschreibung. Maßstab: a - 2-3g; b - 10, 11.

VČASNOSTREDOVEKÉ HRADISKÁ NA ORAVE V KONTEXTE HRADÍSK NA STREDNOM A ZÁPADNOM SLOVENSKU*

DRAHOSLAV HULÍNEK - MICHAL ČAJKA

Summarization of pieces of information on fortified settlement development on the territory of Nitra principality in the 8th-10th centuries. The stress is on Orava region, where four sites exist, which are given into connection with early medieval hillforts revealed on the territory of nowadays Slovakia.

ÚVOD

Orava je regiónom severozápadného Slovenska, ktorého význam vo včasnom stredoveku nie je pri porovnaní s ostatným územím krajiny v dostatočnej miere rozpoznateľný. Z literatúry vidno, že sa nevenovala pozornosť skúmaniu hustoty osídlenia, výskytu archeologických nálezov či problematike hradísk v tejto oblasti. Prítom je tu jednoznačne preukázané slovanské osídlenie prinajmenšom od 9. stor. (Šalkovský 1988b, obr. 1c).

Táto štúdia sa zaoberá problematikou opevnených sídlisk (hradísk) západného a stredného Slovenska s dôrazom na oravský región. Zameraná je na obdobie včasného stredoveku, kedy tu začala výstavba slovanských hradísk, až po počiatky Uhorského kráľovstva okolo roku 1000 (od prelomu 8. a 9. stor. až 10. stor.). Na príklade hradísk sa budeme snažiť charakterizovať význam Oravy v danom období a porovnáme ho so situáciou na západnom a strednom Slovensku.

Základný geografický rámec práce tvorilo tú časť Veľkej Moravy, v dejinách najskôr etablovanú ako Nitrianske kniežatstvo, ktorú okolo roku 833 anektoval moravský panovník Mojmír I. Charakterizovať súvis východného Slovenska s Nitrianskym kniežatstvom je problematické, preto sme toto územie Slovenska nespracovali. Chýbajú tu napríklad nálezy blatnicko-mikulčickej kovovej industrie - výnimkou je nález jazykovitého nákončia zo Spišských Tomášoviec (Javorský 1977, 163, 164). Historické hranice Nitrianskeho kniežatstva, známe najmä v 10. a 11. stor., siahali na juhozápade k Morave, na juhu k Dunaju, Novohradským horám, Matre, Bukovým horám a k rieke Tise medzi ústím Slanej a ústím Bodrogu. Na východe mu podľa J. Stein-

hübla (2000b, 311-313, obr. 221) nepatrili Zemplín. Z týchto dôvodov môžeme uvažovať, že východná hranica sa pod vplyvom dejinných udalostí v 9. až 11. stor. pohybovala od priestoru Slovenského rudohoria po Zemplín, resp. až po Uh, hypoteticky po oblúk Východných Karpát v Podkarpatskej Rusi. J. Steinhübel (1998a, 369-414; 1998c, 91) konštatuje, že takmer celé územie Slovenska, ohraničené od bulharského Potisia Matrou, Novohradskými a Bukovými horami a od franských pohraničných mariet Dunajom až po hrebeň pohoria Malých a Bielych Karpát, patrilo Nitrianskemu kniežatstvu. Pravdepodobne tomu tak bolo aj pred rokom 833, v období vlády kniežata Pribinu. Tieto skutočnosti jednoznačne hovoria o tom, že východné Slovensko bolo asi nestabilným územím, kadiaľ sa posúvala východná hranica Nitrianskeho kniežatstva. Z týchto dôvodov za stabilné územné jadro Nitrianska, ak aj nešlo spočiatku o spoločný politický priestor, možno považovať územia takmer celého súčasného západného a stredného Slovenska. Boli to širšie oblasti v povodí Dunaja a jeho hlavných severných prítokov - Váhu, Nitry a Hrona. Nevylučujeme však, že v priebehu 9.-11. stor. nebolo súčasťou kniežatstva aj východné Slovensko.

V štúdiu vychádzame zo značného množstva dostupnej odbornej literatúry, najmä archeologickej a historickej, ktorá sa zaoberá problematikou hradísk na území Slovenska. Vzhľadom na naše špecifické zameranie sa na Oravu, pracovali sme aj s prameňmi zo susediacej Moravy, Sliezska a južného Malopoľska. Naším zámerom bolo charakterizovať vývoj hradísk na Orave v súvislosti s územím západného a stredného Slovenska. Presnejšie časové určenie existencie jednotlivých hradísk je často značne problematické. Obmedzuje ho pred-

* Za pomoc pri príprave tejto štúdie ďakujeme PhDr. Petrovi Šalkovskému, CSc., PhDr. Jozefovi Moravčíkovi, Mgr. Marike Hulínkovej a Ing. Beáte Böhmovej.

všetkým nedostatok presnejšie datovateľných predmetov. V nálezovom fonde má prevahu keramika, ktorá neumožňuje vypracovať presnejšie horizonty osídlenia v 8.-10. stor.

V práci používame termín hradisko alebo opevnené sídlisko. Oba tieto termíny sú viac-menej totožné. Ide o sídliská vybudované vo výhodných geografických polohách, ktorých obrana bola zabezpečená jednak prírodnými dispozíciami, jednak vybudovaním opevnení rôzneho stavebného charakteru. Všeobecnejší pojem opevnené sídlisko môže byť v určitých prípadoch prijateľnejší ako pojem hradisko. Dost často sa nesprávne považujú za hradiská napríklad dvorce, útočiské plochy bez umeleho opevnenia, alebo predhradia v rámci sídliskových aglomerácií.

KRÁTKE DEJINY BÁDANIA

O skúmaní hradísk na území Slovenska, resp. strednej Európy, bolo vypublikovaných množstvo štúdií, ktoré predstavovali medzníky v dejinách bádania danej problematiky.

Priekopníkom vo výskume včasnostredovekých hradísk na území Slovenska bol Š. Janšák (1928; 1929; 1930; 1931; 1933-1934; 1935; 1938), ktorý ešte pred druhou svetovou vojnou mnohé opevnené polohy stručne opísal a zdokumentoval. Neodmysliteľná je, pokiaľ ide o problematiku opevnených sídlisk na území bývalého Československa a predovšetkým Slovenska, činnosť J. Eisnera (1921, 1-21; 1928; 1929; 1933a, 45-57; 1947, 120-158). O komplexnejšie štúdium včasnostredovekých slovanských opevnených sídlisk na území Slovenska sa podujali J. Dekan (1948-1949, 55-82) a B. Chropovský (1964, 9-29). Rozsiahlejšiu štúdiu zaoberajúcu sa problematikou včasnostredovekých opevnených sídlisk vrátane ich typologizácie v stredoeurópskom priestore zostavil český bádateľ M. Štěpánek (1965).

Viacere výskumy na včasnostredovekých opevnených sídliskách, najmä v priestore bratislavského regiónu, urobila L. Kraskovská (1961; 1962; 1963; 1964a; 1964b; 1966; 1975). K ozrejmeniu otázok vyplývajúcich z bádania včasnostredovekých opevnených sídlisk hlavne na území Slovenska prispel aj A. Habovštiak (1966, 439-486; 1975, 97-118; 1978b, 88, 89, 1978c; 1978d; 1978e). Dôraz svojej výskumnej činnosti kladol na priestor tzv. Slovenskej brány - Hronský Beňadik, Malé Kozmálovce, Rybník, Starý Tekov, Tlmače, no skúmal aj opevnený priestor v Bíni. Výsledky archeologického výskumu hradiska v Hronskom Beňadiku publikoval A. Habovštiak spolu so Š. Holčíkom (1975; 1979, 73-93). Podrobnejšie sa problematikou hradísk zaoberala D. Bialeková, predovšetkým v súvisi s terénnym výskumom

na nížinnom hradisku v Pobedime. Svoju pozornosť však venovala aj ďalším slovanským hradiskám (Bialeková 1977; 1978a-1978f; 1990; 1996; 1998; Bialeková/Pieta 1964).

Dôležitý prínos, pokiaľ ide o včasnostredoveké obdobie, dosahuje bádateľská práca A. Ruttkaya (1971, 29-48; 1972, 130-139; 1973a, 43-68; 1973b, 94-103; 1975a; 1975b, 97-100; 1976; 1977; 1978a; 1978b; 1978c; 1980a; 1980b; 1981; 1985a, 141-185; 1985b, 5-25; 1989, 57-107; 1991, 89-103; 1994, 70-83; 1998, 405-418; 1999a, 19-23; 2002c, 135-147). Predovšetkým je to realizácia jeho dlhodobých archeologických výskumov na včasnostredovekých dvorcoch v Ducovom a v Nitrianskej Blatnici. Zaoberá sa aj problematikou osídlenia s dôrazom na feudálne sídla, z toho dôvodu hodnotí viaceré hradiská.

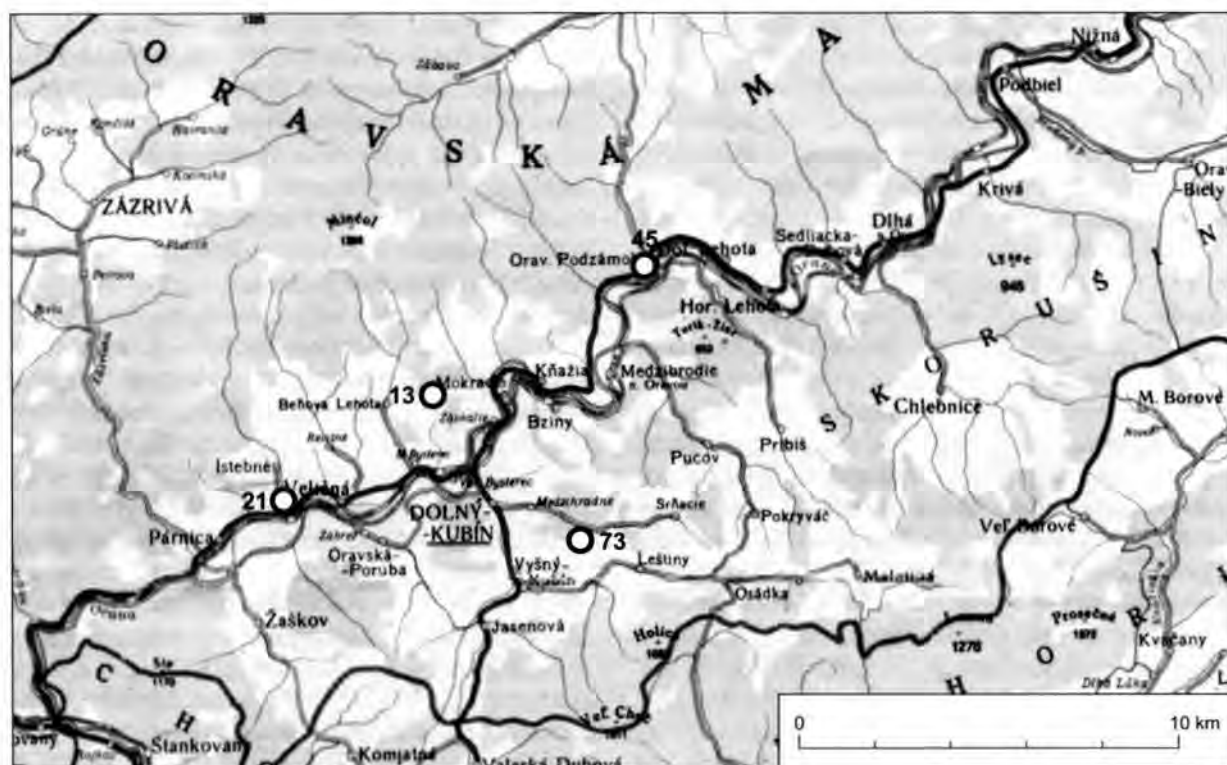
Opevnenými sídliskami sa zaoberá aj T. Štefanovičová (1975; 1989a; 1993; 1995, 265-273; 1996, 149-158; 1998, 427-434; 2002, 114, 115). Dlhodobou viedla výskum na Bratislavskom hrade, kde sa nachádzalo včasnostredoveké hradisko, no zaujali ju aj opevnené sídliská v priestore tzv. Bratislavskej brány.

Hradiská sú aj témou prác P. Šalkovského (1987, 126-133; 1988a; 1994a, 155-185; 1994b; 2002b, 123-135). Okrem iného realizoval výskum opevneného sídliska v polohe Kalamárka v Detve, ale pozornosť venoval aj ďalším včasnostredovekým hradiskám na Slovensku, napríklad na Pohroní.

Na publikovaní terénnych výskumov na Nitrianskom hrade sa výraznejšie podieľa P. Bednár (1994, 18, 19; 1995; 1997a, 19-32; 1997b; 1998b, 371-382; 2001, 29-39; 2002, 88-98). Jeho zverejnené poznatky potvrdili, že aj na hradnom kopci sa nachádzalo včasnostredoveké hradisko z čias existencie Veľkej Moravy, ktoré bolo dôležitou súčasťou nitrianskej sídliskovej aglomerácie. Najnovšie štúdie o včasnostredovekom hradisku na Nitrianskom hrade napísal P. Bednár spolu s M. Samuelom (2001, 301-345; 2002b, 149-155).

Problematika včasnostredovekých hradísk na Slovensku bola súčasťou programu konferencie „Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa“, ktorá sa v roku 1996 konala v Nitre a z ktorej vyšiel zborník štúdií (Henning/Ruttkay 1998).

Typologizáciou a charakteristikou včasnostredovekých moravských hradísk (vrátane západného a stredného Slovenska) sa zaoberá práca Č. Staňu (1985, 157-200). Prináša funkčné rozčlenenie hradísk na základe strategicko-vojenských, spoločenských a geograficko-prírodných dispozícií. Zborník z mikulčického sympózia „Frühmittelalterliche Machzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung“ obsahuje viacero príspevkov, ktoré boli prínosné pre štúdium pertraktovanej problematiky (Staňa/Poláček 1996).

Obr. 1. Dolná Orava. Archeologicky doložené a potenciálne opevnené včasnostredoveké sídliská. Čísla sú zhodné s číslami uvedenými v Súpise lokalít.

Počiatky regionálneho archeologického bádania Oravy spadajú do druhej polovice 19. stor. Medzi najznámejšie nálezy z týchto čias patrí dvojica trojlístkových kovaní, ktoré boli náhodne objavené na lokalite Trniny nad Veľkým Bystercom, dnes súčasť Dolného Kubína (Kubínyi 1891; Petrovský-Šichman 1964, 86; Čaplovič, P. 1987, 215, 216). Rozsiahle a početné výskumné práce sa tu robili od polovice 20. stor. pod vedením P. Čaploviča. Jeho zásluhou sa realizovali viacročné výskumy mnohých lokalít na Orave, medzi nimi aj opevnených sídlisk Hrádok v Istebnom, Ostrá skala vo Vyšnom Kubíne, Hrad v Oravskom Podzámku, ako aj na spomenu-tej polohe Trniny (obr. 1).

ETAPY VZNIKU HRADISK

Počiatky výstavby hradísk

Od druhej polovice 7. stor. po prelom 8./9. stor. sa v južných oblastiach Slovenska mocensky a kultúrne výrazne prejavil avarský element, ktorý označil spoločenský vývoj na území Slovenska. Odrazilo sa to i v budúcej výstavbe hradísk, na počiatky ktorej nie sú doteraz jednoznačne vyjasnené stanoviská.

Na území Slovenska by sa mohlo hypoteticky uvažovať o existencii opevnených sídlisk už v 7. stor. Takúto úvahu iniciuje predovšetkým tzv. Fredegara kronika. V súvislosti s bojmi medzi Slovanmi Samovho kmeňového zväzu a Frankmi v roku 631 nás o tom informuje takto: „Keď potom Austrázijski obklúčili hrad Vogastisburg, kde sa opevnili veľmi početné oddiely udatných Vinidov, v trojdňovom boji boli tu mnohí z Dagobertovho vojska pobití mečom a (ostatní) zanechajúc všetky stany a batožinu, ktorú mali, zbabelo sa odiaľ vrátili do vlastných sídel“ (Ratkoš 1968, 57). Z toho vyplýva, že Samo sa úspešne bránil v opevnenom sídlisku - „hrade“. Jeho názov Vogastisburg sa interpretuje ako burgus hostí, prípadne kupcov (Kučera 1990, 39-41). Gast označuje slovo host. Slovom burgus pomenúvali Rimania veže na limite, alebo z nich vzniknuté väčšie pevnostné zoskupenia. Slovania, vychádzajúc z rímskej tradície, použili slovo burgus či burg aj pri pomenovaní tejto obrannej pevnosti (Kučera 1990, 39-41). Aj na základe tohto rozlúštenia M. Kučera Vogastisburg situuje do priestoru Bratislavskej brány, kde zasahovala oblasť hranice niekdajšej rímskej ríše (Kučera 1990, 39-42). Kučerova lokalizácia je ale bez relevantnej nálezovej situácie absolútne nepotvrdená. Ďalšia interpretácia názvu Vogastisburg hovorí prostredníctvom slovného základu gast o hrade pri

lese, iná hovorí o Vogastovom hrade, pričom názory na jeho ďalšie situovanie sa rôznia (Lutovský 2001, 365). Ani Samov kmeňový zväz (623-658), ani Vogastisburg nie sú presne geograficky lokalizované. Môžeme iba predpokladať, že tento nadkmeňový celok sa nachádzal v širšom územnom priestore strednej Európy (Poulik 1988, 189-216).

V Mikulčiciach sú doložené stopy osídlenia z prvej polovice 7. stor., je však otázne, či na ne kontinuitne nadviazalo predveľkomoravské osídlenie v 8. stor. (Poláček 1996, 231). V prvej polovici 7. stor. pritom vôbec nemôžeme zatiaľ hovoriť o výstavbe fortifikácií. To isté platí o nálezoch pražskej keramiky na ďalších budúcich včasnostredovekých hradiskách. Napríklad v neskoršej veľkomoravskej sídliskovej aglomerácii v Starom Měste-Na Valách vďaka sídliskovým objektom a žiarovým pohrebiskám s keramikou pražského typu doložené osídlenie zo 7. stor., ale o výstavbe fortifikácií môžeme skôr uvažovať až v 8. stor. (Galuška 2001, 129). Pozostatky osídlenia zo 6.-8. stor. sú doložené aj z areálu neskoršej opevnenej plochy v Pohansku pri Břeclavi. K vybudovaniu tohto hradiska však došlo až v 9. stor. (Macháček 2002, 115). Dá sa uvažovať, že v závere 7. stor. vzniklo opevnené sídlisko (opevnenie s palisádou) Povel-Nové Sady v Olomouci (Bláha 2001, 48). Podľa terajšieho stavu bádania na území súčasnej Moravy nemôžeme predpokladať počiatky výstavby hradísk pred poslednou tretinou 7. stor. (Měřínský 2001, 297). Podľa P. Kouřila (1994, 14, 49; 1998, 349) aj v českom Sliezsku, prípadne na území severnej Moravy môžeme síce predpokladať počiatky hradísk už v druhej polovici 7. stor., ale s istotou o ich existencii môžeme hovoriť v 8. stor.

Na území Slovenska tiež nevylučujeme v 7. stor. využitie lokalít zo zvyškami opevnených sídlisk zo starších dejinných období (pravek, doba rímska) či osídlenie polôh, kde sa mali v budúcnosti postaviť veľkomoravské hradiská. Samotná výstavba fortifikácií v tomto časovom úseku nie je potvrdená. Ako príklad uvádzame slovanské osídlenie devínskej hradnej vyvýšeniny, ktorého počiatky nemôžeme vylúčiť už v druhej polovici 7. stor. (Fusek 1994, 166, 167). Existoval tam val z doby rímskej. Neskôr, pravdepodobne už na prelome 8. a 9. stor., doň Slovania vsadili palisádu (Plachá / Hlavicová / Keller 1990, 87). Rovnako sporadické stopy po pobyte Slovanov sú zo záveru 7. stor. doložené na Nitrianskom hrade, ale opäť pred vznikom včasnostredovekého opevneného sídliska, s ktorým priamo nesúvisia (Bednár / Samuel 2002b, 151). Zo 7. stor. nie je na Slovensku zatiaľ preukázaná žiadna stavebná činnosť v súvislosti so vznikom včasnostredovekého opevneného sídla. Preto lokalizovanie Vogastisburgu na juhozápadné Slovensko je neopodstatnené. Tento priestor pravdepodobne nebol len okrajovou, hra-

ničnou oblasťou Samovho zväzu na jeho západnej hranici, kadiaľ proti nemu útočili franské vojská (Lutovský 2001, 365; Lutovský / Profantová 1995, 73-85).

Výsledky doterajších archeologických výskumov nepotvrdzujú existenciu opevnených sídlisk na území terajšieho Slovenska, Moravy, prilahlých oblastí Dolného Rakúska a Čiech v prvej polovici 7. stor. Napríklad v Čechách podľa doterajšieho stavu bádania môžeme o počiatkoch budovania miestnych včasnostredovekých hradísk uvažovať až na sklonku 7. stor., resp. v prvej polovici 8. stor. (Bubeník 1999; 631-648; 2001, 258; Lutovský 2001, 89, 90). Môžeme sa stotožniť s tvrdením G. Fuseka (1998, 87), ktorý konštatuje, že tzv. Samova ríša trvala krátku dobu na to, aby sa vytvorila špecifická materiálna kultúra, ktorá by ju odlišovala od okolitých území. Aj z týchto dôvodov zostane presná lokalizácia Samovej ríše i Vogastisburgu dlhodobým a jednoznačne nevyriešeným problémom.

Po etapovitom zaberaní nížinných území avarským kaganátom sa jeho mocenská sféra v 8. stor. ustálila najviac po čiaru Bratislava - Záhorská Nová Ves - Devínska Nová Ves - Senec - Cífer - Nitra - Dolné Krškany - Levice - Želovce - Prša - Košice-Barca - Šebastovce - Valaliky (Bialeková 1980b, 218; Zábojník 2000, 162-164, mapa 14). Táto hranica vyznačuje maximálne územné rozšírenie avarského kaganátu počas jeho neskorého stupňa smerom na sever. Severne od tejto hranice sa vyskytovali žiarové pohrebiská typické pre slovanské obyvateľstvo (Zábojník 2000, 162-164, mapa 14).

Severné územia mali osobitný vývoj z toho dôvodu, že neboli pod nadvládou Avarov, resp. mocenský zásah spomenutého etnika v tomto priestore bol minimálny. Vojensko-mocenské prenikanie Avarov na sever v okolí povodia Dunaja urýchlil proces formovania nových spoločensko-ekonomických vzťahov práve v tých oblastiach Slovenska, ktoré neboli ovládané avarským kaganátom. Tento urýchlený proces vo vývoji spoločnosti bol vynútený predovšetkým vznikom jej vojensky výhodnejšieho, už včasnofeudálneho usporiadania. Naddunajská slovanská pospolitost mohla tak lepšie odolávať možnému vojenskému tlaku Avarov, resp. Frankov. Už možno v druhej polovici 8. stor. sa začali vytvárať nové politicko-vojenské, pravdepodobne nadkmeňové územné celky ako prejav teritoriálnej organizácie krajiny (Ruttikay 1985b, 7). Tento vývoj sa v naddunajskom slovanskom etnickom prostredí dostal na úroveň ešte zložitejších, kvalitatívne vyšších sociálnych, politických, vojenských a hospodárskych vzťahov v poslednom desaťročí 8. stor. Podporili ho aj úspešné výboje Karola Veľkého v rokoch 791-796. Tie výrazne oslabili moc Avarov, čo sa prejavilo zánikom ich kaganátu. Na celom území Slovenska sa tak vytvorili nové podmienky pre

ďalšie formovanie sa slovanskej spoločnosti. Tá už nebola atakovaná avarskou vojenskou silou. Najmä na území západného a stredného Slovenska a Moravy sa začína počas dejinných zlomov v poslednom desaťročí 8. stor. a v prvej tretine 9. stor. objavovať blatnicko-mikulčická kovová industria (Bialeková 1980a, 28-35). To znamená, že vo výrobe a výzdobe kovových predmetov v tomto časovom úseku začali byť charakteristické výraznejšie karolínske vplyvy. Spolu s tradíciou z obdobia avarskeho kaganátu prezentovali v miestnom slovanskom prostredí špecifický, tzv. blatnicko-mikulčický štýl. V tom období sa začali objavovať aj importy z karolínskeho prostredia, ktoré dokazujú rozvinuté styky so Západom (Lutovský 2001, 23, 24; Štefanovičová 1993, 294, 295). Práve v tej dobe sa už vytvorili predpoklady pre existenciu politického, sociálnym usporiadaním zložitejšieho ranofeudálneho štátneho celku - Nitrianskeho kniežatstva (Čaplovič, D. 1998, 101). To sa po Mojmirovej intervencii na jeho územie v roku 833 stáva súčasťou vznikajúceho rozsiahlejšieho štátneho celku - Veľkej Moravy.

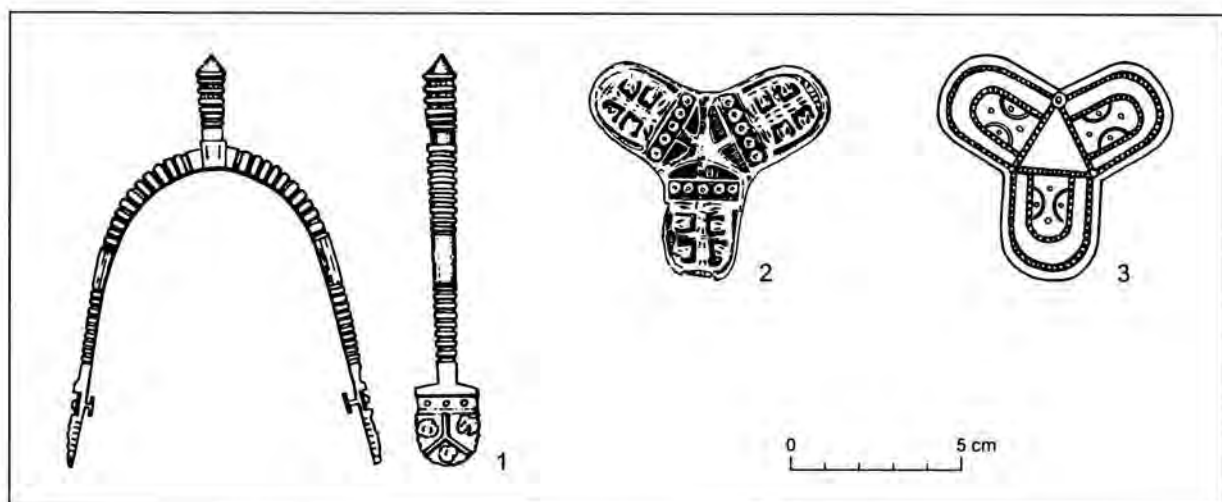
Opísaný dejinný proces, vrcholiaci na prelome 8. a 9. stor., si možno vynútil budovanie obranne, mocensky a hospodársky významnejších sídliskových útvarov - opevnených sídlisk. Ich vznik mohol byť znakom progresívnejšieho formovania sociálnych vzťahov a vytvárania lepších hospodársko-ekonomických podmienok vtedajšej spoločnosti, pretože výstavba včasnostredovekých hradísk bola náročná na organizáciu práce. Hradiská tvorili ochranu ich obyvateľov pred útokom vonkajšieho nepriateľa najmä v súvislosti s vojnovými súbojmi o najväčšie mocenské postavenie v danej oblasti. Táto skutočnosť mohla mať výrazný vplyv na vznik ďalších opevnených sídlisk.

Do obdobia okolo roku 800 môžeme na Slovensku zaradiť počiatky využitia a pravdepodobnej (doteraz jednoznačne nezistenej) stavebnej úpravy pôvodných fortifikácií opevneného pravekého sídliska v Smoleniciach-Molpíre. Výraznejší spoločenský význam hradiska potvrdzujú viaceré nálezy - liata faléra s plastickou hlavou psa, ostrohy, erbovité kovanie zdobené palmetou na puncovanom pozadí, zubadlo, bronzový náramok s romboickým prierezom a otvorenými koncami a prelamované bronzové nákončie jazykovitého tvaru (Bialeková 1997, 34; Dušek 1979, 372; 1984, 159; Turčan 1994, 75-81; 1995, 77-82). Potenciálnym hradiskom, ktoré mohlo vzniknúť v tom istom čase na Záhorí neďaleko Senice, bolo opevnené sídlisko v Podbranči-Podzámku, lokalizované v polohe Majeričky-Starý hrad. Pozornosť si zasluhuje odtiaľ pochádzajúci nález ostrohy s háčikom (Pramene 1/2 1989, 307). S prvotným objavovaním sa predmetov blatnicko-mikulčickej kovovej industrie na prelome 8. a 9. stor.

sa na základe nálezovej situácie (datovanie je do určitej miery potvrdené aj rádiokarbónovou metódou) viažu počiatky výstavby včasnostredovekého opevneného sídliska na Považí neďaleko Piešťan - v Pobedime. Jeho časové zaradenie následne potvrdzuje napríklad nález ostrohy (z polohy Hradišťa) Bialekovej typu IIA, ktorej výskyt je doložený v druhej polovici 8. stor. až na začiatku 9. stor. (Bialeková 1977, 123, 124). Početnú skupinu ostrôh na pobedimskom opevnenom sídlisku tvoril aj typ IV, vyskytujúci sa v prvej polovici 9. stor. a na začiatku jeho druhej polovice. Z tohto typu ostrôh mal výraznejšie zastúpenie aj variant IVA. Jeho väčší výskyt sa viaže najmä s obdobím prvej tretiny 9. stor. (Bialeková 1977, 131-134).

Do prelomu 8. a 9. stor. môžeme zaradiť počiatky kontinuálneho včasnostredovekého osídlenia devínskeho brala vypínajúceho sa nad sútokom Moravy s Dunajom. Slovania tu využili v 4. stor. Rimanmi vybudovaný zemný val, do ktorého vsadili palisádu. Výraznejšia sídlisková vrstva z konca 8. stor. bola odkrytá v blízkosti stredovekej hradnej studne (Plachá / Hlavicová / Keller 1990, 20-90). Je možné, že do daného času siahajú aj počiatky budovania opevneného sídliska v polohe Bratislava-Hrad. Tento predpoklad bol vyslovený na základe objavu zvyšku smolnej podložky na vytepávanie kruhovej plakety (Štefanovičová 1993, 294, 295, obr. 182). Na prelom uvedených storočí je datované aj využitie niekdajšej laténskej opevnenej polohy a jej pravdepodobných následných stavebných úprav v Prievdzi-Štvrtiach (Hradec). Z počiatkového obdobia existencie tohto hradiska pochádza karolínske pozlátené kovanie z pásu, zdobené vtáčim motívom. Toto kovanie s najväčšou pravdepodobnosťou bolo vyrobené v severoalpských dielňach okolo roku 800 (Bialeková / Pieta 1964, 453). Z prelomu 8. a 9. stor. asi pochádzajú aj dve opevnené sídliská, ktoré sa stávajú súčasťou formujúcej sa nitrianskej sídliskovej aglomerácie. Sú to Nitra-Martinský vrch a Nitra-Na vřšku. Pravdepodobný vznik ich opevnenia nie je zatiaľ výraznejšie dokumentovaný, napriek tomu bol zaradený do spomínaného časového obdobia (Chropovský 1972, 177, 178). V prvej tretine 9. stor. mohla začať výstavba opevneného sídliska v polohe Nitra-Hrad. Poloha Na vřšku sa pravdepodobne formovala ako jeho predhradie (Bednár 1997a, 20; 2002, 90). Na rozhranie 8. a 9. stor. môžeme predbežne zaradiť aj vznik hradiska na lokalite Majcichov-Valy (Chropovský 1978a).

Archeologicky relatívne dokázané alebo iba potenciálne opevnené sídliská z prelomu 8. a 9. stor. poznáme aj z Dolnej Oravy, súvisiace s počiatkami osídlenia regiónu Slovanmi (Čaplovič, P. 1987, 240). Z pôvodne staršieho, pravekého opevneného sídliska Ostrá Skala vo Vyšnom Kubíne pochádza nález

Obr. 2. Kovové predmety z obdobia počiatkov vzniku hradísk z polôh na území Oravy. 1 - ostroha z hradiska Vyšný Kubín-Ostrá skala; 2, 3 - karolínske kovania z Trnín nad Dolným Kubínom-Veľkým Bystercom. Podľa P. Čaploviča (1987, 215, 218).

ostrohy s parabolicky roztvorenými ramenami ukončenými platničkami (obr. 2: 1; typ IV - Bialeková 1977, 134). Počiatky využitia polohy a stavebných úprav pôvodných pravekých fortifikácií tohto opevneného sídliska môžeme datovať na základe nálezov a ich nálezových okolností (Čaplovič, P. 1987, 217-242; Štefanovičová 1989a, 90-92; 1989b, 72). Lokalita sa nachádzala v priestore, kadiaľ pravdepodobne viedla obchodná cesta do oblasti Povážia, Poodria, ale i Pobaltia. Slovania na Orave vtedy využili a azda aj nanovo stavebne upravili aj pravekú polohu Hrádok v Istebnom (Čaplovič, P. 1987, 216; Pramene II 1992, 18, 19). Na základe nálezu dvoch karolínskych kovaní (obr. 2: 2, 3), ale aj ďalších indícií sa uvažuje o existencii včasnostredovekého opevneného sídliska už v tomto najstaršom období v polohe Tmíny v Dolnom Kubíne-Veľkom Bysterce, kde pravdepodobne Slovania využili bývalé hradisko púchovskej kultúry (Čaplovič, P. 1987, 215, 216). Jednoznačná existencia hradiska nie je terénnym výskumom potvrdená.

Doteraz známe včasnostredoveké osídlenie sa viaže výlučne na južnú časť oblasti, t. j. na dolnú Oravu. Z hľadiska súčasného stavu bádania je najsevernejšie umiestnenou oravskou lokalitou, ktorá by potencionálne mohla byť v 9. stor. aj opevneným sídliskom - Oravský Podzámok-Hrad (Pramene II 1992, 17-22). Predpokladáme, že územný priestor na Orave, osídlený Slovanmi, inklinoval k územiu stredného a západného Slovenska. Medzi dolnooravskou sídliskovou enklávou a dnešným poľským územím na sever od Karpát existoval na základe súčasného stavu bádania pomerne široký priestor bez hradísk, ktorým viedla dôležitá severojužná

obchodná cesta. Najbližšie poľské hradiská sú v Krakove (Wawel) a pravdepodobné hradisko v Chelme vo vojvodstve Tarnów. Na severovýchode to je až hradisko Naszacowice vo vojvodstve Nowy Sącz a na severozápade hradisko na rozhraní Krakovska a Sliezska - Skoczów-Międzywiec vo vojvodstve Bielsko-Biala, ktoré skôr inklinuje k Sliezske (Poleski 1998, 294-296, obr. 1). Treba ešte podotknúť, že „severné“ hradiská v Krakove a Chelme sú rámcovo datované do 9.-10. stor., počiatky ostatných vymenovaných malopoľských hradísk sa kladú do 8. stor. Je potrebné zdôrazniť, že včasnostredoveké hradiská sú na území Malopoľska rámcovo datované do 8.-11. stor., pričom je známych 89 lokalít (Poleski 1998, 293-298). Malopoľské hradiská môžeme zaradiť do širšej geograficko-kultúrnej zóny, ktorú vo včasnom stredoveku tvorilo Malopoľsko, české aj poľské Sliezsko, Slovensko, Morava, Čechy (Poleski 1998, 294), Dolné Rakúsko (Justová 1990; Hulínek 2003) a pravdepodobne aj územie Maďarska (Dekan 1979, 72, 73).

Počiatky hradísk v poľskom Sliezsku môžu siahať do 7.-8. stor, avšak s určitosťou v tomto priestore existovali až v 9.-10. stor. Hradiská z 8.-9. stor. mohli v tejto oblasti súvisieť s kmeňovou organizáciou krajiny. V 9. stor. ich výstavbu a vznik determinoval veľkomoravský vplyv. V 10. stor. boli pod vplyvom Čiech a v 10.-12. stor. je badateľný súvis s formovaním sa štátu piastovskej dynastie (Moždioch 1998, 277-279).

Na západnom a strednom Slovensku minimálne v prvej tretine 9. stor. existovalo Nitrianske kniežatstvo. Predpokladáme, že jeho súčasťou v prvej polovici 9. stor. bolo i severozápadné Slovensko vrátane

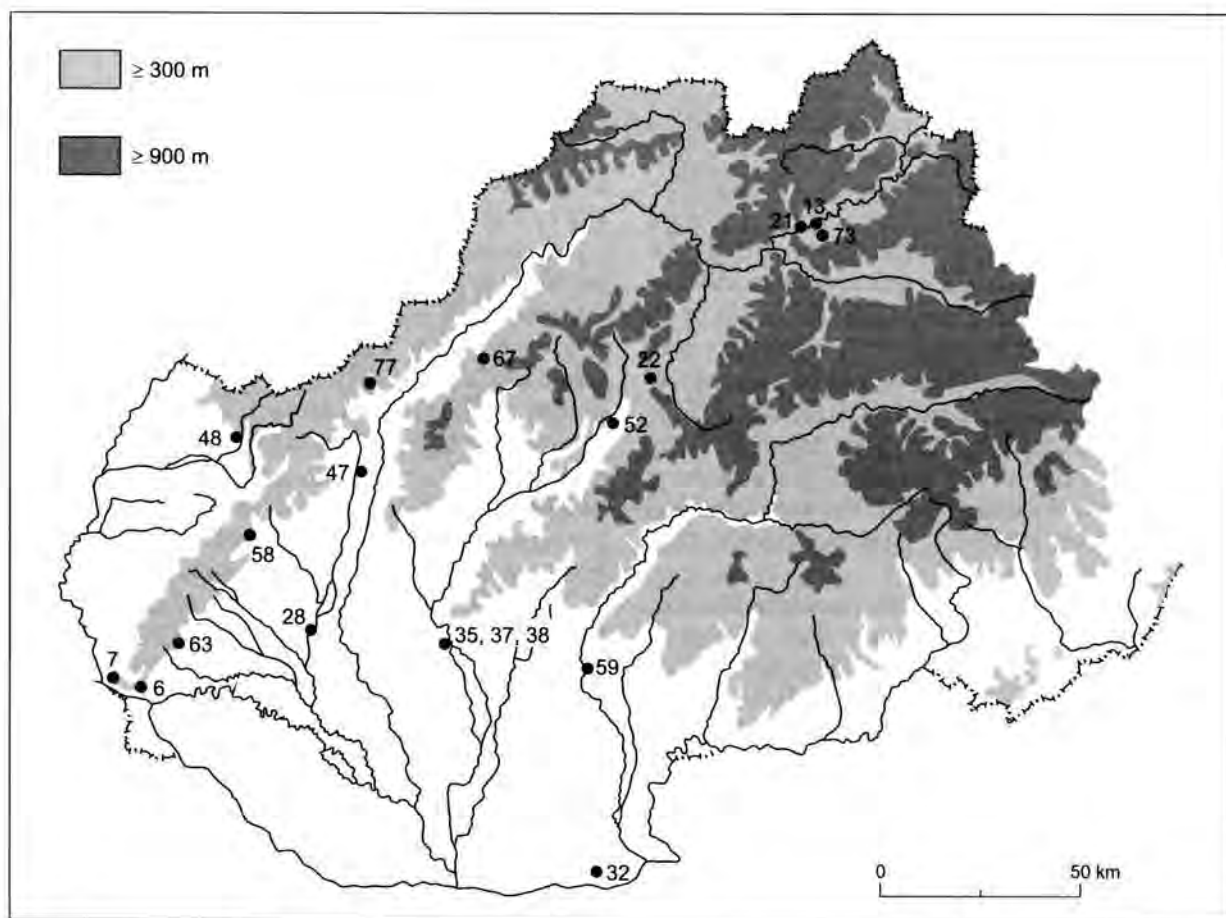
Oravy. Na Orave a na území západného a stredného Slovenska kmeňová organizácia v tom období už s najväčšou pravdepodobnosťou neexistovala. Spolupatričnosť hradísk Oravy s ostatným územím západného a stredného Slovenska naznačuje rovnaká doba ich vzniku na prelome 8. a 9. stor. Územie Oravy organizačne prináležalo spádovému územiu Nitrianska, kde hypoteticky mohli byť prijateľnejšie podmienky pre vznik kniežatstva ako na spomínaných poľských územiach. To, že Malopoľsko geograficky nevykazuje užší, regionálny kultúrny kontakt s územím Oravy, sme už prezentovali. Preto nie je prekvapujúce, že podobne tomu bolo i v západnejšom a vzdialenejšom Sliezsku. Sliezsko malo skôr užší súvis s územím Čiech a Moravy, ako to vykazujú miestne kultúrne danosti a najmä hustejší výskyt hradísk v jeho západnejšej časti (Moždziejch 1998, obr. 1).

Napriek tomu môžeme konštatovať, že Sliezsko bolo súčasťou širšej etnokultúrnej územnej oblasti, ktorej časti boli pod výrazným kultúrnym a určité obdobie aj pod mocenským vplyvom Veľkej Moravy. V tejto súvislosti konštatujeme ešte nasledujúce fakty. Stavebné a rozlohové danosti hradísk v južnej časti Dolného Sliezska, resp. celého Sliezska, vykazujú tie isté znaky ako hradiská na územnom jadre veľkomoravského okruhu (Morava, Weinviertel, východný Waldviertel, západné a stredné Slovensko). To hovorí minimálne o kultúrnej spätosti Sliezska s veľkomoravským prostredím (Jaworski 2001, 186). Na zhodných konštrukčných prvkoch jednotlivých fortifikácií, napríklad na opevnených sídliskách Graniczna a Piotrowice, môžeme badať prevažujúci vplyv z juhu. Týka sa to najmä využitia kameňa pri výstavbe konštrukcie valov. Nové stavebné techniky naznačujú súvis s Moravou, čiastočne so Slovenskom a neskôr s mutáciou veľkomoravskej kultúrno-stavebnej úrovne v Čechách (Jaworski 2001, 186-204). Kamenné steny, resp. plenty, sa výraznejšie používali vo veľkomoravskom období aj na Slovensku, čo budeme ešte podrobenejšie prezentovať. Územie českého Sliezska spolu so severnou Moravou patrí do rovnakej, už spomínanej širšej územnej zóny. Jeho priamy vplyv na územie Oravy v 8.-11. stor. z je s veľkou pravdepodobnosťou vylúčený. Vyplýva to aj zo skutočností, že medzi oboma týmito oblasťami sa nachádzajú Kysuce s jedným - oproti oravským opevneným sídliskám pravdepodobne mladším a jednoznačne nedoloženým - refúgiálnym opevneným sídliskom Lopušné Pažite (pôvodne opevnenie púchovskej kultúry). Potenciálne patrilo skôr do priestoru žilinskej spádovej oblasti. Na území českého Sliezska môžeme po 8. a 9. stor. badať opätovnú výraznejšiu výstavbu hradísk až v 10. a 11. stor. Mohla súvisieť s vtedajšími politicko-vojenskými udalosťami počas

česko-poľských bojov pri etablovaní sa oboch štátov stredoveku (Kouřil 1994, 49-51). Tieto skutočnosti opätovne vypovedajú, že oravské hradiská súviseli od svojich počiatkov skôr s územím stredného a západného Slovenska (Nitrianska), aj keď sa ich územia tiež dotkli priemyslovské a piastovské výboje v 10. a na začiatku 11. stor.

Pravdepodobne pred vznikom Veľkej Moravy sa na juhu Slovenska vybudovalo opevnené sídlisko v Mužle-Čenkove, keďže prvá fáza osídľovania tejto lokality mohla začať už v prvej štvrtine 9. stor. (Hanuliak / Kuzma / Šalkovský 1993, 166). Môžeme uvažovať, že v prvej tretine 9. stor. vzniklo včasnostredoveké opevnené sídlisko na rozhraní Turca a Hornej Nitry - v Jasenove, lokalizované na polohe Vyšehrad (Bialeková 1997, 35). Túto úvahu podporuje nález ostrohy s platničkami Bialekovej typu IV, ktorý sa ale vyskytoval v priebehu prvej polovice 9. stor. (Remiašová 1975, 92, obr. 81: 10; Bialeková 1977, 134). Rovnako v prvej tretine 9. stor. mohlo na základe nálezovej situácie fortifikácií reálne vzniknúť opevnené sídlisko vo Svätom Jure, lokalizované nad bývalou osadou Neštich. Toto datovanie čiastočne podporuje aj nález strmeňa, na ramenách zdobeného plastickými rebrami a bronzovou tauziou (Kraskovská 1963, 95). Môžeme iba hypoteticky predpokladať, že v Starom Tekove sa nachádzalo potenciálne opevnené sídlisko už na prelome 8. a 9. stor. (Habovštiak 1978d, 194). Upozorňujeme, že súčasný terénny výskum túto hypotézu nepotvrdil. P. Bednár a E. Fottová (2001, 36, 37) však počas výskumu v Starom Tekove v miestach priebehu miestnej plynofikácie nevylúčili existenciu hradiska z 9. stor. Dobu výstavby fortifikácií bude musieť potvrdiť ďalší výskum. Zatiaľ teda nemôžeme túto lokalitu jednoznačne zaradiť medzi hradiská z obdobia okolo roku 800 (Fiala / Habovštiak / Štefanovičová 1975, 431; Pramene I/1 1989, 165, 166). Na základe väčšieho množstva nálezov (aj nepublikovaných) môžeme s najväčšou pravdepodobnosťou do obdobia prvej tretiny 9. stor. datovať aj osídlenie na výšinnej polohe Martákova skala v Zemianskom Podhradí. Z lokality pochádza kovová industria, napríklad železné kovanie-prevliekačka či masívne železné zubadlo, ktoré môžu patriť do blatnicko-mikulčického typu, pričom vychádzajú z karolínskej tradície. Datovanie podporuje aj výskyt ostrohy Bialekovej typu IV A. Lokalita bola opevnená v období púchovskej kultúry a na základe analógií, aj v súvislosti s množstvom nálezov nevylúčujeme stavebné upravovanie lokality i vo včasnom stredoveku (Kolník 1999). Tieto skutočnosti však potvrdí až podrobné publikovanie nálezov a rozsiahlejší archeologický výskum.

Podobná situácia ako v Zemianskom Podhradí a aj na ostatných hradiskách v severozápadnej

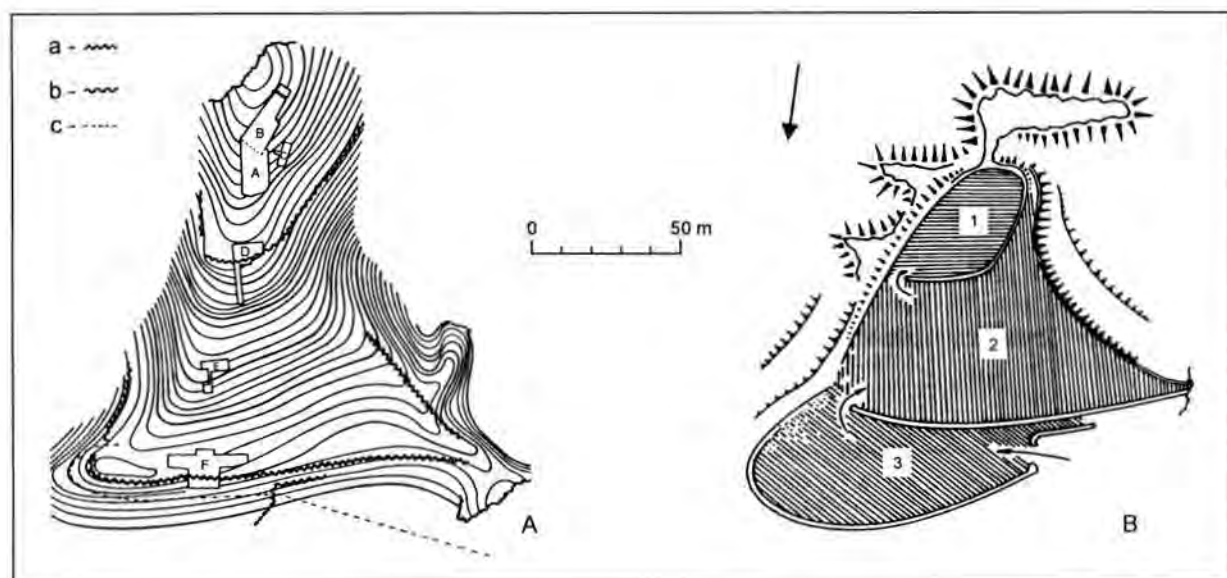
Obr. 3. Včasnostredoveké opevnené sídliská na území západného a stredného Slovenska pred vznikom Veľkej Moravy. Znázornené sú archeologicky doložené, ale aj potenciálne (archeologicky nedoložené) lokality. Čísla sú zhodné s číslami uvedenými v Súpise lokalít.

a severnej časti západného Slovenska sa nám javí na Čertovej skale v Trenčianskych Tepliciach. Nález ostrohy Bialekovej typu IV A (typ A-2b podľa A. Ruttkaya), ale aj iných predmetov kovovej industrie upozorňuje na výraznejšie včasnostredoveké využitie niekdajšieho laténskeho výšinného hradiska už od začiatku 9. stor. (Pieta 2000, 131, obr. 4: 3; *Pramene I/2 1989*, 411).

S prvými včasnostredovekými slovanskými opevnenými sídliskami sa na území západného a stredného Slovenska podľa doterajších zistení teda stretávame na prelome 8. a 9. stor. Hradiská vznikali predovšetkým v tých častiach územia Slovenska, ktoré pred pádom avarského kaganátu neboli pod nadvládou Avarov (Bialeková 1980b, 218, 219; Čaplovič, D. 1998, 103). Práve medzi ne patrila aj Orava. Podľa doterajšieho stavu poznania môžeme hypoteticky predpokladať, že na území západného a stredného Slovenska bolo pred vznikom veľkomoravského štátneho útvaru devätnásť hradísk (obr. 3). Pravdepodobne tri, z toho jedno potenciálne a archeologicky nie jednoznačne doložené, sa

nachádzali na území Oravy. To je okolo 16% hradísk na území Slovenska bez jeho východnej časti v období pred rokom 833. V rámci tohto percentuálneho údaju sú zaradené aj potenciálne hradiská, či už v rámci západného a stredného Slovenska alebo aj Oravy. Ak si zoberieme iba archeologicky takmer určite doložené hradiská (bez potenciálnych, resp. archeologicky nedoložených opevnených sídlisk v časovom úseku pred vznikom Veľkej Moravy, ktorými sú Podbranč, Majcichov, Nitra-Martinský vrch, Nitra-Na Vršku, Bratislava-Hrad, Jasenovo-Vyšehrad, Starý Tekov, Svätý Jur-Neštich, Dolný Kubín-Velký Bysterec-Trniny), tak je to hodnotovo percentuálne vyšší údaj (22%).

Aj z tejto skutočnosti vyplýva určitý dejinný význam Oravy v období včasného stredoveku v dobe pred vznikom veľkomoravského štátneho útvaru. Dokazuje to skutočnosť, že severné územie Slovenska, ktorého súčasťou je aj dolná Orava, bolo dôležitou oblasťou vtedajšieho slovanského územného konglomerátu severne od Dunaja. Význam Oravy možno vysvetliť dvoma variantnými spôsobmi.

Obr. 4. Plány hradiska Vyšný Kubín-Ostrá skala s umiestnením sond. A - vrstevnicový plán opevneného sídliska v mladšej dobe železnej, rímskej a vo včasnom stredoveku s vyznačením fortifikácií a skúmaných sond P. Čaplovičom; B - Situácia na viacdielnom opevnenom sídlisku na Ostrej skale (1 - horné nádvorie; 2 - stredné nádvorie; 3 - dolné nádvorie). Podľa P. Čaploviča (1987), upravené. Legenda: a - kamenná stena; b - priebeh v teréne rozpoznateľného valu; c - cesta.

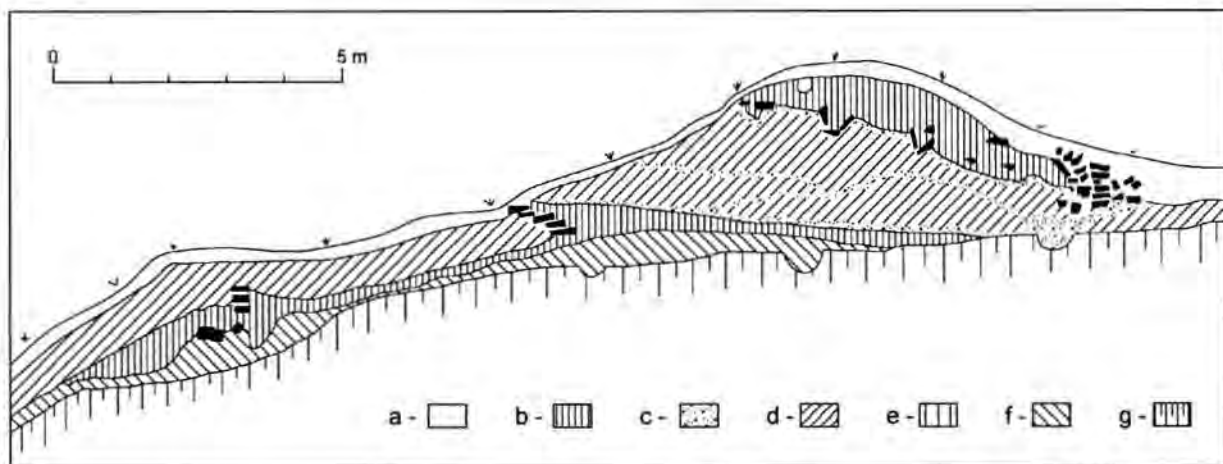
Prvým je predpoklad, že tento sídelný celok bol súčasťou Nitrianskeho kniežatstva. Druhé variantné riešenie nevylučuje úvahy o inom mocensko-územnom usporiadaní pred rokom 833. Vtedy by oblasť severného Slovenska, teda aj Orava, tvorila významnú územnú zložku, samostatnú kryštalizačnú jednotku - nadkmeňový celok, ktorý sa zapojil do mocenských bojov vyúsťiacich do vzniku Veľkej Moravy. Následne sa po vykryštalizovaní situácie stáva súčasťou východnej časti Veľkej Moravy pod správou Nitry.

Hradiská obdobia Veľkej Moravy

Moravské knieža Mojmír I. okolo roku 833 vyhnal Pribinu z kniežacieho stolca v Nitre. Sprievodným javom vtedajších vojensko-politických udalostí mohlo byť dobytie niektorých hradísk (Ruttkay 1984, 85). Dobyté opevnené sídliská po týchto udalostiach buď zanikli, alebo ich obnovili, pričom niektoré z nich už zďaleka nedosiahli niekdajší, predovšetkým strategicko-vojenský, správny či politický význam. Exemplárnym príkladom pre takéto hodnotenie je zánik hradiska v Pobedime, súvisiaci s udalosťami v roku 833 (Bialeková 1978f, 149-177). Do druhej polovice 9. stor. tu pretrvalo iba sporadické osídlenie poľnohospodárskeho charakteru (Bialeková 1996, 144). Môžeme sa iba domnievať, že čiastočne podobný osud mohol postihnúť aj hradisko v Majcichove naďaleko Trnavy, ktoré možno tiež neobišla Mojmírova vojenská intervencia. Tvrdenia o ostatných pravdepodobných zánikových

alebo deštrukčných horizontoch hradísk pred mojímírovskou intervenciou na Slovensko sú tiež iba jednoznačne nepodloženými konštrukciami. Konkrétne dôkazy zánikových horizontov opevnení nie sú zatiaľ dôsledne zdokumentované, preto sa pohybujeme na úrovni nepotvrdených a teoretických predpokladov. Hypoteticky môžeme uvažovať, že spomínaný historický moment dobývania a obsadzovania územia sa dotkol aj opevneného sídliska vo Vyšnom Kubíne-Ostrej Skale. Do určitej miery to nevylučuje ani tamojšia odkrytá nálezová situácia. Osídlenie tu, čiastočne v menšej intenzite, naďalej kontinuálne prežívalo aj po polovici 9. stor. (obr. 4 a 5; Čaplovič, D. 1998, 82).

Po vzniku Veľkej Moravy nastal progres spoločenských, hospodárskych ale i vojensko-politických vzťahov. Táto skutočnosť sa prejavila popri rozvoji niektorých pretrvávajúcich hradísk i v rozmachu budovania nových opevnených sídlisk. O existencii hradísk na veľkomoravskom území informuje písomný prameň - tzv. Bavorský geograf pri opise hradov a krajín na severnej strane Dunaja. V jeho prvej časti uvádza, že Moravia (Marharii) mali 11 hradov. Táto zmienka o 11 moravských hradoch sa podľa na Slovensku zaužíwanejšej interpretácie týkala nielen územia vlastnej Moravy, ale možno aj Nitrianska, pričom časovo mala súvisieť s obdobím medzi rokmi 815-817 alebo po roku 843 (Ratkoš 1968, 129; Ruttkay 1994, 71). Z uvedeného prameňa pochádza aj druhá zmienka o ľuďoch nazývaných Moravia (Merehanos), kde sa v súvislosti s opevnenými sídliskami uvádza, že na ich území bolo

Obr. 5. Profil horného valu hradiska Vyšný Kubín-Ostrá skala. Legenda: a - povrchová vrstva; b - včasnostredoveká vrstva; c - popolovité medzivrstvy; d - vrstva doby laténskej a rímskej; e - halštatsko-laténsky horizont; f - predhalštatský horizont; g - sterilný podklad. Podľa P. Čaploviča (1987), upravené.

30 hradov. Táto druhá zmienka podľa niektorých autorov pravdepodobne súvisela s obdobím medzi rokmi 882-883, keď na Veľkej Morave vládol Svätopluk a jej súčasťou bolo aj Zátisie (Ratkoš 1968, 129). Avšak J. Steinhübel (1998a, 405-407) vysvetľuje, že názov Marharii (11 hradov) sa týka územia vlastnej Moravy - západne od Malých a Bielych Karpát. Územia Nitrianska sa týka názov Merehanos (s 30 hradmi). J. Steinhübel pritom dodáva, že správy o počte hradov vznikli asi desať rokov po ovládnutí Pribinovej državy (Nitrianska) Mojmirom, preto vtedajší autor už medzi oboma časťami Veľkej Moravy nebadal až tak zásadný rozdiel. Obyvateľstvo považoval za Moravanov a pretrvávajúci geograficko-politický rozdiel spreď roka 833 naznačil iba minimálnou odchýlkou v názvoch - Marharii a Merhani.

Určiť dobu vzniku je u mnohých novovznikajúcich hradísk počas existencie Veľkej Moravy veľmi problematické. Vo väčšine prípadov je jediným datovacím kritériom keramický nálezový materiál, ktorého chronológia nie je dostatočne prepracovaná, resp. pre datovanie je ťažšie využiteľná a tým aj menej smerodajná (Štefanovičová 1989a, 93, 94). Napriek týmto skutočnostiam môžeme rozkvet vzniku hradísk pozorovať od druhej tretiny 9. stor., čo dokazuje spomínaná spomínaná správa Bavorského geografa (Ratkoš 1968, 129). Zmienka o 30 hradoch naznačuje pomernú hustotu výskytu hradísk.

Ešte však pred polovicou 9. stor., ale pravdepodobne už počas existencie Veľkej Moravy, vznikli hradiská, ktoré boli súčasťou devínskej sídliskovej oblasti. Okrem už existujúceho hradiska na Devíne sa nachádzali v súčasnom katastri bratislavskej mestskej časti Devínska Nová Ves, lokalizované

v polohách Nad lomom (Kraskovská 1966) a Na pieskach (Kraskovská 1962, 249).

Okolo polovice 9. stor. vzniklo centrálné hradisko v priestore Žilinskej kotliny, v chotári obce Divinka, lokalizované na Veľkom vrchu (Moravčík 1978).

Okolo polovice 9. stor. vznikol opevnený dvorec aj v Ducovom (Ruttikay 1978a, 68). Jeho počiatky pravdepodobne súvisia aj s dobytím hradiska v Pobedime a so spoločenskými udalosťami tesne po vzniku Veľkej Moravy, pričom ducovský dvorec možno prebral jeho centrálnu úlohu (Ruttikay 2002c, 138). Tento predpoklad iniciuje aj nález ostrôh z hrobu 1205 z pohrebiska v okolí sakrálnnej architektúry. Ostrôhy časovo súvisia s horizontom Biskupija-Crkvina. Prostredníctvom nálezov ostrôh sú teda počiatky tohto dvorca so sakrálnou architektúrou potencionálne datované už pred polovicu 9. stor. (Klanica 1985, 129; Schulze-Dörrlam 1995, 562-565).

V druhej polovici 9. stor. vzniklo opevnené sídlisko na strednom Považí v Beckove. Výstavba fortifikácie nie je doložená, asi bola zničená stredovekým hradom (Kodoňová/Tóthová 1995, 22, 23, 25, 43). Pravdepodobne do toho istého obdobia môžeme zaradiť aj vznik dvorca v Nitrianskej Blatnici (Ruttikay 1975b, 97-100; 1977; 1978c; 1980a; 1980b; 1981).

V období existencie Veľkej Moravy plnilo dôležitú správnu úlohu celoštátneho charakteru opevnené sídlisko v Bratislave, nachádzajúce sa v polohe Hrad (Štefanovičová 1975, 50, 114-116). Ale aj nitrianska sídlisková aglomerácia ostala významným centrom v rámci veľkomoravského štátneho útvaru aj po vyhnaní Pribinu. Jej súčasťou naďalej ostali opevnené sídliská Na vršku a pravdepodobne i Martinský vrch (Chropovský 1973, 295). Najnovšie

výsledky archeologického výskumu na Nitrianskom hrade potvrdzujú doteraz nedocenený význam tejto polohy vo veľkomoravskom období. V prvej polovici 9. stor. tu existovalo palisádové opevnenie, ako to dokazujú zvyšky jeho žlabu (Bednár 2002, 90-92). Po palisáde bol na tomto opevnenom sídlisku pravdepodobne v čase od tretej štvrtiny 9. stor. vybudovaný val I, s kamennými, nasucho kladenými stenami a hlineným jadrom (Bednár 1997a, 20, 21; 2002, 90-92; Bednár / Samuel 2001, 304-337, obr. 3; 4; 7; 10-14; 16). Nitrianska lokalita Na vršku s najväčšou pravdepodobnosťou tvorila opevnené predhradie centrálneho hradiska na dnešnom hradnom kopci (Bednár 2002, 95).

Len s určitou rezervou môžeme predpokladať vznik zatiaľ iba potenciálneho opevneného sídliska na lokalite Oravský Podzámok-Hrad vo veľkomoravskom období. Tento predpoklad v súčasnosti opierame len o nie veľmi dôveryhodný keramický materiál z tejto polohy. Prípadné potvrdenie vysloveného predpokladu tu môže ozrejmiť, tak ako v prípade mnohých ďalších hradísk, až rozsiahlejší archeologický výskum. V tom istom období bola osídlená a pravdepodobne opevnená poloha Zámčisko v katastri Modry. So včasnostredovekým využitím lokality pravdepodobne súvisí nález železnej radlice, krojidla a azda aj niektorých ďalších predmetov, ktoré možno rámcovo zaradiť do 9. až začiatku 10. stor. (Farkaš 2000; 2001, 165). O potenciálnej existencii opevneného sídliska z 9. až 10. stor. môžeme uvažovať v Hatnom v polohe Hrádky na ľavom brehu potoka Maríková na Považí (Moravčík 2002, 7-25).

V závere 9. stor. a na začiatku 10. stor. bola Veľká Morava vystavená vnútorným mocenským rozporom, neustálemu vojensko-politickému tlaku zo západu a náporu nového nepriateľa, ktorým boli prichádzajúci Maďari. Táto, pre veľkomoravský štátny celok výrazne nevýhodná situácia nakoniec vyúsťuje do jeho zániku. Napriek vtedajším pohnutým dejinným udalostiam aj v závere existencie Veľkomoravskej ríše vznikali na území západného a stredného Slovenska opevnené sídliská, ktoré mali napomôcť predovšetkým odvrátiť maďarský vojenský tlak. Sprostredkovane o budovaní opevnených sídlisk z dôvodu obrany pred nájazdmi Maďarov vypovedá arabský geograf Gardizí: „*Slovania s obľubou stavajú pevnosti (opevnené sídla). Vždy si niekoľko ľudí spolu postaví pevnosť. Maďari totiž ustavične útočia na Slovanov a prepádajú ich. Keď majú prísť Maďari, Slovania sa utiahnú do opevnených sídel. V nich trávajú aj zimu a v lete žijú v lesoch*“ (Pauliny 1999, 132).

Významným obranným konglomerátom, ktorý asi plnil dôležitú úlohu v čase nájazdov Maďarov, pričom chránil pred ich nájazdmi severné územia Slo-

venska, bola sústava hradísk v priestore Slovenskej brány. Ich datovanie však nie je v literatúre archeologickými nálezmi jednoznačne podložené (Tlmače, Malé Kozmálovce, Hronský Beňadik, Starý Tekov) a ani doložené archeologickým výskumom (Rybník). Podľa A. Habovštiaka a Š. Holčíka (1979, 90, 91) mohlo vzniknúť v priestore Slovenskej brány v kritickom období prelomu 9./10. stor. hradisko na Beňadickej skale v Hronskom Beňadiku (aj datovanie ostatných tunajších hradísk pravdepodobne rámcovo spadá do tohto obdobia). Vtedy vzrástol význam včasnostredovekého sídliska vzniknutého v závere 8. stor., prípadne v prvej polovici 9. stor. v Detve-Kalamárke neďaleko Zvolena, kde bol na prelome 9. a 10. stor. vybudovaný fortifikačný systém (Šalkovský 1994a, 175-178). Kvôli vojenskému tlaku Maďarov došlo k prestavaniu fortifikačného systému na opevnenom sídlisku vo Svätom Jure, lokalizovaného nad osadou Neštich (Krasňanská 1963, 91-99).

Na základe doterajšieho stavu poznania v období existencie veľkomoravského štátneho útvaru (833-907) môžeme zatiaľ konštatovať, že na území západného a stredného Slovenska sa vyskytovalo minimálne okolo 35-40 hradísk. Zďaleka nie všetky ďalšie potenciálne hradiská sú dokázané archeologicky, preto sa toto číslo môže časom upraviť. Výskyt ďalších môžeme zatiaľ iba teoreticky predpokladať. Viaceré potenciálne opevnené sídliská môžeme teda označovať len ako vyšinné polohy s fragmentárnymi stopami osídlenia zo včasného stredoveku, ktoré často mohlo byť iba krátkodobého a refúgiálneho charakteru. Takéto sme medzi veľkomoravské hradiská nezaradili.

Doba od zániku Veľkej Moravy po vznik Uhorského kráľovstva

Nájazdy Maďarov boli jednou z príčin pádu Veľkej Moravy. Ich príchod ovplyvnil aj vývoj opevnených sídlisk, ktoré sa nachádzali predovšetkým v juhozápadnej oblasti Slovenska. Proces zmien sa odohrával nielen v čase zániku Veľkej Moravy a nielen do roku 955, keď boli pri rieke Lech Maďari zdolaní a donútení vzdať sa svojho kočovnícko-koristníckeho spôsobu života. Ďalšou príčinou konca existencie Veľkej Moravy bola dlhotrvajúca franská rozpínanosť. Vojská Východofranskej ríše západnú a juhozápadnú hranicu štátu neustále atakovali. Rovnako predchádzajúce expanzívne výboje panovníka Svätopluka do slovanského prostredia boli z dlhodobého politického, vojenského a ekonomického hľadiska pre Veľkú Moravu neúnosné a začali jej rozpad.

V období rozvrátenia Veľkej Moravy zanikli v Bratislave-Devínskej Novej Vsi obe hradiská - Na

Obr. 6. Dolný Kubín-Veľký Bysterec. Pohľad na polohu Trniny zo západu.

pieskach i Nad lomom (*Kraskovská* 1962, 249; 1966, 157) a pravdepodobne aj opevnené sídlisko v Majcichove (*Chropovský* 1978a). Nezaniklo však osídlenie polôh, kde sa počas existencie Veľkej Moravy nachádzali opevnené sídliská, ktoré boli súčasťou nitrianskej sídliskovej aglomerácie - Martinský vrch, Na vršku a Hrad (*Bednár/Fusek* 1998, 111). Na Martinskom vrchu pravdepodobne po zániku Veľkej Moravy už nebolo hradisko. V 11. stor. tam existoval románsky kostol, v okolí ktorého sa začalo pochovávať (*Chropovský* 1972). Poloha Na vršku bola kontinuálne osídlená naďalej a po vzniku uhorského štátu sa stáva dôležitou súčasťou uhorskej vrcholnostredovekej Nitry. V 10. stor. bola osídlená aj poloha Hrad, pričom naďalej plnila funkciu hradiska (*Bednár* 1997a, 20, 21; *Bednár/Fusek* 1998, 111; *Bednár/Samuel* 2001, 304, 331-337). Na základe týchto skutočností môžeme konštatovať, že Nitra bola kontinuálne osídlená i v 10. stor., nadväzujúc tak na výrazné predchádzajúce obdobie (*Bednár/Fusek* 1998, 109-111; *Ruttikay* 2002a, 116-118; 2002b, 223, 224). Naďalej bola centrom Nitrianska - útvaru do určitej miery nadväzujúceho na stav predchádzajúceho veľkomoravského obdobia, aj keď s podstatne vyššou mocenskou rozdrobenosťou jeho jednotlivých územných celkov a s oveľa menším mocenským vplyvom na území vtedajšieho Slovenska. Územné jadro veľkomoravského Nitrianska, ktoré Maďari po vojenských úspechoch získali okolo roku 920 spod nadvlády Přemyslovcov, tvorili priľahlé oblasti juhozápadného Slovenska s centrom v Nitre. Na čelo tohto

útvaru sa postavili maďarské kniežatá. Prvým maďarským kniežatom Nitrianska v roku 920 sa nestal Lél, ako to tvrdil stredoveký uhorský kronikár Šimon z Kézy, ale jeho otec Taš. Až po ňom Lél zdedil Nitriansko (*Steinhübel* 1999, 589, 590). Mocensko-organizačná štruktúra Nitrianska, zachovaná ešte z čias Veľkej Moravy, mala pokračovanie aj v nasledujúcich dejinných obdobiach 10. stor. (*Steinhübel* 1999, 569-593).

Maďarská vojenská dominancia na území dnešného Slovenska bola v druhej štvrtine 10. stor., resp. do jeho polovice, na severe badateľná iba po čiaru Hlohovec - Nitra - Levice - Krupina - Lučenec - Rimavská Sobota - Turňa - Michalany (*Ruttikay* 1985a, 156, 157). Z týchto dôvodov bola v prvej polovici 10. stor. predovšetkým juhozápadná časť územia Slovenska vystavená náporu a následnému osídľovaniu Maďarmi. Je možné, že časť slovanského obyvateľstva sa presunula do severnejších hornatejších oblastí stredného Slovenska, kde miestne geografické podmienky boli nevýhodné pre pohyb maďarských jazdeckých družín a ich spôsob boja (*Šalkovský* 1988b, 402). Preto aj napriek možnej územnej celistvosti Nitrianska nemohli jeho horské severné oblasti, a tým aj Oravu, výraznejšie mocensky ovládnuť. S týmto obdobím sa viaže vznik hradiska v Novej Bani, lokalizovaného v polohe Zámčisko, ktoré pretrváva od 10. stor. do 13. stor. (*Klísky* 1976, 461). Hypoteticky mohol vznik viacerých, najmä zatiaľ archeologicky nepotvrdených, čiže pravdepodobných hradísk súvisieť so zamedzením vpádu maďarských družín na sever. Túto teóriu môže

podporil až archeologický výskum najmä z potenciálnych lokalít, ak sa dokáže existencia hradísk súvisiacich s pertraktovaným časovým úsekom včasného stredoveku.

V súvislosti s existenciou hradísk územie Oravy v 10. stor. čiastočne strácalo na svojom význame. Nasledujúce objavy a prehodnotenie doterajších nálezov však môžu toto tvrdenie vyvrátiť. Nehovoriac o tom, že datovanie niektorých oravských hradísk vzniklo tiež na základe hodnotenia nálezov keramiky, pri ktorých rozdiely medzi 9. a 10. stor. (resp. jeho prvou polovicou) sú pomerne ťažko badateľné.

Po porážke Maďarov v roku 955 pri rieke Lech došlo k regresu ich moci. Podľa P. Ratkoša (1965, 149, 150; 1984, 23) v prvej polovici 10. stor. mohli byť severné územia Slovenska súčasťou Bielochovátskeho kniežatstva s centrami v okolí Krakova a Wišlice, ale v súčasnosti túto, zatiaľ hypotézu je veľmi problematické potvrdiť. Okolo roku 965 zabrali časť Slovenska premyslovské Čechy, pričom pod ich nadvládu sa dostali severnejšie územia a ich mocenský záber zďaleka nezasiahol oblasti, na ktorých spolu so slovanským obyvateľstvom preživalo i maďarské (Ratkoš 1965, 150, 153; Ruttkay 1985b, 17). Česká nadvláda nesiahala na úzke územné jadro pretrvávajúceho Nitrianskeho kniežatstva.

Počas formovania sa predpokladov pre vznik Uhorského kráľovstva bola Nitra v tretej tretine 10. stor. sídlom údelných kniežat z rodu Arpádovcov. V rokoch 971 až 995 v nej vládol Michal, ktorý bol mladším bratom uhorského kniežata Gejzu, sídliaceho v Ostrihome (971-997). Približne dva roky pred Gejzovou smrťou sa roku 955 stal údelným kniežatom v Nitre jeho syn Taškoň, budúci uhorský kráľ Štefan I. Gejza dal pravdepodobne odstrániť svojho mladšieho brata Michala, aby nitrianske údelné kniežatstvo zostalo voľné pre jeho syna (Steinhübel 1998b, 111, 112). Po Gejzovej smrti sa stal jeho syn najmocnejším uhorským kniežatom. Ešte predtým, ako sa vytvorili najvhodnejšie predpoklady pre vznik Uhorského kráľovstva, musel jeho budúci korunovaný panovník predovšetkým potlačiť povstanie šomodského kniežata Kopáňa, ktorý ovládal podstatnú časť Zadunajska (Steinhübel 1998b, 112).

Severné časti Slovenska - horná časť budúcej Trenčianskej župy, t. j. Orava, Liptov a Turiec - môžeme v období pred koncom 10. stor. stotožniť so vznikajúcou provinciou Váh (provincia Uvag). Spolu s Krakovskom boli tieto severné územia ešte nedávno predtým ovládané Přemyslovcami. Až keď poľský panovník Meško I. dobyl od Přemyslovcov Krakov, mohlo byť toto územie pripojené späť k Nitriansku (Steinhübel 1999, 607-609). Provincia Váh

spolu s ďalšími troma (Hont, nitrianska provincia, územie budúceho Boršodského komitátu na východe Slovenska) tvorila veľké Nitrianske kniežatstvo so sídlom v Nitre (Steinhübel 1998b, 111-114). Samotná Nitra bola sídlom jednej z týchto častí, tzv. menšie, provinčné Nitrianske kniežatstvo (juhozápadne Slovensko - južne od Trenčína). Na jeho čele stálo provinčné knieža z rodu Poznanovcov. Tento rod, asi slovanského pôvodu, bol výraznou oporou Štefana I. pri získavaní mocenských pozícií pri procese vznikania Uhorského kráľovstva (Lukačka 1987, 192; 1994, 129-178; Steinhübel 1998b, 111-114). Mocenský vplyv v rokoch 1001-1018, prípadne až do roku 1030, prebral nad Nitrianskom, resp. nad viacerými časťami vtedajšieho územia Slovenska až po Dunaj (Ostrihom) ďalší protivník Štefana I. - Boleslav Chrabrý z piastovskej dynastie (Ratkoš 1965, 150, 154-156, 164; Steinhübel 2000a, 19). So štáto-tvorným procesom vzniku Uhorského kráľovstva súvisí aj rozsiahlejší zánik niektorých hradísk v priebehu druhej polovice 10. stor. a na začiatku 11. stor. Medzi zaniknuté opevnené sídliská môžeme zaradiť dvorec v Ducovom - pravdepodobne zničený po polovici 10. stor. (rádiokarbónové dáta určujú rozsah medzi rokmi 940-970; Ruttkay 2002c, 141). Predpokladá sa, že v závere 10. stor. alebo na začiatku 11. stor. zanikli hradiská v priestore Slovenskej brány - v Tlmačoch, Malých Kozmálovciach, Rybníku a Hronskom Beňadiku (Ruttkay 1985a, 153; 1985b, 14).

Vznikom Uhorského kráľovstva nastala kvalitatívne nová situácia. Územie Slovenska sa odvtedy postupne stáva súčasťou Uhorského kráľovstva na čele so Štefanom I. Po rozpade ríše vybudovanej poľským panovníkom Boleslavom Chrabrým v roku 1030 sa podstatná časť bývalého Nitrianskeho kniežatstva formálne stala súčasťou Uhorska. Prakticky však proces pričleňovania jednotlivých oblastí Slovenska do Uhorského kráľovstva prebiehal minimálne až do 12. stor. (Varsik 1994, 11-42). Mnohé hradiská, ktoré vznikli v 8.-10. stor., pretrvali do 12. a výnimočne až do 13. stor. (Zámčisko v Novej Bani; Kliský 1976, 461). Takýto vývoj sa týka aj opevneného sídliska Ostrá skala nad Vyšným Kubínom, z ktorého sú najmladšie nálezy datované do 13. stor. Strategická poloha viacerých slovanských opevnených polôh sa využívala naďalej a v 13. stor. na nich vznikli stredoveké hrady (napr. Beckov, Bratislava, Bratislava-Devín, Lednica, Nitra, Trenčín). V okolí niektorých z nich sa začali formovať stredoveké mestá (napr. Nitra, Bratislava, Trenčín, Beckov). Táto skutočnosť sa možno týkala aj Oravy, keď v Oravskom Podzámku, v mieste potenciálneho, resp. pravdepodobného včasnostredovekého opevneného sídliska postavili stredoveký hrad.

FUNKČNÉ ČLENENIE HRADÍSK

Hradiská pred vznikom Veľkej Moravy

Opevnené sídliská na území západného a stredného Slovenska boli vo včasnom stredoveku diferencované svojím územnosprávnym, mocensko-politickým, vojensko-strategickým, religióznym a hospodárskym významom. Problematika funkcie konkrétnych hradísk je do určitej miery komplikovaná. Väčšina, rovnako ako v predchádzajúcich dejinných obdobiach, mala polyfunkčný charakter, resp. ich funkcia sa menila dejinným vývojom a s ním súvisiacimi prelomovými udalosťami. Funkciu determinovali tiež geografické podmienky krajiny, stupeň vývoja a sociálne rozčlenenie spoločnosti. Podľa súčasného stavu bádania o výraznejšej diferenciácii opevnených sídlisk na území západného a stredného Slovenska môžeme hovoriť už pred rokom 833. Vznikajúce včasnofeudálne prostredie bolo predpokladom pre formovanie sa zložitejšieho politického celku – Nitrianskeho kniežatstva zjednocujúceho územné oblasti, ktoré sa vyformovali v súvislosti s rozkladom možného kmeňového usporiadania a následného vytvárania teritoriálnej organizácie (Ruttkay 1985b, 7). Pre samotné Nitrianske kniežatstvo a jeho územné oblasti boli charakteristické centrá, ktorými boli opevnené sídliská (Šalkovský 1988b, 395). Hlavným centrálnym strediskom celého Nitrianskeho kniežatstva bola Nitra, už v tej dobe rozpoznateľná ako sídlisková aglomerácia pravdepodobne s opevnenými sídliskami. Opevnená poloha na Martinskom vrchu mala asi strážny charakter (Bednár 2002, 94, 95). Na vršku sa formovalo opevnené predhradie a centrálné hradisko vznikalo na hradnom kopci (Bednár 2002, 88-96). Sídlisková aglomerácia v Nitre bola už vtedy charakteristická značnou koncentráciou osídlenia, pričom bola nielen územnosprávnym centrom kniežatstva so sídlom vládcu, ale aj jeho hospodárskym, obchodným a duchovným strediskom (Bednár 2002, 88-97, obr. 6). Dôkaz o existencii Nitry ako včasnofeudálneho centrálného sídla Pribinovho kniežatstva spreď roku 833 sprostredkované potvrdzuje aj informácia nachádzajúca sa v spise O obrátení Bavorov a Korutáncov: „Jemu (Pribinovi) vysvätil niekdajší arcibiskup Adalram kostol za Dunajom na jeho vlastnom majetku zvanom Nitrava“ (Ratkoš 1968, 82).

Hradiskami, ktoré mohli plniť centrálnu správnú funkciu jednotlivých územných oblastí, pričom sa pravdepodobne aj dostali pod správu Nitrianskeho kniežatstva, boli pred rokom 833 viaceré lokality. V Pobedime sa hradisko rozprestieralo v rámci špecifickej sídliskovej aglomerácie výrobného charakteru (Bialeková 1978f, 149-177; 1996, 144). Za ďalšie centrálné hradiská považujeme

Molpír pri Smoleniciach (Turčan 1994, 80; 1995, 80) a Ostrú skalú pri Vyšnom Kubíne (Čaplovič, P. 1987, 217-219). Po zistení ďalších nálezových okolností to pred vznikom Veľkej Moravy mohli byť aj hradiská na dnešnom Bratislavskom hrade (Štefanovičová 1993, 294, 295), v Majcichove (Chropovský 1978a) a v Jasenove v polohe Vyšehrad (Bialeková 1997, 35). Tieto opevnené sídliská asi plnili aj funkciu hospodárskeho centra danej oblasti. Dôležitou úlohou opevnených stredísk bolo najmä ich strategicko-vojenské poslanie. Ich vojenskú úlohu ešte zvýrazňovala skutočnosť, že pri malom výskyte strážnych hradísk a potenciálnych refúgií v období pred vznikom Veľkej Moravy boli v čase bezprostredného nebezpečenstva jediným významnejším útočiskom pre obyvateľstvo okolitých otvorených sídlisk. Úlohu centrálného významu už vo svojich počiatkoch plnilo opevnené sídlisko rozprestierajúce sa na devínskej vyvýšenine nad sútokom Dunaja a Moravy. Hypoteticky môžeme predpokladať, že hradisko a s ním súvisiaca oblasť sa na základe geografických daností (západne od Malých Karpát a v povodí toku rieky Moravy) nachádzali na území, ktoré mohlo byť pred rokom 833 spádovou súčasťou mojmirovskej Moravy. Vychádzame z toho, že hranica medzi Moravským a Nitrianskym kniežatstvom už od samotných počiatkov ich formovania sa nachádzala v Malých a Bielych Karpatoch (Steinhübel 1998a, 385, 386). Rovnako rieka Morava, podľa ktorej bolo nazvané pôvodne Mojmirovo kniežatstvo (Steinhübel 1998a, 394, 395), bola zároveň jeho vodnou dopravnou tepnou. Rieka Morava sa pri devínskej vyvýšenine vlieva do Dunaja juhozápadne od Malých Karpát a v tomto kontexte dáva Devín do súvisu skôr s moravským politickým celkom ako s Nitrianskom. O podobnej príslušnosti (skôr k moravskej časti) uvažujeme aj v súvislosti so strážnym hradiskom Podbranč-Podzámok-Majeričky-Starý hrad (9. stor.), ktoré sa nachádzalo na južnom rozhraní Myjavskej pahorkatiny a Bielych Karpát, západne od Malých Karpát.

Okrem hradísk centrálného charakteru sa v období pred rokom 833 na území stredného a západného Slovenska stretávame s hradiskami plniacimi strážnu funkciu, čiže ich vojenská úloha bola dominantná. Boli to hradiská v Prievidzi-Štvrtiach (Bialeková / Pieta 1964, 447-466), v Mužle-Čenkove v čase prvej fázy osídlenia tohto hradiska (Hanuliak / Kuzma / Šalkovský 1993, 166), možno aj hradisko Neštich pri Svätom Jure (Kraskovská 1963, 95, tab. I: 4), ako aj vtedy už existujúce hradisko Martákova skala v Zemianskom Podhradí (Kolník 1999).

Na Orave sa centrálné opevnené sídlisko nachádzalo v polohe Ostrá skala vo Vyšnom Kubíne (obr. 7). Dokazuje to tamojšia nálezová situácia -

Obr. 7. Vyšný Kubín. Hradisko Ostrá skala, vľavo praveká lokalita Tupá skala.

existencia objektov, fortifikácií, ale predovšetkým charakter nálezov (Čaplovič, P. 1987, 217-238). Toto opevnené sídlisko spĺňalo aj funkciu hospodárskeho centra oblasti. V tomto prípade nielen územia Oravy, resp. jej južnej časti, ale aj ďalších okolitých území na severozápadnom Slovensku, a to minimálne Liptova, prípadne i severného Turca a časti Žilinskej kotliny. Hradisko Ostrá skala bolo totiž v tomto priestore najmä v predveľkomoravskom období jediným osamoteným sídlom tohto typu v oblasti severozápadného Slovenska (Čaplovič, P. 1987, 215-238).

Medzi opevnené sídliská, na ktorých z vojensko-strategického hľadiska dominovala prevažne strážna funkcia, môžeme na území Oravy v období pred rokom 833 s výhradami zaradiť jedno opevnené sídlisko - hradisko v Istebnom (Čaplovič, P. 1987, 216). Funkcia možného oravského opevneného sídliska z obdobia pred rokom 833, lokalizovaného v Dolnom Kubíne-Velkom Bysterci v polohe Trniny, je momentálne kvôli nedostatku konkrétnejších nálezových informácií, ktoré by potvrdzovali jeho existenciu, zatiaľ nezistiteľná.

Veľkomoravské hradiská

Po vzniku Veľkej Moravy nastal progres vo vývoji včasnofeudálnych vzťahov. Ten sa prejavil aj vo výraznejšej funkčnej rôznorodosti hradísk na území západného a stredného Slovenska, ktorá bola určovaná vtedajšími strategicko-vojenskými a politicko-mocenskými atribútmi. Pri typologizácii opevnených sídlisk v tom období čiastočne nadväzujeme na štúdiu Č. Staňu (1985, 157-200), ktorá sa zaoberala opevnenými sídliskami z územia Moravy, západného a stredného Slovenska a priľahlej časti Dolného Rakúska. V stredoslovenskom a v zápa-

doslovenskom regióne počas existencie veľkomoravského štátu môžeme podľa funkcie vyčleniť štyri základné typy opevnených sídlisk.

1. Centrálné opevnené sídliská so sídliskovými aglomeráciami predmestského typu, priamo podliehajúce správe kniežatstva.
2. Lokálne správne centrá územno-administratívnych celkov.
3. Hradiská s dominujúcou vojenskou a strážnou funkciou.
4. Refúgiá.

Hradiská daného typu plnili spoločenskú funkciu, akú mali aj tie hradiská, ktoré sú kategorizované radovo vyšším číslom.

Sídliskové aglomerácie (ich súčasťou bolo centrálné opevnené sídlisko celoštátneho významu) a lokálne správne centrá môžeme do určitej miery stotožniť s označením známym v 9. stor. - *civitas*. S týmto termínom sa stretávame vo Fuldských análoch v súvislosti s udalosťami z roku 864, pri ktorých sa spomína Devín: „... in quadam civitate, quae lingua gentis ilius Dowina“ (Ratkoš 1968, 409). Čiže, aj podľa tejto písomnej informácie vo veľkomoravskom prostredí jestvovali významnejšie správne centrá. Ich existencia pravdepodobne tiež naznačuje teritoriálne rozčlenenie štátu.

Nemalý význam dosahovali opevnené sídliská (okrem refúgií) vo veľkomoravskom období v hospodárskej sfére. Buď priamo v nich, alebo v ich blízkosti sa sústredila remeselná výroba. Osady remeselného charakteru poblíž hradísk sa skúmali predovšetkým v nitrianskej sídliskovej aglomerácii (Chropovský 1973). V rámci opevnenej polohy sa na hradiskách okrem stavieb fortifikačného a vojenského charakteru nachádzali pozostatky po hospodárskych objektoch (poľnohospodárskeho, remeselného

výrobného a skladového charakteru), obydlia a sakrálnych objektoch. Obydlia boli zahĺbené alebo nadzemné. Zo zahĺbených stavieb sú najrozšírenejšie zemnice s kvadratickým pôdorysom hlavne zrubovej konštrukcie (Šalkovský 2001, 17-24; 2002a, 59). Nadzemné stavby zrubovej, zriedkavejšie kolovej konštrukcie sú doložené na hradiskách častejšie ako na otvorených sídliskách. Stopy nadzemných zrubov sú doložené zo Zvolena (Môtová), Hronského Beňadika (Šalkovský 2002b, 129), ako aj zo Svätého Jura a Pobedima (Šalkovský 2002a, 63). Zložitejšie nadzemné stavby, ktoré mohli plniť reprezentatívnu úlohu, poznáme napríklad z Ducového a Bratislavy. Ide o viacpriestorové domy s maltovou či vydrevenou podlahou (Ducové; Ruttkay 2002c, 143), resp. na kamennej podmurovke (Bratislavský hrad; Šalkovský 1998, 9-16; 2001, 16-134; 2002a, 62-68). V súvislosti s Bratislavou sú archeologicky doložené pozostatky malého kamenného paláca s dvoma miestnosťami, ktoré sa našli na najvyššej polohe kopca pod západnou polovicou hradného paláca (Štefanovičová 1975, 84-100).

Výskyt murovaných sakrálnych stavieb je na území Slovenska preukázaný na lokalitách Bratislava-Hrad (Štefanovičová 1975), Bratislava-Devín-Hrad (Plachá/Hlavicová/Keller 1990) a dvorec v Ducovom (Ruttkay 1998, 405-418). V prípade Devína niektorí bádatelia predpokladajú, že miestna kamenná sakrálna architektúra s trojkonchálnym uzáverom plnila časť svojho objektu obytnú úlohu. Dokonca uvažujú, že devínsku stavbu možno tiež považovať za audienčnú sieň cirkevného hodnostára - *triklinium* (Vančo 2002, 35-39). Táto skutočnosť zatiaľ nie je jednoznačne preukázaná a považuje sa za jednu z interpretácií významu devínskej veľkomoravskej kamennej architektúry. Ďalšie sakrálné architektúry sa predpokladajú v Nitre. Zvyšky stavby na Nitrianskom hrade však nie sú jednoznačným dôkazom o jej sakrálnnej funkcii (Bednár 2002, 88-96; Bednár/Samuel 2002b, 151). Existencia v literatúre etablovaného veľkomoravského kostola na Martinškom vrchu (Chropovský 1972) sa v poslednom období spochybňuje (Bednár/Samuel 2002a; Vančo 2002, 26). Najnovšie sa našla drevená sakrálna stavba s podmurovkou v Skalke nad Váhom. Autor výskumu nevylučuje, že patrí k veľkomoravským pamiatkam (Hanuliak 1999). Viaceré geografické danosti a najmä stavebné prvky objektov na dvorci v Nitrianskej Blatnici sú podobné s Ducovým. Aj na základe toho sa uvažuje, že počiatky výstavby tam objavenej sakrálnnej architektúry siahajú do 9. stor. (Ruttkay 2002c, 139-141).

Hradiská boli dôležitými centrami obchodu. Mnohé z nich sa nachádzali na pradávnych obchodných tepnách tiahnucich sa povodím Dunaja, prípadne Nitry a Váhu. Pri mnohých opevnených sídliskách sa pravdepodobne nachádzali trhoviská, na ktorých sa v pravidelných časových intervaloch konali pre blízke alebo širšie okolie trhy. Tieto skutočnosti zvyčajne zdôrazňovali význam hradísk vo včasnostredovekej spoločnosti. Mnohé hradiská so svojím okolím a predhradiami boli predstupňom pre formovanie sa neskorších stredovekých miest (Uličný 1998, 53-62).

Hodnotenie funkcie hradísk je problematizované neustálou zmenou ich spoločensko-vojenského postavenia. Predpokladá sa, že mnohé svoju určujúcu funkciu pred roku 833 stratili. Ďalšie počas Veľkej Moravy získali na dôležitosť, čo sa prejavilo aj hustejším výskytom rôznych, aj stavebne náročnejších objektov na ich opevnenej ploche.

Hodnotenie funkcie hradísk je problematizované neustálou zmenou ich spoločensko-vojenského postavenia. Predpokladá sa, že mnohé svoju určujúcu funkciu pred roku 833 stratili. Ďalšie počas Veľkej Moravy získali na dôležitosť, čo sa prejavilo aj hustejším výskytom rôznych, aj stavebne náročnejších objektov na ich opevnenej ploche.

1. Centrálné opevnené sídliská so sídliskovými aglomeráciami predmestského typu, priamo podliehajúce správe kniežatstva

Na území stredného a západného Slovenska status centrálného opevneného sídliska celoštátneho významu mali lokality Nitra-Hrad (Bednár 2002, 88-97), Bratislava-Hrad (Štefanovičová 1975), Bratislava-Devín-Hrad (Plachá/Hlavicová/Keller 1990). Tieto hradiská boli súčasťou sídliskových aglomerácií predmestského typu (v prípade Devína to nie je jednoznačné), ku ktorým ešte patrili hradiská plniace aj inú funkciu, najmä strážnu. Okrem toho súčasťou sídliskovej aglomerácie boli predhradia, aj opevnené: Nitra-Na vřsku (Bednár 2002, 88-97). Strediskami, kde sa v sídliskovej aglomerácii koncentrovala remeselná produkcia, boli tiež osady so špecializovanou výrobou (Štefanovičová 1995, 265). Dôležité postavenie v rámci sídliskových aglomerácií mali aj roľnícke osady zabezpečujúce poľnohospodársku produkciu. Povinnosťou obyvateľstva týchto otvorených sídlisk bolo starať sa o údržbu fortifikácií, pričom v čase nebezpečenstva im okolie opevnené plochy poskytl ochranu (Ruttkay 1994, 70). Centrálné hradisko, ktoré bolo súčasťou sídliskovej aglomerácie, malo vysoký politický význam, pričom dokonca mohlo byť prechodným sídlom panovníka. Sídliskové aglomerácie predmestského charakteru boli predovšetkým mocenskými, politickými a správnymi centrami (Štefanovičová 1995, 265). Veľkomoravské sídliskové aglomerácie predmestského typu však určite patrili aj medzi religiózne strediská. Na každej z nich sa našli pozostatky (v prípade Nitry aj doklad v písomných prameňoch) sakrálnych architektúr postavených v 9. stor. (Bednár 2002, 88-96; Plachá/Hlavicová/Keller 1990; Štefanovičová 1995, 265-272). Táto situácia v Nitrianskom kniežatstve bola obdobná ako na Morave. Tam sa sídliskové aglomerácie nachádzali napríklad v Mikulčiciach, v Starom Meste a v Pohansku pri Bře-

lavi. Moravské sídliskové aglomerácie v Mikulčiciach a v Starom Měste môžeme charakterovo stotožniť s prvotnými včasnostredovekými mestami. Na Slovensku sa za sídliskovú aglomeráciu tohto druhu považuje Nitra (*Měřinský 2001, 299*). V tomto ohľade sa dá uvažovať aj o veľkých sídliskových oblastiach v Bratislave a Bratislave-Devíne. Z uvedeného vyplýva, že najvýznamnejšia sídlisková aglomerácia na území dnešného Slovenska sa nachádzala v súčasnej Nitre (*Bednár 1998c*), pričom pokračovala v tradícii významného včasnofeudálneho centra z čias Pribinovho kniežatstva. V období veľkomoravského štátu ju okrem neopevnených sídlisk remeselného-výrobného alebo poľnohospodárskeho charakteru tvorilo hradisko centrálnemu významu na hradnom kopci, ale aj jeho predhradie Na vřšku (*Bednár 2002, 88-96*) a dve opevnené sídliská s možnou strážnou funkciou v polohách Lupka (*Chropovský 1962, 175, 176*) a Martinský vrch (*Bednár 2001, 32, 33*). Ako refúgium možno využili pôvodom praveké hradisko na vrchu Zobor (*Chropovský 1978b, 136*) a polohu Šibeničný vrch (*Pramene 1/1 1989, 196*). Útočiskné využitie dvoch posledných menovaných hradísk vo včasnom stredoveku však spochybňuje *P. Bednár (2001, 29)*. Jadrom nitrianskej sídliskovej aglomerácie bol osídlený priestor neagrárneho charakteru, ktorý predstavovali polohy Hrad (vlastne celý hradný kopec), Na vřšku a ďalší areál dnešného Starého Mesta (*Ruttkay 1999b, 310*). Nitra okrem významnej politicko-mocenskej a hospodárskej funkcie spĺňala úlohu duchovného strediska s písomne doloženým biskupstvom. V rámci Veľkej Moravy mala Nitra špecifické postavenie - bola najvýznamnejším centrálnym sídliskom nitrianskej časti Veľkej Moravy. V nej pred svojím nástupom na vladársky veľkomoravský stolec sídlil Svätopluk ako údelné knieža v Nitriansku, ktoré si po roku 833 zachovalo určitú autonómiu v rámci tejto západoslovanskej ríše. Nitriansko plnilo funkciu údelného kniežatstva v rámci Veľkej Moravy (*Steinhübel 1998a, 394-416*).

Existencia sídliskovej aglomerácie sa ako problematická javí v oblasti Devína. Jej súčasťou okrem otvorených sídlisk a pohrebísk (napríklad poloha Za kostolom) bolo centrálné hradisko nad sútokom Moravy s Dunajom a dve strážne opevnené sídliská v Devínskej Novej Vsi (Nad lomom a Na pieskach). Na význam Devína vo veľkomoravskom období upozorňujú Fuldské anály. V nich sa spomína, že východofranský panovník Ľudovít obkľúčil v roku 864 vojsko kniežata Rastislava v akomsi meste zvanom Dowina, kde s ním uzavrel pre Rastislava potupný, vazalský mier, ktorý potom slovan-ský vládca nedodržiaval (*Ratkoš 1968, 91, 92*).

Môžeme hypoteticky uvažovať, že devínsky sídliskový priestor spolu s bratislavským tvorili jed-

notnú sídliskovú aglomeráciu v rámci oblasti Bratislavskej brány (*Bednár 2001, 32*). Devín sa tiež zvykne považovať iba za špecifické pohraničné sídlo feudála, ktorý si tu dal postaviť sakrálnu stavbu (*Štefanovičová 2002, 114*). Okrem týchto názorov môžeme uvažovať aj o inom spoločenskom postavení Devína. Pozostatky kamennej architektúry z 9. stor., hroby z druhej polovice 9. stor., veľkomoravské pohrebisko v dnešnej obci v polohe Za kostolom a existencia dvoch hradísk v Devínskej Novej Vsi umožňujú interpretovať funkciu devínskej sídliskovej oblasti ako samostatnej aglomerácie s významnejším spoločenským a náboženským zázemím (*Plachá/Hlavicová/Keller 1990, Tab. 2*). Interpretáciu tejto sídliskovej oblasti ako aglomerácie predmestského typu môže podporiť aj jej súvis s moravskou časťou Veľkej Moravy. Treba si tiež uvedomiť, že v tom čase bolo koryto Dunaja aj so svojimi ramenami medzi Devínom a Bratislavou oproti súčasnému stavu značne vodnatejšie. Z týchto dôvodov bol asi 6 až 8 km dlhý úsek ľavého brehu Dunaja medzi Karlovou Vsou a Devínom ťažko prekonateľným terénom, na ktorý bezprostredne nadväzovali svahy Malých Karpát (masív Devínskej Kobyly). Daný úsek mohol na vtedajšie technické možnosti tvoriť ťažšie zdolatelnú prírodnú prekážku. Tieto skutočnosti sú v menšej miere badateľné počas povodní aj v súčasnosti. Strategicky významné boli husto osídlené územia Bratislavy a Devína vo včasnom stredoveku. Práve preto absencia výraznejšieho včasnostredovekého osídlenia (až na sporadické nálezy z polôh Benčíkov dvor a Kaplnka sv. Urbana) v územnom priestore od bratislavskej mestskej časti Karlova Ves (Riviéra - Devínska/Slovanská cesta) až po začiatok mestskej časti Devín nie je možno náhodná. V tom priestore sa sice nachádzajú zvyšky valov (*Pramene 1/1 1989, 26-37, obr. 3; Štefanovičová 1993, mapa na predsádke vpredu*), pokiaľ však boli využívané vo včasnom stredoveku, tak by skôr podporovali určitú izolovanosť devínskej oblasti oproti územiu východne od Malých Karpát. Potom práve tieto pozostatky fortifikácií mohli plniť obrannú úlohu voči vojenským vpádom z východu. V tom čase bol geograficky výhodnejší prienik do devínskej územnej oblasti obídením Devínskej Kobyly Líščím údolím v Karlovej Vsi, Krčacím a Dúbravkou smerom na Devínsku Novú Ves. Táto prístupová cesta zvyrazňuje strategický význam hradísk v Devínskej Novej Vsi (Na pieskach a Nad Lomom). Tie vďaka svojej geografickej polohe boli najvýznamnejšími strážnymi bodmi pri obrane devínskej sídliskovej aglomerácie predpokladaného predmestského typu. Význam rieky Moravy ako komunikačnej tepny upozorňuje na súvis Devína s územím západne od Malých Karpát. Práve povodňm Moravy viedla jedna z trás cesty smerom

na sever, tzv. jantárová cesta, už od praveku. Devín tvoril jej významný bod na križovatke medzi ňou a cestou vedúcou povodím Dunaja v smere východ-západ (Hulínek/Plachá 2000, 37, 38). Devín až v 10. stor., po zániku Veľkej Moravy, stratil na spoločenskom význame. Ako dôležitý strategický bod však neunikol mocenským ambíciám formujúceho sa Uhorského kráľovstva.

Skutočnosť, že Devín bol do určitej miery typický inými dejinnými súvislosťami ako územie východne od Malých Karpát, dokazujú aj niektoré paralely z praveku. Na území Slovenska je to napríklad v istej miere výnimočná plynulosť osídlenia od horizontu Blučina-Kopčany (na prelome strednej a mladšej doby bronzovej na Slovensku) až po laténske obdobie, bez výraznejších stôp vojenského atakovania. Dokazuje to aj prechodný stupeň (HB3) medzi dobou bronzovou a železnou, v ktorom je doložená kontinuita osídlenia (na väčšine súdobých lokalít nezachytená) devínskej vyvýšeniny. Rovnako na Devíne nie je v nálezoch výraznejšie badateľný východný, kimerický (až na poškodené bronzové kovanie z konského postroja) ani neskorší tráciky zásah. Dokonca na Devíne nie sú rozpoznateľné ani ich výraznejšie kultúrne vplyvy (Plachá/Paulík 2000, 37; 2001, 162).

Ďalšia sídlisková aglomerácia predmestského typu sa nachádzala v historickej Bratislave. Tvorilo ju centrálné hradisko lokalizované v polohe Hrad a otvorené sídliská. Tie boli najmä v priestore, kde sa neskôr rozrástlo stredoveké mesto. Môžeme predpokladať, že tu existoval väčší počet veľkomoravských sídlisk. Poznatky o nich sú fragmentárne, pretože intenzívna výstavba v nasledujúcich storočiach tu znemožnila urobiť rozsiahly súvislejší archeologický výskum. Religióznym význam Bratislavy zdôrazňuje odkrytie pozostatkov sakrálnych stavby - baziliky, ktorá sa nachádzala na vnútornej ploche centrálného hradiska (Štefanovičová 1975; 1995, 270, 271). Význam bratislavského hradiska na hradnom návrší ako centra sídliskovej aglomerácie zvyrazňuje aj jeho predsunutý obranný valový systém, ktorého zvyšky boli rozpoznané na východnom svahu hradného kopca v blízkosti dnešného Kostola sv. Mikuláša (Valašek 1999, 105; 107-110).

2. Lokálne správne centrá územno-administratívnych celkov

Lokálne centrá tvorili strediská územných oblastí, ktoré organizačne delili Veľkú Moravu (Šalkovský 1987, 131). Tieto územné jednotky, ktoré boli súčasťou nitrianskej časti Veľkej Moravy, mohli kontinuálne nadväzovať na predpokladané pôvodné kmeňové, ale aj organizačne a vývojovo vyššie nad-

kmeňové útvary, formujúce sa minimálne už od prelomu 8. a 9. stor. Tieto územno-administratívne jednotky sa postupne počas existencie veľkomoravského štátu transformovali ako hradske obvody - španstvá (Šalkovský 1988b, 400). Ich viaceré centrá vo svojej funkcii nadviazali na predchádzajúce dejinné obdobie, kedy pred vznikom veľkomoravského štátneho útvaru začali plniť podobnú úlohu.

Táto nadväznosť v severnej časti stredného Slovenska je badateľná na nasledujúcom príklade. Pôvodne funkciu hlavného strediska oblasti asi plnilo opevnené sídlisko Ostrá skala vo Vyšnom Kubíne. Okolo polovice 9. stor. vzniklo hradisko v Divínke v blízkosti Žiliny a predpokladá sa, že v tomto prípade došlo k lokačnému posunu centrálného hradiska (Moravčík 1978). V tom období ale nemôžeme hovoriť o všeobecnom úpadku hradiska na Ostrej skale nad Vyšným Kubínom. Došlo tu aspoň k zmene jeho postavenia v spoločenskom systéme, keď sa s veľkou pravdepodobnosťou stáva opevneným sídliskom strážneho typu. Je však možný aj iný variant, podľa ktorého by bola oblasť rozdelená pod obe hradiská (Ostrá skala a Divínka). K podobnému presunu došlo aj v južnej časti stredného Považia, keď po zániku hradiska v Pobedime jeho funkciu prebral dvorec v Ducovom (Ruttkay 1998, 411).

Počas existencie Veľkej Moravy môžeme badať výraznejšie územnosprávne členenie na území stredného a západného Slovenska. Prejavuje sa aj v hustejšom výskyte centrálnych hradísk na celom území Veľkej Moravy (vznikajú nové územnosprávne oblasti). Územnosprávny celok je rozpoznateľný v severnej časti stredného Považia, ktorého lokálnym centrom bolo pravdepodobne včasofeudálne opevnené sídlisko v Trenčíne v polohe Hrad (Nešporová 1978; 1993).

Územnosprávna jednotka v rámci veľkomoravského štátneho útvaru asi vznikla aj v priestore Stredoslovenskej kotliny, kde sa neskôr, v období existencie uhorského štátu vyformoval Zvolenský komitát. Jej centrom bolo pravdepodobne hradisko vo Zvolene v časti Môtová, lokalizované v polohe Priekopa (Mácelová 1998, 402, 404). Na území Hornej Nitry a južného Turca bolo naďalej miestnym centrom hradisko rozprestierajúce sa v katastri obcí Jasenovo a Nitrianske Pravno-Vyšehradné, lokalizované na polohe Vyšehrad. V priestore Slovenskej brány to mohol byť neskorší župný hrad Starý Tekov (Bednár 2001, 32; Habovštiak 1974).

Špecifickými opevnenými sídliskami boli feudálne panské dvorce - curtis. Niektoré dvorce sú viacerými črtami, predovšetkým však svojím sídelno-reprezentačným účelom (napr. Pohansko

pri Břeclavi) analogické s karolínskymi falcami (Macháček 2001, 275-286). Dvorce sú včasnofeudálne veľmožské sídla s palácom a sakrálnou architektúrou, kde sa spájala cirkevná a svetská moc (Dostál 1988, 284). Podobným opevneným sídliskom mohol byť dvorec v Ducovom. Jemu sa však skôr hodí označenie kastel (castellum) s palisádovým opevnením. Dvorce typu curtis mali skôr neopevnené ohrady zo živých plotov, resp. pletené oploštenie, niekedy aj s vybudovanou priekopou, resp. valom (Ruttkay 2002c, 141).

Pre včasnostredoveké dvorce Nitrianskeho kniežatstva bolo charakteristické predovšetkým ich opevnenie spomínanou palisádovou ohradou. Na území stredného a západného Slovenska sa vyskytovali iba na výšinných polohách a obvykle mali geometrický, štvoruholníkový pôdorys (Ruttkay 1999a, 20). Viaceré zhodné stavebné črty s dvorcom v Ducovom malo neďaleké veľkomoravské opevnené sídlisko v Nitrianskej Blatnici (Ruttkay 1998, 410-416; 2002c, 135-145). Z hľadiska časového aj funkčného zaradenia je zatiaľ problematické posúdiť útvár dvorcového typu na ostrohu v Nitre-Dražovciach (Pramene 1/1 1989, 212, 213).

Predpokladať možno aj špecializovanú hospodársku funkciu dvorcov. O takejto funkcii môžeme uvažovať aj v prípade spoločensky a mocensky menej významného dvorca vlastnícko-strážneho charakteru v Nitrianskej Blatnici. V jeho blízkosti sa realizovala ťažba železnej rudy, čo bolo možno jednou z príčin jeho vzniku (Ruttkay, 1975b, 97-100; 1977; 1978b; 1978c; 1980a; 1980b; 1981; 1985a, 173, 178; 1998; 410-416; 1999a, 19, 20; 2002c, 137). Č. Staňa (1985, 172, 173) zaradil dvorec v Ducovom medzi včasnofeudálne hrady, pričom tento útvár mal podľa neho svoju analógiu na Morave v Zelenej hore v Radslaviciach pri Vyškove. Túto podobnosť odôvodňoval malou rozlohou (nepresiahla cca 1 ha) oboch opevnených sídlisk a ich výšinnou polohou. Avšak podľa autora výskumu dvorec v Ducovom nebol len súkromným sídlom veľmoža v jeho lénnom panstve, ale aj správnym centrom celej územnej oblasti ako prejavu teritoriálneho rozčlenenia Veľkej Moravy (Ruttkay 1989, 63; 1998, 411). Dvorec v Ducovom je čiastočne podobný s dvorcom v Pohansku pri Břeclavi. Treba však zdôrazniť, že ten predstavuje oproti dvorcu v Ducovom funkčne iný variant sídlisk tohto druhu (Ruttkay 1994, 72, 73). Obe polohy sú odlišené vo svojej geografickej dispozícii - výšinná (Ducové) a nížinná (Pohansko). Rozdielnosť je badateľná aj v tom, že na hradisku v Pohansku sa nachádzajú kompaktné priestory či už výrobného, alebo iného charakteru (Macháček 2001, 275; 2002, 115). Dvorec v Pohansku, ktorý sa nachádzal vo vnútri

areálu hradiska a zaberal plochu asi 1 ha, bol pravdepodobne sídlom správy kniežacieho majetku so sústredenou pevnostnou, vojenskou, sídelno-reprezentáčnou funkciou. Hospodársko-výrobná základňa sa nachádzala v jeho tesnej blízkosti v rámci celého hradiska. V Ducovom bola remeselná činnosť vyčlenená mimo opevnenej plochy. Objekty významnejšieho remeselného a poľnohospodárskeho charakteru sa nachádzali v širšom, nie v tesnom okolí. Výšinná poloha dvorca v Ducovom však zvýrazňovala jeho mocenský a strategický význam s charakteristickými znakmi včasnofeudálneho veľmožského sídla (Dostál 1988, 283-285; Ruttkay 1994, 72, 73). O opevnených sídliskách dvorcového typu sa uvažuje aj v súvislosti s lokalitami Zvolen-Môľová-Priekopa a Trenčín-Hrad (Ruttkay 2002c, 145, 146).

3. Hradiská s dominujúcou vojenskou a strážnou funkciou

Hradiská tejto kategórie sa nachádzajú v rôznych súvislostiach. V prvom rade boli integrálnou súčasťou sídliskových aglomerácií predmestského typu, kde plnili funkciu obranných bodov. Rozprestierali sa však aj v širšom okolí takýchto sídliskových aglomerácií a opevnených sídlisk - lokálnych centier, boli teda predsunutými obrannými pevnosťami. Často sa nachádzali aj v oblastiach, ktoré boli dôležité zo svojho strategického dôvodu - v priestore horských priechodov, nad údoliami riek alebo v kotlinách. Od útočiska sa odlišovali v tom, že na ich ploche dlhodobo sídlila minimálne vojenská posádka.

Takýmto predsunutým strážnym bodom v blízkosti bratislavskej sídliskovej aglomerácie bolo hradisko vo Svätom Jure, rozprestierajúce sa nad bývalou osadou Neštich (Kraskovská 1963). Neďaleko sa nachádzalo hradisko v Modre v polohe Zámčisko. Aj keď ho zaraďujeme medzi strážne hradiská, nevylučujeme, že plnilo iba funkciu refúgia (Farkaš 2001, 165). V blízkosti lokálneho centrálného opevneného sídliska, dvorca v Ducovom, sa nachádzali hradiská s predpokladanou strážnou funkciou pod pohorím Považský Inovec v intraviláne obce Hrádok a potenciálne hradisko na lokalite Piešťany-Kocurice-Dlhé pole a v severnej časti Malých Karpát v Prašniku/osada u Fajnorov-Hrádok. Strážnymi bodmi v okolí pravdepodobného miestneho centrálného opevneného sídliska v Trenčíne boli hradiská v predhorí a v pohorí Bielych Karpát - Srňanský háj v Bošáci a Martáková skala v Zemianskom Podhradí. V predhorí Považského Inovca to bolo hradisko na beckovskom hradnom kopci. Neďaleko Manínskych vrchov v Ladcoch-Tunežiciach sa nachádzalo hradisko v polohe Hradište. Strážnu

funkciu v blízkosti Trenčína možno plnilo Slovanmi využívané bývalé laténske hradisko Čertova skala v Trenčianskych Tepliciach. V oblasti Hornej Nitry a južnej časti Turca, spravovanej centrálnym opevneným sídliskom v Jasenove (poloha Vyšehrad), to bolo jeho predsunuté strážne hradisko v Prievidzi-Štvrtiach (Hradec) a opevnené sídlisko Zámok v Bojniciach. Strategicky významný bol priestor Slovenskej brány. Tadiaľ smerovala cesta Pohroním do severných častí Slovenska. V tejto oblasti plnili funkciu strážnych bodov hradiská Grác v Malých Kozmálovciach, Hrádze v Tlmačoch, Beňadická skala v Hronskom Beňadiku a zatiaľ iba uvažujeme o archeologicky nedoloženom hradisku Krivín v Rybníku. Lokálnym centrom v oblasti Stredoslovenskej kotliny bolo pravdepodobne hradisko vo Zvolene-Môťovej (*Mácelová 1998, 402, 403*). V jeho blízkosti mohlo plniť funkciu strážneho bodu hradisko v Detve-Kalamárke. Špecifické postavenie v rámci hradísk s vojensko-strážnou funkciou mali tie, ktoré dosahovali aj dôležitý hospodársky význam. Túto úlohu aj po hospodárskej stránke relatívne významných lokalít splňali Bojná-Valisko a Mužla-Čenkov (*Hanuliak / Kuzma / Šalkovský 1993, 166*).

Dôležitou úlohou niektorých hradísk s vojensko-strážnou funkciou bolo chrániť pohraničie. Predpokladáme, že túto funkciu plnili aj hradiská, ktoré boli súčasťou devínskej sídliskovej oblasti - dve strážne hradiská v Devínskej Novej Vsi a centrálné opevnené sídlisko na hradnom vrchu. Nejde však o moravsko-nitrianske pohraničie, ale o vzťah k južnému, zadunajskému predpoliu. Ďalšie opevnené sídliská s dominujúcou vojenskou či strážnou funkciou na území západného a stredného Slovenska mohli byť napríklad Kamenec pod Vtáčnikom-Hrádok, Lednica-Hrad, Majcichov-Valy a potenciálne hradisko Podbranč-Podzámok-Majeričky-Starý hrad. Rozsah plochy viacerých strážnych hradísk (v priestore Slovenskej brány, devínskej sídliskovej oblasti a inde), resp. dvorcov (Nitrianska Blatnica, potenciálne aj Dražovce), nepresahoval 3-5 ha. Nebola na nich výraznejšia hustejšia zástavba, iba objekty vlastníka, resp. jeho družiny, prípadne stavby vojenského charakteru. Strážne hradiská mali výrazný podiel v počte hradísk na území Slovenska, aj keď plnili predovšetkým fortifikačnú predvoj v blízkosti hradísk väčšieho spoločenského významu. Na Orave svoju strážnu funkciu s najväčšou pravdepodobnosťou naďalej plnilo hradisko v Istebnom. Hypoteticky môžeme za opevnené sídlisko tohto typu považovať aj archeologicky jednoznačne nedoložené hradisko na Oravskom hrade. Z tejto lokality pochádzajúce nálezy sú však rámcovo datované do 9. stor. a nie sú tu doložené fortifikácie.

4. Refúgiá

Nachádzali sa najmä v ťažko prístupnom horskom teréne. Oproti predchádzajúcim trom typom ide o špecifické lokality, ktoré nespĺňali znaky trvalo osídleného včasnostredovekého hradiska. Iba refugiálnu funkciu plniace lokality osídľovalo obyvateľstvo neopevnených sídiel len krátkodobo, v čase bezprostredného vojenského ohrozenia.

Na útočiskových polohách sa v mnohých prípadoch archeologicky nezistili stavebné práce fortifikačného charakteru, ktoré súviseli s obdobím včasného stredoveku. Pri tejto skupine hradísk Slovenska najčastejšie využívali opevnené polohy vzniknuté v predchádzajúcich dejinných obdobiach bez ich druhotných stavebných úprav. Druhotne sa využívali najmä fortifikácie pochádzajúce najmä z mladšej a neskorej doby bronzovej, ale i staršej a mladšej doby železnej. V období Veľkej Moravy sa nachádzali hlavne v hornatých oblastiach stredného Slovenska, kde boli najvýhodnejšie geografické podmienky na ich výstavbu. Novovznikajúce refúgiá často nemali výrazný fortifikačný systém, ale využívali najmä prírodnú konfiguráciu terénu (s prípadným navrhovaním valov či hĺbením priekop). Útočiskové polohy, chrániace obyvateľstvo pred nepriateľom, sa nachádzali v blízkosti ciest a horských priechodov. Každá včasnostredoveká opevnená poloha popri svojom funkčnom začlenení plnila úlohu útočiska pre obyvateľstvo z okolitých otvorených sídlisk.

Potenciálne včasnostredoveké refúgiá sa na území stredného a západného Slovenska vyskytujú v relatívne značnom množstve. Z Oravy takto vyšpecifikovanú lokalitu nepoznáme. Môžeme iba uvažovať o potenciálnych opevnených sídliskách na hradnom kopci v Oravskom Podzámku a na Trninách vo Veľkom Bysterci. Podľa dnešného stavu bádania sa nazdávame, že na Orave stačili plniť útočiskovú funkciu hradiská iného charakteru. Predpokladáme, že ak sa v budúcnosti nejaké refúgiá v regióne nájdu, pôjde o využitie pôvodných pravekých polôh z čias lužickej alebo púchovskej kultúry, ktoré zatiaľ neboli archeologicky skúmané.

Pravdepodobnú úlohu refúgia vo včasnom stredoveku mohli napríklad plniť tieto, v súvislosti so včasným stredovekom prevažne potenciálne a archeologicky jednoznačne nedoložené opevnené polohy: Hričovské Podhradie-Mikov kopec, Klátová Nová Ves-Cibajka, Lopušné Pažite-Lopušná-Hrádok, Malá Čierna-Dubica, Nemečky-Štolný?, Nitra-vrch Zobor?, Nitra-Hmčiarovce-Žibrica, Podhradie-Erdégovo, Prosiek-Hrádok, Skalka nad Váhom-Skala-Chochel, Slovenské Pravno-Šiance, Sučany-Skala, Zemianske Kostolany-Hradišťa, Zemianske Podhradie-Bašta,

Obr. 8. Oravský hrad v Oravskom Podzámku.

Zemianske Podhradie/Bošáca-Hradiská, Turie-extra-vilán. Väčšina týchto lokalít je zaradená do kategórie potenciálnych hradísk na základe fragmentárnych, resp. možno iba náhodných, najmä keramických nálezov. Prevažná časť z nich nebola archeologicky preskúmaná a ich spoločenský význam je z týchto dôvodov nevyšpecifikovaný. Viacerí autori ich považujú za refúgiá. Fortifikácie na týchto polo-
hách buď pochádzajú zo starších období než je stredovek, alebo nie sú zatiaľ vôbec datované. Nevylučujeme, že rozsiahlejší archeologický výskum na niektorých z takýchto lokalít môže nastoliť kvalitatívnu zmenu posudzovania ich spoločenského významu. Je ale možné, že sa nepreukáže ani len ich potenciálny refugiálny význam, ani sa nepotvrdí existencia opevnenej polohy vo včasnom stredoveku. Vďaka rozsiahlejším výskumom za predbežne archeologicky doložené včasnostredoveké refúgium s fortifikáciami pochádzajúcimi zo staršieho (t. j. pravekého) obdobia môžeme považovať hradisko v Zemianskom Podhradí v polohe Hradiská. Tu sa včasnostredoveké nálezy oproti dlhotrvajúcim nepodloženým a zveličeným predpokladom našli v zanedbateľnom množstve a polohu ako refúgium asi využívali veľmi zriedkavo (Veliachik / Romsauer 1999, 225-251). Za doloženú refugiálnu polohu s pôvodne starším opevnením môžeme považovať aj Chochel v Skalke nad Váhom (Hanuliak 1999).

Hradiská po zániku Veľkej Moravy

Charakterizovať opevnené sídliská na území stredného a západného Slovenska na základe ich spoločenského a vojenského významu v 10. stor. je problematickejšie ako v 9. stor. Zánikom Veľkej Moravy sa v určitej miere narušilo dovtedajšie usporiadanie spoločnosti. Napriek kontinuálne pretrvávajúcej existencii Nitrianskeho kniežatstva bolo územie po zániku Veľkej Moravy rozdrobené na menšie

mocenské a hospodárske autonómne územné jednotky (Hrubec 1980, 230). Zánikom Veľkomoravskej ríše územie Slovenska nedosahovalo ten spoločensko-kultúrny a politický význam ako počas jej existencie. V 10. stor. jeho oblasti neboli súčasťou organizačne takého stabilného politického útvaru ako bola Veľká Morava v 9. stor.

Funkčné rozčlenenie opevnených sídlisk stredného a západného Slovenska v 10. stor. nadväzuje na predchádzajúce dejinné obdobie. Úloha Nitry ako významného politicko-administratívneho centra Nitrianskeho kniežatstva sa nezmenila. Podobne aj Bratislava zostala mocenským strediskom určitej časti západoslovenského regiónu (Kučera 1974, 53, 54; Steinhübel 1999, 569-614). Pretrvávajúci administratívno-politický význam týchto centier je bada-
telný pri formovaní aj počas existencie uhorského štátu. Nitra a Bratislava sa stali sídlami komitátov reprezentujúcich územno-administratívne členenie Uhorského kráľovstva, ktoré vychádzalo z veľkomoravskej tradície (Ruttikay 1985a, 152, 178). Sídliskové aglomerácie predmestského typu z čias Veľkej Moravy (Nitrianska a Bratislavská) sú bez výraznejšej zmeny intenzívne osídlené aj v priebehu 10. stor. Z oblasti Bratislavy máme výraznejšie kontinuálne osídlenie doložené aj v 10. stor. (Pramene I/1 1989, 20-25, 34-39). Z centrálného hradiska bratislavskej sídliskovej aglomerácie, nachádzajúceho sa v polohe Hrad, nemáme doklady o tom, že by ho niekto, napríklad Maďari, vojensky zničil (Štefanovičová 1993, 302). Rovnako je tomu aj v podhradí. Osídlenie v niekdajšej devínskej sídliskovej aglomerácii je rozpoznateľné i v 10. stor. aj napriek skutočnosti, že obe hradiská v Devínskej Novej Vsi v priebehu prvej polovice 10. stor. zanikli. Naďalej bola výrazne osídlená nitrianska sídlisková aglomerácia (Hanuliak 1993). Nitra a Bratislava po vzniku Uhorského kráľovstva nadviazali na niekdajšie postavenie veľkomoravskej sídliskovej aglomerácie

predmestského typu. Neskôr sa stali významnými stredovekými mestami a spoločensko-mocenskými centrami rozprestierajúcimi sa okolo kamenných hradov (Štefanovičová 1995, 272).

Postavenie lokálneho centra, aj keď s istou funkčnou retardáciou, naďalej pretrvalo v polohe Hrad v Trenčíne (Nešporová 1978) a pravdepodobne aj v polohe Priekopa vo Zvolene-Môtovej (Mácelová 1992; 1998, 402, 403). Otázne je, či na juhu Turca a v severnej časti Hornej Nitry ešte aj v 10. stor. plnilo úlohu lokálneho centra opevnené sídlisko v Jasenove-Vyšehrade. J. Beňko (1996, 33, 34) a D. Čaplovič (1999, 332) konštatujú, že nie, aj keď na druhej strane potvrdzujú, že sídliskový útvar opevneného charakteru bol osídlený aj naďalej. V 10.-11. stor. má osídlenie na tejto polohe však klesajúcu tendenciu (Remiašová 1998, 81).

O pretrvávajúci územno-organizačný celok z Veľkej Moravy v prvej polovici 10. stor. môžu svedčiť aj také správne sídla, ako je dvorec v Ducovom a v Nitrianskej Blatnici. Z pohľadu riešenej problematiky je zaujímavá situácia v Nitrianskej Blatnici, ktorá v 9. stor. dominovala svojou strážnou a hospodárskou funkciou. Dvorec sa v prvej polovici 10. stor. pretransformoval na panské sídlo s územno-organizačnými právomocami (Rutt-kay 1991, 101).

Na západnom a strednom Slovensku strážnu funkciu v 10. stor. plnili nielen niektoré opevnené sídliská pretrvávajúce z doby veľkomoravskej, ale aj novovzniknuté hradiská. Na Orave je zatiaľ zle rozpoznateľná situácia v prípade Oravského hradu v Oravskom Podzámku. Predpokladané prenikanie slovanského obyvateľstva na sever (Šalkovský 1988b, 402) mohlo priaznivo vplývať na opätovnú, výraznejšiu osídlenosť Ostrej Skaly vo Vyšnom Kubíne, ako aj na osídlenie regiónu všeobecne. Zároveň sa predpokladá neprerušená kontinuita osídlenia tejto lokality. Výrazné sú dve fázy osídlenia - na prelome 8./9. stor. a v 10. stor. Z týchto dôvodov sa uvažuje o udržiavaní si významu tejto lokality od 9. stor. až do 13. stor. (Čaplovič, P. 1987, 213-219). V 10. stor. môžeme hovoriť minimálne o strážnej funkcii polohy Ostrá skala vo Vyšnom Kubíne. Skôr strážnu ako refugiálnu úlohu naďalej plnilo opevnené sídlisko v Istebnom-Hrádku.

GEOGRAFICKÉ A FORTIFIKAČNÉ DISPOZÍCIE HRADÍSK

Výstavba hradísk bola podmienená technickou, hospodárskou a kultúrnou úrovňou spoločnosti, ktorá do určitej miery determinovala stavebný prejav miestneho slovanského obyvateľstva. Ten bol podobný ako stavebné techniky na ostatných úze-

míach Európy, osídlených západnými Slovanmi. O výstavbe hradísk na území západných Slovanov sa dozvedáme aj prostredníctvom správ židovského obchodníka, cestovateľa, možno i diplomata v arabských službách Ibráhíma ibn Jakúba (Ratkoš 1968, 311, 312):

„Južne od Grádu sa nachádza hrad, ktorý je postavený na sladkovodnom jazere. Väčšinu hradov budujú Slovanovia takýmto spôsobom: Nájdu si lúky bohaté na vodu a kroviská a vyznačia si na nich okrúhle alebo štvorcové miesto podľa toho, akého tvaru a veľkosti chcú mať hrad. Potom kopú dookola, navrhujú zem, ktorú spevňujú doskami a kolmi. Vytvárajú tak valy, ktoré zvyšujú, až kým hradby nemajú požadovaný výšku. Potom vymerajú pre hrad na vhodnej strane bránu a postaví k nej most. Po ňom doň vchádzajú“ (Pauliny 1999, 116).

Aj keď správa vypovedá o stavbe hradiska u polabských Slovanov, príčina výstavby, konštrukčné aj stavebné prvky vypovedajú o podobnosti v celom západoslovanskom priestore.

Vznik a výstavba opevnených sídlisk v 8.-10. stor. v podstatnej miere súviseli s geografickými danosťami krajiny. Územie západného a stredného Slovenska je charakteristické svojou prírodno-geografickou rôznorodosťou. Pre južnú časť západného Slovenska sú typické rozsiahle nížiny rozprestierajúce sa v povodí Dunaja, Moravy, Váhu, Nitry, Žitavy a Hrona (Podunajská rovina, Borská nížina, Trnavská tabuľa a nížinaté povodie Váhu až po okolie Piešťan atď.). Hradiská v týchto rovinatých oblastiach sú v príslušnej literatúre pomenované ako nížinné hradiská. O výstavbe takýchto hradísk u polabských Slovanov informoval už spomínaný Ibráhím ibn Jakub. Na území západného a stredného Slovenska sú dnes známe viaceré nížinné (potenciálne alebo archeologicky doložené) opevnené sídliská: Bfina-intravilán, Brodské-Veľeš, Mužla-Čenkov, Majcichov-Valy, Nevidzany - ľavý breh potoka Širočina, strážne hradisko Piešťany-Kocurice, Pobedim-Hradištia a Podhradištia. Ako prirodzenú ochranu využívali ich stavitelia mierne vyvýšeniny, riečne ostrovy a riečne terasy v povodí riek a ich prítokov. Nížinné hradiská na území západného a stredného Slovenska predstavujú necelých 9% hradísk z celkového počtu archeologicky doložených či potenciálnych polôh uvádzaných v súpise lokalít. Malé množstvo nížinných hradísk vyplývalo z taktickej nevýhodnosti nížinného terénu oproti hornatejším polohám. Na menšiu hustotu hradísk v nížinách mohla mať vplyv aj skutočnosť, že časť nížinatého územia, najmä v tesnej blízkosti niektorých väčších vodných tokov a ústí riek, nebola vhodná na osídlenie. Nachádzal sa tam buď nepreniknuteľný močaristý terén, alebo tam hrozilo riziko častých záplav (napríklad oblasť Žitného ostrova).

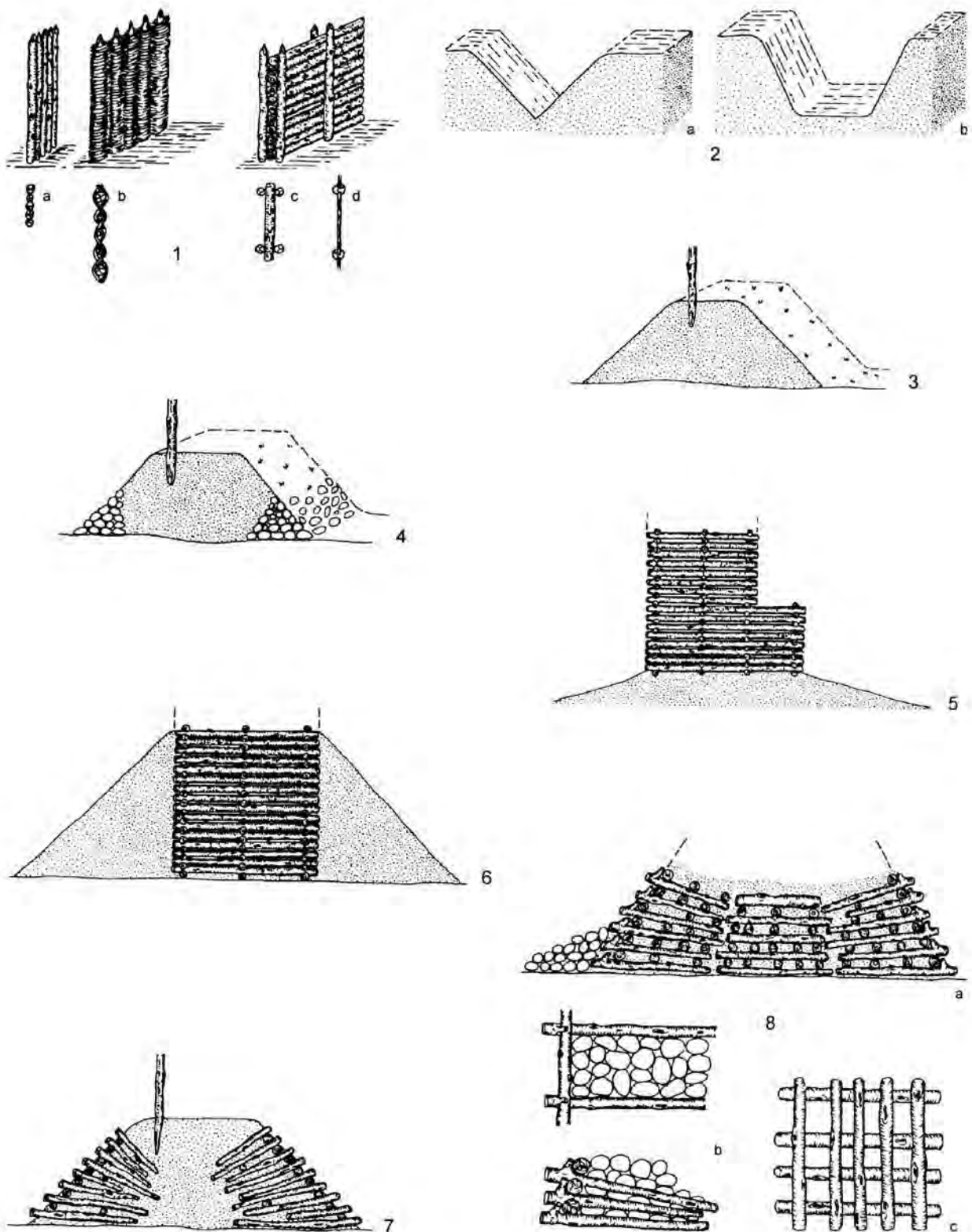
Pokiaľ ide o nížinné polohy, iná bola situácia na území juhovýchodnej Moravy, kde sa opevnené sídliská tohto typu rozprestierali na hlavných tokoch Svratky (Rajhrad), Moravy (Mikulčice, Staré Město), Dyje (Strachotín, Nejedek-Pohansko, Břeclav-Pohansko). Miestna výhoda opevnených nížinných polôh súvisela s lepšimi poľnohospodárskymi, výrobnými a obchodno-ekonomickými (riečne cestné tepny) podmienkami pre ich rozvoj (Poláček 2001, 315-321). Moravské výšinné opevnené sídliská v hornatejšom teréne, vo vyššej nadmorskej výške najmä v severných častiach krajiny, takéto vhodné podmienky pre svoj rozvoj nemali (Poláček 2001). Pokiaľ ide o poľnohospodárske a výrobnobchodné zázemie, na juhozápadnom, resp. západnom Slovensku sa nachádzali hradiská na výšinných polohách v oveľa výhodnejšom prostredí (Nitra, Bratislava-Devín, Bratislava, Ducové) ako na Morave. Vďaka geomorfologickej rôznorodosti bola na území juhozápadného či západného Slovenska možná výstavba nielen nížinných, ale aj strategicky výhodnejších výšinných hradísk. Pritom to bolo v oblasti pre poľnohospodárske a obchodno-výrobné účely (významné riečne tepny - Váh, Dunaj, Morava) rovnako vyhovujúce územie, porovnateľné so zázemím juhomoravských nížinných opevnených sídlisk. Určitú výhodu juhozápadného Slovenska teda dokumentuje fakt, že okrem nížinných polôh sa tu pre výstavbu hradísk vyskytujú strategicky výhodnejšie výšinné polohy.

Väčšina výšinných opevnených sídlisk sa rozprestierala v hornatých oblastiach západného Slovenska (jeho severná časť a oblasť Malých Karpát) a v horsky výrazne členitom teréne stredného Slovenska. Výšinné hradiská na území západného a stredného Slovenska tvorili okolo 91% z celkového počtu archeologicky doložených a potenciálnych polôh uvádzaných v našom súpise lokalít. V horských terénoch, typických aj pre oravský región, boli pre stavbu opevnených sídlisk využívané najmä vyvýšeniny v predhoriach, skalnaté vyvýšeniny, hrebene pohorí, mnohé vrcholky hôr.

Špecifickou skupinou výšinných polôh boli tzv. ostrohy. Na ostrožných výšinných polohách sa nachádzali napríklad dvorce Ostrá Skala v Dolnom Kubíne, Jurko a Pust v Nitrianskej Blatnici, Kostolec v Ducovom, Dražovce v Nitre a opevnené sídlisko v Devíne-Devínskej Novej Vsi-Nad lomom. Pri budovaní výšinných hradísk využívali ich stavitelia konfiguráciu terénu. V horskom teréne sa nachádzali tiež hradiská, ktoré boli opevnené len v určitých častiach. Tam, kde bol neprístupný prírodný terén, napríklad ako neprekonateľné skalné zrazy, sa fortifikácie buď nenachádzali, alebo boli stavebne menej zložité než v prístupnejšej časti hradiska.

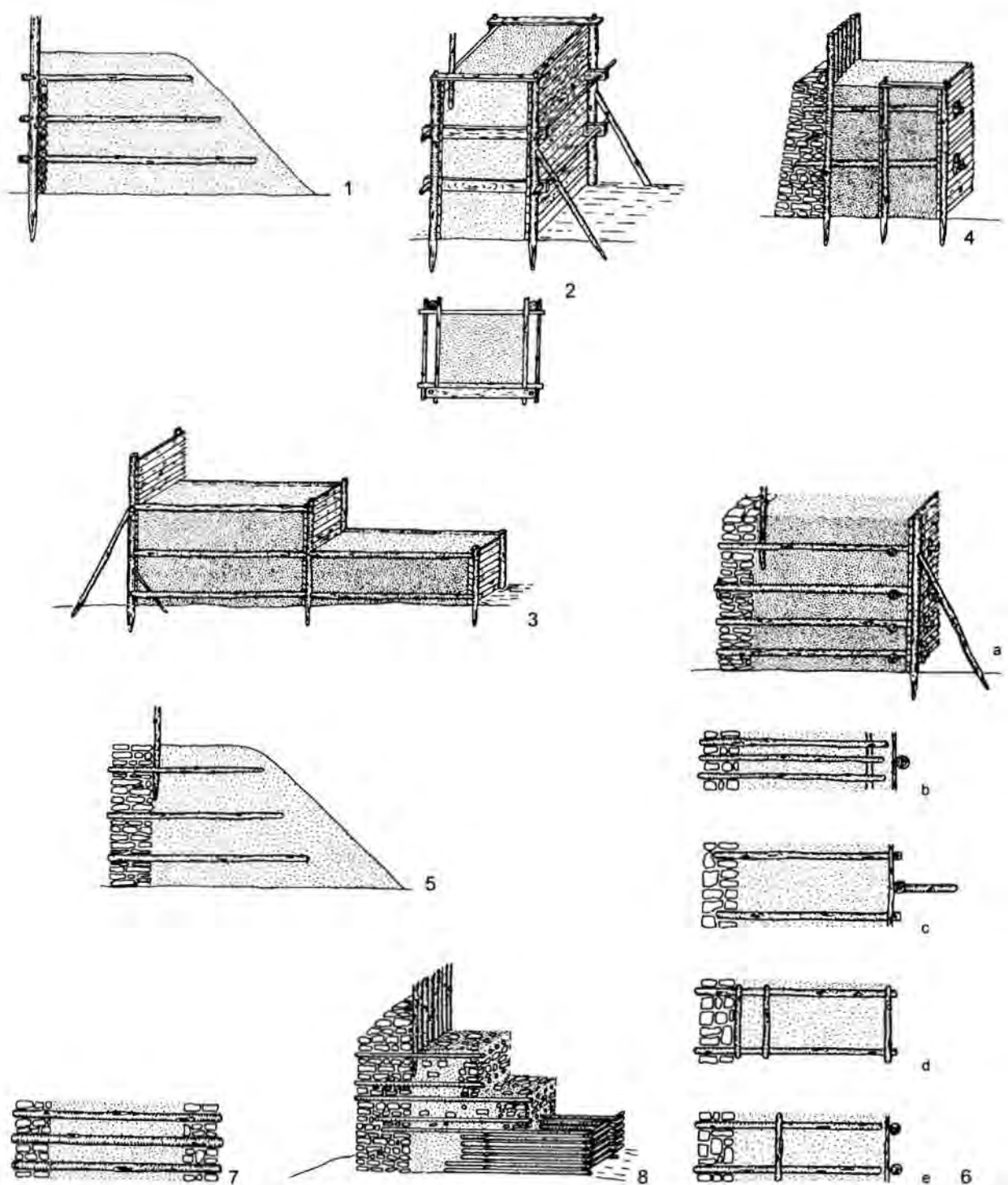
Výber vhodného miesta na vybudovanie nového fortifikačného systému sa robil na základe strategicko-obranného hľadiska a obývateľnosti danej polohy. V mnohých prípadoch sa využila opevnená poloha pochádzajúca zo staršieho dejinného obdobia. Tá sa buď stavebne upravila a vybudovalo sa tu nové hradisko, alebo bola obsadená bez výrazných stavebných úprav a plnila funkciu refúgia, prípadne sa o jej včasnostredovekom využití uvažuje, čo nie je jednoznačne archeologicky doložené. Medzi lokalitami, ktoré plnili funkciu opevnených sídlisk v staršom dejinnom období, sa v našom súpise nachádzajú napríklad Beckov-Hrad, Bojnica-Zámok, Bošáca-Srňanský háj, Bratislava-Hrad, Brodské-Veľeš, Bratislava-Devín-Hrad, Ducové-Kostelec, Istebné-Hrádok, Jasenov-Vyšehrad, Klátová Nová Ves-Šance, Ladce-Tunežice-Hradište, Lopusné Pažite-Lopusná-Hrádok, Nitra-Hrad, Nitra-Zobor, Prašník/osada u Fajnorov-Hrádok, Prievidza-Štvrte/Hradec-Hradisko, Prosiek-Hrádok, Rybník-Krivín, Skalka nad Váhom-Chochel, Smolenice-Molpír, Svätý Jur-Neštich, Trenčianske Teplice-Čertova skala, Dolný Kubín-Velký Bysterec-Trniny, Vyšný Kubín-Ostrá Skala, Zemianske Podhradie/Bošáca-Hradiská, Zemianske Podhradie-Martákova skala. Mnohé, pôvodne staršie polohy obyvatelia vo včasnom stredoveku len prispôbili svojim zámerom. Staršie opevnenie však bolo často výrazne deštruované, preto do takýchto, pôvodne pravekých valov, v mnohých prípadoch druhotne navŕšených, bola vsadená drevená palisáda (napr. na Orave vo Vyšnom Kubíne-Ostrej skale a v Istebnom). Príkladom môže byť aj situácia na devínskom hradisku. Do zemného valu postavenom v 4. stor., ktorý sa zachoval v relatívne dobrom stave do obdobia výstavby včasnostredovekého opevnenia, bola vsadená drevená palisáda (Plachá/Hlavicová/Keller 1990, 87, 88).

K technike výstavby hradísk na Slovensku sú ako analógie vhodné dostupné poznatky zo širšieho stredoeurópskeho priestoru. V prípade vzniku nového fortifikačného systému v priebehu 8.-10. stor. bola vo viacerých prípadoch na začiatku výstavby najskôr vyhlbená priekopa. Nevykopala sa len z obranného dôvodu. Jej vyhlbením sa získal stavebný materiál, ktorý sa využil najmä na vyplnenie samotného vnútorného jadra opevnenia. Dno priekopy bývalo hrotité (obr. 9: 2a) alebo ploché (obr. 9: 2b). Priekopa mala v niektorých prípadoch aj kamenné obloženie (Šolle 1984, 123). Na mnohých hradiskách sa nachádzala berma - lavica, inak nazývaná aj predvalie - priestor medzi čelom hradby a priekopou. Často ju tvoril hlinitý násyp, napríklad v Kouřimi, alebo navŕšené kamenie, ako tomu bolo v Poznani (Šolle 1984, 123). V priestore vchodu alebo brány do hradiska bývala priekopa premostená.

Obr. 9. Drevo-zemné fortifikácie - hlavné typy a niektoré varianty. 1 - palisáda (a - husto radené koly; b - košatina; c - vodorovná gulatina vzopretá kolmi; d - drážková technika); 2 - priekopy (a - hrotitá; b - žlabová); 3 - val s palisádou; 4 - násyp s kamenným plášťom; 5 - komorová konštrukcia; 6 - komorová konštrukcia v zemnom násype; 7 - val s plášťovým podkladným roštom; 8 - (a - roštová konštrukcia prekladaného rázu; b - pôdorys v komorovom - rámovom - skelete; c - obojsmerný - prekladaný - rošt).

Podľa R. Procházku (1990), upravené.

Obr. 10. Drevo-zemné fortifikácie - hlavné typy a niektoré varianty. 1 - škrupinová konštrukcia drevo-hlinitého charakteru s klieštinovou alebo roštovou výstužou a rampovitým tylom; 2 - škrupinová konštrukcia s dvojicou drevených stien s komorovou výstužou; 3 - škrupinová konštrukcia s tromi stenami a stupňovitou ochodzou; 4 - škrupinová konštrukcia s kombinovanou drevo-kamennou čelnou stenou a ďalšími drevenými stenami v telese hradby; 5 - škrupinová konštrukcia s kamennou plentou a vysvahovaným tylom, s roštovou alebo klieštinovou výstužou; 6 - (a - škrupinová konštrukcia s čelnou stenou, vnútorným dreveným debnením roštmi či klieštinami; b - podkladaný rošt; c - komorovito usporiadané klieštiny; d, e - zrubové komory); 7 - škrupinová konštrukcia s dvoma kamennými stenami; 8 - škrupinová konštrukcia s vertikálne kombinovanou roštovou - komorovou výstužou. Podľa R. Procházku (1990), upravené.

Konštrukcia valu

Fortifikačnými systémami v 8.-10. stor. sa systematicky zaoberal R. Procházka (1990). V tejto práci sa opierame o jeho klasifikáciu. Podľa spôsobu výstavby sú opevnenia roztriedené na dva základné druhy - jednoduché a zložené.

Jednoduchú fortifikáciu tvorí buď iba drevená palisáda vsadená do palisádového žlabu na strategicky výhodnej polohe (obr. 9: 1), alebo priekopa s jednoduchým násypom (prípadne doň bola vsadená palisáda) a pred ním nasucho kladená kamenná stena (Procházka 1990, 288). S palisádovými opevneniami sa na diskutovanom území stretávame na niektorých dvorcoch, kde to dokazujú objavené zvyšky palisádových žlabov. Spomenieme napríklad Kostolec v Ducovom (Ruttikay 1978a, 64) či Jurko a Púšť v Nitrianskej Blatnici (Ruttikay 1978c; 1980b; 1981). Palisádové opevnenie v Ducovom bolo postavené z dubových kolov s priemerom 20-24 cm, otesaných do štvorhranov a uložených do radu tesne vedľa seba. Na palisádu dvorca v Ducovom sa použilo drevo približne z 1500 až 1700 väčších stromov (Ruttikay 2002c, 141). Konštrukčne jednoduché opevnenie prvého druhu sa nachádzalo na pevnostnom útvare (asi zo záveru 10. stor.) v Bíni. Charakterizoval ho trojitý prstenec iba zemných valov, tvorený mohutnými násypmi zeminy bez zložitejšej vnútornej drevenej konštrukcie. Vonkajší obvod valov obkolesovala priekopa (Habovštiak 1966, 439-486).

Zložitejšie fortifikačné systémy - s palisádou vsadenou do vrchnej časti telesa - charakterizovala vnútorná roštová, prípadne komorová konštrukcia jadra drevo-zemného valu, alebo zložitejšia hradba škupinovej konštrukcie. Roštová konštrukcia je zložená z vrstiev horizontálne uložených brvien v závislosti od pozdĺžnej osi hradby buď priečne, alebo pozdĺžne. Pokiaľ bol vo vrstve jeden pozdĺžny trám a ostatné priečne, ide o rošt podkladaný (obr. 9: 7). Ak je počet brvien či už uložených pozdĺžne, alebo priečne rovnaký, ide o prekladaný rošt (obr. 9: 8a, c; Procházka 1990, 288).

Hradba s vnútornou drevenou komorovou konštrukciou je zložená z jedného, prípadne z viacerých radov zrubovo viazaných komôr - či už vzájomne prepojených, alebo nie. Sústava zrubových komôr mohla byť skrytá v telese zasypaného valu (obr. 9: 6), alebo odkrytá (obr. 9: 5) a odstupňovaná. Pokiaľ sa k tejto konštrukcii pridajú zvislé drevené steny, môžeme ju dať do súvisu s hradbou škupinovej konštrukcie (Procházka 1990, 288). Klasický príklad tohto druhu fortifikácie, s čelnou drevenou stenou, sa nachádzal v Bratislave v polohe Hrad (Štefanovičová 1975, 21-57).

Svojou stavebnou dispozíciou rôznorodá komorová konštrukcia, ktorá tvorila vnútornú výstuž

valu, sa nachádzala na opevnenom sídlisku v Po-bedime, kde bol dôkladnejšie preskúmaný fortifikačný systém (Bialeková 1978f, 149-177).

Fortifikačné systémy škupinovej konštrukcie (obr. 10: 1-8) sú charakteristické zvislou stenou (v prípade stupňovitých valov stenami) z dreva, kamenia, prípadne tehliel, ktoré držia vnútornú zemnú alebo drevo-zemnú výplň. Počet týchto stien je rôzny, ale najčastejšie bývajú dve. Navršený val, ktorý držia spomínané steny, spevňovala horizontálna drevená konštrukcia (vnútorná výstuž hradby). Túto drevenú výstuž tvoria priečne klieštiny, ktoré sú rozmiestnené v spoločných zvislých rovinách a pravidelných odstupoch, pričom sú v nálebovej situácii rozoznateľné ako komory, preto sa v tomto prípade hovorí o komorovej výstuži (obr. 10: 6c). Vnútornú výstuž škupinovej konštrukcie môžu tvoriť aj zrubové komory vstavané medzi samostatné steny, ktoré nahrádzajú vnútornú a čelnú stenu zrubov (Procházka 1990, 288, 289). Jadro škupinovej hradby bývalo najčastejšie spevnené roštovou konštrukciou - výstužou. Takýto rošt, pokiaľ škupinovú hradbu tvorila jedna kamenná stena - plenta, prípadne dve kamenné steny, býval s nimi väčšinou previazaný, čím hradba nadobudla väčšiu pevnosť a stabilitu (Procházka 1990, 288, 289).

Základným druhom opevnenia škupinovej konštrukcie je hradba s čelnou kamennou stenou (plentou) kladenou na sucho a zadnou drevenou stenou (Procházka 1990, 294; 1998, 363-369). Takýto spôsob budovania fortifikácie sa nachádzal na oboch hradiskách v Devínskej Novej Vsi (Nad lomom a Na pieskach). Vnútornú výstuž tu navršeného valu tvorila roštová konštrukcia na jednej strane previazaná s čelnou kamennou stenou a na druhej ústiaca do vnútornej drevenej steny. Na rohoch oboch hradísk sa pravdepodobne nachádzala komorová výstuž (Kraskovská 1962; 1966; Procházka 1998, 363-369). S analogickým druhom fortifikácie, ale iba s výstužou roštovej konštrukcie, sme sa stretli v Tlmačoch v polohe Hrádze (Habovštiak 1975, 98-112). Terminologickým problémom sa do určitej miery javí výraz plenta. Podľa niektorých bádateľov plenta znamená útlejšiu stenu - s hrúbkou do 1,5 m, vybudovanú z nasucho kladených kameňov z vonkajšej, čelnej strany valu. Pritom časté používanie tohto pojmu pre mohutnejšie čelné steny fortifikácií (široké viac ako 1,5 m) alebo pre vnútorné drevené steny hradby považujú za chybu (Čtverák et al. 2003, 374). Na Slovensku, Morave a v Čechách sa šírka stien pri fortifikáciách väčšiny hradísk pohybovala v rozmedzí od 0,4 do 1,5/2 m (Procházka 1990, 296). Slovenskí jazykovedci vysvetľujú výraz plenta v čiastočne inom význame ako je používaný v archeologickej terminológii. Buď považujú toto slovo za prenosnú stenu, závesnú plachtu a tkaninový

záves (Šaling/Ivanová-Šalingová/Maníková 1997, 940), alebo za provizórnu stenu (Kačala 1997, 463). Kvôli väčšej objektívnosti a nezrovnalosti v terminológii je vhodnejší všeobecnejší pojem stena fortifikácie - čelná alebo vnútorná, vybudovaná z nasucho kladeného kameňa, prípadne dreva.

Na území západného a stredného Slovenska sa stretávame aj s veľmi škrupinovej konštrukcie s dvoma kamennými stenami - vonkajšou (čelnou) a vnútornou (obr. 10: 7). Jadro valu, najčastejšie vyplnené hlinou, bolo vystužené roštovou drevenou konštrukciou, pričom rošty boli previazané s obojoma stenami. Hradisko s týmto druhom fortifikácie sa nachádzalo v Detve-Kalamárke (Šalkovský 1994a, 157-161). Najnovšie odokryté a prezentované opevnenia podobného druhu škrupinovej konštrukcie sú z Nitrianskeho hradu. Ide o val II, ktorý sa relatívne datuje do obdobia od druhej polovice 9. stor. do prvej polovice 11. stor. Stavebne a konštrukčne nadväzoval na starší a stabilnejší škrupinový val s dvoma kamennými nasucho kladenými stenami, pochádzajúci najneskôr z tretej štvrtiny 9. stor. (Bednár/Samuel 2001, 325-337, obr. 14; 16).

Vchod

Špecifickou súčasťou opevnení bol vchod, resp. brána do hradiska. Išlo o stavebne veľmi náročný úkon, lebo brána bola potenciálne najslabším článkom opevnenia. Rozpoznať bránu na niektorých lokalitách je kvôli nedostatočným archeologickým dokladom niekedy problematické. Brána ako architektonický komplex často obsahovala súčasne viaceré prvky rôznych typov vchodu, ktorých výstavba na území Slovenska má pôvod už v dobe bronzovej, resp. v období existencie púchovskej kultúry (Furmánek/Velíček/Vladár 1991, 188-191). Typ vchodu závisel od stavebnej dispozície celého opevnenia, prípadne od geografických daností polohy, kde sa uskutočnila výstavba hradiska. Jedným z typov je tzv. čelná brána, kde vchod prechádza fortifikáciou čelne (Lutovský 2001, 89,90). V tomto prípade sú krídla valu, resp. hradby, vysunuté pred opevnením. Podobným typom je tzv. kliešťová brána, kde je vchod vsunutý do vnútra plochy hradiska. Obe tieto brány (kliešťová aj čelná) majú viac-menej totožné stavebné varianty - brána so zastrešenou vstupnou chodbou, brána s predsunutým obranným krídlom, brána rozdvojená (baštou alebo stavbou príbuznej fortifikačno-strategickej dispozície), tunelovitá brána s pretiahnutými ramenami. Zaujímavú dispozíciu majú hradiská s tzv. polokliešťovou bránou, ktoré sa začali na opevnených sídliskách vyskytovať od neskorej doby bronzovej. Išlo tu o stavebnú situáciu, kedy jedno rameno valu priamo vyúsťovalo do brány a druhé bolo oblúko-

vito vtiahnuté do vnútra hradiska (Furmánek/Velíček/Vladár 1991, 191). Ďalším typom vchodov do hradiska boli brány s bočným vchodom. Vznikli stavebným pretiahnutím jedného ramena valovej fortifikácie pred druhú. Často sa pridalo aj čelné dlhé pomocné valové, resp. hradobné rameno (na spôsob špecifickej „bránovej“ bermy). Stavebnú dispozíciu včasnostredovekých brán na pravekých hradiskách v mnohých prípadoch ovplyvnil pôvodný starší typ.

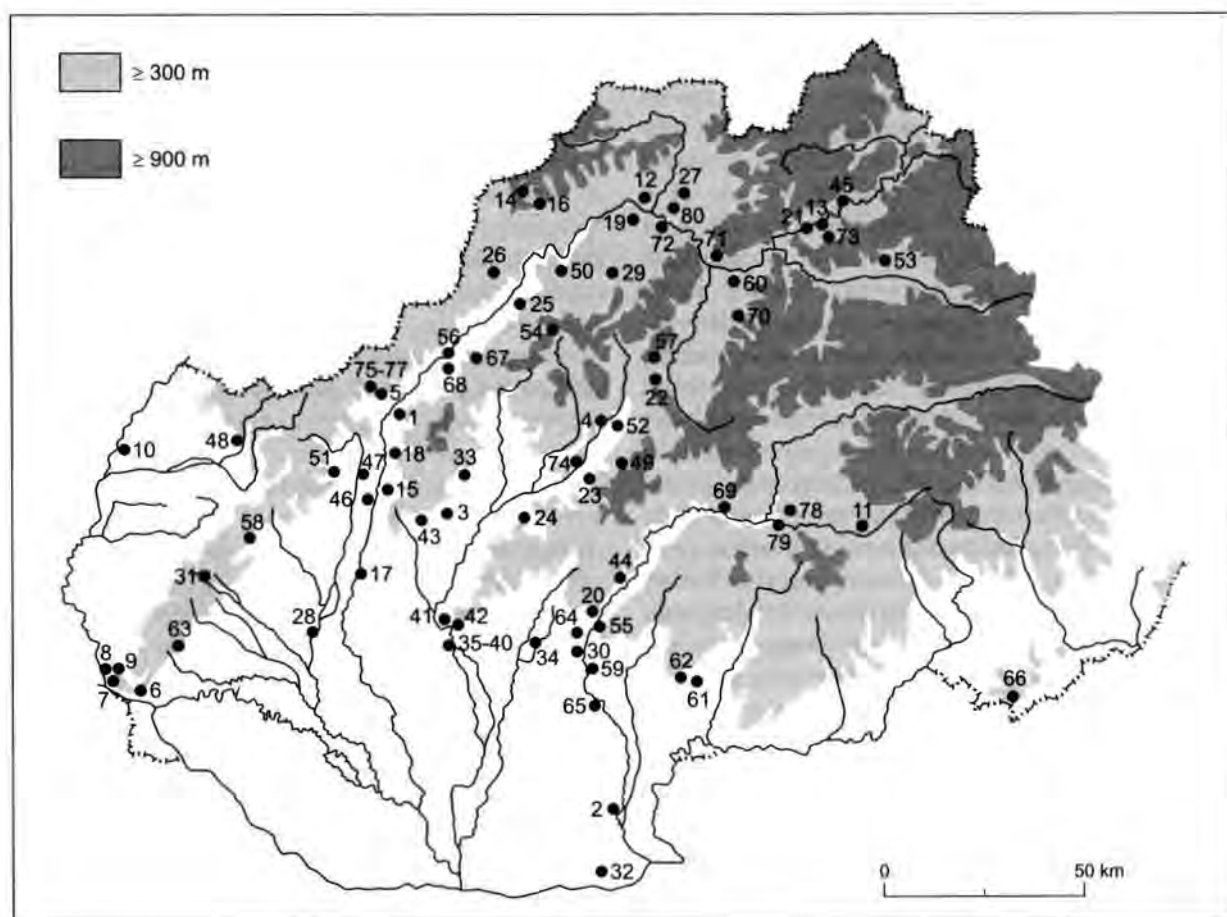
Šírka vchodov do hradiska bola rôzna. Pohybovala sa od 1,5-3 m až do 15-20 m (Lutovský 2001, 89, 90).

Rozloha

Na základe rozlohy opevnenej polohy môžeme včasnostredoveké hradiská od prelomu 8./9. stor. až po 10. stor. rozčleniť na tri základné kategórie. Do prvej skupiny sú zaradené hradiská dosahujúce plošnú výmeru do 3 ha. Patria sem dvorce (Ducové, Nitrianska Blatnica), lokálne centrá (opäť dvorec v Ducovom a Zvolen-Môťová-Priekopa) a strážne opevnené polohy (Beckov-Hrad, Devínska Nová Ves-Na pieskach, Devínska Nová Ves-Nad lomom, Detva-Kalamárka, Hronský Beňadik-Beňadická skala, Malé Kozmálovce-Grác, Mužla-Čenkov, Tlmače-Hrádze). Táto kategória rozlohou najmenších hradísk je vo včasnom stredoveku na základe archeologicky doložených lokalít na Slovensku najrozšírenejšia. Jej súčasťou sú aj veľmi malé opevnené sídliská, s rozlohou menšou ako 1 ha (napr. Detva, Zvolen-Môťová), ktoré buď plnili úlohu včasnofeudálneho sídla dvorcového typu, alebo plnili funkciu pevnostného útvaru v neskorších obdobiach, známeho pod pomenovaním hrádku, ktorý bol sídlom nižšej šľachty (Šalkovský 2002b, 129).

Ďalšiu kategóriu tvoria hradiská s rozlohou 3-10 ha. Patria sem aj tri rozpoznané centrálné hradiská sídliskových aglomerácií predmestského typu - Nitra-Hrad (8,5 ha), Bratislava-Hrad (5,5 ha) a Bratislava-Devín-Hrad (6,5 ha). Svojou rozlohou sa sem zaraďujú viaceré lokálne centrá (Pobedim-Hradištie a Podhradištie, Vyšný Kubín-Ostrá skala, Jasenov-Vyšehrad) a strážne polohy (napr. Nová Baňa-Zámčisko).

Poslednú kategóriu tvoria hradiská nad 10 ha, kam sú zaradené hradiská od lokálnych centrálnych po refugiálne. Ide o lokality využívajúce stavebné aktivity zo starších dejinných období (napr. Divinka), resp. o lokality, na ktorých zároveň často nie je archeologicky doložené dlhodobé pretrvávajúce slovanské osídlenie (napr. Zemianske Podhradie/Bošáca-Hradiská - pôvodne opevnené sídlisko lužickej kultúry; Velíček/Romsauer 1999, 225-251).

Obr. 11. Včasnostredoveké opevnené sídliská na území západného a stredného Slovenska v 8.-10. stor. Čísla sú zhodné s číslami uvedenými v Súpise lokalít.

Charakterizovať hradiská na základe plošných rozmerov je za súčasného stavu bádania včasnostredovekých opevnených sídlisk značne problematické. K dispozícii je veľké množstvo lokalít, na ktorých sa nerobili vykopávky, lokalít nedostatočne preskúmaných, prípadne takých, kde nie sú zistené plošné rozmery (viaceré potenciálne lokality). Pôvodom staršie opevnenia nie všade korešpondovali s plochou so slovanským osídlením a jeho prípadným, dostavaným fortifikačným príslušenstvom.

Členenie plochy hradiska

Pre hradiská je typické aj rozčlenenie ich opevnej plochy, či už náhodne - prírodnými útvarmi, alebo zámerne - prostredníctvom vybudovaných fortifikácií. Najčastejšie sa vyskytuje opevnené predhradie a centrálna časť opevneného sídliska, akropola. Akropola bola vďaka prírodným dispozíciám obvykle lokalizovaná na ploche s vyššou nadmorskou výškou, ale nie je to pravidlom. Niekedy sa

v tesnej nadväznosti na seba nachádzajú samostatne opevnené plochy. Napríklad v Nitre poloha Hrad dominuje opevnenému predhradiu v polohe Na vršku. V Pobedime sa stretávame s dvoma opevnenými časťami hradiska - Hradištia a Podhradištia. Iná situácia je na hradisku na Ostrej skale vo Vyšnom Kubíne, ktoré je je palisádovou ohradou rozdelené na tri nádvorja, každé s rozlohou približne 1,5-2 ha.

Doba trvania výstavby hradísk

Zistiť dobu trvania výstavby opevneného sídliska je rovnako problematické ako zistiť počet pracovníkov, ktorí sa na tomto náročnom stavebnom procese podieľali. Napriek tomu si túto situáciu môžeme čiastočne priblížiť prostredníctvom archeologického výskumu D. Bialekovej a výpočtov H. Albrechta na opevnenom sídlisku v Pobedime (Bialeková 1978f, 171). Na vybudovaní opevnenia v polohe Hradištia (4,1 ha) bolo potrebných 49 300 pracovných zmien. Ak sa počas jedného dňa pra-

covalo desať hodín, tak 190 ľudí tu bolo schopných vybudovať fortifikačný systém za 260 dní. Stavebne menej náročné opevnenie na prilahlej polohe Podhradišťa (3,9 ha) si preto pravdepodobne vyžiadalo kratšiu dobu na vybudovanie tamojšej fortifikácie. Na základe týchto zistení mohlo vybudovanie jednej časti opevneného sídliska v Pobedime podľa D. Bialekovej reálne trvať jeden rok. Obdobné časové údaje platia aj pre iné lokality v západoslovanskom územnom priestore (napr. Stará Kouřim - Šolle 1966, 208-210; Behren-Lübchin - Herrmann 1973, 116). Počet ľudí zúčastnených na budovaní opevnení v Pobedime sa pravdepodobne zhodoval s počtom ľudí nevyhnutných pri obrane opevneného sídliska. V Pobedime to bolo asi 260 ľudí, časť z nich tvorili obyvatelia hradiska, prevažne to však boli ľudia z okolitých osád (Bialeková 1978f, 172).

ZÁVER

Na území západného a stredného Slovenska je známych 80 polôh (obr. 11), ktoré podľa príslušnej literatúry sú opevnenými sídliskami a sú datované obdobím od prelomu 8./9. stor. do 10. stor. Do tohto počtu sú zaradené archeologicky doložené hradiská (bez špecifikácie alebo vyšpecifikované) a potenciálne hradiská, ktoré zatiaľ nie sú relevantne potvrdené. Na mnohých polohách neboli realizované systematické výskumy, z toho dôvodu bolo problematické datovanie danej lokality, analyzovanie jej hospodárskeho zázemia, jej funkčné zaradenie v kontexte včasnostredovekej spoločnosti a v neposlednom rade aj konkrétnejšia charakteristika fortifikačného systému.

Problémy podobného charakteru boli v oveľa menšej miere badateľné na tých polohách, kde sa vykonal rozsiahlejší archeologický výskum. Z hradiska kvality informácií predstavujú najvyššiu, prvú kategóriu. Ich včasnostredoveké stavebné dispozície sú archeologicky doložené, prostredníctvom čoho sa dajú charakterizovať aj ich bližšie špecifiká: Bojná (Valisko) - hradisko, Bratislava (Hrad) - hradisko, Detva (Kalamárka) - hradisko, Bratislava-Devín (Hrad) - hradisko, Bratislava-Devínska Nová Ves (Nad lomom a Na Pieskach) - hradisko, Divinka (Veľký Vrch) - hradisko, Ducové (Kostolec) - dvorec, Jasenovo (Vyšehrad) - hradisko, Mužla (Čenkov) - hradisko, Nitra (Hrad a Na vŕšku) - hradisko a predhradie, Nitrianska Blatnica (Jurko) - dvorec, Nová Baňa (Zámčisko) - hradisko, Pobedim (Hradišťa a Podhradišťa) - hradisko, Považská Bystrica (Dedovec) - sídlisko chránené drevenou ohradou, Prievidza (Štvrte/Hradec) - hradisko, Smolenice (Molpír) - hradisko, Svätý

Jur (Neštich) - hradisko, Trenčín (Hrad) - opevnené sídlisko dvorcového typu?, Vyšný Kubín (Ostrá skala) - hradisko, Zvolen (Môťová-Priekopa) - hradisko, potenciálne uvažujeme aj o špecifickejšom označení - útvar dvorcového typu. Mnohé z týchto vymenovaných lokalít boli osídlené aj v prechádzajúcich dejinných obdobiach, pričom došlo pri výstavbe včasnostredovekého hradiska k využitiu starších dispozícií, niekedy ale aj k výrazným stavebným druhotným úpravám.

Datovanie opevnených sídlisk bolo v mnohých prípadoch problematické aj na tých lokalitách, kde sa robili rozsiahlejšie archeologické výskumy. Tieto lokality patria do druhej kategórie. Existencia výstavby včasnostredovekých hradísk je tu doložená, ale bez výraznejšej chronologickej etapizácie. Kritériom časového zaradenia bol najmä keramický materiál, ktorý nie je dostatočne vypovedajúci. Ide najmä o polohy, ktoré sú často rámcovo datované do 9.-10. stor. Do tejto kategórie sú zaradené staršie opevnené sídliská s doloženými náznakmi stavebných úprav vo včasnom stredoveku. Napriek širšej rámcovitosti datovania predpokladáme, že hradiská druhej kategórie existovali aj v období Veľkej Moravy. Zaradujeme sem lokality: Biňa - hradisko, Bošáca (Srňanský háj) - hradisko, Hrádok (intravilán) - hradisko, Hronský Beňadik (Beňadická skala) - hradisko, Istebné (Hrádok) - hradisko, Majcichov (Valy) - hradisko, Malé Kozmálovce (Grác) - hradisko, Modra (Harmónia-Zámčisko) - hradisko, Nitra (Martinský vrch) - hradisko?, Nitra (Dražovce) - dvorec?, Piešťany (Prašík/osada u Fajnorov) - hradisko, Tlmače (Hrádze) - hradisko.

Medzi hradiská tretej kategórie patria tie polohy, ktoré v starších dejinných úsekoch plnili funkciu opevneného sídliska, ale zo včasnostredovekého obdobia nie je zatiaľ jednoznačne dokázaná prestavba, prípadne nie je doložený druhotný stavebný zásah do pôvodných fortifikácií. Z týchto lokalít sú však doložené výraznejšie stopy po osídlení. Zaradené sú sem aj tie polohy, ktorých prípadné včasnostredoveké fortifikačné dispozície boli rozrušené neskoršou stredovekou zástavbou, prípadne polohy nielen so staršou (napr. pravekou) stavebnou dispozíciou, ale aj s neskoršou stredovekou zástavbou (Beckov-Hrad). Do tejto kategórie hradísk patria lokality: Beckov-Hrad, Bojnica-Zámok, Brodské-Veľš, Kamenec pod Vtáčikom-Hrádok, Ladce-Tunežice-Hradište, Trenčianske Teplice-Čertova skala, Zemianske Podhradie-Martáková skala.

Problematickými zostávajú lokality, ktoré sú medzi opevnenými sídliskami 8.-10. stor. zaradené s výraznejšími pochybnosťami, sú teda len potenciálnymi včasnostredovekými hradiskami. Nie je vylúčené,

Obr. 12. Dolný Kubín-Velký Bysterec. Pohľad na polohu Trniny od Dolného Kubína.

Obr. 13. Vyšný Kubín, hradisko Ostrá skala. Pohľad na polohu z východu.

že ich archeologicky doložené včasnostredoveké dispozície sa prípadným výskumom potvrdia. Ďalšie lokality sú charakterizované prevažne ako včasnostredoveké výšinné polohy iba prostredníctvom zriedkavo zastúpeného nálezového materiálu. Pretože sa na nich často našli iba keramické črepy, uvažuje sa o nich ako o potenciálnych a nie o spoľahlivo včasnostredovekých hradiskách (Šalkovský 2002b, 123). Medzi nimi nájdeme aj také, o ktorých sa predpokladá, že ich Slovania osídlili iba sporadicky, v rámci krátkodobého druhotného obsadenia niekdajšej pravekej opevnenej polohy. Počas tohto pobytu sa nedokázal archeologicky výraznejší stavebný zásah a nezachovali sa ani stopy včasnostredovekého osídlenia. Do tejto štvrtej kategórie patria lokality: Dolná Maríková-Široká-Hrádok, Dolný Kubín-Velký Bysterec-Trniny, Hatné-Hrádky, Hlohovec - intravilán, Hričovské Podhradie-Mikovopec, Klátová Nová Ves-Šance-Cibajka, Lednica-Hrad, Lopušné Pažite-Lopušná-Hrádok, Malá Čierna-Dubica, Nemečky-Štolný; Nevidzany - breh potoka Širočina, Nitra-Hrnčiarovce-Žibrica, Nitra-Šibeničný vrch, Nitra-Zobor, Oravský Podzámok-Hrad, Piešťany-Kocurice-Dlhé pole, Podbranč-Podzámok-Majeričky-Starý hrad, Podhradie-Erdegovo, Prosiek-Hrádok (refúgium), Pružiná-Mesciská, Rybník-Krivín, Slovenské Pravno-Šiance, Starý Tekov-Hrádze, Sučany-Skala, Sudince, Sudovce, Tekovský Hrádok - neďaleko cintorína, Teplý Vrch-Hradište, Trnová Hora-Kľačany-Záhumenie, Turčianske Jaseno-Horné Jaseno-Hradište, Turčianske Kľačany-Hrádok, Zemianske Kostolany-Hradišťa, Zemianske Podhradie-Bašta, Zemianske Podhradie/Bošáca-Hradiská (sporadicky a krátkodobo osídlené refúgium), Zvolen-Lieskovec-Hrádok, Turie-Hrádek, Žilina-Zástranie-Straník. Na polohách tejto kategórie sa buď nevykonala relevantný archeologický výskum a povrchový prieskum nebol dostatočne in-

formatívny, alebo sa na nich realizoval výkop menšieho rozsahu, no nálezové situácie nie sú zatiaľ dostatočne vypovedajúce. Patria sem aj polohy, kde sa prípadne robil systematický archeologický výskum, ale v osídlení na lokalite dominovalo iné dejinné obdobie a slovanské sa tam výraznejšie a dlhodobejšie nepreukázalo. Takýto prípad je archeologicky rozpoznateľný na lokalite Zemianske Podhradie/Bošáca-Hradiská. Slovanský inventár je tam zastúpený vyslovene marginálne a v malom množstve (Veliačik/Romsauer 1999, 225-251). Z týchto dôvodov sú medzi lokalitami štvrtej kategórie aj tie opevnené sídliská, ktorých včasnostredoveké osídlenie bolo archeologicky zatiaľ preukázané na veľmi sporadickej, nesúvislej úrovni. Aj z toho dôvodu sa uvažuje, že plnili iba refugiálnu funkciu. Takáto situácia je archeologicky preukázaná napríklad na lokalite Skalka nad Váhom-Chochel. Ide o lokalitu archeologicky preskúmanú, na ktorej sa nachádzalo výšinné opevnené sídlisko z doby bronzovej, laténskej a rímskej. Uvažuje sa tu síce o výstavbe sakrálnej architektúry už v 9. stor., avšak vo včasnom stredoveku ide o súvislejšie neobývané, ale dobre brániteľnú polohu pripomínajúcu včasnostredoveké refugiálne hradisko (Hanuliak 1999, 309-328). Za ďalšie archeologicky doložené včasnostredoveké refúgiá, pochádzajúce zo staršieho obdobia, môžeme do určitej miery považovať aj Prosiek (Budinský-Krička 1965, 183, 184; Pieta 1972, 75, 76; 1995).

Na základe súčasného stavu bádania tak minimum dokázaných, ako aj prevažne a absolútne archeologicky nedoložených refúgií zatiaľ spájame s opevnenými sídliskami štvrtej kategórie. Patria tam aj dve potenciálne včasnostredoveké polohy oravského regiónu (Dolný Kubín-Velký Bysterec-Trniny a Oravský hrad). Získať podrobnejšie informácie o nich, teda aj odpoveď na otázku či ide

Obr. 14. Vyšný Kubín, hradisko Ostrá skala. Zvyšky v teréne rozpoznateľného valu chrániaceho akropolu.

Obr. 15. Vyšný Kubín, hradisko Ostrá skala. Pohľad z Tupej skaly.

o opevnené sídliská z obdobia 8.-10. stor., možno až prostredníctvom rozsiahlejšieho archeologického výskumu v budúcnosti.

Z predchádzajúcej kategorizácie do určitej miery vyplýva, že územie západného a stredného Slovenska bolo charakteristické relatívne hustým výskytom opevnených sídlisk. Táto skutočnosť mohla byť prejavom rozvinutejšej deľby práce, ktorá pri náročnej výstavbe opevnených sídlisk bola viac ako nevyhnutná. Na Orave sa v tom období podľa doterajšieho stavu výskumu mohli nachádzať štyri opevnené sídliská, bez ohľadu na ich funkčné zaradenie a jednoznačnú archeologickú potvrdenosť. Boli to hradiská vo Vyšnom Kubíne (Ostrá Skala), v Istebnom (Hrádok) a potenciálne hradiská v Dolnom Kubíne-Veľkom Bysterci (Trniny) a Oravskom Podzámku (Hrad). Tieto potvrdené či len predpokladané oravské hradiská dosahujú cca 5% z počtu 80 potenciálnych i archeologicky doložených opevnených sídlisk (pozri Súpis lokalít). Územie Oravy má rozlohu 1661 km² a územie Slovenska 49 035 km². Na základe týchto číselných údajov tvorí Orava viac ako 3% z územia Slovenska. Zo skúmanej oblasti v tejto štúdii (západné Slovensko 14 491 km², stredné Slovensko 17 986 km²) je to viac ako 5% z jej rozlohy. Tieto percentuálne údaje naznačujú relatívne vyrovnaný pomer medzi počtom potenciálnych aj archeologicky doložených oravských hradísk a rozsahom oravského územia v rámci západného a stredného Slovenska.

Údaj sa zhoduje s percentom, ktoré nám vyšlo (okolo 5%), keď sme do výpočtov zaradili lokality iba z troch kategórií archeologicky dokázaných hradísk. Na Orave sú archeologicky doložené iba lokality Ostrá skala nad Vyšným Kubínom a Istebné-Hrádok. Obe sú hradiská aj so včasnostredovekou stavebnou realizáciou fortifikácie (prvé dve kategórie).

Musíme si uvedomiť, že miestne hradiská sú situované v relatívne malom územnom priestore dolnej Oravy, ktorý je povodím rieky Oravy prepojený s vážskym riečnym údolím. To tiež naznačuje ich geografický súvis s ostatným územím severozápadného Slovenska. Hustotou výskytu hradísk dokonca územie dolnej Oravy na severozápadnom Slovensku vo viacerých prípadoch dominuje. Je to badateľné na Liptove, kde môžeme uvažovať len o jednej, pravdepodobne refugiálnej opevnenej polohe v Prosieku. Na Turci sa síce potenciálne nachádzajú tri opevnené sídliská, ale ich nálezový inventár a situácia nie je taká vypovedateľná ako napríklad na opevnenom sídlisku na Ostrej Skale vo Vyšnom Kubíne. Ide skôr o polohy (zatiaľ iba potenciálne, resp. archeologicky nedoložené) pravdepodobne refugiálneho charakteru (Sučany-Skala, Turčianske Jaseno-Jaseno-Hradište, Turčianske Kľačany-Hrádok). Všetky sú na základe keramického materiálu predbežne rámcovo datované do 9.-10. stor. (*Pramene II* 1992, 65, 67). Na juhu Turca sa tiež rozprestieralo hradisko Jasenovo-Vyšehrad, to však pravdepodobne viac inklinovalo k územiu Hornej Nitry a južného Turca ako k severozápadnej oblasti Slovenska. Na Kysuciach zatiaľ vieme iba o jednom potenciálnom refúgiu - Lopusné Pažite, ktoré však malo spádovú oblasť skôr do okolia Žiliny. Práve územná oblasť v okolí dnešnej Žiliny je čiastočne analogická s územím Oravy. Predpokladá sa, že sa tu nachádzajú tiež štyri lokality (vrátane potenciálnych), ale pravdepodobne z neskoršieho časového úseku: Žilina-Zástranie, Turie, Divinka, Hričovské Podhradie (*Pramene II* 1992, 187-199). To môže vypovedať o hypotetickom posune (po roku 833) centrálného priestoru na severozápadnom Slovensku z územia dolnej Oravy do žilinskej spádovej oblasti.

KATALÓG ORAVSKÝCH HRADÍSK

Dolný Kubín-Veľký Bysterec-Trniny
(Žilinský VÚC; okres Dolný Kubín)

Výšinná poloha pôvodne osídlená v eneolite, dobe la-ténskej a staršej dobe rímskej. Na základe niektorých nálezov sa predpokladá, že táto poloha bola využitá aj vo včasnom stredoveku. Najmä vďaka nálezom zlatých a strieborných mincí bola lokalita intenzívne prekopávaná už od prvej polovice 19. storočia mnohými amatérskymi bádateľmi, ako aj miestnymi obyvateľmi. Krátky zisťovací výskum pod vedením P. Čaploviča uskutočnilo Oravské múzeum v rokoch 1957 a 1958. Na tento výskum nadviazali ďalšie výskumné práce na lokalite, ktoré prebehli koncom sedemdesiatych rokov a v osemdesiatych rokoch 20. storočia.

Mestskou časťou centra dolnej Oravy, teda Dolného Kubína, je Veľký Bysterec (s nadmorskou výškou v strede 470 m, v chotári 465-650 m). Leží v juhozápadnej časti Oravskej vrchoviny (obr. 12). Lokalita sa rozprestiera severozápadne od centra mesta na výšinnnej polohe Trniny (*Pramene II* 1992, 18). O tom, či tu bolo slovanské opevnené sídlisko, môžeme zatiaľ uvažovať iba v teoretickej rovine. Usudzuje sa o tom na základe dvoch starších nálezov (známych ešte v predminulom storočí) z Trnín, a to trojdielných kovaní karolínskeho typu (*Čaplovič*, P. 1987, 215, 216). Z lokality pochádzajú aj ďalšie nálezy (železný nožík, resp. britva) datované do obdobia včasného stredoveku (*Čaplovič*, P. 1983, 325; *Tirpák* 1986, 222). Spomenuté nálezy však nemusia byť jednoznačným dôkazom existencie opevnenej polohy, datovanej v jej počiatkoch už do záveru 8. stor. Aj keď treba dodať, že po našej obhliadke lokality sa nevyklúčujú ani včasnostredoveké stavebné zásahy do opevnenia, pôvodne pochádzajúceho z obdobia púchovskej kultúry. Podobný názor mal aj P. Čaplovič (1987, 216).

Literatúra: *Čaplovič*, P. 1960a, 183-216; 1960b, 337-361; 1983, 325, 326; 1987, 215-219; *Eisner* 1933b, 254; *Kubinyi* 1891; 1898; *Tirpák* 1986, 221-223; *Pieta/Kolníková* 1986, 383-408; *Pramene II* 1992, 18; *Turčan* 1994.

Istebné-Hrádok

(Žilinský VÚC; okres Dolný Kubín)

Lokalitu Hrádok v Istebnom tvorí prirodzene chránený ostrov nad riekou Orava, ktorý bol osídlený už v praveku. V dobe halštatskej sa tu rozprestieralo opevnené sídlisko. Vo včasnom stredoveku bola plocha Hrádku opäť osídlená. Hrádok výrazne utrpel stavbou železnice v roku 1898, kedy bola nenávratne zničená veľká časť plochy hradiska. Na nepoškodených miestach lokality prebehli koncom päťdesiatych a v druhej polovici šesťdesiatych rokov 20. storočia výskumné práce pod vedením P. Čaploviča.

Dolnooravská obec Istebné (s nadmorskou výškou v strede 500 m, v chotári 455-1224 m) leží na styku výbežkov Malej Fatry a Oravskej vrchoviny (*Pramene II* 1992, 18, 19). Výšinná poloha Hrádok, kde sa získali najmä keramické nálezy z 8.-9. a 10.-12. stor., je lokalizovaná južne od obce. Slovanské obyvateľstvo tu využilo pred-

chádzajúce halštatské hradisko. Na deštrukcii staršieho halštatského valu osadili vo včasnom stredoveku slovanskú palisádu (*Čaplovič*, P. 1987, 216).

Literatúra: *Čaplovič*, P. 1957, 777-783; 1983, 326; 1987, 216; *Pramene II* 1992, 18, 19.

Oravský Podzámok-Hrad

(Žilinský VÚC; okres Dolný Kubín)

Dominantný prírodný útvar, na ktorom od 13. stor. stojí Oravský hrad, bol spolu so svojim blízkym okolím osídlený už v praveku. Z jeho okolia pochádzajú nálezy z doby halštatskej a z obdobia púchovskej kultúry. Vo včasnom stredoveku sa na tejto polohe pravdepodobne nachádzalo výšinné sídlisko.

Obec Oravský Podzámok (s nadmorskou výškou v strede 520 m, v chotári 495-1224 m) sa rozprestiera severne od Dolného Kubína v Oravskej vrchovine a zároveň na južných svahoch Oravskej Magury. Sídlisko z 9. stor. je lokalizované na ploche (výšinná poloha), kde v súčasnosti stojí pôvodom stredoveký hrad. Na hlavnom nádvorí sa objavili po polovici 20. storočia pri generálnej rekonštrukcii hradu zlomky slovanskej keramiky, s najväčšou pravdepodobnosťou z 9. stor. Do toho istého časového horizontu môžu patriť aj železné zliatky nájdené tiež pri renovácii na hlavnom nádvorí (*Čaplovič*, P. 1987, 216, 217). Pri tejto výšinnnej polohe môžeme uvažovať o opevnenom sídlisku i zo včasnostredovekého obdobia z dôvodu jej výhodných, strategických prírodných dispozícií.

Literatúra: *Čaplovič*, P. 1958, 81-87; 1967; 1987, 216, 217; *Petrovský-Síchman* 1964, 87; *Pramene II* 1992, 20.

Vyšný Kubín-Ostrá Skala

(Žilinský VÚC; okres Dolný Kubín)

Jedna z najviac preskúmaných lokalít Oravy - Ostrá skala nad Vyšným Kubínom - bola osídlená od eneolitu. Výhodná poloha ju predurčila na vybudovanie pravekého opevneného sídliska. Po stavebných úpravách bola táto poloha druhotne využitá vo včasnom stredoveku. Ostrá skala bola s prestávkami archeologicky skúmaná od počiatkov šesťdesiatych rokov až do konca sedemdesiatych rokov 20. stor. O jej poznanie sa najviac zaslúžil P. Čaplovič, ako aj poľskí archeológovia (A. Žák, J. Nižnik, A. Rowinska) z múzea v Krakove v rámci Karpat-skej expedície v roku 1964 a ďalší bádatelia. Obec Vyšný Kubín (s nadmorskou výškou v strede 525 m, v chotári 490-1612 m) sa nachádza juhovýchodne od Dolného Kubína na severozápadnom svahu Chočských vrchov v doline potoka Leštiny. Poloha Ostrá skala (812 m n. m.) je lokalizovaná na skalnatom útvare severne od obce (obr. 12-14). Vo včasnostredovekom období mala ťažisko osídlenia v dvoch horizontoch. Z prelomu 8. a 9. stor. pochádza kultúrna vrstva, zahŕbené obydlie s pecou a ďalšie sídliskové objekty s ohniskami. Z nálezov treba spomenúť tri ostrohy, kosy, kovania vedierok, nože, sekery, britvy a zbrane (*Čaplovič*, P. 1987, 217-219). Z mladšieho obdobia, časovo zaradeného do 10. stor. až na prelom 12./13. stor., boli v pôdoryse rozpoznané príbytky so zrubovou konštrukciou (zuhoľnatené zvyšky dreve-

ných trámov; *Pramene II* 1992, 22). Opevnené sídlisko pravdepodobne v prvom časovom horizonte plnilo centrálnu správnu funkciu v regióne. Na základe dlhodobého prebiehajúceho prehodnocovania nálezovej situácie (železné predmety - zbrane, výstroj koňa) je už preukázaná kontinuita osídlenia od druhej polovice 9. stor. až do 10. stor. Išlo o obdobie medzi oboma najdôležitejšími medzníkmi včasnostredovekého využitia tejto lokality. Nedosahuje však takú intenzitu ako v oboch dominantných časových úsekoch.

Slovanský opevňovací systém v závere 8. stor. a v 9. stor. využil zvyšky fortifikácií z predchádzajúcich

období. Rovnako sa nadviazalo na staršiu úpravu vnútorného priestoru hradiska, keď sa palisádovou ohradou rozdelilo opevnené sídlisko na tri nádvorja s rozlohou približne 1,5-2 ha (*Čaplovič, P.* 1987, 218). Val, v pôdoryse majúci tvar nesymetrickej podkovy, chránil najvyššiu sídliskovú plochu s rozlohou 2500 m². Val má svoj pôvod v dobe laténskej, pričom Slovania ho navršili a vsadili doň drevenú ohradu (*Čaplovič, P.* 1987, 219).

Literatúra: *Čajka* 2000, 107-116; *Čaplovič, P.* 1976; 1977, 75-78; 1978, 73; 1983, 333, 334; 1987, 217-239; *Pramene II* 1992, 22.

SÚPIS LOKALÍT NA ÚZEMÍ ZÁPADNÉHO A STREDNÉHO SLOVENSKA

(Poznámka: Nejednoznačne datované a tzv. potenciálne hradiská sú označené otáznikom.)

1. Beckov-Hrad (Trenčiansky VÚC; *Kodoňová/Tóthová* 1995).
2. Bíňa - intravilán (Nitriansky VÚC; *Habovštiak* 1966, 439-489; 1978a).
3. Bojná-Valisko (Nitriansky VÚC; *Bialeková* 1978a; *Pramene I/2* 1989, 321).
4. Bojnica-Zámok (Trenčiansky VÚC; *Pramene II* 1992, 100).
5. Bošáca-Srňanský háj (Trenčiansky VÚC; *Pramene I/2* 1989, 381; *Stašíšková-Štukovská* 1984, 200, *Veláčik* 1997, 37).
6. Bratislava-Hrad (Bratislavský VÚC; *Štefanovičová* 1975; 1993).
7. Bratislava-Devín-Hrad (Bratislavský VÚC; *Plachá/Hlavicová/Keller* 1990).
8. Bratislava-Devínska Nová Ves-Nad lomom (Bratislavský VÚC; *Kraskovská* 1966).
9. Bratislava-Devínska Nová Ves-Na pieskach (Bratislavský VÚC; *Kraskovská* 1962).
10. Brodské-Veľeš (Trnavský VÚC; *Pramene I/2* 1989, 292, 293).
11. Detva-Kalamárka (Banskobystrický VÚC; *Šalkovský* 1994a, 155-185; 1994b).
12. Divinka-Veľký vrch (Žilinský VÚC; *Moravčík* 1978; *Pramene II* 1992, 187).
13. Dolný Kubín-Velký Bysterec-Trniny (?; *Žilinský VÚC; Čaplovič, P.* 1987, 217-219).
14. Dolná Mariková (?; *Trenčiansky VÚC; Moravčík* 2002, 9).
15. Ducové-Kostolec (Trnavský VÚC; *Ruttikay* 1971, 29-48; 1972, 130-139; 1973a, 43-68; 1973b, 94-103; 1976; 1978a; 1978b; 1985a, 141-185; 1985b, 5-25; 1989, 57-107; 1991, 89-103; 1994, 70-83; 1998, 405-418; 2002c, 135-147).
16. Hatné-Hrádky (?; *Trenčiansky VÚC; Moravčík* 2002, 7-25).
17. Hlohovec - kaštieľ (?; *Trnavský VÚC; Pramene I/2* 1989, 438, 439).
18. Hrádok - intravilán (Trenčiansky VÚC; *Bialeková* 1978d; *Pramene I/2* 1989, 388-390).
19. Hričovské Podhradie-Mikov kopec (?; *Žilinský VÚC; Pramene II* 1992, 189).
20. Hronský Beňadik-Beňadická skala (Banskobystrický VÚC; *Habovštiak/Holčík* 1975; 1979, 73-93).
21. Istebné-Hrádok (Žilinský VÚC; *Čaplovič, P.* 1987, 216).
22. Jasenovo-Vyšehrad (Žilinský VÚC; *Remiašová* 1975; 1978a; 1978b; 1980a; 1980b, 13-30; 1998, 73-83).
23. Kamenec pod Vtáčnikom-Hrádok (Trenčiansky VÚC; *Remiašová* 1986, 72).
24. Klátová Nová Ves-Šance (?; *Trenčiansky VÚC; Pramene I/2* 1989, 331).
25. Ladce-Tunežice-Hradište (Trenčiansky VÚC; *Petrovský-Šichman* 1964; *Pramene II* 1992, 81, 82).
26. Lednica-Hrad (?; *Trenčiansky VÚC; Pramene II* 1992, 81, 82; *Petrovský-Šichman* 1964).
27. Lopušné Pažite-Lopušná-Hrádok (?; *Žilinský VÚC; Šedo* 1981, 281; 1987).
28. Majcichov-Valy (Trnavský VÚC; *Chropovský* 1978a; *Pramene I/2* 1989, 445).
29. Malá Čierna-Dubica (?; *Žilinský VÚC; Pramene II* 1992, 192).
30. Malé Kozmálovce-Grác (Nitriansky VÚC; *Habovštiak* 1974; 1978c; *Pramene I/1* 1989, 157, 158).
31. Modra-Harmónia-Zámčisko (Bratislavský VÚC; *Farkaš* 2001, 135-168).
32. Mužla-Čenkov (Nitriansky VÚC; *Hanuliak/Kuzma/Šalkovský* 1993).
33. Nemečky-Štolny (?; *Nitriansky VÚC; Pramene I/2* 1989, 347).
34. Nevidzany - ľavý breh potoka Širočina (?; *Nitriansky VÚC; Batora* 1983, 36; *Pramene I/1* 1989, 195).
35. Nitra-Hrad (Nitriansky VÚC; *Bednár* 1994; 1995; 1997a; 1997b; 1998a; 1998b; 1998c; 2002, 88-97; *Bednár/Samuel* 2001; 2002b).
36. Nitra-Lupka (Nitriansky VÚC; *Chropovský* 1962; *Pramene I/1* 1989, 201).
37. Nitra-Martinský Vrch (Nitriansky VÚC; *Chropovský* 1972, 177-179; 1978b, 136).
38. Nitra-Na vršku (Nitriansky VÚC; *Bednár* 2002, 88-97; *Chropovský* 1972, 176, 177; 1978b, 135, 136).
39. Nitra-Šibeničný vrch (?; *Nitriansky VÚC; Pramene I/1* 1989, 196).
40. Nitra-Zobor (?; *Nitriansky VÚC; Chropovský* 1978b, 135, 136; *Ruttikay* 1999b, 309).
41. Nitra-Dražovce (Nitriansky VÚC; *Kraskovská* 1961; *Pramene I/1* 1989, 212, 213).
42. Nitra-Hrnciarovce-Žibrica (?; *Nitriansky VÚC; Janšák* 1929, 12-16; *Pramene I/1* 1989, 214, 215).

43. Nitrianska Blatnica - ostroh s kostolom a poloha Púst (Nitriansky VÚC; Ruttkay 1975b, 97-100; 1977; 1978b; 1978c; 1980a; 1980b; 1981; 1998, 405-418; 2002c, 135-147).
44. Nová Baňa-Zámčisko (Banskobystrický VÚC; Dekan 1948-1949, 76; Kliský 1976).
45. Oravský Podzámok-Hrad (?; Žilinský VÚC; Pramene II 1992, 17-22; Petrovský-Šichman 1964, 87).
46. Piešťany-Kocurice-Dlhé pole (?; Trnavský VÚC; Pramene I/2 1989, 451; Studeníková 1980).
47. Pobedim-Hradišťa a Podhradišťa (Trenčiansky VÚC; Bialeková 1978e; 1978f, 149-177; 1980b, 218, 219; 1996, 141-148; 1998).
48. Podbranč-Podzámok-Majeričky-Starý hrad (Trnavský VÚC; Dekan 1948-1949; Pramene I/2 1989, 307).
49. Podhradie-Erdegovo (?; Trenčiansky VÚC; Pramene II 1992, 113, 114).
50. Považská Bystrica-Dedovec (Trenčiansky VÚC; Petrovský-Šichman 1964, 66; Pramene II 1992, 84-86).
51. Prašník/osada u Fajnorov-Hrádok (Trnavský VÚC; Novák 1975; 1976, 165; 1977; 1980a; 1980b).
52. Prievidza-Štvrť/Hradec-Hradisko (Trenčiansky VÚC; Bialeková 1978c; Bialeková/Pieta 1964, 447-466).
53. Prosiek-Hrádok (?; Žilinský VÚC; Budinský-Krička 1965, 183, 184; Pieta 1972, 75, 76; 1995).
54. Pružinná-Mesciská (?; Trenčiansky VÚC; Moravčík 2000, 132).
55. Rybník-Krivín (?; Nitriansky VÚC; Janšák 1929; Pramene I/1 1989, 163, 164; Šalkovský 2002b, 125).
56. Skalka nad Váhom-Skala-Chochel (Trenčiansky VÚC; Hanuliak 1997a; 1997b; 1998; 1999).
57. Slovenské Pravno-Šianec (?; Žilinský VÚC; Petrovský-Šichman 1964, 82; Pramene II 1992, 64).
58. Smolenice-Molpír (Trnavský VÚC; Turčan 1994, 75-81; 1995, 77-82).
59. Starý Tekov-Hrádze (?; Nitriansky VÚC; Bednár/Fottová 2001, 36, 37; Habovštiak 1978d, 193, 194).
60. Sučany (?; Žilinský VÚC; Petrovský-Šichman 1964; Pramene II 1992, 65).
61. Sudince (?; Banskobystrický VÚC; Pramene II 1992, 170).
62. Súdivce (?; Banskobystrický VÚC; Pramene II 1992, 170).
63. Svätý Jur-Neštich (Bratislavský VÚC; Kraskovská 1963).
64. Tlmače-Hrádze (Nitriansky VÚC; Habovštiak 1975, 97-116).
65. Tekovský Hrádok (?; Nitriansky VÚC; Pramene I/1 1989, 170).
66. Teplý Vrch-Hradište (?; Banskobystrický VÚC; Pramene II 1992, 134).
67. Trenčianske Teplice-Čertova skala (Trenčiansky VÚC; Pieta 2000, 129-149; Pramene I/2 1989, 411).
68. Trenčín-Hrad (Trenčiansky VÚC; Pramene I/2 1989, 413, 414; Nešporová 1978; 1993).
69. Trnava Hora-Klačany-Záhumié (?; Banskobystrický VÚC; Pramene II 1992, 183).
70. Turčianske Jaseno-Horné Jaseno-Hradište (?; Žilinský VÚC; Janšák 1930; Pramene II 1992, 67).
71. Turčianske Kľačany-Hrádok (?; Žilinský VÚC; Petrovský-Šichman 1964; Pramene II 1992, 67).
72. Turie-Hrádek (?; Žilinský VÚC; Pramene II 1992, 199; Šedo 1976, 200).
73. Vyšný Kubín-Ostrá Skala (Žilinský VÚC; Čaplovič, P. 1987, 217-242).
74. Zemianske Kostolany-Hradišťa (?; Trenčiansky VÚC; Pramene II 1992, 118).
75. Zemianske Podhradie-Bašta (?; Trenčiansky VÚC; Ruttkay 1975c, 192).
76. Zemianske Podhradie/Bošáca-Hradiská (?; Trenčiansky VÚC; Staščíková-Štukovská 1984, 200; Veličák/Romsauer 1994, 231, 232; 1999, 227, 247).
77. Zemianske Podhradie-Martáková skala (Trenčiansky VÚC; Dekan 1948-1949, 82; Eisner 1921, 21; Kolník 1999; Pramene I/2 1989, 282, 283; Ruttkay 1975c, 192).
78. Zvolen-Lieskovec-Hrádok (?; Banskobystrický VÚC; Pramene II 1992, 174).
79. Zvolen-Môľová-Priekopa (Banskobystrický VÚC; Eisner 1947; Mácelová 1991; 1992; 1998, 399-404).
80. Žilina-Zástranie-Straník (?; Žilinský VÚC; Petrovský-Šichman 1964; Pramene II 1992, 199).

LITERATÚRA

- Avenarius/Ševčíková 1999 - A. Avenarius/Z. Ševčíková (Ed.): Slovensko a európsky juhovýchod. Medzikultúrne vzťahy a kontexty (Zborník k životnému jubileu Tatiany Štefanovičovej). Bratislava 1999.
- Bátora 1983 - J. Bátora: Nové archeologické lokality a nálezy z Požitia, Ponitria a Pohronia. AVANS 1982, 1983, 36, 37.
- Bednár 1994 - P. Bednár: Die Nitraer Burg im 9.-12. Jahrhundert. In: Frühmittelalterliche Burgen Mitteleuropas bis zum Ende des 12. Jahrhunderts. 4. Castrum Bene-Konferenz, 10.-13. Oktober 1994. Visegrád 1994, 18, 19.
- Bednár 1995 - P. Bednár: Zisťovací výskum na južnom nádvorí Nitrianskeho hradu. AVANS 1993, 1995, 31-33.
- Bednár 1997a - P. Bednár: Nitriansky hrad v 9. stor. a jeho význam v sídliskovej štruktúre veľkomoravskej Nitry. In: R. Marsina/A. Ruttkay (Zost.): Svätopluk 894-1994. Nitra 1997, 19-32.
- Bednár 1997b - P. Bednár: Výskum západného opevnenia hradného kopca v Nitre. AVANS 1995, 1997, 29-31.
- Bednár 1998a - P. Bednár: Archeologický výskum na nádvorí paláca Nitrianskeho hradu. AVANS 1996, 1998, 28-31.
- Bednár 1998b - P. Bednár: Die Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg im 9.-12. Jahrhundert. In: Henning/Ruttkay 1998, 371-382.
- Bednár 1998c - P. Bednár: Hradiská. In: Fusek/Zemene 1998, 97.
- Bednár 2001 - P. Bednár: Sídlisková štruktúra Nitry v 9. storočí. In: Měřínský/Galuška/Kouřil 2001, 29-39.
- Bednár 2002 - P. Bednár: Nitra v 9. storočí (K problematike lokalizácie kniežacieho sídla a Pribinovho kostola). In: R. Marsina (Ed.): Nitra v slovenských dejinách. Nitra 2002, 88-98.
- Bednár/Fottová 2001 - P. Bednár/E. Fottová: Výskum v Starom Tekove. AVANS 2000, 2001, 36-38.

- Bednár/Fusek 1998 - P. Bednár/G. Fusek: Kontinuita slovanského osídlenia. In: *Fusek/Zemene* 1998, 109-111.
- Bednár/Samuel 2001 - P. Bednár/M. Samuel: Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg im 11. Jahrhundert. *Slov. Arch.* 49, 2001, 301-345.
- Bednár/Samuel 2002a - P. Bednár/M. Samuel: Najstaršia stredoveká sakrálna architektúra v Nitre vo svetle archeologických výskumov. In: *Cirkevné pamiatky - pramene kultúry a vzdelanosti. Prednášky z odborného kolokvia. Nitra 7. septembra 2002. Nitra 2002*, 60-77.
- Bednár/Samuel 2002b - P. Bednár/M. Samuel: Nitriansky hrad na prelome tisícročí. In: *Ruttikay/Ruttikay/Šalkovský* 2002, 149-157.
- Beňko 1996 - J. Beňko: Starý Turiec. Martin 1996.
- Bialeková 1977 - D. Bialeková: Sporen von Slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung). *Slov. Arch.* 25, 1977, 103-160.
- Bialeková 1978a - D. Bialeková: Bojná, okres Topoľčany. In: *Významné* 1978, 29.
- Bialeková 1978b - D. Bialeková: Bojnica, okres Prievidza. In: *Významné* 1978, 29-31.
- Bialeková 1978c - D. Bialeková: Hradec, okres Prievidza. In: *Významné* 1978, 83, 84.
- Bialeková 1978d - D. Bialeková: Hrádok, okres Trenčín. In: *Významné* 1978, 84.
- Bialeková 1978e - D. Bialeková: Pobedim, okres Trenčín. In: *Významné* 1978, 159-167.
- Bialeková 1978f - D. Bialeková: Výskum a rekonštrukcia fortifikácie na slovanskom hradisku v Pobedime. *Slov. Arch.* 26, 1978, 149-177.
- Bialeková 1980a - D. Bialeková: Odras franských vplyvov v kultúre Slovanov (K otázke datovania blatnicko-mikulčického horizontu). In: *IV. Medzinárodný kongres slovanskej archeológie. Sofia 15.-22. septembra 1980. Zborník referátov ČSSR. Nitra 1980*, 28-35.
- Bialeková 1980b - D. Bialeková: Návrh chronológie praveku a včasnej doby dejinnej na Slovensku. *Slovanské obdobie. Slov. Arch.* 28, 1980, 213-228.
- Bialeková 1990 - D. Bialeková: Slovanské sídliská v Bojniciach. *Štud. Zvesti AU SAV* 26, 1990, 115-127.
- Bialeková 1996 - D. Bialeková: Der slawische Burgwall von Pobedim (Ein Beitrag zur Lösung chronologischer und gesellschaftlich-historischer Fragen). In: *Staňa/Poláček* 1996, 141-148.
- Bialeková 1997 - D. Bialeková: Das Gebiet der Slowakei vom Zusammenbruch des awarischen Kaganats bis zur Entstehung Grossmährens. In: *Central Europe in 8th-10th Centuries. Mitteleuropa im 8.-10. Jahrhundert. Bratislava 1997*, 31-39.
- Bialeková 1998 - D. Bialeková: Zur Bautechnik der Befestigungsmauer des Burgwalls in Pobedim, Bez. Trenčín. In: *Hennig/Ruttikay* 1998, 383-390.
- Bialeková/Pieta 1964 - D. Bialeková/K. Pieta: Zisťovací výskum v Hradci, okr. Prievidza. *Slov. Arch.* 12, 1964, 447-466.
- Bláha 2001 - J. Bláha: Archeologické poznatky k vývoji a významu Olomouce v období Velkomoravské říše. In: *Měřínský/Galuška/Kouřil* 2001, 41-68.
- Bubeník 1999 - J. Bubeník: Poznámky o nejstarších hradištích raného středověku v Čechách. *Arch. Rozhledy* 51, 1999, 631-648.
- Bubeník 2001 - J. Bubeník: K topografii, vývoji a strukturám staršího raně středověkého (6.-9. stol.) osídlení Pošumbeří. *Arch. Rozhledy* 53, 2001, 256-278.
- Budínský-Kříčka 1965 - V. Budínský-Kříčka: Zpráva o predběžnom archeologickom prieskume v Liptove v roku 1963. *Štud. Zvesti AU SAV* 15, 1965, 177-278.
- Čajka 2000 - M. Čajka: Zbrane z Ostrej skaly nad Vyšným Kubínom. (Typologický a chronologický rozbor.) *Zbor. Oravského múz.* 17, 2000, 107-116.
- Čaplovič, D. 1998 - D. Čaplovič: Včasnostredoveké osídlenie Slovenska. Bratislava 1998.
- Čaplovič, D. 1999 - D. Čaplovič: Nové poznatky o vývoji včasnostredovekého osídlenia severného a stredného Slovenska. In: *Avenarius/Ševčíková* 1999, 328-363.
- Čaplovič, P. 1957 - P. Čaplovič: Výskum na Hrádku pri Istebnom. *Arch. Rozhledy* 9, 1957, 777-783.
- Čaplovič, P. 1958 - P. Čaplovič: Oravský zámok vo svetle novších výskumov. *Pam. a Múz.* 7/2, 1958, 81-87.
- Čaplovič, P. 1960a - P. Čaplovič: Púchovské sídlisko Trniny nad Veľkým Bystercom. *Slov. Arch.* 8, 1960, 183-216.
- Čaplovič, P. 1960b - P. Čaplovič: Púchovské sídlisko Trniny nad Veľkým Bystercom. *Arch. Rozhledy* 12, 1960, 337-361.
- Čaplovič, P. 1967 - P. Čaplovič: Oravský zámok. Banská Bystrica 1967.
- Čaplovič, P. 1976 - P. Čaplovič: Sídlisko z doby rímskej a slovanskej na Ostrej skale nad Vyšným Kubínom. *AVANS* 1975, 1976, 78-82.
- Čaplovič, P. 1977 - P. Čaplovič: Ostrá skala nad Vyšným Kubínom. (Púchovské a slovanské sídlisko.) *Vlast. Čas.* 26/2, 1977, 75-78.
- Čaplovič, P. 1978 - P. Čaplovič: Osídlenie Ostrej skaly nad Vyšným Kubínom. *AVANS* 1977, 1978, 72-73.
- Čaplovič, P. 1983 - P. Čaplovič: Archeologické výskumy na Orave za posledných 30 rokov. *Štud. Zvesti AU SAV* 20, 1983, 319-336.
- Čaplovič, P. 1987 - P. Čaplovič: Orava v praveku, vo včasnej dobe dejinnej a na začiatku stredoveku. Martin 1987.
- Čtverák et al. 2003 - V. Čtverák/M. Lutovský/M. Slabina/L. Smejtek: Encyklopedie hradišť v Čechách. Praha 2003.
- Dekan 1948-1949 - J. Dekan: K problémom slovanského osídlenia na Slovensku. *Hist. Slovaca* 6-7, 1948-1949, 55-82.
- Dekan 1979 - J. Dekan: Velká Morava. Doba a umenie. Bratislava 1979.
- Dostál 1988 - B. Dostál: Velmožské dvorce ve struktuře velkomoravského státu. *Slov. Arch.* 36, 1988, 283-290.
- Dušek 1979 - S. Dušek: Velkomoravské pohrebisko v Smoleniciach. *Slov. Arch.* 27, 1979, 365-374.
- Dušek 1984 - S. Dušek: Ostroha s háčikom zo Smoleníc. In: *Zborník prác Ľudmily Kraskovskej. Bratislava 1984*, 159-162.
- Eisner 1921 - J. Eisner: Zbierka pamiatok pravekých a pamiatok na počiatku doby dejinnej v múzeu v Turčianskom Sv. Martine. *Čas. MSS* 18, 1921, 1-21.
- Eisner 1928 - J. Eisner: Prehistorický výskum na Slovensku a v Podkarpatské Rusi roku 1927. *Sbor. MSS* 22, 1928, 26-40.
- Eisner 1929 - J. Eisner: Prehistorický výskum na Slovensku a v Podkarpatské Rusi roku 1928. *Sbor. MSS* 23, 1929, 111-125.
- Eisner 1933a - J. Eisner: Pamiatky z doby veľkomoravskej na Slovensku. In: *Nitra - dejiny a umenie nitrianskeho zámku. Trnava 1933*, 45-57.
- Eisner 1933b - J. Eisner: Slovensko v pravěku. Bratislava 1933.
- Eisner 1947 - J. Eisner: Slovensko v dobe kultúry hradištnej. In: *Slovanské dejiny. I. Bratislava 1947*, 120-158.
- Farkaš 2000 - Z. Farkaš: Zisťovací výskum v Modre. *AVANS* 1999, 2000, 31, 32.
- Farkaš 2001 - Z. Farkaš: Zisťovací výskum v Modre, poloha Zámčisko. *Zbor. SNM. Arch.* 95, 2001, 135-168.
- Fiala/Habovštiak/Štefanovičová 1975 - A. Fiala/A. Habovštiak/T. Štefanovičová: Opevnené sídliská z 10.-13. storočia na Slovensku. *Arch. Rozhledy* 27, 429-446.

- Furmánek / Veliačik / Vladár 1991 - V. Furmánek / L. Veliačik / J. Vladár: Slovensko v dobe bronzovej. Bratislava 1991.
- Fusek 1994 - G. Fusek: Slovensko vo včasnorslovanskom období. Nitra 1994.
- Fusek 1998 - G. Fusek: Avarský kaganát v susedstve Nitry. In: *Fusek / Zemene* 1998, 87-90.
- Fusek / Zemene 1998 - G. Fusek / M. R. Zemene (Zost.): Dejiny Nitry od najstarších čias po súčasnosť. Nitra 1998.
- Galuška 2001 - L. Galuška: Staromestsko-uherskohradištská aglomerace - vývoj osídlení a přírodní podmínky v 6.-10. století. In: *Měřinský / Galuška / Kouřil* 2001, 123-138.
- Habovštiak 1966 - A. Habovštiak: K otázke datovania hradiska v Bíni. *Slov. Arch.* 14, 1966, 439-486.
- Habovštiak 1974 - A. Habovštiak: Praveké a ranohistorické sídliská v oblasti Slovenskej brány. *Vlast. Čas.* 23, 1974, 8-15.
- Habovštiak 1975 - A. Habovštiak: Hradisko z 9.-10. stor. v Tlmačoch. *Slov. Arch.* 23, 1975, 97-118.
- Habovštiak 1978a - A. Habovštiak: Bfňa, okres Nové Zámky. In: *Významné* 1978, 21-25.
- Habovštiak 1978b - A. Habovštiak: Hronský Beňadik, okres Levice. In: *Významné* 1978, 87-89.
- Habovštiak 1978c - A. Habovštiak: Malé Kozmálovce, okres Levice. In: *Významné* 1978, 124.
- Habovštiak 1978d - A. Habovštiak: Starý Tekov, okres Levice. In: *Významné* 1978, 193-195.
- Habovštiak 1978e - A. Habovštiak: Tlmače, okres Levice. In: *Významné* 1978, 215, 216.
- Habovštiak / Holčík 1975 - A. Habovštiak / Š. Holčík: Hronský Beňadik - včasnostredoveké hradisko a bývalý stredoveký kláštor. Nitra 1975.
- Habovštiak / Holčík 1979 - A. Habovštiak / Š. Holčík: Poveľkomoravské hradisko na Beňadickej skale. *Zbor. SNM* 73. Hist. 19, 1979, 73-93.
- Hanuliak 1993 - M. Hanuliak: Archeologický výskum k dejinám Nitry v 10.-13. storočí. In: *Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta*. Nitra 1993, 109-126.
- Hanuliak 1997a - M. Hanuliak: Výsledky archeologického výskumu v Skalke nad Váhom a ich vzťah k benedikťinskému opátstvu. In: *Skalka pri Trenčíne. Miesto legiend a púti*. Zborník z vlastivedného seminára 23. mája 1996. Trenčín 1997, 16-21.
- Hanuliak 1997b - M. Hanuliak: Prvá etapa výskumu v Skalke n. V. *AVANS* 1995, 1997, 72-75.
- Hanuliak 1998 - M. Hanuliak: Druhá etapa výskumu v Skalke n. V. *AVANS* 1996, 1998, 71, 72.
- Hanuliak 1999 - M. Hanuliak: Skalka nad Váhom a jej význam v dejinách osídlenia Trenčianskeho miniregiónu. *Slov. Arch.* 46, 1999, 309-331.
- Hanuliak / Kuzma / Šalkovský 1993 - M. Hanuliak / I. Kuzma / P. Šalkovský: Mužla-Čenkov I. Osídlenie z 9.-12. storočia. Nitra 1993.
- Hennig / Ruttkay 1998 - J. Hennig / A. T. Ruttkay (Hrsg.): Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa. Bonn 1998.
- Herrmann 1973 - J. Herrmann: Od Hradčian po Vinetu. Rané kultúry západných Slovanov (slovenský preklad). Martin 1973.
- Hrubec 1980 - I. Hrubec: Návrh chronológie praveku a včasnej doby dejinnej na Slovensku. Poveľkomoravské obdobie a stredovek. *Slov. Arch.* 28, 1980, 229-237.
- Hulínek 2003 - D. Hulínek: Veľkomoravské hradiská v Dolnom Rakúsku. *Hist. Revue* 14/2, 2003, 6, 7.
- Hulínek / Plachá 2000 - D. Hulínek / V. Plachá: Rímske stavby na Devíne vo svetle najnovších archeologických výskumov. Bratislava. *Spisy MM* 12, 2000, 37-48.
- Chropovský 1962 - B. Chropovský: Slovanské pohrebisko v Nitre na Lupke. *Slov. Arch.* 10, 1962, 175-240.
- Chropovský 1964 - B. Chropovský: K otázke postavenia slovanských hradísk na Slovensku a úloha ich výskumu. *Historica* 15, 1964, 9-29.
- Chropovský 1972 - B. Chropovský: Príspevok k problematike cirkevnej architektúry a počiatkom kresťanstva na Slovensku. *Monumentorum Tutela* 8, 1972, 173-208.
- Chropovský 1973 - B. Chropovský: Forschungsergebnisse über das slawische Nitra des 6. bis 11. Jahrhunderts. In: *Berichte über den 2. Internationalen Kongress für Slawische Archäologie* 3. Berlin 1973, 291-297.
- Chropovský 1978a - B. Chropovský: Majcichov, okres Trnava. In: *Významné* 1978, 123, 124.
- Chropovský 1978b - B. Chropovský: Nitra, okres Nitra. In: *Významné* 1978, 133-143.
- Janšák 1928 - Š. Janšák: Niektoré novoobjavené hradiská slovanské. *Sbor. MSS* 22, 1928, 3-26.
- Janšák 1929 - Š. Janšák: Slovanské hradiská z doby halštatskej. *Sbor. MSS* 23, 1929, 1-33.
- Janšák 1930 - Š. Janšák: Staré osídlenie Slovenska. *Sbor. MSS* 24, 1930, 1-67.
- Janšák 1931 - Š. Janšák: Staré osídlenie Slovenska. *Sbor. MSS* 25, 1931, 7-65.
- Janšák 1933-1934 - Š. Janšák: Staré osídlenie Slovenska. *Sbor. MSS* 27-28, 1933-34, 30-71.
- Janšák 1935 - Š. Janšák: Staré osídlenie Slovenska. *Sbor. MSS* 29, 1935, 15-50.
- Janšák 1938 - Š. Janšák: Staré osídlenie Slovenska. Dolný Hron a Ipeľ v praveku. *Turčiansky Sv. Martin* 1938.
- Javorský 1977 - F. Javorský: Výsledky z archeologického výskumu v Slovenskom Raji. *AVANS* 1976, 1977, 153-166.
- Jaworski 2001 - K. Jaworski: Elemente der grossmährischen Kultur in den Burgwällen Südniederschleins. In: *Měřinský / Galuška / Kouřil* 2001, 185-209.
- Justová 1990 - J. Justová: Dolnorakouske Podunají v raném středověku. Praha 1990.
- Kačala 1997 - J. Kačala a kol.: Krátky slovník slovenského jazyka. Bratislava 1997.
- Klanica 1985 - Z. Klanica: Náboženství a kult, jejich odraz v archeologických pramenech. In: J. Polík / B. Chropovský a kol.: *Velká Morava a počátky československé státnosti*. Praha - Bratislava 1985, 107-139.
- Kliský 1976 - M. Kliský: Výšinné slovanské sídlisko na Zámčisku pri Novej Bani. *Slov. Arch.* 24, 1976, 453-461.
- Kodoňová / Tóthová 1995 - M. Kodoňová / Š. Tóthová: Hrad Beckov. Bratislava 1995.
- Kolník 1999 - T. Kolník: Nové pozoruhodné nálezy zo Zemianskeho Podhradia. *Štud. Zvesti AU SAV* 33, 1999, 227-231.
- Kouřil 1994 - P. Kouřil: Slovanské osídlení českého Slezska. Brno - Český Těšín. 1994.
- Kouřil 1998 - P. Kouřil: Frühmittelalterliche Befestigungen in Schlesien und Nordmähren. In: *Hennig / Ruttkay* 1998, 349-358.
- Kraskovská 1961 - L. Kraskovská: Výskum na hradisku v Dražovciach. *Štud. Zvesti AU SAV* 6, 1961, 161-184.
- Kraskovská 1962 - L. Kraskovská: Slovanské hradisko pri Devínskej Novej Vsi. *Slov. Arch.* 10, 1962, 241-252.
- Kraskovská 1963 - L. Kraskovská: Veľkomoravské hradisko v Jure pri Bratislave. *Zbor. SNM* 57. Hist. 3, 1963, 67-103.
- Kraskovská 1964a - L. Kraskovská: Veľkomoravské hradisko v Bratislavskej bráne. *Vlast. Čas.* 13, 1964, 119-122.
- Kraskovská 1964b - L. Kraskovská: Slovianske gorodišča v Maľých Karpatoch. *Acta Arch. Carpathica* 6, 1964, 27-34.

- Kraskovská 1966* - L. Kraskovská: Slovanské hradisko v Devinskej Novej Vsi Nad Lomom. Slov. Arch. 14, 1966, 147-165.
- Kraskovská 1975* - L. Kraskovská: Slovanské nálezy z hradiska na Devíne. Zbor. SNM 69. Hist. 15, 1975, 73-95.
- Kubínyi 1891* - M. Kubínyi: Fibula vagy szíjtartó lemez. Arch. Ért. 11, 1891, 164-166.
- Kubínyi 1898* - M. Kubínyi: Felső-Magyarország őszregészeti emlékei. In: Osztrák-magyar monarchia irásiban és képen. Budapest 1898, 17-34.
- Kučera 1974* - M. Kučera: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Bratislava 1974.
- Kučera 1990* - M. Kučera: Postavy veľkomoravskej histórie. Martin 1990.
- Lukačka 1987* - J. Lukačka: Úloha šľachty slovanského pôvodu pri stabilizácii uhorského včasnofeudálneho štátu. In: Typologie raně feudálních slovanských států. Praha 1987, 192.
- Lukačka 1994* - J. Lukačka: Die Kontinuität der Besiedlung auf dem Gebiet des Komitates Nitra im 9.-13. Jahrhundert. In: Beiträge zur ältesten Besiedlung der Slowakei. Bratislava 1994, 129-178.
- Lutovský 2001* - M. Lutovský 2001: Encyklopedie slovanské archeologie v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha 2001.
- Lutovský/Profantová 1995* - M. Lutovský/N. Profantová: Sámova říše. Praha 1995.
- Mácelová 1991* - M. Mácelová: Druhá sezóna výskumu hradiska Priekopa vo Zvolene. AVANS 1989, 1991, 62, 63.
- Mácelová 1992* - M. Mácelová: Tretia sezóna výskumu hradiska Priekopa vo Zvolene. AVANS 1990, 1992, 73.
- Mácelová 1998* - M. Mácelová: Der Burgwall Priekopa in Zvolen und die frühmittelalterliche Besiedlung des Zvolner Beckens. In: Hennig/Ruttkay 1998, 399-404.
- Macháček 2001* - J. Macháček: Pohansko bei Břeclav - ein bedeutendes Zentrum Grossmährens. In: Měřinský/Galuška/Kouřil 2001, 275-290.
- Macháček 2002* - J. Macháček: Pohansko u Břeclavi. In: Wiczorek/Hinz 2002, 115.
- Měřinský 2001* - Z. Měřinský: Die Zentren Grossmährens. In: Měřinský/Galuška/Kouřil 2001, 299-304.
- Měřinský/Galuška/Kouřil 2001* - Z. Měřinský/L. Galuška/P. Kouřil (Ed.): Velká Morava mezi východem a západem. Brno 2001.
- Moravčík 1978* - J. Moravčík: Divinka, okres Žilina. In: Významné 1978, 58, 59.
- Moravčík 2000* - J. Moravčík: Prieskumy opevnení v okolí Považskej Bystrice. AVANS 1998, 2000, 131, 132.
- Moravčík 2002* - J. Moravčík: Opevnenia severozápadného Považia. Vlast. Zbor. Považia 21, 2002, 7-25.
- Moździoch 1998* - S. Moździoch: Archäologische Forschungen zu frühmittelalterlichen Burgen in Schlesien. In: Hennig/Ruttkay 1998, 275-291.
- Nešporová 1978* - T. Nešporová: Trenčín, okres Trenčín. In: Významné 1978, 217-223.
- Nešporová 1993* - T. Nešporová: Najstaršie osídlenie Trenčína. In: Trenčín. Vlastivedná monografia 1. Bratislava 1993, 33-46.
- Novák 1975* - P. Novák: Záchranný výzkum na hradišti v Prašniku. AVANS 1974, 1975, 69.
- Novák 1976* - P. Novák: Záchranný výzkum na hradišti v Prašniku. AVANS 1975, 1976, 164, 165.
- Novák 1977* - P. Novák: Výzkum hradiště v Prašniku. AVANS 1976, 1977, 200, 201.
- Novák 1980a* - P. Novák: Záchranný výzkum hradiště v Prašniku. AVANS 1978, 1980, 190, 191.
- Novák 1980b* - P. Novák: Pokračování výzkumu hradiště v Prašniku. AVANS 1979, 1980, 151, 152.
- Pauliny 1999* - J. Pauliny: Arabské správy o Slovanoch. Bratislava 1999.
- Petrovský-Šichman 1964* - A. Petrovský-Šichman: Slovanské osídlenie severného Slovenska. Vlast. Zbor. Považia 6. 1964, 50-106.
- Pieta 1972* - K. Pieta: Slovanské osídlenie Liptova. Liptov 2, 1972, 67-82.
- Pieta 1995* - K. Pieta: Nové nálezy z Prosieka. AVANS 1993, 1995, 106, 107.
- Pieta 2000* - K. Pieta: Laténezeitlicher Burgwall und Opferplatz (?) in Trenčianske Teplice. In: J. Bouzek/H. Friesinger/K. Pieta/B. Komoróczy (Hrsg.): Gentes, Reges und Rom. Auseinandersetzung - Anerkennung - Anpassung. Festschrift für Jaroslav Tejral zum 65. Geburtstag. Brno 2000, 129-155.
- Pieta/Kolníková 1986* - K. Pieta/E. Kolníková: Druhý hromadný nález keltských mincí keltských mincí z Dolného Kubína-Veľkého Bysterca. Slov. Arch. 34, 1986, 383-408.
- Plachá/Hlavicová/Keller 1990* - V. Plachá/J. Hlavicová/I. Keller.: Slovanský Devín. Bratislava 1990.
- Plachá/Paulík 2000* - V. Plachá/J. Paulík: Počiatky osídlenia devínskeho hradiska v mladšej dobe bronzovej. Slov. Arch. 48, 2000, 37-86.
- Plachá/Paulík 2001* - V. Plachá/J. Paulík: Najnovšie výsledky výskumu na Devíne. AVANS 2000, 2001, 161-163.
- Poláček 1996* - L. Poláček: Zum Stand der siedlungsarchäologischen Forschung in Mikulčice. In: Staňa/Poláček 1996, 213-260.
- Poláček 2001* - L. Poláček: K poznání přírodního prostředí velkomoravských nížinných hradišť. In: Měřinský/Galuška/Kouřil 2001, 315-326.
- Poleski 1998* - J. Poleski: Frühmittelalterliche Burgen in Klempen. In: Hennig/Ruttkay 1998, 293-300.
- Poulík 1988* - J. Poulík: K otázce vzniku předvelkomoravských hradišť. Slov. Arch. 36, 1988, 189-216.
- Pramene I/1 1989* - D. Bialeková (Ed.): Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia. I/1. Bratislava, hlavné mesto SSR a Západoslovenský kraj. Nitra 1989.
- Pramene I/2 1989* - D. Bialeková (Ed.): Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia. I/2. Bratislava, hlavné mesto SSR a Západoslovenský kraj. Nitra 1989.
- Pramene II 1992* - D. Bialeková (Ed.): Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia. II. Stredoslovenský kraj. Nitra 1992.
- Procházka 1990* - R. Procházka: Charakteristika opevňovacích konstrukcí předvelkomoravských a velkomoravských hradišť na Moravě. In: Pravěk a slovanské osídlení Moravy. Sborník k 80. narozeninám Jozefa Poulíka. Brno 1990, 286-306.
- Procházka 1998* - R. Procházka: Zur Konstruktion der Wehrmaern der slawischen Burgwälle in Mähren. In: Hennig/Ruttkay 1998, 363-370.
- Ratkoš 1965* - P. Ratkoš: Podmanenie Slovenska Maďarmi. In: O počiatkoch slovenských dejín. Bratislava 1965, 141-178.
- Ratkoš 1968* - P. Ratkoš: Pramene k dejinám Veľkej Moravy. Bratislava 1968.
- Ratkoš 1984* - P. Ratkoš: Kontinuita slovanského osídlenia v 9.-11. stor. In: Slovenský ľud po rozpade veľkomoravskej ríše. Hist. Štúd. 27-2, 1984, 9-38.
- Remiašová 1975* - M. Remiašová: Archeologický výskum na hradisku Vyšehrad. AVANS 1974, 1975, 91, 92.

- Remiašová 1978a - M. Remiašová: Nitrianske Pravno - Vyšehradné, hradisko Vyšehrad, okres Prievidza. In: *Významné 1978*, 144-146.
- Remiašová 1978b - M. Remiašová: Pokračovanie výskumu na lokalite Vyšehrad. AVANS 1977, 1978, 205, 206.
- Remiašová 1980a - M. Remiašová: Pokračovanie výskumu hradiska Vyšehrad. AVANS 1978, 1980, 231-233.
- Remiašová 1980b - M. Remiašová: Hradisko Vyšehrad. Horná Nitra 9, 1980, 13-30.
- Remiašová 1986 - M. Remiašová: Z činnosti archeologického oddelenia múzea v Bojniciach. Horná Nitra 12, 1986, 57-95.
- Remiašová 1998 - M. Remiašová: Vyšehrad ako feudálne sídlo. Stud. Arch. Slovaca Mediaev. 1, 1998, 73-83.
- Ruttkey 1971 - A. Ruttkey: Druhá fáza kostolného cintorína Na Kostolci pri Ducovom. In: Zaniklé stredoveké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů. Sborník prací přednesených na III. celostátním semináři o problematice středověkých vesnic. II. Uherské Hradiště 1971, 29-48.
- Ruttkey 1972 - A. Ruttkey: Výskum včasnostredovekého opevneného sídla v Ducovom, okres Trnava. Arch. Rozhledy 24, 1972, 130-139, 217-220.
- Ruttkey 1973a - A. Ruttkey: Druhá fáza kostolného cintorína na Kostolci pri Ducovom. In: Zaniklé stredoveké osady v Československu. II. Uherské Hradiště 1973, 43-68.
- Ruttkey 1973b - A. Ruttkey: Sídlo veľkomoravského veľmoža v Ducovom pri Piešťanoch. In: Domová pokladnica. Bratislava 1973, 94-103.
- Ruttkey 1975a - A. Ruttkey: Hradisko a hrad pri Veľkom Klíži-Klížskom Hradišti. AVANS 1974, 1975, 96, 97.
- Ruttkey 1975b - A. Ruttkey: Novoobjavená včasnostredoveká rotunda a zaniknutý sídliskový región v Inoveckom pohorí pri Nitrianskej Blatnici. Vlast. Čas. 24, 1975, 97-100.
- Ruttkey 1975c - A. Ruttkey: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. I. Slov. Arch. 23, 1975, 119-216.
- Ruttkey 1976 - A. Ruttkey: Výsledky výskumu v Ducovom na Kostolci v r. 1968-1972 a 1975. AVANS 1975, 1976, 190-196.
- Ruttkey 1977 - A. Ruttkey: Výskum zaniknutého včasnostredovekého sídliska, architektúry a pohrebiska pri Nitrianskej Blatnici, okr. Topoľčany v roku 1976. AVANS 1976, 1977, 243-251.
- Ruttkey 1978a - A. Ruttkey: Ducové, okres Trnava. In: *Významné 1978*, 63-71.
- Ruttkey 1978b - A. Ruttkey: Nitrianska Blatnica, okres Topoľčany. In: *Významné 1978*, 143, 144.
- Ruttkey 1978c - A. Ruttkey: Výsledky ďalšej etapy výskumu v Nitrianskej Blatnici. AVANS 1977, 1978, 211-217.
- Ruttkey 1980a - A. Ruttkey: Výsledky výskumu v Nitrianskej Blatnici v roku 1978. AVANS 1978, 1980, 241-245.
- Ruttkey 1980b - A. Ruttkey: Výsledky výskumu v Nitrianskej Blatnici v roku 1979. AVANS 1979, 1980, 185-191.
- Ruttkey 1981 - A. Ruttkey: Správa o výskume v Nitrianskej Blatnici v roku 1980. AVANS 1980, 1981, 256-260.
- Ruttkey 1984 - A. Ruttkey: Najnovšie výsledky archeologického bádania k poznaniu dejín územia Slovenska v 9.-11. storočí. In: Slovenský ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše. Hist. Štúd. 27/2, 1984, 83-91.
- Ruttkey 1985a - A. Ruttkey: Problematika historického vývoja na území Slovenska v 10.-13. stor. z hľadiska archeologického bádania. In: J. Poulik/B. Chropovský a kol.: Velká Morava a počátky československé státnosti. Praha - Bratislava 1985, 141-185.
- Ruttkey 1985b - A. Ruttkey: Štruktúra osídlenia a dejiny územia Slovenska vo včasnom stredoveku. Stud. Zvesti AÚ SAV 21, 1985, 5-25.
- Ruttkey 1989 - A. Ruttkey: Feudálne sídla a fortifikačné zariadenia na Slovensku spred polovice 13. stor. (Problematika a najnovšie výskumy.) Zbor. SNM 83. Hist. 29, 1989, 57-107.
- Ruttkey 1991 - A. Ruttkey: Slovania, veľkomoravský štát a stredoveká slovenská národnosť. In: Dejiny dávneho Slovenska. Bratislava 1991, 89-103.
- Ruttkey 1994 - A. Ruttkey: Slovensko v 5.-10. stor. Náčrt dejín a pramene pre poznanie vojenstva. In: Vojenské dejiny Slovenska. I. Bratislava 1994, 67-101.
- Ruttkey 1998 - A. Ruttkey: Zur frühmittelalterliche Hof-, Curtis- und Curia regalis-Frage in der Slowakei. In: Hennig/Ruttkey 1998, 405-418.
- Ruttkey 1999a - A. Ruttkey: Feudálne sídla na Slovensku do polovice 13. stor. Pam. a Múz. 1999, 19-23.
- Ruttkey 1999b - A. Ruttkey: Počiatky stredovekej Nitry (o vzťahu hmotných a písomných prameňov). In: Avenarius/Ševčíková 1999, 299-327.
- Ruttkey 2002a - A. Ruttkey: Vývoj štátnych štruktúr u západných Slovanov. In: Wiczorek/Hinz 2002, 116-118.
- Ruttkey 2002b - A. Ruttkey: Nitra a Zobor. In: Wiczorek/Hinz 2002, 223-224.
- Ruttkey 2002c - A. Ruttkey: Dvorce v 9. až 13. storočí. In: Ruttkey/Ruttkey/Šalkovský 2002, 135-149.
- Ruttkey/Ruttkey/Šalkovský 2002 - A. Ruttkey/M. Ruttkey/P. Šalkovský (Ed.): Slovensko vo včasnom stredoveku. Nitra 2002.
- Schulze-Dörrlam 1995 - M. Schulze-Dörrlam: Bestattungen in den Kirchen Grossmährens und Böhmens während des 9. und 10. Jahrhunderts. Jahrb. RGZM 40, 1995, 557-620.
- Staňa 1985 - Č. Staňa: Mährische Burgwälle im 9. Jahrhundert. In: Die Bayern und ihre Nachbarn. 2. Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung 1982. Wien 1985, 157-200.
- Staňa/Poláček 1996 - Č. Staňa/L. Poláček (Hrsg.): Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen in ihre Auswertung. Brno 1996.
- Staššíková-Štukovská 1984 - D. Staššíková-Štukovská: Výsledky prieskumu na strednom Považí. AVANS 1983, 1984, 199-208.
- Steinhübel 1998a - J. Steinhübel: Pôvod a najstaršie dejiny Nitrianskeho kniežatstva. Hist. Čas. 46/3, 1998, 369-416.
- Steinhübel 1998b - J. Steinhübel: Kniežatá Michal a Štefan. Knieža Poznan. In: Fusek/Zemene 1998, 111-114.
- Steinhübel 1998c - J. Steinhübel: Pribinova Nitra. In: Fusek/Zemene 1998, 91, 92.
- Steinhübel 1999 - J. Steinhübel: Vznik Uhorska a Nitrianske kniežatstvo. Hist. Čas. 47/4, 1999, 569-614.
- Steinhübel 2000a - J. Steinhübel: Uhorské kráľovstvo a Nitrianske kniežatstvo za vlády Štefana I. Hist. Čas. 48/1, 2000, 3-34.
- Steinhübel 2000b - J. Steinhübel: Das Fürstentum von Neutra (Nitra) im Grossmährischen Reich und Ungarn. In: A. Wiczorek/H. Hinz (Hrsg.): Europas Mitte um 1000 Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie 1. Stuttgart 2000, 311-313.
- Studeníková 1980 - E. Studeníková: Sídliskové nálezy z Piešťan-Kocuric. AVANS 1979, 1980, 197, 198.
- Šaling/Ivanová-Šalingová/Mantíková 1997 - S. Šaling/M. Ivanová-Šalingová/Z. Maníková: Veľký slovník cudzích slov. Bratislava - Veľký Šariš 1997.
- Šalkovský 1987 - P. Šalkovský: Velikomoravskije gorodišča Slovakii. In: Trudy piatogo mezhdunarodnogo kongressa slavianskoj archeologii. 1-2b. Moskva 1987, 126-133.
- Šalkovský 1988a - P. Šalkovský: Druhá etapa zisťovacieho výskumu v Detve. AVANS 1987, 1988, 129, 130.

- Šalkovský 1988b - P. Šalkovský: K vývoju a štruktúre osídlenia v dobe slovanskej. *Slov. Arch.* 36, 1988, 379-414.
- Šalkovský 1994a - P. Šalkovský: Frühmittelalterliche Burgwal bei Detva. *Slov. Arch.* 42, 1994, 155-185.
- Šalkovský 1994b - P. Šalkovský: Hradisko v Detve, Katalóg archeologických prameňov z doby bronzovej, halštatskej, laténskej a rímskej, z obdobia sťahovania národov a včasného stredoveku. Nitra 1994.
- Šalkovský 1998 - P. Šalkovský: Dedinský dom a sídlo vo včasnóm stredoveku. In: *Ludová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku z pohľadu najnovších poznatkov archeológie a etnografie*. Bratislava 1998, 9-36.
- Šalkovský 2001 - P. Šalkovský: Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt. Nitra 2001.
- Šalkovský 2002a - P. Šalkovský: Stavebná kultúra a urbanizmus osád. In: *Ruttikay/Ruttikay/Šalkovský 2002*, 57-68.
- Šalkovský 2002b - P. Šalkovský: Hradiská na Pohroní. In: *Ruttikay/Ruttikay/Šalkovský 2002*, 123-135.
- Šedo 1976 - O. Šedo: Nové nálezy zo stredovekého opevnenia Hrádek a zo sídliska Za hrádek v Turí. *AVANS* 1975, 1976, 200, 201.
- Šedo 1981 - O. Šedo: Druhá sezóna výskumu v Lopušných Pažitiach. *AVANS* 1980, 1981, 281, 282.
- Šedo 1987 - O. Šedo: Prieskum na trase plynovodu medzi Horným Vadičvom a Kysuckým Novým Mestom. *AVANS* 1986, 1987, 100, 101.
- Šolle 1966 - M. Šolle: Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách. Praha 1966.
- Šolle 1984 - M. Šolle: Staroslovanské hradisko, charakteristika, funkce, vývoj a význam. Praha 1984.
- Štefanovičová 1975 - T. Štefanovičová: Bratislavský hrad v 9. stor. Bratislava 1975.
- Štefanovičová 1989a - T. Štefanovičová: K niektorým problémom veľkomoravských hradísk na Slovensku. *Čas. Moravského Mus.* 74, 1989, 89-98.
- Štefanovičová 1989b - T. Štefanovičová: Osudy starých Slovanov. Bratislava 1989.
- Štefanovičová 1993 - T. Štefanovičová: Slovanská Bratislava. In: T. Štefanovičová (Zost.): *Najstaršie dejiny Bratislavy*. Bratislava 1993, 275-325.
- Štefanovičová 1995 - T. Štefanovičová: Zur frühstädtischen Entwicklung ausgewählter großmährischen Zentren. In: *Burg - Burgstadt - Stadt zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa*. Berlin 1995, 265-273.
- Štefanovičová 1996 - T. Štefanovičová: Probleme der Erforschung der slawischen Burgstätten Devín und Bratislava. In: *Staňa/Poláček 1996*, 149-158.
- Štefanovičová 1998 - T. Štefanovičová: Neufunde aus der Bratislavaer Burg. In: *Hennig/Ruttikay 1998*, 427-434.
- Štefanovičová 2002 - T. Štefanovičová: Devín a Bratislava: dva významné body včasného stredoveku na strednom Dunaji. In: *Wieczorek/Hinz 2002*, 114, 115.
- Štěpánek 1965 - M. Štěpánek: Opevněná sídliště 8.-11. století ve střední Evropě. Praha 1965.
- Tirpák 1986 - J. Tirpák: Geofyzikálny prieskum archeologických lokalít. *AVANS* 1985, 1987, 221-223.
- Turčan 1994 - V. Turčan: Ďalšie slovanské nálezy zo Smoleníc-Molpíra. *Zbor. SNM* 88. Arch. 4, 1994, 75-81.
- Turčan 1995 - V. Turčan: Nové nálezy ostrôh zo Smoleníc-Molpíra. *Zbor. SNM* 89. Arch. 5, 1995, 77-82.
- Uličný 1998 - F. Uličný: Trhy a mestá na Slovensku v 9.-12. storočí. In: V. Sedlák (Zost.): *Zborník príspevkov k slovenským dejinám. K životnému jubileu univ. Prof. Richarda Marsinu, DrSc.* Bratislava 1998, 53-62.
- Vallašek 1999 - A. Vallašek: Predsunutý obranný systém bratislavského hradiska. *Zbor. SNM* 93. Arch. 9, 1999, 105-114.
- Vančo 2002 - M. Vančo: Počiatky kresťanskej architektúry. Veľkomoravská sakrálna architektúra na Slovensku. In: *Problémy dejín výtvarného umenia Slovenska*. Bratislava 2002, 19-53.
- Varsík 1994 - B. Varsík: Kontinuita medzi veľkomoravskými Slovienmi a stredovekými severohorskými Slovanmi. Bratislava 1994.
- Veliačik 1997 - L. Veliačik: Prehľad najstaršieho osídlenia Bošáckej a Moravsko-lieskovskej doliny. In: *Zemianske Podhradie v histórii*. Zemianske Podhradie 1997, 32-46.
- Veliačik/Romsauer 1994 - L. Veliačik/P. Romsauer: Vývoj a vzťah osídlenia lužických a stredodunajských popolnicových polí na západnom Slovensku. Nitra 1994.
- Veliačik/Romsauer 1999 - L. Veliačik/P. Romsauer: Výsledky výskumu hradiska lužickej kultúry v Zemianskom Podhradí (predbežná správa). *Slov. Arch.* 46, 1999, 225-251.
- Významné 1978 - B. Chropovský (Ed.): Významné slovanské náleziská na Slovensku. Bratislava 1978.
- Wieczorek/Hinz 2002 - A. Wieczorek/H. Hinz (Red.): *Stred Európy okolo roku 1000. Historické, umeleckohistorické a archeologické štúdie a katalóg k výstave*. Praha 2002.
- Zábojník 2000 - M. Zábojník: Das Awarische Kaganat und die Slawen an seiner nördlichen Peripherie (Probleme der archäologischen Abgrenzung). *Slov. Arch.* 47, 2000, 153-175.

Rukopis prijatý 10. 2. 2004

Mgr. Drahoslav Hulínek
Tlačová agentúra SR
Pribinova 23
SK-819 28 Bratislava

Mgr. Michal Čajka
Oravské múzeum P. O. Hviezdoslava
Oravský Podzámok 1
SK-027 41 Oravský Podzámok

Frühmittelalterliche Burgwälle in der Orava-Region im Kontext der Burgwälle in der Mittel- und Westslowakei

Drahoslav Hulínek - Michal Čajka

ZUSAMMENFASSUNG

Über die Existenz der Burgwälle im Gebiet der Slowakei bereits im 7. Jh. kann hypothetisch im Zusammenhang mit der Erwähnung in der sog. Fredegar-Chronik über die Vogastisburg erwogen werden, wo sich die Slawen von Samos Stämmebund vor dem Einfall der Franken verteidigten. Die Autoren des Beitrags ziehen die Tatsache in Betracht, dass das sog. Samo-Reich eine zu kurze Zeit dazu bestand, um sich eine spezifische materielle Kultur herauszubilden, die sich von den umliegenden Gebieten unterscheiden würde. Auch aus diesen Gründen verbleibt die genaue Lokalisierung des Samo-Reiches als auch von Vogastisburg langfristig ein ungelöstes Problem. Aus den Gebieten Slowakei, Mähren, Böhmen und Niederösterreich sind Burgwälle aus der Zeit vor der Mitte des 7. Jh. bisher nicht nachgewiesen.

Die gesellschaftlichen Voraussetzungen für die Entstehung befestigter Siedlungen begannen sich im Gebiet der West- und Mittelslowakei erst seit der Wende des 8. und 9. Jh. zu formen. Dazu verhalfen auch die erfolgreichen Kriegszüge Karls des Großen in den J. 791-796. Diese schwächten ausgeprägt die Macht der Avaren, was im Untergang ihres Kaganats zum Ausdruck kam. In diesen Zeitabschnitt verwiesen die Autoren die Anfänge der Ausnutzung (auch Bauadaptierungen) älterer befestigter Lagen, wie des Molpírs in Smolenice, der Burg in Devín und Hradec in Prievidza. In diesem Zeitabschnitt entstand der archäologisch nachgewiesene Burgwall in Pobedim - Hradištia und Podhradištia und vielleicht auch die befestigte Siedlung in Podbranč-Majeričky oder der Burgwall in Podbranč-Padžámok in der Lage Starý hrad. An die Wende des 8./9. Jh. entfallen wahrscheinlich die Anfänge des Burgwalls auf dem Burgberg in Bratislava. Aus demselben Zeitabschnitt, bzw. aus dem ersten Drittel des 9. Jh. stammen etwa die Nitraer befestigten Siedlungen in der Lage Martinský vrch (vor dem J. 833 nur ein potenzieller Burgwall) und in der Lage Na vršku, die auch eine Vorburg einer zeitgleichen frühmittelalterlichen Lokalität gewesen sein konnte - eines zentralen Burgwalls in Nitra auf der Burg. In diesem Zeithorizont entstand wahrscheinlich auch der Burgwall in Majcichov in der Lage Valy.

Die Ausnutzung und der mögliche Umbau der ehemaligen Oravaer urzeitlichen befestigten Lagen auf Ostrá skala bei Vyšný Kubín und in Istebné-Hrádok begann vielleicht ebenfalls an der Wende des 8./9. Jh. Zwei Metallgegenstände aus der Lage Trniny in Dolný Kubín-Velký Bysterec deuten auf die potentielle Existenz eines frühmittelalterlichen Burgwalls auf dieser Lokalität.

Die Siedlungsstruktur von Orava knüpfte sich ausschließlich an den Südteil dieses Gebietes. Vom Gesichtspunkt des gegenwärtigen Forschungsstandes ist die Lage Hrad in Oravský Podzámok die am nördlichsten situierte Oravaer Lokalität, die im 9. Jh. auch eine potentielle befestigte Siedlung gewesen sein konnte. Das von Slawen besiedelte Oravaer Gebiet inklinierte eher zur Mittel- und Westslowakei. Zwischen der unteren Orava-Region und dem Gebiet nördlich des Karpatenbogens existierte ein relativ breiter Raum ohne Burgwallanlagen. Der am nächsten liegende Burgwall nördlich des Territoriums der unteren Orava befand sich in Krakau (Wawel) und Chelm, in der Woiwodschaft Tarnów. Im Nordosten war es der Burgwall Naszacowice in der Woiwodschaft Nowy Sącz. Im Nordwesten war es der Burgwall Skoczów-Międzywiec in der Woiwodschaft Bielsko-Biała, an der Grenze des Krakauer Gebietes (Kleinpolens) und Schlesiens. Die Autoren konstatieren, dass die Burgwälle in Krakau und Chelm rahmenhaft in das 9.-10. Jh. datiert sind und die übrigen aufgezählten kleinpolnischen Burgwälle reichen mit ihren Anfängen in das 8. Jh. Gereicht sind die kleinpolnischen Burgwälle in die breitere frühmittelalterliche Kulturzone, die aus Kleinpolen, Schlesien, Slowakei, Mähren, Böhmen, Niederösterreich und wahrscheinlich auch aus dem Gebiet Ungarns bestand. Doch das Gebiet Schlesiens, bzw. Nordmährens, wies (im 8.-11. Jh.) keinen engeren Zusammenhang mit der Orava-Region auf.

Vor der Entstehung Großmährens wurde wahrscheinlich im Süden der Slowakei die befestigte Siedlung in Mužla-Čenkov errichtet. Die erste Besiedlungsphase dieser Lokalität entfällt etwa schon in das erste Viertel des 9. Jh. Die Autoren erwägen, dass im ersten Drittel des 9. Jh. die frühmittelalterliche befestigte Siedlung an der Grenze der Regionen Turiec und der oberen Nitra entstand - in Jasenovo, die in der Lage Vyšehrad lokalisiert ist.

Gestützt ist diese Erwägung durch den Fund eines Plättchensporens - Bialeková Typ IV, der auch im Verlauf der ersten Hälfte des 9. Jh. gängig war. Im ersten Drittel des 9. Jh. dürfte etwa wohl auch die befestigte Siedlung in Svätý Jur entstanden sein, die oberhalb der ehemaligen Ansiedlung Neštich lokalisiert war. Eine Stütze findet diese Datierung teilweise auch im Fund eines Steigbügels, der auf dem Bügelstück mit plastischen Rippen und Bronzetauschierung verziert ist. Hypothetisch wird vorausgesetzt, dass sich in Starý Tekov eine befestigte Siedlung

bereits an der Wende der 8./9. Jh. befand. Auf Grundlage der realisierten Grabung in Starý Tekov schließt man nicht die Existenz eines Burgwalls aus dem 9. Jh. aus, doch wird diese Annahme durch weitere Grabungen bestätigt werden müssen.

Die ersten frühmittelalterlichen befestigten Siedlungen im Gebiet der West- und Mittelslowakei entstanden nach Ansicht der Autoren an der Wende des 8./9. Jh. Auf Grundlage der gegebenen gesellschaftlichen Situation entstanden die Burgwälle vor allem in jenen Teilen der Slowakei, die sich vor dem Untergang des awarischen Kaganats nicht unter der Vorherrschaft der Awaren befanden. Es gehörte zu ihnen auch die Orava-Region. Nach dem bisherigen Wissensstand nehmen die Autoren an, dass sich im Gebiet der West- und Mittelslowakei vor der Entstehung des großmährischen Staatsgebildes 19 (archäologisch nachgewiesene oder potentielle) Burgwallanlagen befanden. Davon waren drei in der Orava-Region, was nicht ganz 16% im Gebiet der Slowakei ohne seinen Ostteil in der Zeit vor dem J. 833 ausmacht. Die prozentuellen Berechnungen beziehen sich auf alle, sei es potentielle oder archäologisch belegte Lokalitäten. Einen höheren prozentuellen Zahlenwert führen die Autoren bei den Berechnungen mit archäologisch nachgewiesenen Burgwällen an (22%).

Die Autoren setzen voraus, dass die Orava-Region ein Bestandteil des Nitraer Fürstentums war. Ihrer Ansicht nach ist jedoch nicht einmal eine weitere Variante einer machtpolitisch-territorialen Organisation vor dem J. 833 auszuschließen. Sie nehmen an, dass in der Nordslowakei der Südteil von Orava ein bedeutsamer territorialer Bestandteil war, der eine selbstständige, den Stamm überragende Einheit bildete, die sich in die machtpolitischen Kämpfe einschaltete, die dann zur Entstehung Großmährens führten. Nachfolgend wurde sie, nach der Kristallisierung der Situation, zum Bestandteil Großmährens unter der Verwaltung Nitras. Um das J. 833 wurde Fürst Mojmir zum Herrscher der Nitra-Region. Als Folge machtpolitischer Kämpfe mögen wohl manche der Burgwälle untergegangen sein (z. B. jener in Pobedim), oder erlangten sie nicht mehr die ehemalige strategisch militärische und politische Bedeutung (der Burgwall in Vyšný Kubín in der Orava blieb, etwa in geringerem Maße, weiterhin besiedelt). Nach der Entstehung Großmährens kam es wahrscheinlich zu intensiverer Errichtung neuer Burgwälle, aber auch zur Erneuerung der alten. Seit dem beginnenden zweiten Drittel des 9. Jh. entstanden die Burgwälle in Devínska Nová Ves - Nad lomom und Na pieskach, in Divinka-Veľký Vrch, die Burg in Beckov und ein Herrenhof in Nitrianska Blatnica. Sicherlich entstand bereits um die Mitte des 9. Jh. der Herrenhof in Ducové.

Eine große Entfaltung erlangten während der Existenz Großmährens die Burgwälle in Nitra (Burg) und in Bratislava (Burg). Ende des 9. Jh. und Anfang des 10. Jh. war Großmähren inneren machtpolitischen Konflikten, einem anhaltenden militärisch-politischen Druck von Westen und Ansturm der Magyaren von Südosten ausgesetzt. Diese untragbare Situation führte bald zu seinem Untergang. Damals entstanden befestigte Siedlungen, die zur Verteidigung gegen die kriegerischen Äußerungen im Zusammenhang mit der instabilen machtpolitischen Situation verhelfen sollten. An der Wende des 9./10. Jh. entstanden etwa die Burgwälle in Hronský Beňadik in der Lage Beňadická skala, in Detva in der Lage Kalamárka, und in diesen Zeitabschnitt gehört etwa auch der Umbau des Burgwalls Neštich in Svätý Jur. Auf Grundlage des bisherigen Wissensstandes konstatieren

vorderhand die Autoren, dass während der Existenz des großmährischen Staatsgebildes (833-907) im Gebiet der West- und Mittelslowakei sicherlich mindestens 35-40 Burgwallanlagen existierten. Mehrere weitere potentielle Burgwälle können in Zukunft archäologisch nachgewiesen werden, deswegen wird sich wohl diese Anzahl mit der Zeit ändern können. Manche potentielle Burgwälle bezeichnen die Autoren als Höhenlagen mit fragmentarischen frühmittelalterlichen Besiedlungsspuren, die oftmals nur einen kurzfristigen oder refugialen Charakter gehabt haben konnten. Diese sind nicht in der angeführten Anzahl der großmährischen Burgwälle einbezogen. Im 10. Jh. entstand die befestigte Siedlung Zámčisko in Nová Baňa in der Lage Vrch. Mit dem Formungsprozess des Ungarischen Königreiches hing der Untergang des Herrenhofes in Ducové zusammen. Die strategische Lage vieler slawischer Burgwälle nutzte man nach der Mitte des 13. Jh. zur Errichtung von Steinburgen aus, wobei sich im Umkreis mancher von ihnen mittelalterliche Städte zu formen begannen.

Die befestigten Siedlungen im Gebiet der West- und Mittelslowakei waren im Verlauf des 8./9.-10. Jh. je nach ihrer territorialen Verwaltung, Machtpolitik und militärischen Strategie differenziert. Eine wichtige Siedlungsagglomeration auch mit ihren befestigten Siedlungen, die zugleich die Funktion des Nitraer Fürstentums erfüllte, war Nitra. Burgwälle, die vor der Entstehung Großmährens eine zentrale Funktion in den einzelnen Gebieten gehabt haben konnten, waren die befestigten Siedlungen in Pobedim, in Smolenice-Molpír, in Vyšný Kubín-Ostrá skala, möglicherweise in Jasenovo-Vyšehrad und in Starý Tekov. Eine ähnliche Aufgabe von zentralem Charakter erfüllte schon in ihren Anfängen die befestigte Siedlung auf der Devíner Anhöhe. Befestigte Siedlungen, in denen in der Zeit vor 833 vom militärisch-strategischen Gesichtspunkt eine Wachtfunktion dominierte, waren die Burgwälle in Prievidza, im Teil Štvrte (Hradec) und Mužla-Čenkov, vielleicht auch der Burgwall in Svätý Jur oberhalb der ehemaligen Ansiedlung Neštich. Ein Wachtburgwall mag wohl in diesem Zeitabschnitt die Höhenlage in Istebné in der Orava-Region gewesen sein.

Nach der Entstehung Großmährens kam es zur ausgeprägtesten Differenzierung der Burgwälle. Die Autoren unterscheiden vier grundlegende Typen der befestigten Siedlungen.

1. Zentrale befestigte Siedlungen mit Siedlungsagglomerationen des vorstädtischen Typs, die direkt der Verwaltung des Fürstentums unterlagen.
2. Lokale Verwaltungszentren von territorial-administrativen Einheiten.
3. Burgwälle mit dominierender militärischer Wachtfunktion.
4. Refugien.

Wenn auch Nitra, Bratislava und Devín nach dem Untergang Großmährens aufhörten, zentrale Staatsgebilde zu sein, bestanden sie weiterhin fort. Auf diesen bedeutsamen frühmittelalterlichen Lokalitäten beweist dies auch die Kontinuität ihrer Besiedlung im 9.-10. Jh. Weitergedauert hat offenbar auch die Rolle Nitrás als bedeutendes politisch-administratives Zentrum und ebenso Bratislavas als machtpolitischer Mittelpunkt eines großen Gebietsteiles der heutigen Westslowakei. Es ist evident, dass die fortdauernde machtpolitisch-administrative Bedeutung dieser Zentren auch bei der Formierung des ungarischen Staates wahrnehmbar ist. Nitra wie auch Bratislava wurden zu Komitatssitzen, welche die territorial-administrative Gliederung Ungarns repräsentierten. Auch die weitere Aufgliederung der Burgwälle im 10. Jh. knüpft sich an den großmährischen Zeitabschnitt an. Weiterhin bestanden die befestigten Siedlungen, welche die Rolle lokaler Zentren erfüllten, wobei manche von ihnen später zu Komitatszentren wurden (Trenčín, Starý Tekov). Ebenso existierten Wachtburgwälle und Refugien.

Die Entstehung und der Aufbau der Burgwälle hängt mit den natürlichen geographischen Gegebenheiten des Landes zusammen. Gemäß dieser Voraussetzungen unterscheiden die Autoren den Aufbau der befestigten Siedlungen im Gebiet der West- und Mittelslowakei auf zwei Typen von Lagen: in Niederungen und auf Anhöhen. Viele befestigte Siedlungen aus dem Frühmittelalter nützten oftmals mehr oder weniger eine aus älterer Zeit stammende befestigte Lage aus. Sofern es sich um die Entstehung eines neuen Fortifikationssystems im Verlauf des 8.-10. Jh. handelte, wurde in mehreren Fällen als Einleitung des Aufbaues zuerst ein Graben ausgehoben. Auf vielen Burgwällen befand sich eine sog. Berme (ein Vorwall). Die Berme war ein Absatz zwischen dem Wall und Graben. Die Fortifikationssysteme stellen im 8.-10. Jh. in ihrer primären Gliederung nach der Bauweise zwei grundlegende Arten dar - einfache und kombinierte Befestigungen. Die erste Gruppe besteht entweder bloß aus einer Holzpalisade - eingesetzt in eine Palisadenrinne in einer strategisch günstigen Lage, oder ein Fortifikationssystem, bestehend aus einem Graben und einer einfachen Aufschüttung, in die eine Palisade eingesetzt war. Die komplizierteren Fortifikationssysteme kennzeichnet eine innere Rost-, evt. eine Kammerkonstruktion des Kerns des Holzerdewalles, oder eine kompliziertere Schalenkonstruktion.

Nach dem Ausmaß der befestigten Fläche der Burgwallanlagen gliederten sie die Autoren in drei Gruppen.

1. Burgwälle mit einem Flächenausmaß bis zu 3 ha, z. B. Herrenhöfe (Ducové, Nitrianska Blatnica), zentrale Burgwälle eines lokalen Gebietes (abermals der Herrenhof in Ducové, Zvolen-Môťová-Priekopa) und befestigte Wachtlagen kleinerer Ausmaße (beide Lagen in Devínska Nová Ves, Detva-Kalamárka, Hronský Beňadik-Beňadická skala, Malé Kozmálovce-Grác, Mužla-Čenkov, Tlmače-Hrádze). Diese Kategorie der dem Ausmaß nach kleinsten Burgwälle ist am verbreitetsten.

2. Burgwälle mit einem Ausmaß von 3 ha bis zu 10 ha, wie auch zentrale Burgwälle von Siedlungsagglomerationen des vorstädtischen Typs - Nitra, Lage Burg (8,5 ha), Bratislava, Lage Burg (5,5 ha) und Devín, Lage Burg (6,5 ha). Hierher gereiht sind mehrere befestigte Zentren lokaler Gebiete (z. B. Vyšný Kubín-Ostrá skala) und Wachtlagen.
3. Burgwälle über 10 ha Ausmaß.

Die Autoren führen 80 Lagen an, die sie mit befestigten Siedlungen in der West- und Mittelslowakei in Zusammenhang bringen. Das Niveau der Erkenntnisse über sie ist verschieden, danach lassen sich vier Kategorien aussondern, die mit der Qualität der Quellenbasis zusammenhängen. Eingereicht sind also in die Gesamtzahl archäologisch nachgewiesene Burgwälle und potentielle Burgwälle, die bisher nicht durch die Fundsituation eindeutig bestätigt sind. Auf vielen Lagen erfolgten keine langfristigen systematischen Grabungen und problematisch war aus diesen Gründen die Datierung der gegebenen Lokalität, die Analyse ihres wirtschaftlichen Hinterlandes, ihre funktionale Einstufung und die Charakteristik ihrer Fortifikation. Probleme ähnlichen Charakters waren in viel geringerem Maße auf jenen Lagen zu beobachten, wo langfristige archäologische Grabungen realisiert wurden, bzw. deren frühmittelalterliche bauliche Dispositionen archäologisch nachgewiesen sind, mittels welcher auch ihre näheren Spezifika charakterisierbar sind (1. Kategorie).

Die Datierung der befestigten Siedlungen war in vielen Fällen auch auf jenen Fundstellen problematisch, wo langfristige archäologische Grabungen verwirklicht wurden. Auf diesen Lokalitäten ist die Existenz frühmittelalterlicher Burgwälle auch durch Bauten nachgewiesen, doch ohne eine ausgeprägtere, namentlich chronologische Spezifizierung (2. Kategorie). Das Kriterium der zeitlichen Einstufung bildete oftmals vor allem das Keramikmaterial. Dieses ist, was die präziseste Datierung betrifft, in dem untersuchten Zeitabschnitt nicht ausreichend aussagend.

In den Zusammenhang mit den Burgwällen brachten die Autoren auch jene Lagen, auf denen während des Frühmittelalters bisher kein eindeutiger Umbau nachgewiesen ist, eventuell ein sekundärer baulicher Eingriff in die ursprünglichen Fortifikationen. Aus diesen Lokalitäten sind jedoch es ausgeprägtere Besiedlungsspuren nachgewiesen (3. Kategorie). Die Autoren reihten in diese Gruppe auch jene Burgwälle, wo vorausgesetzt wird, dass auch während des Aufbaues in späterer Zeit die ursprünglichen frühmittelalterlichen Fortifikationen vernichtet wurden.

Problematisch verbleiben nach Ansicht der Autoren jene Fundstellen, die zu den befestigten Siedlungen des 8.-10. Jh. mit ausgeprägteren Zweifeln gereiht sind, also bloß potentielle frühmittelalterliche Burgwallanlagen sind. Mehrere von ihnen sind nicht absolut archäologisch nachgewiesen, weitere sind vorwiegend nur mittels nicht sehr reich vertretener Funde charakterisiert. Vorläufig erwägt man über sie bloß dank gefundener Scherben als über einen potentiellen und nicht über einen verlässlichen frühmittelalterlichen Burgwall (4. Kategorie). Die Autoren reihten zu ihnen auch solche, von de-

nen angenommen wird, dass sie lediglich sporadisch, im Rahmen einer kurzfristigen sekundären Besetzung einer ehemaligen urzeitlichen befestigten Lage besiedelt wurden.

In den Lagen der vierten Kategorie erfolgte im Großteil der Fälle keine umfangreichere archäologische Grabung und die Oberflächenbegehung war nicht ausreichend informativ, evtl. verlief dort eine archäologische Grabung, doch dominierte in der Besiedlung der Lokalität ein anderer geschichtlicher Zeitabschnitt. Gegenwärtig ist es beim Großteil der Burgwälle der vierten Kategorie nur schwer eindeutig bestimmbar, ob es sich um ein Refugium handelt, oder um eine ungenügend erforschte Lokalität. In die vierte Kategorie gehören auch zwei potentielle frühmittelalterliche Lagen der Orava-Region (Dolný Kubín-Velký Bysterec, Lage Trniny und Burg Orava).

Aus der vorangehenden Kategorisierung und den Berechnungen geht hervor, dass das Gebiet der West- und Mittelslowakei durch ein relativ dichtes Vorkommen von Burgwällen gekennzeichnet war. In der Orava-Region konnten sich in diesem Zeitabschnitt nach dem bisherigen Forschungsstand potentiell vier befestigte Siedlungen befunden haben, ohne Rücksicht auf ihre funktionelle Einstufung und eindeutige archäologische Bestä-

tigung. Es waren die Burgwälle in Vyšný Kubín (Lage Ostrá skala), in Dolný Kubín-Velký Bysterec (Lage Trniny), in Istebné (Lage Hrádok) und in Oravský Podzámok (Lage Burg). Diese bestätigten, aber auch vorausgesetzten Oravaer Burgwälle machen rund 5% von der Anzahl (80) potentieller wie auch archäologisch nachgewiesener befestigter Siedlungen aus (Verzeichnis der Lokalitäten).

Die Orava-Region hat ein Anmaß von 1661 km² und das Gebiet der Slowakei von 49 035 km². Auf Grundlage dieser zahlenmäßigen Angaben bildet die Orava mehr als 3% des Gebietes der Slowakei. Vom untersuchten Raum in dieser Studie (14 491 km² - Westslowakei und 17 986 km² - Mittelslowakei) beträgt dies mehr als 5% ihres Ausmaßes. Diese prozentuellen Angaben deuten auf ein relativ ausgeglichenes Verhältnis zwischen der Anzahl aller Lokalitäten aus dem Verzeichnis und dem Ausmaß des Oravaer Gebietes im Rahmen der West- und Mittelslowakei. Der Prozentsatz steht im Einklang mit der Angabe, die herausgegeben wurde, als in die Berechnungen lediglich die Lokalitäten aus den ersten drei Kategorien einbezogen wurden, also Berechnungen lediglich mit archäologisch nachgewiesenen Lokalitäten enthielten. In der Orava-Region sind archäologisch belegte Burgwälle Ostrá skala oberhalb von Vyšný Kubín und Istebné-Hrádok (1. und 2. Kategorie).

Abb. 1. Dolná Orava (Untere Orava-Region). Archäologisch nachgewiesene und potentiell befestigte frühmittelalterliche Siedlungen. Die Nummern stimmen mit den Nummern im Verzeichnis der Lokalitäten überein.

Abb. 2. Metallgegenstände aus den Entstehungsanfängen der Burgwälle aus den Lagen in der Orava-Region. 1 - Sporn vom Burgwall Ostrá skala oberhalb von Vyšný Kubín; 2, 3 - karolingische Beschläge von Trniny oberhalb von Vyšný Kubín-Velký Bysterec. Nach P. Čaplovič (1987, 215, 218).

Abb. 3. Frühmittelalterliche befestigte Siedlungen im Gebiet der West- und Mittelslowakei vor der Entstehung Großmährens. Veranschaulicht sind archäologisch nachgewiesene, aber auch potentiell (archäologisch nicht belegte) Lokalitäten. Die Nummern entsprechen jenen im Verzeichnis der Lokalitäten.

Abb. 4. Pläne des Burgwalls Vyšný Kubín-Ostrá skala mit der Situierung der Schnitte. A - Schichtenplan der befestigten Siedlung in der jüngeren Eisen-, römischen Zeit und im Frühmittelalter mit den eingetragenen Fortifikationen und untersuchten Schnitten von P. Čaplovič; B - Situation auf der mehrteiligen befestigten Siedlung auf Ostrá skala (1 - oberer Hof; 2 - mittlerer Hof; 3 - unterer Hof). Nach P. Čaplovič (1987), adaptiert. Legende: a - Steinwand; b - Verlauf des im Gelände erkennbaren Walles; c - Weg.

Abb. 5. Profil des oberen Walles vom Burgwall Vyšný Kubín-Ostrá skala. Legende: a - Oberflächenschicht; b - frühmittelalterliche Schicht; c - aschige Zwischenschichten; d - Schicht aus der Latène- und römischen

Zeit; e - Hallstatt-Latène-Horizont; f - vorhallstattzeitlicher Horizont; g - sterile Unterlage. Nach P. Čaplovič (1987), modifiziert.

Abb. 6. Dolný Kubín-Velký Bysterec. Blick auf die Lage Trniny von Westen.

Abb. 7. Vyšný Kubín. Burgwall Ostrá skala, links die urzeitliche Lokalität Tupá skala.

Abb. 8. Burg Orava in Oravský Podzámok.

Abb. 9. Holzerde-Fortifikationen - Haupttypen und manche Varianten. 1 - Palisade (a - dicht gereihte Pfosten; b - Buschwerk; c - horizontale Rundhölzer von Pfosten gestützt; d - Rillentechnik); 2 - Gräben (a - spitzer; b - trogartiger); 3 - Wall mit Palisade; 4 - Aufschüttung mit einem Steinmantel; 5 - Kammerkonstruktion; 6 - Kammerkonstruktion in einer Erdschüttung; 7 - Wall mit einem mantelartigen Rost als Unterlage; 8 - (a - Rostkonstruktion; b - Grundriss in einem kammerartigen Rahmenskelett; c - Rost in beiden Richtungen). Nach R. Procházka (1990), modifiziert.

Abb. 10. 1 - Schalenkonstruktion vom Holzerdecharakter mit verankerter oder rostartiger Versteifung und rampenartigem Rücken; 2 - Schalenkonstruktion mit einem Paar Holzwänden mit kammerartiger Versteifung; 3 - Schalenkonstruktion mit drei Wänden und stufenförmigem Umgang; 4 - Schalenkonstruktion mit einer kombinierten Holz-Stein-Vorderwand und weiteren Holzwänden im Körper des Walles; 5 - Schalenkonstruktion mit einer Steinblende und abgeboßtem Rücken; mit einer Rost- oder verankerten Versteifung; 6 - (a - Schalenkonstruktion mit Vorderwand, innerem

Holzrost oder mit verankerten Rosten; b - untergelegter Rost; c - kammerartig angeordnete Verankerungen; d, e - Kammern mit behauenen Balken); 7 - Schalenkonstruktion mit zwei Steinwänden; 8 - Schalenkonstruktion mit vertikal kombiniertem Rost - mit versteifter Kammer. Nach R. Procházka (1990), modifiziert.

Abb. 11. Frühmittelalterliche befestigte Siedlungen im Gebiet der West- und Mittelslowakei im 8.-10. Jh. Die Nummern stimmen mit jenen im angeführten Verzeichnis der Lokalitäten überein.

Abb. 12. Dolný Kubín-Veľký Bysterec. Blick auf die Lage Trniny von Dolný Kubín aus.

Abb. 13. Vyšný Kubín, Burgwall Ostrá skala. Blick auf die Lage von Osten.

Abb. 14. Vyšný Kubín, Burgwall Ostrá skala. Reste des im Gelände erkennbaren Walles, der die Akropolis schützte.

Abb. 15. Vyšný Kubín, Burgwall Ostrá skala. Blick von Tupá skala.

Übersetzt von Berta Nieburová

VÝŽIVA A HLADOMORY V ČECHÁCH NA POČÁTKU 2. TISÍCLETÍ

MAGDALENA BERANOVÁ

Studie vychází k životnímu jubileu Dariny Bialekové. Soubor dalších příspěvků věnovaných jejím 70. narozeninám obsahuje „Zborník na počesť Dariny Bialekovej“, Nitra 2004.

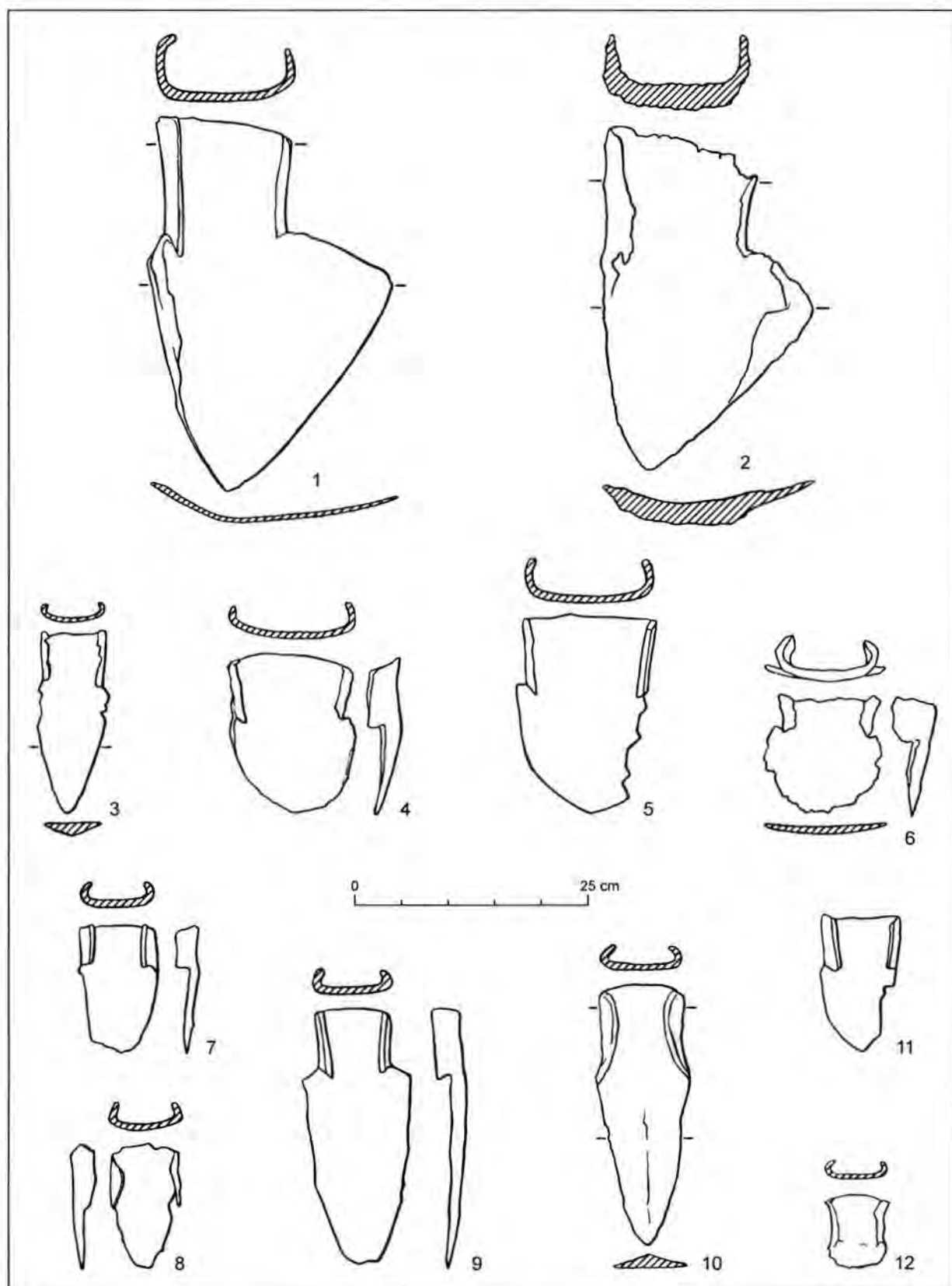
In the first centuries of the second millennium agriculture in Bohemia was profitable although using relatively simple farming tools. Food was socially differentiated, but nourishment of common people seems to be sufficient. From the second half of the 13th cent. natural catastrophes occurred repeatedly, followed with war plundering caused by famines. In the same time more advanced agricultural tools began to prevail. There is a causality found between the repeated famines and changes in agriculture.

Obilnářství v Čechách bylo v 10. stol. podle historických zpráv velmi výnosné. Ibrahím ibn Jakúb ve své relaci z počátku šedesátých let uvádí, že Čechy tehdy, tj. za knížete Boleslava I., byly nejlepší ze zemí severu a nejbohatší na potraviny. Pšenice se prodávalo za jeden girát (asi denár; srov. Štěpková 1955) tolik, že to stačilo pro člověka na měsíc a ječmene pro koně na 40 nocí. Za stejnou cenu bylo 10 slepic (český překlad Hrbek 1951; 1964; slovenský překlad Ratkoš 1964, 337 n.). Slované obecně sídlili prý v nejúrodnějších zemích, které poskytovaly nejvíce obživy. Horlivě se věnovali rolnictví a výrobě potravin vůbec. Podobnou informaci uvádí V. Šmelhaus k roku 1240, kdy podle Bartolomea Anglica bylo v českých lesích bohatství zvěře, ale zároveň se autor zmiňuje o bohatství a výnosnosti českých polí, vinic, pastvin i dolů (Šmelhaus 1980, 55). Tuto úroveň zemědělství dosahovali pomocí relativně jednoduchého nářadí, užívaného už od 8.-9. stol. v Čechách, na Moravě, na Slovensku i v okolních zemích. Oralo se mělce, pomocí rádlu opatřeného malou radlicí, případně i krojidlou (obr. 1: 3, 6-8, 10, 12; 2: 2, 3, 5-7) a odvalovými deskami, nebo i jen jednou odhrnovačkou. Obilí se sklízelo pomocí obilních srpů typického tvaru, tráva se žala tzv. krátkými - polovičními kosami (obr. 3: 1-5, 8). Koně se kovali jen zřídka. Zápřah do chomoutu se ještě neprosadil, rádlu tahal hovězí dobytek (Beranová 1980; 1984, tam další lit.). Orbu i sklizeň jsme vyzkoušeli. Rádlu podle radlic a krojidla z hromadného nálezu ze Smolnice navrhl Z. Tempír, zkusili jsme však i jiné možnosti (Beranová 1993). Oralo se zřejmě jak do podélných dlouhých brázd, tak zároveň křížově, jak to pro 10.-11. stol. při výzku-

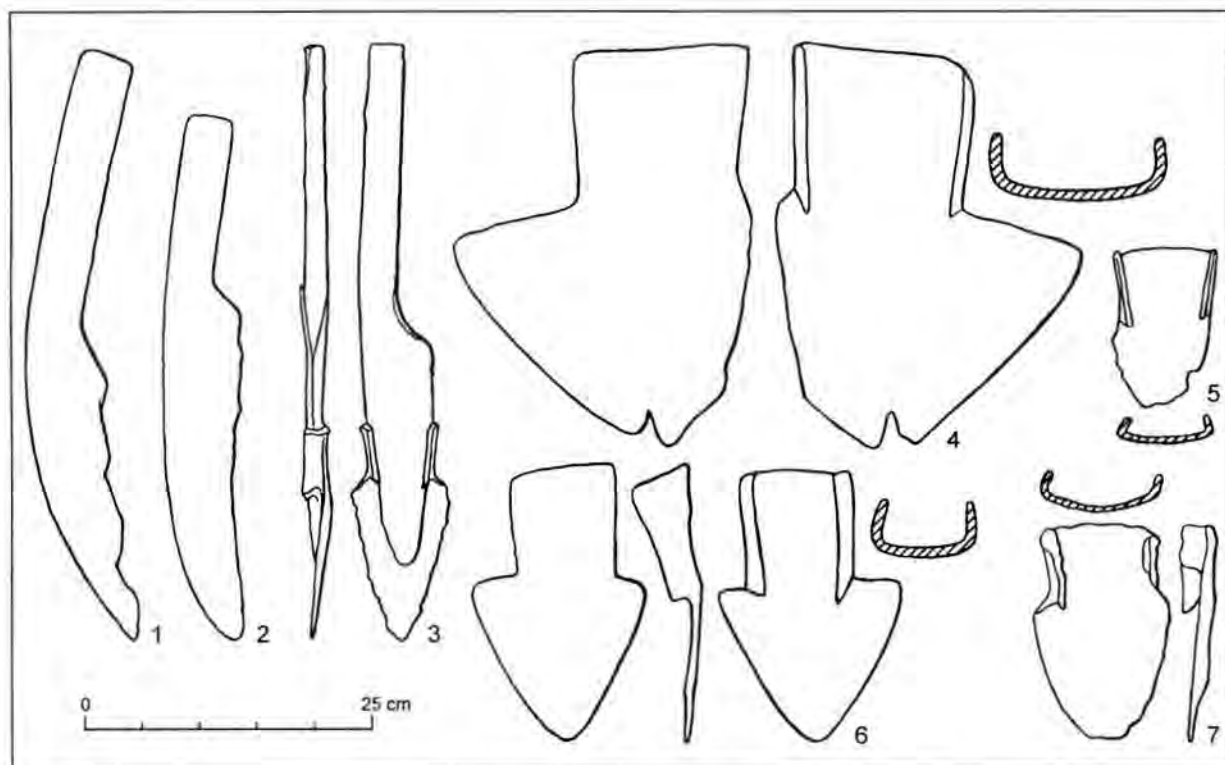
mu v Praze-Klárově doložil L. Hrdlička (1972). Další změny v zemědělské výrobě zjišťujeme v Čechách až z průběhu 13. a zejména počátkem 14. stol.

Výživa na počátku 2. tisíciletí byla velmi rozrůzněná. Na jedné straně pořádali knížata, členové panovnických rodů či biskupové při různých příležitostech několikadenní hostiny s obrovským množstvím jídla a pití, na druhé straně existovalo zřejmě nemalé množství ubožáků, nuzáků, mrzáků a žebráků, kteří byli předmětem almužen a milosrdenství.

Hostiny světských i církevních knížat oslňovaly nejen množstvím jídla a pití, ale také množstvím zlatých a stříbrných nádob, na nichž bylo jídlo podáváno. Bez takového nádobí se knížata a králové neobešli ani na válečných výpravách (např. *Druhé pokračování*, údaje k roku 1278). Staré české dějiny a staré české kroniky jsou plné líčení hostin, slavností a pitek s nimi spojených. Již samo zavraždění sv. Václava se událo druhý den ráno po hostině uspořádané pro Václava Boleslavem. Hostiny bývaly slavné a trvaly několik dní. Pro velký počet hostů se musely často odehrávat venku nebo v nějakých provizorních stavbách. Tak například Přemysl Otakar II. u příležitosti své korunovace roku 1261 nechal pro sebe, cizí panovníky a světské i církevní velmože připravit přeslavné hody (po dva dny) ve staveních k tomu slavnostně připravených na poli zvaném Letná, které leží mezi vesnicemi Ovenec, Holešovice a Bubny. Nejznámější a ve své době snad nejpodrobněji popsána je svatební hostina neteře Přemysla Otakara II. Kunhuty s uherským králevicem Belou v září roku 1264. Pověst o ní se roznášela po celé Evropě. Hostina se slavila na

Obr. 1. Radlice z Čech ze 6.-7. až 14. stol. 1, 2 - Semonice (počátek 14. stol.); 3 - Radim (8. až 10. stol.); 4 - Praha-Vysočany (12. až 13. stol.); 5 - Bratronice (13. stol.); 6 - Lety u Dobřichovic (6. až 7. stol.); 7 - Klučov (8. stol.); 8 - Klučov (8. až 9. stol.); 9 - Vinařice (11. až počátek 13. stol.); 10 - Semice (8. až počátek 9. stol.); 11 - Bylany u Kutné Hory (12. stol.); 12 - Libice nad Cidlinou (10. stol.).

Obr. 2. Radlice a krojidla z Čech z 8. až 14. stol. 1, 4 - Batňovice (polovina 13. až polovina 14. stol.); 2, 6 - muzeum Turnov (asi 9. až 10. stol.); 3, 5 - Smolnice (8. až počátek 10. stol.); 7 - Svěpravice (8. až počátek 10. stol.).

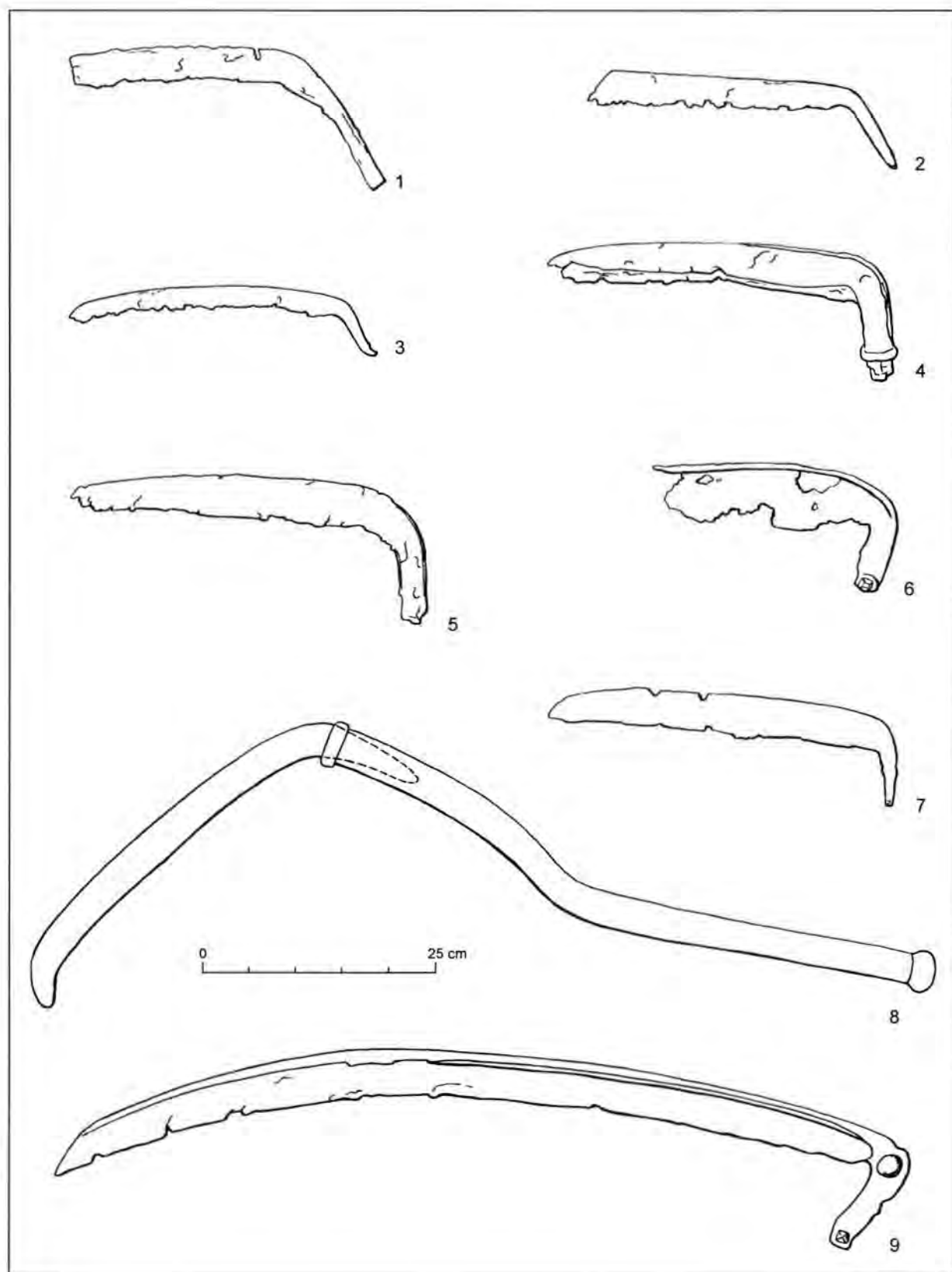
pravém břehu Dunaje a král tehdy nechal postavit přes Dunaj široký most. Zásoby se v obrovském množství vozily z Rakous, ze Štýrska i z Moravy. Dobytko a krmného brachu bylo tolik, že pro ně sotva stačil celý ostrov v Dunaji a blízká lada na břehu. Zvěřiny a drůbeže dodali bez počtu, prý to dokonce vypadalo jako by se všichni vrabci a sýkorky v Rakousku a na Moravě proměnili v kuřata, která se slétla na tuto svatbu. Na pečení chleba bylo asi tisíc metů pšenice, což bylo nejméně 18 466 hl. Také vína bylo nezměrně. V nádherně vyzdobených stanech tábořilo na statisíce hostů (Zíbrt 1927). Druhé pokračování Kosmovy kroniky přináší informaci, že 5. října král český v jednom novém stanu, jenž byl upraven na způsob kostela a pokryt různými sukny jako cihlami, provozoval rytířské hry. Sám laskavě a bohatě posluhoval uherskému králi a rozličným knížatům.

I když v Čechách existoval trh s obilím, masem a jinými potravinami, velmoži získávali zřejmě potraviny především z vlastních zdrojů. Pro sebe a své bojovníky dostávali nevládnoucí, případně i odbojní členové knížecího rodu určité údíly či sídla s přílehlými vesnicemi a polnostmi, z jejich výtěžku živili sebe i své lidi, kterých nebylo málo (např. Kosmas, III/37). Nemáme tím ovšem na mysli údíly moravských Přemyslovců, ani spory o ně, protože

tím se naše práce nezabývá. Z doby sporů krále Vratislava s bratrem moravským Konrádem a se synem Břetislavem v roce 1091 pochází informace, která je pro nás důležitá. Břetislavovi bojovníci pod výhrůžkou, že ho z obavy před Vratislavem opustí a odejdou jinam, přemluvili svého pána, aby spolu s nimi odešel ze země (Kosmas, III/48).

Břetislav „... volil raději s nimi chleba hledati v cizině než sám bez jediného bojovníka s otcem žíti doma v pokoji. I nemeškali a sebrali všechen dobytek i všechny otroky, a přes dva tisíce bojovníků odtáhlo s knížetem Břetislavem ke králi uherskému. Král Vladislav, znaje se k němu jako k svému příbuznému, vládně ho přijal a vykázal jeho bojovníkům za bydliště Bánov, blízko hradu Trenčína. Toto místo leží uprostřed lesů a v horách a jest velmi vhodným a bohatým lovištěm. Potrava a jiné životní potřeby byly jim z rozkazu králova dodávány ze sousedních krajin; Břetislava samého s několika druhy nechal král u sebe v radostech dvora králova.“

Z této zprávy se dozvídáme především to, že knížecí syn měl někde v Čechách své sídlo a hospodářství, kde byla hojnost sluhů - otroků a stáda dobytka, které se vyplatilo hnát do cizí země. Nešlo přitom zřejmě jen o menší počet otroků pro domácí služby, jako byli pekaři či kuchaři, nebo o nově získané zajatce určené na prodej v Uhrách, ale o závislé služebníky, kteří pečovali o Břetislavovy statky.

Obr. 3. Kosy na trávu - krátké (1-5, 7, 8) a dlouhé (6, 9). 1 - Lety u Dobřichovic (6. až 7. stol.); 2, 3 - Semice (8. až počátek 9. stol.); 4, 5 - Březnice, hromadný nález (9. stol.?): 6 - Bradlo (počátek 14. stol.); 7 - Církvice u Kutné Hory (polovina 14. stol.); 8 - Novgorod, Rusko, zachováno dřevěné kosiště (13. stol.); 9 - Konůvky, Morava (15. stol.).

Obr. 4. Zajatci. Velislavova bible, kolem roku 1340.

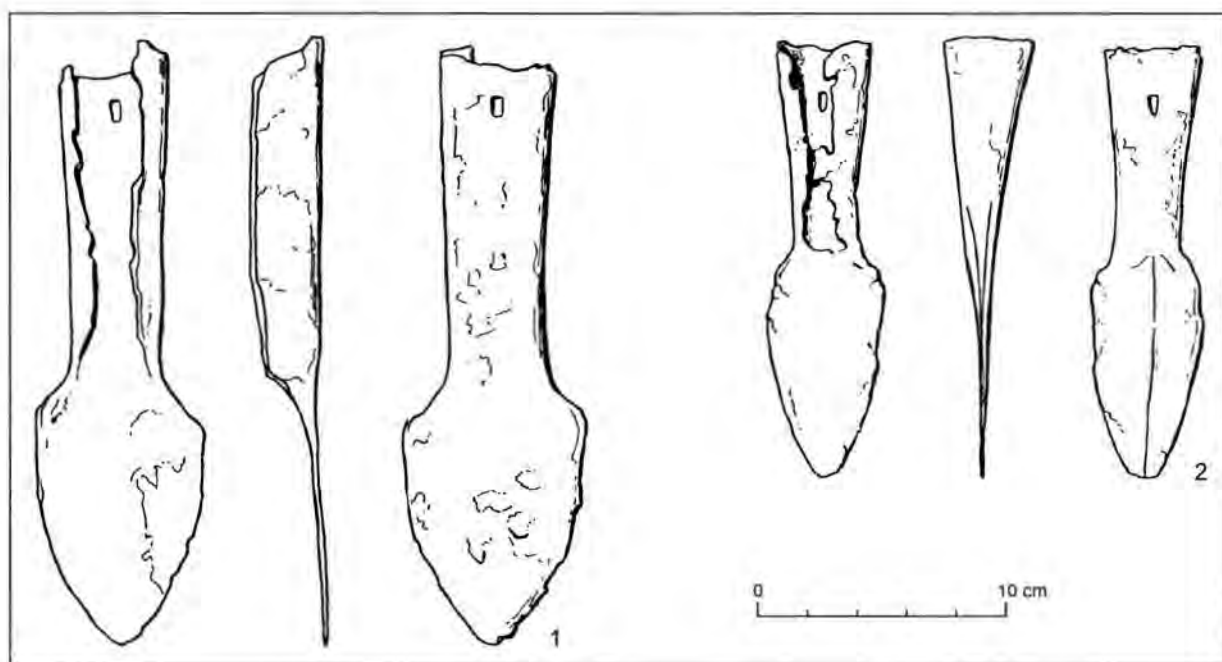
Uherský král mu nepřidělil k výživě nějaký svůj statek, ale zemi zřejmě málo obdělávanou, nebo neobdělávanou vůbec, a jídlo, zejména asi obilí, jim raději posílal. Značnou část masa si bojovníci obstarávali zřejmě lovem.

Co přesně vznešení jedli každý den, nevíme. Starší Kosmova historka mluví o zvěřině, konkrétně o kančím ocásku, který prý uměl v mládí Šebíř, pozdější šestý pražský biskup, tak dobře uříznouti, očistiti a připravit k jídlu, že by si za to podle knížete Oldřicha zasloužil biskupství (Kosmas, I/41). Víme, co snad jísti neměli. Kosmas nás v historce o biskupovi Jaromírovi-Gebhartovi a olomouckém biskupovi Janovi z roku 1073 informuje, že Jan jedl sýr s kmínem a cibulí a k tomu topinky. Jaromír ho pod záminkou, že takové jídlo je příliš obyčejné, nevhodné pro biskupa a že Jan žije lakomě, nechal zbičovat. Základní příčinou ovšem nebylo skromné jídlo, ale to, že Jaromír nesouhlasil s existencí samostatného olomouckého biskupa (Kosmas, II/27).

Také níže postavení kněží a kanovníků mívali přidělenou půdu, na níž ve vlastní režii hospodařili. Z vyšehradské listiny k roku 1130 se dozvídáme o výživě pro kanovníky této kapituly (Šmelhaus 1980, 42 n.). Každý tzv. hebdomář dostával na jeden týden kromě jistého množství piva a medoviny 12 kuřat a 6 selat a nadto v letní polovině roku každý

týden jednu jalovici, v zimní polovině namísto ní dvě tříletá prasata, tedy celkem 26 jalovic, 52 prasat, zřejmě vykrmených, 312 selat a 624 kuřat ročně. Rostlinná potrava kromě nápojů v „distributiones“ zahrnuta není. Její výroba byla zajištěna příslušnými popluzími v různých částech země, které obhospodařoval každý z kanovníků ve své vlastní režii pomocí tak či onak znevolených lidí. V letech 1125-1140 kanovník pražského Kostela P. Marie Zbyhněv daroval kostelu v Úněticích u Prahy, kde založil malou kolegiátu se dvěma kanovníky, pozemky obhospodařované patrně ve vlastní režii a čeled, zřejmě přímo pracující na polnostech kanovníků. Ta byla nesvobodná, darovaná a bez vlastních pozemků. Jde o tři čeledíny se ženami, syny a dcerami. Otcové a děti jsou uváděni svými jmény, nikoliv však ženy. V Šmelhaus soudí, že to bylo proto, že pán s nimi nemohl disponovat individuálně. Dále daroval nevolníka Ostoje sídlícího na vlastních pozemcích, z nichž odváděl určité platby a povinnosti, k čemuž se vrátíme dále (Smetánka 1991; Šmelhaus 1980, 85).

Jiní dostávali jídlo nebo peníze. Kronikář Kosmas vypráví, jak na konci šedesátých let 11. stol. nastoupil do čela pražského proboštství Marek. Ten zřídil sbor dvaceti pěti bratří, dal jim oděv duchovních a podle řehole stejnou míru jídla a pití.

Obr. 5. Radlice k rádlu vrcholného středověku z Čech. 1 - Čáslav, cihelna (bez datování); 2 - Míčov, v základech kostela (před 14. stol.).

Ale když často z nedbalosti služebníků nebo z nějaké záminky úředníků selhávalo stravování a bratři ho proto často trápili svými stížnostmi, vyhradil si z jejich desátku jednu čtvrtinu a tři čtvrtiny rozdělil mezi bratry tak, aby každý z nich měl ročně třicet měr pšenice, třicet měr ova a k tomu ještě čtyři peníze každý týden na maso (*Kosmas*, II/26).

Obhospodařování statků ve vlastní režii členů vládnoucí vrstvy je také jedním z problémů, jimiž se současná historiografie málo zabývá. Myslím, že bude nutno vrátit se k dávno opuštěné teorii J. Šustly (1934) o otrocích pracujících na velkostatku, proti níž brojil zejména F. Graus (1953, 20 n.). Představu J. Šustly samozřejmě neplatí úplně ve všem, ale je potřeba je modifikovat. Pokud máme v pramenech bližší informace o samostatně hospodařících zemědělci, patřících či darovaných tomu či onomu statku, vesměs se dozvídáme, že jejich povinnosti byly příležitostné a obvykle nepřilíš velké. Například Ostoř, kterého proslavil Z. Smetánka (1992) v populární úvaze o jeho životě, práci, myšlení a rodinných povinnostech, darovaný kanovníkem pražského kostela P. Marie Zbyhňevem kostelu v Únětích u Prahy v letech 1125–1140, musel pomáhat při žních a při senech a odvádět 12 penězů ročně. Falzum ze 13. stol., hlásící se do roku 1045, uvádí 12 denárů jako platbu sedmi nevolníků v Křepeňicích u Sedlčan pro břevnovský klášter (*Šmelhaus* 1980, 57). K tomu ovšem musel každý z nich odevzdat

po tříletém vypaseném (vykrmeném) praseti. Podle J. Žemličky tvořila bezprávná čeleď při dvorech knížete, velmožů a církve podstatný díl ze všech nevolníků označovaných tradičním jménem servus. Bývali darováni jak s půdou, na níž pracovali s propůjčeným inventářem, tak i samostatně, bez půdy, pro potřeby obdarovaných velmožů či církevních institucí (*Žemlička* 1997, 201–209). Mnoho dokladů o režijním hospodaření shromáždil V. Šmelhaus (1980, tam další lit.). B. Krzemieńska píše o prodeji zajatců dále na východ i do Orientu a o tom, že vznešení zajatci mohli být vyměněni za značný peněžitý obnos. Upozorňuje však na to, že mnozí z nich mohli být usazeni na půdě, které byl dostatek a která teprve práci sedláků získávala svou hodnotu (*Krzemieńska* 1999, 288). Mohli být však také využíváni jako ona bezprávná čeleď na poplužích, která ve své režii obhospodařovali jak knížata a členové významných rodin, tak například výše zmínění vyšehradští či únětští kanovníci. Zda bylo jejich postavení podobné, jak nám líčí Laurenciova (Vavřincova) legenda z konce 10. stol., nevíme. V legendě se píše: „*Neboť jak jest obyčejem lidí onoho království, kteří žijí v postavení služebném, že teprve po šesti dnech práce pro své pány mají dovoleno pracovat pro se, jistý muž, když pod tlakem té povinnosti po šest dní sloužil svým pánům, v sobotu konečně se na pole odebral, aby své vlastní proso požal, a seč byl, až do noci pracoval. Avšak ani tak nebyl schopen všecko proso požiti. Následujícího pak dne, který k oslavě vzkříšení*

Páně se nazývá dnem Páně, manželka onoho muže nerozvázně vyšla, aby požala to, co zůstalo z řečeného oseání, a se sehnutým tělem jala se žítí proti Božímu přikázání, potvrzenému nepřekročitelnými předpisy církevních učitelů. A tato její pošelilá opovážlivost neušla trestu Božímu. Brzy zasažena byla z nebes: prsty levé ruky, jimiž si proso při žnutí přidržovala, tak se zkroutily k dlani téže ruky, že se již žádným způsobem nedaly otevřít k obvyklé práci... Přišla do svatyně přesvatého mučedníka Václava, vrhla se s nářkem a pláčem před jeho oltářem na zemi, žádajíc za odpuštění spáchaného přečinu... byla uzdravena“ (český překlad Z. Kristen-Králík 1969, 99).

Současná historická literatura se zabývá prodejem otroků do Uher a do muslimských zemí na jihu i na východě (obr. 4). Myslíme však, že prodej válečných zajatců nebyl hlavním prostředkem pro obživu velkých družin, které panovníci a další členové panovnických rodin potřebovali. Nemáme tu totiž, pokud je mi známo, odpovídající peněžní důchody, arabské stříbro či hojné poklady tzv. zlomkového stříbra, na rozdíl od některých částí Polska, Pomorí a severního mořského pobřeží vůbec. Panovníci a velmožové světské i církevní za otroky nakupovali spíše přepychové věci pro svou potřebu, například látky, drahá roucha a pod. Cena za nádherné ošacení pro světská či církevní knížata byla téměř neuvěřitelná. Například pět lemovaných plášťů z pražského biskupského kostela bylo roku 1107 zastaveno u Židů v Řezně za pět tisíc hřiven stříbra (Kosmas, III/21). Potraviny pro bojovníky nebo jejich ošacení pocházely podle mého názoru spíše z domácích zdrojů, z pozemkových majetků a výnosů z nich. Velkou cenu měli koně. Kůň mohl mít stejnou cenu jako otrok, nebo i větší (Herrmann/Müller 1985, 88). Chov jízdních koní v Čechách byl však značný, jak ukazuje například právo kobyliho pole a další doklady (Beranová 1980b; 2000; Šmelhaus 1957; 1980, 39-42; Vaněček 1959). Koňská výstroj byla povětšinou také domácího původu a zbraně, pokud se kupovaly, rozhodně nepocházely z Orientu.

Při úvahách o bohatství českých knížat nelze podceňovat ani domácí zdroje stříbra a zlata, které se zpočátku získávaly patrně rýžováním (k tomu např. Hásková 1995; Kudrnáč 1982; 1986; 1992). Také cín byl asi domácí. Skutečnost, že v Čechách po polovině 10. stol. bylo možno nakoupit cín, nám dosvědčuje Ibrahím ibn Jakúb (*Jangl* 1971a, 51; 1971b, 37 n.; Kubátová 1970, 94). Cín se u nás asi rýžoval už od doby bronzové v Krušných horách, ačkoliv to není prokázáno (Moucha 1970, 53 n.) a někdy se o tom i pochybuje (Tylecote 1987, 226-228). Dochované zprávy o hornické těžbě cínu v Krušných horách pocházejí až ze 13. stol. P. Charvát (2002) upozornil na skutečnost, že české granáty se objevují

v zahraničí a byly z Čech zřejmě vyváženy, i když získávání granátů archeologicky zatím doložit nelze (Klápště 2002). Vzhledem k sezónnímu charakteru rýžování a hledání vzácných kamenů i vzhledem k malé potřebě trvalého osídlení nebo budování speciálních zařízení je to i v budoucnu nepříliš pravděpodobné. Stopy rýžování se vůbec těžko doložují. Je zásluhou J. Kudrnáče, že si povšiml sejpů z mladší a pozdní doby hradištní, zkoumal je a hodnotil, jinak bychom ani o konečné fázi rýžování zlata u nás nevěděli skoro nic.

Od 10. stol. se především v legendách o sv. Václavovi a sv. Vojtěchovi objevují zprávy o ubožácích a žebrácích, o vykupování otroků těmito světci a o udělování různých almužen. Almužny chudým udělovali však nejenom tito světci, ale také jiní významní církevní nebo světské hodnostáři, a to především o velikonocích. Například k roku 1030 se od kronikáře Kosmy v souvislosti s úmrtím pátého pražského biskupa jménem Hyza dozvídáme, že tento muž dával každého dne čtyřiceti lidem stravu, a to v hojnosti a vlastníma rukama. Kníže Spytihněv, syn Břetislava, který nastoupil roku 1055, měl podle stejné kroniky zvyk rozdávat almužny v čase postním. K roku 1085, při úmrtí kněžny Jitky, manželky polského knížete Vladislava a dcery Vratislava, knížete českého, informuje Kosmas, že se za svého života věnovala rozdělení almužen, pomáhala vdovám a sirotkům a rozdávala velmi štědře zlato i stříbro po klášterech. Při smrti biskupa Gebharta (Přemyslovce, původním jménem Jaromír) v roce 1090 uvádí řečený Kosmas, že tento biskup v čas postní všem ubožákům, co jich našel před kostelem, bohatostí dobrého skutku pomáhal v jejich chudobě, a to hned ráno i po žaltáři. Po jitřní mši rozdělil čtyřicet čtvrtí chleba a stejné množství slaných ryb nebo kusů jiného jídla mezi chudé. Již za svítání umyl podle počtu apoštolů dvanácti poutníkům nohy a dělival jim denně dvanáct kusů peněz. V hodinu oběda je posadil v odlehlé jizbě nebo chýši ke stolu, v hojnosti jim předkládal, čeho bylo třeba a potom chodil k obecnému stolu a čtyřicet nuzných u sebe pohostil. Rovněž ustanovil, že při sídle v Praze má být denně čtyřicet chudých živeno a dvakrát do roka ošaceno od řemínek u obuvi až po pásky na klobouku. Biskupský plášť nikdy nenosil celý rok, ale jeden - zimní dával o Velikonocích a druhý - letní na svátek svatého Václava svým kaplanům.

Podobné zprávy se objevují i ve 12. a 13. stol. ve spisech Kosmových pokračovatelů, zejména v Druhém pokračování Kosmovy kroniky. Vít, děkan pražský, který zemřel roku 1272, hořel prý zbožnou touhou a oplývající štědrostí pro rozdávání almužen. Každého dne bral ke svému stolu tři chudé žáky, někdy čtyři, a dával jim i bohatě posloužit. Také

A

B

Obr. 6. Sv. Václav žne (A) a mlátí (B) obilí. Velislavova bible, kolem roku 1340.

rozdával denáry chudým laikům, mužům i ženám, v soukromí a na skrytých místech v zákoutích kostela. Podporoval nejen žáky sloužící pražskému kostelu, nýbrž se staral podle možností svých prostředků také o ty, kdož byli na obecním učení. K roku 1278 se dozvídáme o Přemyslu Otakarovi, že v čas postní v noci tajně vcházel do kostela, a padnuv k zemi na dlažbu, tak dlouho trval na modlitbách, až země, na níž ležel, byla mokrá od hojného pláče slz. Pak vstal k rozdávání almužny. Jeho zvykem bylo krmit po celý půst pět set chudých a na Veliký pátek je ošatit. Také umýval na Zelený čtvrtek podle počtu dvanácti apoštolů chudým nohy a poděloval každého z nich solidem denáru.

Jak mnoho potravy měli nevolní zemědělci a jaká byla její kvalita, těžko zjišťujeme. Patrně se to různilo, protože majetkové rozrůznění bylo i u zemědělců té doby nepochybné. Hlavním základem byl pravděpodobně chléb, sýr a nějaká zelenina, nejspíše cibule, jak o tom mluví výše uváděný Kosmas (*Beranová 1990*), a k tomu asi i hrách, maso a pivo, jak o tom shromáždil důkazy Z. Winter pro český lid ještě z 15. a 16. stol. (*Beranová 1997; Winter 1892*). Kaše, zejména sladká kaše z mléka či se smetanou, často z prosa (jahel) platila spíše za jídlo lepší a slavnostnější. Sladká byla podle starých kuchařských knih ovšem jenom díky mléku a smetaně, případně ovoci. Třtinový cukr se dovážel opravdu jen pro bohaté. Víme, že existovaly platy 12 penízů určité vrchnosti za rok, o nichž mluví prameny historické a které jsme výše uváděli. Nezdaří se nám příliš velké. Z. Smetánka (1992, 173, 174) soudí, že měly hodnotu asi 14 kg živé váhy masa. Pomineme problematičnost pramenů i metody a metodiky, s níž k tomuto výsledku došel, upozorníme jen na to, že by to podle těchto výpočtů byla cena masa potřebného na tři týdny pro jednoho jediného pražského kanovníka. Ten by si tedy pro sebe a svou rodinu mohl na trhu nebo u řezníka koupit na týden necelých 5 kg masa.

Zjištění B. Krzemieńské a D. Třeštka (1964; 1965) o služebných osadách, do nichž byli usazováni služebníci panovníků, aby samostatně hospodařili a měli za povinnost jenom určité služby (např. orbu, chov psů či jiných zvířat a pod.), je pro poznání výživy obyvatel té doby velmi důležité. Samo o sobě však nepostihuje celou problematiku. Uložené služby rozhodně nezabíraly šest dnů v týdnu a povinnosti „neslužebných“ zemědělců, věříme-li výše uváděným o něco pozdějším údajům, nebyly zdaleka tak kruté. Postavení muže v Laurenciově legendě je opravdu mnohem blíže postavení skutečného otroka než poddaného, k pūdē vázaného zemědělce. Služebné osady jsou doloženy především filologicky (*Šmilauer 1960*), a to názvy jako Mlynáře, Múkoděly, Práče, Vinaře, Vinařice, Medonosy, Ry-

báře, Rybitví, Lovčice, Psáry, Ohaře, Sokoleč, Kobylníky, Hřebečnický, Koňarovice, Kravaře, Ovčáry, Svinaře, Kováry, Štítary, Dehtáře, Postoloprty (ševci), Rataje (oráči) a další. Podobná situace byla i v Polsku a Uhrách včetně Slovenska. Kníže později tyto své služebníky mohl darovat, a také daroval, i s půdou. Názvy jsou, samozřejmě, zachyceny až později. Ve stejné době mohly vznikat i některé osady zajatců či přesídlenců zejména z Polska, ale i z jiných míst v Čechách, jak opět dokládá filologie. Jde především o tzv. zajatecké osady, tj. vesnice nesoucí název podle původu obyvatel, jako například Slížany (lidé ze Slezska), Uherce, Moravany, Hedčany, Prusy a pod. Také tyto doklady pocházejí obvykle až z počátku 11. stol. a později. Pokud jde o historii, je tu opět kronikář Kosmas, který vypráví, jak kníže Břetislav při svém tažení do Polska a na Hnězdno přitáhl k hradu Hedči. Jeho obyvatelé se mu vzdali na milost a prosili ho, aby je pokojně i s jejich dobyt看em a s ostatním majetkem převedl do Čech. Kníže jim vyhověl, dal jim nemalou část lesa Črnína a potomci těchto přesídlenců se až do časů Kosmových nazývali Hedčané (*Kosmas, II/2*). Filologické údaje ovšem nesouhlasí zcela. Například rybáři byli opětovně darováni z Lahovic, i když název obce mluví o výrobě dřevěných nádob - laha, a na pohřebišti této vesnice byli pochováváni také příslušníci ozbrojené složky, tedy zřejmě knížecích vojáků - strážců brodu a cesty (*Krumphanzlová 1991*). Je možné, že služebné osady a jejich názvy vznikaly i jiným způsobem. Služebníci například mohli být umístěni do osad už existujících, které změnilý svůj název, pokud nějaký měly, a spolu s přidělem půdy byli pověřeni speciálními službami, které třeba všichni obyvatelé nesdíleli. To je ovšem problematika, kterou dořešit nechceme a ani zatím neumíme.

Krutým nepřítelem venkovského lidu byly války a pustošení, o kterých máme z 11. a 12. stol. hodně dokladů, zejména pokud jde o války mezi členy přemyslovského rodu. Hladomor zapříčiněný válkou zmiňuje Kosmas k roku 1043 po vpádu a pustošení císaře Jindřicha, který přitáhl až k Praze. Tehdy prý zemřela třetina lidu (*Kosmas, II/13*). Mor, nikoliv však hladomor, je uváděn k roku 1094 (*Kosmas, III/3*), ovšem hlavně v německých krajinách. Letopis kanovníka vyšehradského k roku 1126 zaznamenal, že té zimy pomřelo mnoho lidí na celém světě. Druhé pokračování Kosmovy kroniky informuje k roku 1186 o zatmění slunce, po němž bylo mření lidu. Skutečné a velmi časté katastrofy nastaly však až ve 13. stol. Roku 1250 prý natropily kroupy škody na osení zimním i jarním, na stromech ovocných, nastala velká záhuba dobytka, ptactva, utopilo se také mnoho lidí a potahů a velmi mnoho stavení a stodol bylo rozbořeno

1

2

3

4

Obr. 7. Práce v sadu. *Crescentius Bohemus II*, tab. II. Podle exempláře z roku 1490

Obr. 8. Sv. Václav a Podiven sklízí hrozny na vinici. Velislavova bible, kolem roku 1340.

povětrím. Krupobití trvalo bez přestání sedm dní, kroupy byly podivné velikosti a tříhranné, některé byly smíchány s mechem, potom následoval velký déšť a povodeň. Roku 1251 byly zase větry, krupobití a pod. Ve stejném roce bylo veliké sucho, pro které lidé nemohli síti v srpnu, v září a do poloviny října. Toho roku také vzešlo špatně obilí, víno a ovoce na stromech. Roku 1252 v předvečer letnic (připadly na 19. května) nastal velký mráz a na mnohých místech padal sníh. Pošlo mnoho koní, ovcí a dobytka. Byla velká nouze o píci a slámu. Jaro bylo téměř celé suché, jeho konec byl dosti mokrá. Hlad byl dosti zlý na konci jara a na začátku léta. Roku 1257, když nadcházel den 1. srpna, nastala velká povodeň, která způsobila těžké a velké škody po celé pražské diecézi v zahradách, na oseních, polích a staveních, která stála na březích. Také mnoho lidí zahubila. Zprávy o neúrodách, suchu, krupobití či povodních a také o zničení úrody průchodem vojska, takže nebylo dost potravy a krmení pro dobytek, se opakují k roku 1262, 1264-1266, 1270, 1273, 1281-1283. Velká dražota obilí, sena a píce byla v roce 1263 a tehdy prý byl tak velký hlad mezi lidem, že mnozí rolníci a řemeslníci prodali dobytek a jiné věci a někteří opustili domy na venkově a s ženami a dětmi šli na žebrotu. V roce 1282 v listopadu bylo sice uzavřeno příměří mezi Otou, markrabětem braniborským a urozenými země (Přemysl Otakar již byl mrtvý) a záškodníci přestali činit útisky, loupati,

znesvěcovati kostely, odváděti dobytek a koně, zájmati a trýzniti lidi, krásti pytle, pokrývky a lůžka, ale v tomto roce se na podzim ani neselo, jenom v končinách od pražského města vzdálených, a bylo-li seto, tedy jen málo. Proto, jak říká kronikář, veliký hlad soužil poddané a mnoho nuzných pomřelo utrápěno hladem. I ti, kteří dříve oplývali množstvím statků a bohatstvím, byli o všechno připraveni loupením a kořistěním, s chudasy dům od domu žebrajíce, hladem mřeli. Jejich počet byl tak velký, že už nebylo možno stačit s udělováním almužen a také mnozí žebraři zejména z venkova se uchýlovali ke krádežím. Kradly se i hrnce u ohně, na kterých se vařilo jídlo, a nejen to, pro jídlo se i zabíjelo. Zabíjelo se i pro pár kousků chleba, pro šaty, které bylo možno prodat za jídlo. Jedly se i mršiny koní a dobytka i chcíplých psů. Někteří lidé odnášeli v noci oběsnce a jejich těla jedli. Někteří lidé dokonce zabíjeli jiné lidi kvůli tomu, aby je mohli sníst. Mnoho lidí umíralo hladem a jejich těla se házela do hromadných jam v zemi.

Přibližně ve stejné době, kdy vrcholí neúrody a hladomory, klimatické i válečné pohromy, můžeme sledovat v Čechách šíření nového zemědělského nářadí, o němž jsme se zmiňovali už výše (obr. 1: 1, 2; 2: 1, 4; 3: 6, 9; 5; 6). Nešlo vždy o úplně nové objevy (např. asymetrické radlice a jednostranný odval byly známy spíše jako okrajová záležitost už dříve), ale o zdokonalení a naprostou převahu zdokonaleného, což bylo ve většině případech spo-

jen se zásadní změnou výkonnosti. Oradlo už nebylo malé a lehké - šlo o skutečný velký jednostranný pluh. Hlubší orba a obracení půdy naprosto převládalo (obr. 1: 1, 2; 2: 1, 4). Do 13.-15. stol. můžeme v Čechách zařadit 9 asymetrických plužních radlic z lokalit: Batňovice (obr. 2: 4), Semonice: dvakrát (obr. 1: 1, 2), Tábor, Libice, Písková (Kostelní) Lhota (Beranová 1975; Šach 1972; 1977b), Tisová (Huml 1977), Stříhov (výzkum H. Sedláčková, muzeum Poděbrady) a Litoměřice (muzeum Litoměřice), dále pak relativně hojně ikonografické doklady (Beranová 1980a; 1984; Šach 1977b). Z písemných pramenů získal F. Šach (1972) dokonce 73 údajů o existenci a používání pluhu. Orba takovým pluhem naprosto převládala. Nejstarší skutečný těžký záhonový pluh známe z britských kalendářových vyobrazení z 10. a 11. stol. (dříve než v Čechách). Tuto oblast považuje J. Klápště pro vynález či rozšíření pluhu ve středověké Evropě za primární, přičemž nálezy z římských provincií nebere v úvahu a lehké asymetrické radličky z 8.-9. stol. za pluh nebo za jeho - zatím pro zemědělství nevýznamný - předobraz nepovažuje (Klápště 1994). Nejde-li nám o dějiny náradí, ale o celkový charakter zemědělství, bude mít do jisté míry pravdu. Nález čepele, blízké dlouhé kose z 9. stol., k němuž se ještě vrátíme, však spíše podporuje teorii předobrazu pluhu a jiného dokonalejšího náradí již několik století před jeho masivním rozšířením.

I ve 13.-15. stol. se kromě pluhu užívala i rádla. V psaných pramenech je o nich 8 zmínek, což je proti 73 písemným dokladům o pluhu výrazně méně (Graus 1953, 111; Šach 1972; Šmelhaus 1980, 129 n.). Archeologicky (obr. 1: 5) je rádlo reprezentováno především radlicí z Bratronic ze 13. stol. (Beranová 1975; Smetánka 1972), která typologicky navazuje na běžné radlice 8.-12. stol., ale je trochu větší. Tři radlice uložené v muzeu v Čáslavi nemají nálezové okolnosti, ale jsou nepochybně starobylé. Jen o jedné z nich víme, že byla nalezena v základech kostela v Mičově, který se připomíná v polovině 14. stol., ale je starší. Od slovanských radlic se výrazně odlišují nejen tvarem tulejky určené k nasazení na tyč rýlu (nikoliv přímo na plaz), ale především tím, že tulejka je lehce odkloněna od čepele radlice a směřuje šikmo vzhůru (obr. 5). Byl to výrazně jiný typ rádel, než jakým orali čeští Slované v časném středověku, i když je také starobylý. Má analogie od 13. stol. výše na Moravě (Belcredi 1983; 1990; Beranová 1975; Nekuda 1975; 1985a; 1985b; 1992) a vyskytuje se v českých muzeích bez určení a datování častěji, vesměs bez povšimnutí. Není však naším úkolem zabývat se jimi hlouběji právě na tomto místě.

K pluhu i k vozům se zapřahali koně novodobým způsobem, především do chomoutu, případně do

šlí (Beranová 1980b; 2000; Šach 1977a), a kování těžkých koní se stalo pravidelným. Obilí se začalo sklízet blíže u země (obr. 6), aby bylo více slámy (Beranová 1980a; 1991). Místo krátkých kos na trávu se uplatnily novodobé trávnické kosy dlouhé, s delší čepelí i kosištěm (obr. 3: 6, 9). Je pozoruhodné, že čepel, blízká čepeli dlouhé kose, byla již na hradišti Hradec u Němčic z 9. stol. v jižních Čechách (Michálek/Lutovský 2000, 201, 208, tab. 159), a to v situaci, kdy nelze pochybovat o jejím datování. Byla totiž přikryta spálenou destrukcí při zániku hradiště. Je to další příklad, že vyspělejší zemědělské náradí mělo starobylé domácí tradice, i když ještě několik století převažovalo náradí jednoduššího charakteru. Již dříve známým příkladem jsou vzácné malé asymetrické radličky, určené k jednostranné orbě plužního typu od 8.-9. stol., o nichž jsme se již zmiňovali.

Se změnou zemědělského náradí byl patrně spojen, nebo i podmíněn přechod k jinému zemědělskému systému, jak jsem se již jinde snažila prokázat (Beranová 1975; 1984). Na tomto místě se ovšem zemědělským systémem vrcholného středověku zabývat nemůžeme, odkážeme jen na nové poznatky Z. Smetánky (1991), které na naše předcházející statě navazují. Je však nutno poukázat na možnou, ba pravděpodobnou spojitost dočasné neschopnosti české země uživit svoje obyvatelstvo s přechodem k jinému způsobu obdělávání půdy, sklizně i výživy dobytka.

Určitý obraz o výživě poskytují stále se rozmnožující nálezy a rozborů paleoetnobotanické a osteologické, i když zatím nejsou zdaleka všechny zpracovány a publikovány. Bohužel, nám však většinou nepomáhají určit, co a v jakém množství, či v jakém poměru konzumovali vznešení, co jejich sluhové, co řemeslníci a co bohatší či chudší zemědělci. K tomu máme úplnější doklady až pro 15.-16. stol., kdy můžeme se Z. Winterem konstatovat, že skutečná chudoba i na venkově nastala až po třicetileté válce (Beranová 1997; 2004; Winter 1892; 1913). Není naším cílem sestavit úplný soubor nálezů užitkových rostlin z Čech, to přísluší paleoetnobotanikům. Upozorníme jen, podle našeho názoru, na ty největší nebo jinak významné soubory od 10. do počátku 13. stol. Jde především o nálezy z lokalit: hradiště Budeč z 10.-11. stol. (Tempír 1979; 1985), Libice nad Cidlinou z 10. a 11. stol. (Čulíková 1999; Tempír 1966; 1979), Praha-Hrad, Lobkovický palác z 9.-10. stol. a z 12. až první poloviny 13. stol. (Dohnal 1988), Praha 1-Malá Strana, Lichtenštejnský a Hartigovský palác, většina z nich pochází ze závěru 9. až mladšího 11. stol., nevelký počet z 12.-14. stol. (Čulíková 1998; 2001a), pět středověkých lokalit při obvodu centrální části Pražského hradu, z nichž má pro nás určitou důležitost

tzv. víceúčelový sál (císařská konírna) s vrstvami z 9.-10. stol., 11. a 12. stol. i ze 13. stol., ale autorka považuje za důležité pojednávat všech pět lokalit jako jeden celek (Čulíková 2001b) a Praha 1-Týnský dvůr, Ungelt z 12. až poloviny 13. stol. (Opravil 1986).

Nálezy z dalších lokalit použijeme pro případné srovnávání. I když bychom předpokládali, že na těchto lokalitách budou hlavními plodinami obilniny, a to především chlebové obilí, neplatí to ve vší úplnosti, protože v mnoha případech jde o lokality svým způsobem výjimečné. Například v Lichtenštejnském paláci na Malé Straně v Praze bylo poměrně dost obilí proso (*Panicum miliaceum*) a zejména jeho pluch, ale zato jen ojedinělá obilka ječmene (*Hordeum vulgare*) a stejně ojedinělá i pšenice (*Triticum aestivum/compactum*). Žito a oves se nenašly vůbec. V sousedícím Hartigovském paláci však žito i oves nalezeny byly (Čulíková 1998). Na pěti lokalitách při obvodu centrální části Pražského hradu byly doloženy obilniny všech základních druhů, tedy pšenice obecná/shloučená, žito seté, ječmen obecný, oves setý a proso, avšak především v nejstarším středohradištním období. Z pozdějších století jich bylo určeno méně. To rozhodně nevytváří odpovídající obraz výživy obyvatel Hradu i přilehlé „městské“ části. Ani u dřívějších rozborů z Prahy 1-Malostranského náměstí, z Lobkovického paláce na Hradě nebo z Prahy 1-Týnského dvora není situace omnoho příznivější. Příčiny mohou být v náhodnosti nálezů, nebo snad i v tom, že se obilí skladovalo i semílalo centrálně, na sýpku se nenarazilo a mouka použitelné zbytky nezachová. Největší vypovídací schopnost má tedy, pokud jde o obilí, Budeč a Libice nad Cidlinou. Na obou lokalitách převládala pšenice obecná, v malé příměsi na Libici i pšenice dvouzrnka a jednozrnka, 2-3 obilky náležely pšenicí špaldě. Obilky špaldy jsou prvním českým dokladem této obilniny z doby hradištní, i když se ojediněle objevila už v pravěku. Pšenice obecná byla podle průvodních plevelů (především koukolu obecného, lněnky maloploché, pryskyřníku rolního) pěstována, zejména jako ozim. Druhou nejvýznamnější plodinou bylo na Budči i na Libici žito, které dosáhlo většího významu teprve v době hradištní. Proso bylo důležité jenom na Libici, ale může jít o náhodné zkresení. Podstatně méně bylo ječmene, a to jak víceřadého ječmene obecného, tak i ječmene dvouřadého. Ojedinělé obilky ovsa setého nejsou dokladem jeho pěstování, tím méně konzumace, spíše byl pouhou příměsí v kulturách pšenice a žita. Na Libici byla však doložena pohanka z přelomu 9.-10. stol., což je první nález této obilniny v Čechách (Čulíková 2002, 137).

Mnohem větší význam mají zejména v pražských lokalitách nálezy ovoce. I když není na nás, abychom určovali, zda se jedná o ovoce bližší planým formám, nebo o nepochybně pěstované kultivary, musíme konstatovat, že se ovoce jedlo asi všude a v nemalém množství. Písemné prameny jednoznačně informují o existenci ovocných sadů nebo zahrad, a to již od 10. stol. Již výše citovaný Ibrahim ibn Jakúb v šedesátých letech 10. stol. informuje, že v sadech se pěstují nejvíce jabloně, hrušně a broskvoně (Beranová 1969; 1980a, 219-224). Pecky broskve byly nalezeny ve vrstvách 9.-10. stol. i 12. až poloviny 13. stol. na lokalitě Lobkovický palác na Pražském hradě, na dalších lokalitách při obvodu centrální části Pražského hradu již od druhé poloviny 9. stol., v Praze 1-Malostranském náměstí, Lichtenštejnském paláci i v Praze 1-Malá Strana-Tržiště, Hartigovském paláci ve vrstvách 9.-10. stol. a také v Praze 1-Týnský dvůr z 12. až poloviny 13. stol. a z dalších lokalit vrcholného středověku (Čulíková 2001a; Opravil 1994). V Libici nad Cidlinou byla doložena jablono domáci, a to několika semeny, zatímco malá zuhelnatělá malvička (šířka 14,4 mm, výška 11,8 mm) náleží spíše plané jabloni lesní (Čulíková 1999, 168). Z nálezů semen hrušek je třeba vyzdvihnout doklady z Prahy 1-Malé Strany, Lichtenštejnského i Hartigovského paláce z 9.-10. stol. Nálezy pecek třešní, višní a slív nebudeme uvádět jmenovitě. Je však třeba zmínit ořešák vlašský, jehož pyly určila V. Janíková již na sídlištních pražského typu ze 6.-7. stol. v Roztokách u Prahy (za informaci děkuji M. Gojdovi). Skořápky byly nalezeny na lokalitě Hradec u Němčic z 9. stol. (Opravil 2000), na Budči z 10. stol. (Tempír 1979) a na Pražském hradě v hrobě, který E. Vlček (1997) připisuje Břetislavu I. To vše bylo patrně ovoce, které se pěstovalo v sadech nebo v zahradách v Čechách.

Bohatí a vznešení však kromě domácího ovoce konzumovali ovoce dovážené, především fíky (*Ficus carica*). Nažky fíkovníku smokvoně se našly opakovaně na Malé Straně v Praze ve vrstvách mladšího 9. stol. až počátku 10. stol. a z 11. stol. (Čulíková 1998; 2001a; 2001b; 2002) a další, dosud nepublikované, hlásí V. Čulíková i z dalších starobyklých nalezišť. Určil je i E. Opravil, který nálezy z Jilské ulice v Praze datoval do 13. stol. (Opravil 1994). Dovoz fíků je zaznamenán i ve středověkých pramenech psaných a v nejstarších kuchařských knihách (Beranová 1997; Čechura 1993).

Vlastnili sady a zahrady jenom příslušníci privilegovaných vrstev, nebo je využívali i obyčejní zemědělci? K tomu máme několik zpráv z pramenů psaných (Šmelhaus 1980, 23-27, 139-141). Sady či zahrady a potřebné specialisty k nim (např. štěpař, amputator arborum) vlastnili jak církevní, resp. klášterní statky, tak statky světské. Doklad z počátku

druhé poloviny 12. stol. (1158-1169) ukazuje například, že sad při řece Berounce proti Radotínu byl, než se dostal do rukou církevní instituce, majetkem příslušníka vojenské šlechty (miles). Směna mezi Frydrychem Markantem a vyšehradskými zvoníky, k níž se vrátíme ještě v souvislosti s vinařstvím, ukazuje, že sady bývaly i v majetku osob neprivilegovaných.

Poddanské sady, jak uvádí zejména V. Šmelhaus, jsou hojněji doloženy hlavně v následujících stolecích. Pokud pařily feudálům, pak tito na nich vždy nehosподаřili ve vlastní režii. O existenci většího počtu ovocných sadů i na menších statcích dává dobrou představu výše zmiňovaná Zbyhňevova zakládací listina z let 1125-1140. Uvádějí se tam dva sady na návrší za humny a v údolí v Úněticích a jeden sad za humny na Levém Hradci.

Ve středověku od 14. stol. se setkáváme s písemnými doklady o štěpování a ošetřování ovocných stromů v lesním zápoji. Týká se to nejen těch druhů ovocných stromů, které, jako třešeň a višně, dobře snášejí lesní zápoj, ale, patrně za určitých podmínek (např. ve svažitém terénu s vhodnou sluneční expozicí) i druhů obvykle lesní zápoj nesnášejících, jako jabloní a hrušní. Jedná se nepochybně o jev starobylý, který mohl být původně využíván zejména obyčejnými lidmi, ale na počátku 2. tisíciletí, kdy se lov stával hájenou a přísně trestanou výsadou, bylo asi i ovocnictví v lese pro obyčejné lidi omezováno vlastnictvím lesů. Ty však mohly být i majetkem poddaných. Ještě k roku 1400 se dozvídáme, že farář v Řisutech dostával od kapitulních poddaných desátek ze štěpů, které rostly na jejich pozemcích. Jeden z obou sadů tvořil součást lesa Lišce a bylo v něm 50 štěpů, v druhém, pod kopcem Strání, 14 štěpů. Existují i další doklady (obr. 7).

Vinná réva, a to pěstovaná (*Vitis vinifera* subsp. *sativa*), je také doložena nálezy z pražské Malé Strany, a to jak z Lichtenštejnského, tak z Hartigovského paláce, ale též z dalších lokalit při obvodu centrální části Pražského hradu od druhé poloviny 9. stol. a z počátku 10. stol. (Čulíková 1998; 2001a; 2001b). Pecičku vinné révy z pražského Malostranského náměstí z 10.-11. stol. určil E. Opravil (1986) jako vinnou révu lesní (*Vitis vinifera* ssp. *sylvestris*), protože však v Čechách planě asi nerostla, půjde o vin-

nou révu pěstovanou v horších podmínkách nebo s nedostatečnými znalostmi a zkušenostmi.

V 10. stol. je pěstování vinné révy doloženo především svatováclavskými legendami (obr. 8). V pozdějším středověku se rozmnožují jak doklady archeologické (Beranová 1975; 1980a; Čulíková 2002), tak historické (Šmelhaus 1980). Podle V. Šmelhause vlastnili vinice i osoby neprivilegované, jak ukazuje mj. výše uváděná směna s vyšehradskými zvoníky.

Pokud jde o masitou výživu, můžeme konstatovat již dříve zjišťovaný největší podíl hovězího a vepřového masa. Vyrůstající vyšší věk na mladších lokalitách od 10. a 11. stol., jehož se hovězí dobytek dožíval až u 75% populace, svědčí o hojném využívání tohoto dobytka k tahu a pro mléko (Kyselý 2000a, tam další literatura).

V Čechách však existují také bezpečné doklady potravního využívání koní, a to z podhradí a předhradí Rubína z 9.-10. stol. Znamky kuchyňského zpracování nesou také některé koňské kosti ze Strunkovic z 12. stol. (Kyselý 2000a; 2000b). Analogie k tomu nalezneme na Moravě na hradu Lelekovice (okr. Brno-venkov), kde byla konzumace koně doložena v různých fázích existence hradu a nespočítala jenom s obdobím dobývání a zániku (Páral / Riedlová / Unger 1994). Analogie se uvádějí na některých hradech v Německu. Pokud jde o české lokality, nepovažovala bych za vyloučené, že pojidání koní může souviset s lety, v nichž bylo válečné drancování nebo katastrofální neúrody. Pojídání čehokoliv, i lidského masa uvádějí výše citované letopisné zmínky.

Poměrně značný počet kura domácího (*Gallus gallus f. domestica*) byl určen na hradišti Budeč z 9.-11. stol., početně téměř shodný s počtem kostí ovce. Dosti pozůstatků kura bylo zjištěno i na různých hradištích 11.-12. stol. (Peške 1985), i když ptačí kosti jsou drobné a hůře se dochovávají. Potvrzuje se tím informace Ibrahíma ibn Jakúba o prodeji kura v Praze, i když jsou jinak jeho informace o úloze slepičího či kuřecího masa ve výživě Slovanů trochu rozporné (Beranová 1980a, 244). Hodně slepic bylo podle určení L. Peškeho na pozdějších českých středověkých hradech Tetín a Krašovice, kde kur tvořil až 28,6% zjištěných individuí (Peške 1994). To už ovšem do našeho tématu nepatří.

LITERATURA

- Belcredi 1983 - L. Belcredi: Zemědělské a řemeslnické nástroje na zaniklých středověkých osadách. Arch. Hist. 8, 1983, 411-422.
- Belcredi 1990 - L. Belcredi: Přínos ikonografie k poznání inventáře a všedního života na středověké vsi. Arch. Hist. 15, 1990, 43-54.
- Beranová 1969 - M. Beranová: Staroslovanské ovocnictví v Československu. Český Lid 56, 1969, 191-200.
- Beranová 1975 - M. Beranová: Zemědělská výroba v 11./14. století na území Československa. Stud. AÚ ČSAV Brno 3/1. Praha 1975.
- Beranová 1980a - M. Beranová: Zemědělství starých Slovanů. Praha 1980.
- Beranová 1980b - M. Beranová: Způsob chovu dobytka u Slovanů v 6.-10. století. In: Slovani v 6.-10. století. Symposium Břeclav-Pohansko 1978. Brno 1980, 19-25.
- Beranová 1984 - M. Beranová: Types of Slavic agricultural production in the 6th-12th centuries A.D. Ethnol. Slavica 16, 1984, 7-48.
- Beranová 1990 - M. Beranová: Chléb a sýr u českých Slovanů. Arch. Rozhledy 42, 1990, 398-401.
- Beranová 1991 - M. Beranová: Slavic harvest and harvesting implements until the beginning of the 15th century. Ethnol. Slavica 23, 1991, 7-34.
- Beranová 1993 - M. Beranová: Versuche zur vorgeschichtlichen und frühmittelalterlichen Landwirtschaft. Pam. Arch. 84, 1993, 97-119.
- Beranová 1997 - M. Beranová: Jídlo a pití za Rudolfa II. Praha 1997.
- Beranová 2000 - M. Beranová: Formy chovu dobytka v 11.-13. století. In: P. Čech/M. Dobeš (Ed.): Sborník Miroslavu Buchvaldkovi. Most 2000, 17-20.
- Beranová 2004 - M. Beranová: Jídlo a pití v pravěku a ve středověku. Praha, v tisku.
- Crescentius Bohemus II - Crescentius Bohemus II (Ed.: V. Šmelhaus/K. Neradová). Praha 1966.
- Čechura 1993 - J. Čechura: Fíky, mandle a rozinky na Karlštejně za husitské revoluce. Hist. Obzor 4/4, 1993, 82-84.
- Čulíková 1998 - V. Čulíková: Výsledky analýzy rostlinných makrozbytků z lokality Praha 1-Malá Strana, Tržiště, čp. 259/III (Hartigovský palác). Arch. Pragensia 14, 1998, 291-316.
- Čulíková 1999 - V. Čulíková: Rostlinné makrozbytky z objektu č. 126 na předhradí slovanského hradiště v Libici nad Cidlinou. Pam. Arch. 90, 1999, 166-185.
- Čulíková 2001a - V. Čulíková: Rostlinné makrozbytky z lokality Praha 1-Malá Strana, Malostranské nám., čp. 258/III (Lichtenštejnský palác). Mediaev. Arch. 3. Praha 2001, 137-166.
- Čulíková 2001b - V. Čulíková: Rostlinné makrozbytky z pěti středověkých lokalit při obvodu centrální části Pražského hradu. Mediaev. Arch. 3. Praha 2001, 303-327.
- Čulíková 2002 - V. Čulíková: Proměny životního prostředí v Mostě podle analýz z rostlinných makrozbytků z archeologických situací. In: J. Klápště a kol.: Archeologie středověkého domu v Mostě (čp. 226). Praha - Most 2002, 136-157.
- Dohnal 1988 - Z. Dohnal: Rostlinné makrozbytky z Lobkovického paláce na Pražském hradě. Arch. Pragensia 9, 1988, 129-136.
- Druhé pokračování - Druhé pokračování Kosmovy kroniky. In: Pokračovatelé Kosmovi. (Překlad: K. Hrdina, V. V. Tomek a M. Bláhová; úvod: M. Bláhová a Z. Fiala.) Praha 1974, 75-190.
- Graus 1953 - F. Graus: Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské. I. Praha 1953.
- Hásková 1995 - J. Hásková: Slavníkovci v historické výpovědi svých mincí Arch. Rozhledy 47, 1995, 225-230.
- Herrmann/Müller 1985 - J. Herrmann/H.-H. Müller: Viehwirtschaft. In: Die Slawen in Deutschland. Berlin 1985, 81-92.
- Hrbek 1951 - I. Hrbek: Ibráhím ibn Jakúb o Praze, Čechách a jiných slovanských zemích. Český Lid 6, 1951, 267-271.
- Hrbek 1964 - I. Hrbek: Vývoj a dnešní stav arabských pramenů o Slovanstvu. Vznik a Počátky Slovanů 5, 1964, 13-52.
- Hrdlička 1972 - L. Hrdlička: Předběžné výsledky výzkumu v Praze I na Klárově. Arch. Rozhledy 24, 1972, 644-663, 693-696.
- Huml 1977 - V. Huml: Sídla nižší šlechty na Jistebnicku (okres Tábor). Arch. Hist. 2, 1977, 93-104.
- Charvát 2002 - P. Charvát: Franský kupec Samo a sásánovský zábor Arábie. Arch. Rozhledy 54, 2002, 903-907.
- Jangl 1971a - L. Jangl: K otázce využívání krušnohorského cínu ve starší době bronzové. In: Studie z dějin hornictví. II. Rozpravy Národ. Tech. Mus. 49. Praha 1971, 37-54.
- Jangl 1971b - L. Jangl: Nejstarší přímé i nepřímé doklady o provozu cínových dolů u Krupky. In: Studie z dějin hornictví. II. Rozpravy Národ. Tech. Mus. 49. Praha 1971, 55-67.
- Klápště 1994 - J. Klápště: Změna - středověká transformace a její předpoklady. In: Mediaevalia Archaeologica Bohemica 1993. Pam. Arch. Suppl. 2. Praha 1994, 9-59.
- Klápště 2002 - J. Klápště: V kruhu hypotéz, či v zajetí pochyb? Arch. Rozhledy 54, 2002, 907-909.
- Kosmas - Kosmova kronika česká (Ed.: K. Hrdina). Praha 1950.
- Králik 1969 - O. Králik (Ed.): Nejstarší legendy přemyslovských Čech. Praha 1969.
- Krumphanzlová 1991 - Z. Krumphanzlová: Řemesla a obchod. Čechy v době slovanské. AÚ AV ČR Praha. Praha 1991, rukopis.
- Krzemieńska 1999 - B. Krzemieńska: Břetislav I. Čechy a střední Evropa v první polovině XI. století (2. vydání). Praha 1999.
- Krzemieńska/Třeštík 1964 - B. Krzemieńska/D. Třeštík: Služební organizace v raně středověkých Čechách. Čsl. Čas. Hist. 12, 1964, 637-667.
- Krzemieńska/Třeštík 1965 - B. Krzemieńska/D. Třeštík: Přemyslovská hradiště a služební organizace přemyslovského státu. Arch. Rozhledy 12, 1965, 624-644, 649-655.
- Kubátová 1970 - L. Kubátová: Prameny k dějinám českého cínu. In: Cín v dějinách vědy, techniky a umění. II. Rozpravy Národ. Tech. Mus. Praha 1970, 44, 93-113.
- Kudrnáč 1982 - J. Kudrnáč: Rýžování zlata v Čechách. Pam. Arch. 73, 1982, 455-483.
- Kudrnáč 1986 - J. Kudrnáč: Excavations of Mining Plants for Gold, Silver and Precious Stones in Bohemia. In: Archaeology in Bohemia 1981-1985. Praha 1986, 275-278.
- Kudrnáč 1992 - J. Kudrnáč: Recherches archéologiques sur la production médiévale d'or en Bohême. In: Les techniques minières de l'antiquité au XVIIe siècle. Paris 1992, 299-313.
- Kyselý 2000a - R. Kyselý: Archeozoologický rozbor z lokality Rubín a celkový pohled na zvířata z doby hradištní. Pam. Arch. 91, 2000, 155-200.

- Kyselý 2000b* - R. Kyselý: Zvířecí kosti ze Strunkovic (12. století). Arch. Rozhledy 52, 2000, 79-84.
- Michálek / Lutovský 2000* - J. Michálek / M. Lutovský: Hradec u Němčic. Sídlo halštatské a raně středověké nobility v česko-bavorském kontaktním prostoru. Strakonice - Praha 2000.
- Moucha 1970* - V. Moucha 1970: Použití cínu ve starší době bronzové v Čechách. In: Cín v dějinách vědy, techniky a umění. I. Rozpravy Národ. Tech. Mus. Praha 1970, 53-70.
- Nekuda 1975* - V. Nekuda: Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic. Brno 1975.
- Nekuda 1985a* - V. Nekuda: Msténice. Zaniklá středověká ves. I. Brno 1985.
- Nekuda 1985b* - V. Nekuda: Zemědělská výroba v období feudalismu na Moravě ve světle archeologických výzkumů. Arch. Hist. 10, 1985, 33-46.
- Nekuda 1992* - V. Nekuda: Přínos archeologického výzkumu zemědělského sídliště pro hospodářské a sociální dějiny středověku. Arch. Hist. 17, 1992, 21-31.
- Opravil 1986* - E. Opravil: Rostlinné makrozbytky z historického jádra Prahy. Arch. Pragensia 7, 1986, 237-271.
- Opravil 1994* - E. Opravil: Příspěvek k poznání rostlinných makrozbytků ze staré Prahy. Arch. Rozhledy 46, 1994, 105-114.
- Opravil 2000* - E. Opravil: Archeobotanické nálezy z Hradce u Němčic. In: Michálek / Lutovský 2000, 267-270.
- Páral / Riedlová / Unger 1994* - V. Páral / M. Riedlová / J. Unger: Zvířecí kosti z hradu Lelekovice (okr. Brno-venkov). Arch. Hist. 19, 1994, 199-205.
- Peške 1985* - L. Peške: Domácí a lovná zvířata podle nálezů na slovanských lokalitách v Čechách. Sbor. Národ. Muz. Praha A39, 1985, 209-216.
- Peške 1994* - L. Peške: Srovnání osteologických nálezů ze středověkých hradů Krašova a Tetína. Castellologica Bohemica 4, 1994, 283-298.
- Ratkoš 1964* - P. Ratkoš: Pramene k dejinám Velkej Moravy. Bratislava 1964.
- Smetánka 1972* - Z. Smetánka: Archeologické výzkumy zaniklých středověkých osad v Čechách v letech 1965-1971. Arch. Rozhledy 24, 1972, 417-427, 485.
- Smetánka 1991* - Z. Smetánka: Campa iuxta Suadow et iuxta Hriunatez. K otázce systému obdělávání polí v raném středověku. Stud. Mediaev. Pragensia 2, 1991, 105-115.
- Smetánka 1992* - Z. Smetánka: Legenda o Ostojovi. Praha 1992.
- Šach 1972* - F. Šach: Anfänge der Ackergeräte in den böhmischen Ländern (von der Urzeit bis zum 15. Jahrhundert). Acta Mus. Agriculturae 7, 1972, 63-73.
- Šach 1977a* - F. Šach: Potažní zvířata v českých zemích v průběhu šesti století. Vědecké Práce Zeměděl. Muz. 16, 1977, 5-30.
- Šach 1977b* - F. Šach: Rádlo a pluh na území Československa. II. Nejstarší písemné a ikonografické doklady. Vědecké Práce Zeměděl. Muz. 16, 1977, 91-120.
- Šmelhaus 1957* - V. Šmelhaus: Kobylí pole v Čechách. Hist. a Mus. 2, 1957, 49-60.
- Šmelhaus 1980* - V. Šmelhaus: Vývoj zemědělské výroby v českých zemích v době předhusitské. Praha 1980.
- Šmilauer 1960* - V. Šmilauer: Osídlení Čech ve světle místních jmen. Praha 1960.
- Štěpková 1955* - J. Štěpková: Denár - kinšár Ibrahima ibn Jakúba a jeho kupní síla v Praze 965 n. l. Num. Listy 10, 1955, 137-139.
- Šusta 1934* - J. Šusta: Otroctví a velkostatek v Čechách. In: Úvahy a drobné spisy 1. Praha 1934, 68-92.
- Tempír 1966* - Z. Tempír: Výsledky paleoetnobotanického studia pěstování zemědělských rostlin na území ČSSR. Vědecké Práce Zeměděl. Muz. 6, 1966, 27-144.
- Tempír 1979* - Z. Tempír: K otázce pěstování obilnin na území českých zemí v 6.-13. století (podle archeologických nálezů). In: Aktuálně otázky výzkumu slovanských populací na území Československa v 6.-13. století. Nitra 1979, 149-164.
- Tempír 1985* - Z. Tempír: Rozšíření a pěstování zemědělských plodin v Čechách v 6.-13. století. Sbor. Národ. Muz. Praha A39, 1985, 217-220.
- Tylecote 1987* - R. F. Tylecote: The Early History of Metallurgy in Europe. London - New York 1987.
- Vaněček 1959* - V. Vaněček: České „Kobylí pole“ jako právní instituce. Rozpravy ČSAV. Společenské vědy 69/2. Praha 1959.
- Vlček 1997* - E. Vlček: Nejstarší Přemyslovci. Fyzické osobnosti českých panovníků. I. Postavy českých dějin očima antropologa. Praha 1997.
- Winter 1892* - Z. Winter: Kuchyně a stůl našich předků. Praha 1892.
- Winter 1913* - Z. Winter: Šat, strava a lékař v XV. a XVI. věku. Sebrané spisy. V. Praha 1913.
- Zíbrt 1927* - Č. Zíbrt: Staročeské umění kuchařské. Praha 1927.
- Žemlička 1997* - J. Žemlička: Čechy v době knížecí. Praha 1997.

Rukopis přijatý 1. 3. 2004

PhDr. Magdalena Beranová, DrSc.
Archeologický ústav AV ČR Praha
Letenská 4
CZ-118 01 Praha 1

Ernährung und Hungersnot in Böhmen zu Beginn des 2. Jahrtausends

Magdalena Beranová

ZUSAMMENFASSUNG

Die historischen Berichte seit den 60. Jahren des 10. Jh. bezeichneten Böhmen als ein reiches Land mit ertragreicher Landwirtschaft und entfaltetem Obstbau. Die guten landwirtschaftlichen Erträge erlangten sie mit Hilfe von relativ einfachen Geräten, die bereits seit dem 8.-9. Jh. im wesentlichen von gleicher Art in Böhmen, Mähren, in der Slowakei wie auch in den umliegenden Ländern waren. Die Ernährung war zu Beginn des 2. Jahrtausends recht verschiedenartig. Einerseits veranstalteten die Fürsten, Mitglieder des Herrscherhauses oder die Bischöfe bei verschiedenen Anlässen üppige Gelage mit Mengen von Speisen und Getränken, die auch mehrere Tage dauerten. Wegen der großen Anzahl von Gästen mussten sie oftmals im Freien oder in irgendwelchen provisorischen Bauten abgehalten werden. Andererseits existierte eine nicht geringe Menge armer Schlucker, Notleidender, Krüppel und Bettler, die Anlass für Almosen und Barmherzigkeiten waren. Manche bedeutende kirchliche oder weltliche Würdenträger speisten alltäglich eine gewisse Anzahl von Bedürftigen, eventuell kümmerten sie sich um Witwen und Waisen, andere wieder verteilten Lebensmittel und andere Almosen vor allem in der Oster- oder in der Fastenzeit.

Was genau die Vornehmen jeden Tag aßen, wissen wir nicht. Sie aßen wohl nicht ärmlich, geizig und wie Notleidende. Kosmas berichtet in einer Geschichte über den Bischof Jaromír - Gebhart und über den Olmützer Bischof Johannes aus dem J. 1073, dass Johannes Käse mit Kümmel und Zwiebel und dazu gerostete Brotschnitte aß. Jaromír hat ihn unter dem Vorwand, dass eine solche Speise allzu gewöhnlich und unpassend für einen Bischof sei, geißeln lassen.

Etwas mehr wissen wir über die Ernährung mancher Priester oder Kanoniker. In der zweiten Hälfte des 11. Jh. gründete der Prager Propst Marek eine Körperschaft von 25 Brüdern und bestimmte ihnen ein gleiches, näher nicht bestimmtes Maß von Speisen und Getränken. Weil jedoch oftmals aus Nachlässigkeit der Bediensteten oder wegen irgendeines Vorwandes der Beamten die Verköstigung fehlschlug, bestimmte er, dass jeder der Brüder jährlich 30 Maß Weizen, 30 Maß Hafer und dazu noch vier Geldstücke jede Woche für Fleisch erhalten solle.

Andere Priester, Klöster oder Domkapitel pflegten Boden zu besitzen, auf dem sie in eigener Regie wirtschafteten.

Etwas anders war dies beim Vyšehrad-Kapitel in Prag, wo die Kanoniker pflanzliche Nahrungsmittel von den ihnen persönlich zugeteilten Feldern in verschiedenen Landesteilen gewannen, doch Fleisch und Getränke wur-

de ihnen gesondert geliefert. Nach einer Urkunde aus dem J. 1130 erhielt jeder der Kanoniker pro Woche eine gewisse Menge Bier und Met, 12 Hähnchen, 6 Ferkel und in der Mitte des Sommers jede Woche eine Färsen, im Winter statt dessen zwei dreijährige Schweine. Insgesamt waren dies also jährlich 26 Färsen, 52 Schweine, offenbar gemästete, 312 Ferkel und 624 Hähnchen.

Über wieviel Nahrungsmittel die unfreien Landarbeiter verfügten und von welcher Qualität sie war, ist nur schwer feststellbar. Offenbar war dies verschieden, je nach ihrer Vermögenslage. Die Grundlage bildeten wahrscheinlich Brot, Käse und irgendein Gemüse, am ehesten Zwiebel, und dazu etwa Erbsen, Fleisch und Bier, wie darüber Z. Winter Beweise für das tschechische Volk noch aus dem 15. und 16. Jh. ansammelte.

Von der stets zunehmenden Betonung der Rinderzucht zwecks Milch, also auch zur Käseherstellung, zeugen auch osteologische Analysen. Auf archäologischen Lokalitäten erlangte das Rind ab dem 10. und 11. Jh. ein höheres Alter bei sogar 75% der Viehherde.

Ein grausamer Feind der Landbevölkerung waren Kriege und Verwüstungen. Im 11. und 12. Jh. wurde jedoch Hungersnot höchstens zweimal innerhalb von 100 Jahren verzeichnet, und zwar vor allem als Folge von Kriegswirren, eine hielt man als Hauptursache eine Sonnenfinsternis. Zu großen und sehr häufigen Katastrophen kam es erst in der zweiten Hälfte des 13. Jh. In den J. 1250, 1251 und 1252 war das Wetter daran schuld. Es wechselten Hagel, Regen, Überschwemmungen, Stürme, wiederum Hagel und dann eine große Dürre, und im J. 1252 kam im Mai ein starker Frost und an vielen Orten fiel Schnee. Getreide, Weinreben und Obstbäume gediehen schlecht, Schwierigkeiten bestanden bei der Aussaat der Winterfrucht, große Not bestand an Futtermittel und Stroh, viele Pferde, Schafe und Rinder gingen ein. Ende des Frühjahres und Anfang des Sommers war eine ziemlich schlimme Hungersnot. Im J. 1257 begann am 1. August eine große Überschwemmung, die vielen Menschen das Leben kostete und stellenweise schwere Schaden verursachte. Berichte über Missernten, Dürre, Hagelschläge oder Überschwemmungen und ebenfalls über die Vernichtung der Ernte durch den Durchzug des Heeres, wodurch es zum Mangel an Lebensmitteln und Viehfuttermittel kam, nahmen in den J. 1262, 1264, 1265, 1266, 1270, 1273, 1281, 1282 und auch 1283 zu. Eine große Teuerung des Getreides, Heus und Futters im J. 1263 und eine große Hungersnot verursachten, dass viele Bauern und Handwerker ihr Vieh und andere Sachen verkauften, und manche verließen ihre Häuser auf dem Lande und gingen

mit Frau und Kindern betteln. Im J. 1282 kam es im November zwar zum Friedensvertrag zwischen Otto, dem Markgraf von Brandenburg und dem Landesadel (Přemysl Ottakar war bereits tot) und die Schadenstifter hörten mit dem Stehlen, Rauben und Wegführen der Rinder und Pferde auf, doch wurde in diesem Herbst beinahe überhaupt nicht gesät. Es kam zur großen Hungersnot, viele Menschen starben daran und jene, die früher viele Güter und Reichtümer besaßen, verloren alles und gingen betteln. Viele begannen zu stehlen, gestohlen wurden auch Topfe am Feuer, wegen Speisen wurde gemordet, und zwar auch nur wegen einiger Brotstücke. Gegessen wurden verendete Pferde und Hunde. Manche Menschen holten sich nachts Gehänge und aßen ihre Leiber. Weitere Menschen mordeten sogar andere Menschen, nur um sie essen zu können.

Ungefähr in derselben Zeit, oder kurz danach, wann die Missernten und Hungersnöte, die klimatischen und kriegserischen Katastrophen gegipfelt hatten, ist in Böhmen eine Verbreitung neuer Wirtschaftsgüter verfolgbar (Abb. 1: 1, 2; 2: 1, 4; 3: 6, 9; 5; 6). Es handelte sich nicht immer um völlig neue Entdeckungen, sondern um eine Vervollkommenheit und ein einfaches Übergewicht des Vervollkommenen. Die Geräte waren gewöhnlich größer, schwerer, leistungsfähiger und zugleich auch sparsamer. Der Arel war nicht mehr klein und leicht, sondern es überwog ein wirklicher großer einseitiger Pflug, eine tiefere Pflügung und Wendung des Bodens, obzwar die üblichen Arlen nicht völlig schwanden. Zum Pflug and

zu den Wagen spannte man Pferde auf neue Art an, vor allem mit einem Kummel, evt. mit Leitseilen, und das Beschlagen der Hufe der Zugpferde wurde zur Regel. Das Getreide begann man näher bei der Erde zu schneiden, um mehr Stroh zu gewinnen. Statt der kurzen Sensen für Gras fanden neuzeitliche Grassensen mit längeren Klingen and auch mit Griff Geltung, die nahe der Wurzeln mähen konnten. Dies bezeugen übereinstimmend archäologische, historische und ikonographische Quellen. Offenbar verknüpft mit dem Wandel der landwirtschaftlichen Geräte, oder auch bedingt durch ihn, war der Übergang zu einem anderen landwirtschaftlichen System. Der Zusammenhang der vorläufigen Unfähigkeit des böhmischen Landes seine Bevölkerung zu nähren, mit dem Übergang zu einem anderen Bodenbearbeitungssystem, zur Ernte wie auch zur Fütterung des Viehs scheint sehr wahrscheinlich zu sein. Neue paläobotanische Belege über Obst- und Weinbau in den Schichten vom 9.-10. Jh. ergänzen bereits früher geschriebene historische Berichte. Grundsätzlich bestehen Belege über Pfirsichbaum. Pollen der Walnuss erfasste man bereits in Siedlungen des Prager Typus aus dem 6.-7. Jh. in Roztoky bei Prag, Schalen befanden sich auf mehreren Fundstellen aus dem 9.-11. Jh. Obst wurde ebenfalls eingeführt, und zwar besonders Feigen (*Ficus carica*). Obstanlagen, Gärten und Weinberge besaßen nach Schriftquellen auch Unprivilegierte und befanden sich auch bei Siedlungen von Leibeigenen. Bezüglich der Fleischnahrung bestehen osteologische Belege über die Nutzung des Pferdes zur Speise.

Abb. 1. Pflugscharen aus Böhmen aus dem 6.-7. bis 14. Jh.

1, 2 - Semonice (Anfang des 14. Jh.); 3 - Radim (8. bis 10. Jh.); 4 - Prag-Vysočany (12. bis 13. Jh.); 5 - Bratronice (13. Jh.); 6 - Lety bei Dobřichovice (6. bis 7. Jh.); 7 - Klučov (8. Jh.); 8 - Klučov (8. bis 9. Jh.); 9 - Vinařice (11. bis Anfang des 13. Jh.); 10 - Semice (8. bis Anfang des 9. Jh.); 11 - Bylany bei Kutná Hora (12. Jh.); 12 - Libice nad Cidlinou (10. Jh.).

Abb. 2. Pflugscharen und Seche aus Böhmen aus dem 8. bis 14. Jh. 1, 4 - Batřovice (Mitte des 13. bis Mitte des 14. Jh.); 2, 6 - Museum Turnov (etwa 9. bis 10. Jh.); 3, 5 - Smolnice (8. bis Anfang des 10. Jh.); 7 - Svěpravice (8. bis Anfang des 10. Jh.).

Abb. 3. Grassensen - kurze Sensen (1-5, 7, 8) und lange Sensen (6, 9). 1 - Lety bei Dobřichovice (6. bis 7. Jh.);

2, 3 - Semice (8. bis Anfang des 9. Jh.); 4, 5 - Březnice, Hortfund (9. Jh.?). 6 - Bradlo (Anfang des 14. Jh.); 7 - Církvice bei Kutná Hora (Mitte des 14. Jh.); 8 - Novgorod, Russland, ein hölzerner Sensenstiel erhalten (13. Jh.); 9 - Konůvky, Mähren (15. Jh.).

Abb. 4. Gefangene. Velislav-Bibel, um das J. 1340.

Abb. 5. Pflugscharen zum Arel des Hochmittelalters aus Böhmen. 1 - Čáslav, Ziegelei (ohne Datierung); 2 - Míčov, in den Kirchenfundamenten (vor dem 14. Jh.).

Abb. 6. Der Hl. Wenzel mäht (A) und drischt (B) Getreide. Velislav-Bibel, um das J. 1340.

Abb. 7. Arbeiten in einer Gartenanlage. *Crescentius Boemus II*, Tab. II. Nach einem Exemplar aus dem J. 1490.

Abb. 8. Der Hl. Wenzel und Podiven ernten Trauben im Weingarten. Velislav-Bibel um das J. 1340.

Übersetzt von Berta Nieburová

DISKUSIA

Kommentar zu einem Rückblick nach vierzig Jahren auf die Gliederung der Lengyel-Kultur

JURAJ PAVÚK

The article is devoted to the problem of two conceptions concerning chronology of the Lengyel culture in Slovakia. The author presents a modified classification of the Lengyel culture, in development of which he is distinguishing: the Protolengyel with phases of Biňa-Bicske and Lužianky, the stage of Lengyel IA and IB, the phase of Santovka -MMK/MOG Ib, Lengyel II (Pečeňady), Lengyel III (Moravany-Brodzany, Ctídružice, Michlešten, Somodor) and the stage of Epilengyel/Lengyel IV (Ludanice, Balaton-Lasinja, Wolfsbach-Bisamberg, Jordanów, etc.)

In einem Beitrag des letzten Bandes von Slovenská Archeológia versuchen Professoren Jan Lichardus und Jozef Vladár aus mir unverständlichen Gründen ihre eigenen fehlerhaften und durch neuere Forschungen überholten Lösungen der Fragen der Entwicklung und Gliederung der Lengyel-Kultur nach vierzig Jahren zu verteidigen und die von mir erzielten Ergebnisse zu diesem Thema vollkommen zu diskreditieren und negieren. Abgesehen von der Art der vorgelegten Kritik fällt es mir schwer diese konfuse Diskussion fortzusetzen (auch deswegen, dass Jan Lichardus in die Polemik nicht mehr eingreifen kann), wenn ich daran denken muss, wie wir gerade vor mehr als vierzig Jahren über die Probleme der neolithischen und äneolithischen Kulturen, insbesondere der Lengyel-Kultur stundenlang redeten, nach Lösungen suchten und eine Zusammenarbeit planten. In vielen Gesprächen haben wir eigentlich gemeinsam mit weiteren Kollegen die damals auch nicht ganz glückliche Definition der heute diskutierten Brodzany-Nitra-Gruppe getroffen. Auch deswegen überrascht die Andeutung, als ob ich mich erst nachdem A. Točík nicht mehr Direktor des Archäologischen Instituts in Nitra war und J. Lichardus und J. Vladár in diesem Institut nicht mehr tätig waren, den Beitrag über die Gliederung der Lengyel-Kultur in der Slowakei zu schreiben traute (Pavúk 1981a). Ich selbst habe Hunderte von den Befunden und Tausende von Funden auf den Fundstellen der Lengyel-Kultur (Bardoňovo, Budmerice, Chrabrany, Koláry, Santovka, Žlkovce) entdeckt und analysiert. Die weiteren Ausgrabungen in Bučany (Bujna/Romsauer 1986), Komjatice (Točík 1986; 1991), Bratislava-Devínska Kobyla und Bratislava-Záhorská Bystrica (Farkaš 1985; 1986), Jelšovce (Pavúk/Bátora 1995), Bajč

(Cheben 2000), Ružindol-Borová (Němejcová-Pavúková 1997) und besonders in Svodín (Němejcová-Pavúková 1986a; 1986b; 1986c; 1995) brachten grundsätzlich neue Erkenntnisse, die das Bild über die Lengyel-Kultur bereicherten und in vielen Richtungen auch veränderten. Außerordentlich erfolgreich sind die Ergebnisse der Ausgrabungen, Luftbildprospektion und der geophysikalischen Messungen bei der Entdeckung und Dokumentation der Kreisgrabenanlagen der Lengyel-Kultur in der Slowakei (Bujna/Romsauer 1986; Kuzma 1997; 1998; Němejcová-Pavúková 1995; 1997; Pavúk 1991). Verglichen mit den großflächigen Ausgrabungen (eigentlich nur Nitriansky Hrádok und Branč), auf die sich die Autoren in ihrem Aufsatz stets berufen, haben die angeführten großflächigen Grabungen die Informationsbasis über alle Aspekte der Lengyel-Kultur mehrfach überstiegen. Nimmt man dazu die vielseitigen Ergebnisse der neueren Ausgrabungen in Mähren, Österreich und in Ungarn sowie eine ganze Reihe neuer Monographien, Studien und Beiträgen, gewinnt man ein ausführliches und komplexes Bild über den aktuellen Forschungsstand der Lengyel-Kultur. Es war immer mein Bemühen die neuen Erkenntnisse zu respektieren und in meine Studien zu integrieren.

Nun, im folgenden Text möchte ich kurz zu den einzelnen Punkten der kritisierten Ergebnisse meiner Arbeiten Stellung nehmen. Ich verstehe nicht, aus welchen methodischen Gründen es unrichtig sein soll (Lichardus/Vladár 2003, 195), die Gliederung der mährischen bemalten Keramik (die in Hauptzügen fast Hundert Jahre gilt) zu benutzen. Vor vierzig Jahren, wie auch heute, sind die Grundprinzipien dieser Klassifikation gültig. Auch die

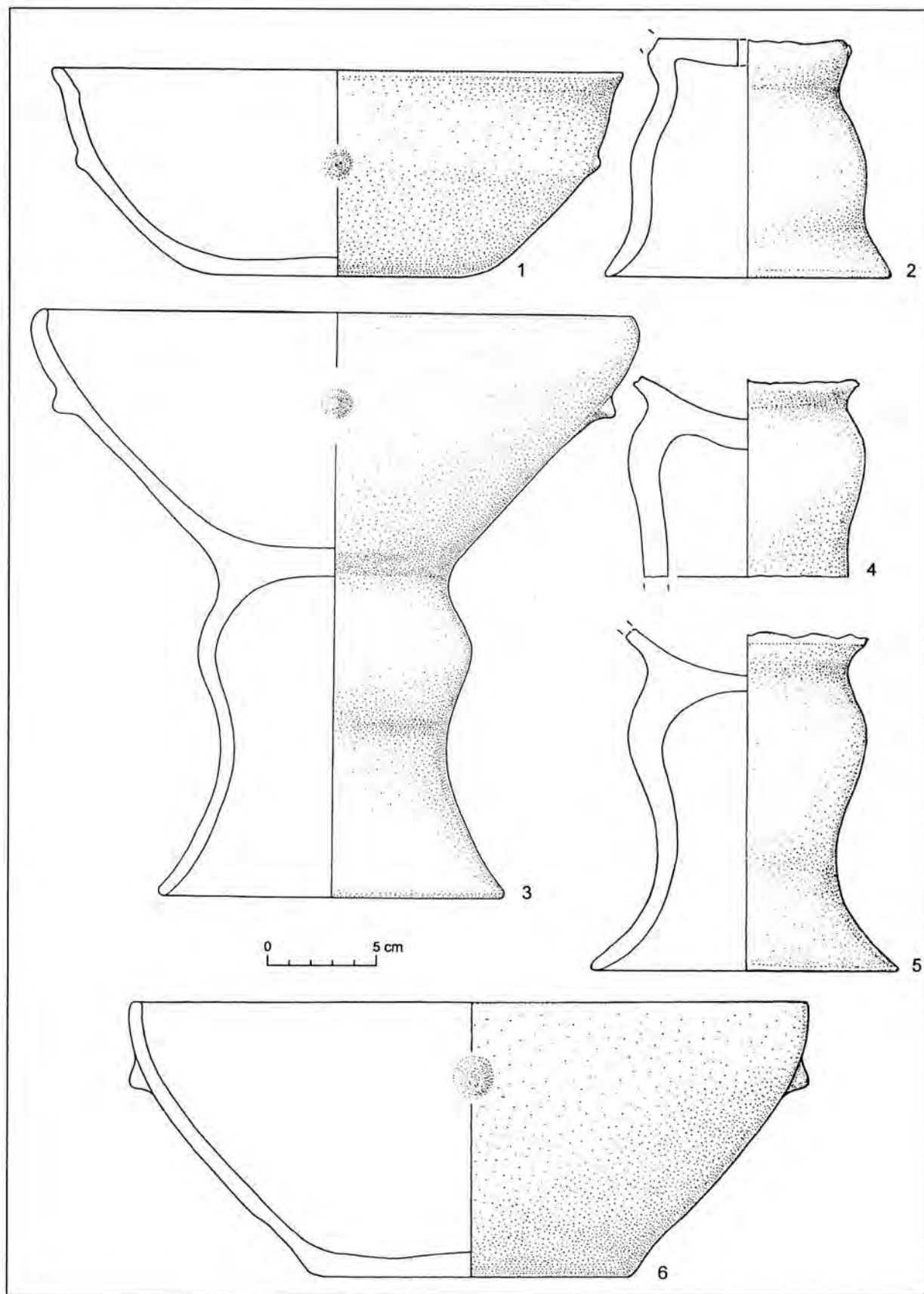

Abb. 1. Budmerice. Objekt 10/80. Keramik der Ludanice-Gruppe aus dem verbrannten Haus.

beiden Autoren verwenden regelmäßig diese Gliederung ohne jede Korrektur, sie versuchen sogar ihre fiktive Stufe Lengyel II mit der mährischen Phase MBK Ib zu synchronisieren.

ZUR QUELLENBASIS DER FÜNFSTUFIGEN GLIEDERUNG

Bevor ich zu den einzelnen Punkten der Auseinandersetzung Stellung nehme, möchte ich die Gliederung der Lengyel-Kultur in der Slowakei von Lichardus und Vladár, die, wie sie glauben, damals wie heute gültig war und ist, kurz kommentieren. In diesem Zusammenhang wird die unklare Stratigraphie von Nitriansky Hrádok-Zámeček als wichtige Quelle wiederholt genannt und es wird behauptet, dass die Funde der Stufen Lengyel I und Lengyel II nacheinander folgen sollten und danach sollte noch die Keramik der Brodzany-Nitra sowie einige Formen der Ludanice-Gruppe erscheinen. Von dieser Stratigraphie ist bis heute nichts veröffentlicht. Außerdem bestehen die Autoren darauf, dass die weitere Definition dieser Stufe Lengyel II durch die Grabungen in Svodín (J. 1965) gestützt wurde, wo Keramik gefunden worden sein soll, die mit derjenigen aus Jaroměřice in Mähren vergleichbar sein soll. Aus der Slowakei waren damals keine Funde bekannt, die solch einen Vergleich ermöglichten. Ähnliches gilt auch über die weißbemalte Keramik aus Nitriansky Hrádok-Hoferské role, die nie publiziert wurde und es ist nicht bekannt, wie zahlreich sie ist und wie sie aussieht. Die Keramik aus Veľké Kostoľany (Novotný 1957) war unstratifiziert. Deswegen ist es bemerkenswert, dass die bis heute einzigen Grubeninventare der Stufe Lengyel II (Pečeňady) aus Pečeňady (Pavúk 1965) - allerdings nur - neben die zwei erwähnten Fundstellen geordnet wurden. Es scheint, dass sie die größte erforschte Siedlung dieser Art von Žilovce (Pavúk 1991; 1998) nur bedingt akzeptieren.

DIE SANTOVKA-PHASE IST KEIN „LENGYEL II“

Es war nicht mein Bestreben unter allen Umständen die Neuerungen (Lichardus / Vladár 2003, 199) in die Gliederung der Lengyel-Kultur einzuführen, sondern lediglich die bei den neuen Ausgrabungen gewonnenen Erkenntnisse in die Periodisierung der Lengyel-Kultur einzubauen. Den Namen der Lužianky-Gruppe habe ich doch nicht abgeschafft, sondern nur die Feststellung gemacht, dass in Bíňa solche Funde bestanden, die einen Vergleich mit der Keramik der Sopot-Bicske-Gruppe und eine Postu-

lierung der Phase Bíňa-Bicske ermöglichten, die der Lužianky-Gruppe vorangehen könnte. Beide Phasen zusammen habe ich als Protolengyel verstanden und ich habe sie aus dem Rahmen der Stufe I der klassischen Lengyel-Kultur als eine genetisch, typologisch und chronologisch autonome Kultur-einheit herausgenommen (Pavúk 1976, 39-41; 1981a, 257-264; Pavúk / Šiška 1980, 141). Darin liegt der Unterschied in der Beurteilung der Lužianky-Gruppe und des Protolengyels. Die beiden Autoren haben erst in ihrem letzten Beitrag die Lužianky-Gruppe aus der Stufe Lengyel I (ihre Stufe Lengyel Ia) herausgegliedert.

Um ein vollkommenes Missverständnis geht es im Fall der Definition und Synchronisierung der Santovka-Phase (Lichardus / Vladár 2003, 199 n.) und der Stufe Lengyel II in der Definition von Lichardus, Točík und Vladár. Es war nie meine Absicht ihre Stufe Lengyel II durch die Santovka-Phase zu ersetzen. Es war J. Lichardus (1986, 39, Abb. 1; Lichardus / Lichardus-Itten 1995-1996, 193, Abb. 23), der die Stufe Lengyel II nach Točík, Lichardus und Vladár mit meiner Santovka-Phase gleichsetzte, was in keinem Fall stimmen kann. Das Fundgut von Santovka aus der Ostperipherie der Lengyel-Kultur ist als Ganzes merkwürdig einheitlich und durch die spezifische Verzierung der Keramik kann es problemlos mit dem Fundgut der mährischen und österreichischen Phase MBK/MOG Ib gleichgesetzt werden. Das kann man über die Keramik der Stufe Lengyel II der genannten Autoren nicht sagen. Ich erlaube mir die Beschreibung der Verzierung der Keramik aus Santovka aus einem Vorbericht zu wiederholen (Pavúk 1994a, 171, 172): „Wesentliche Veränderungen machte das Ornament durch. Als neue Technik erscheint die breite, scharf eingeritzte Doppellinie, am häufigsten in Form eines Mäanders oder Winkelmusters (Abb. 3. 2a, 4, 7). Sie erinnert an das Ornament der Theiß-Kultur. Ganz neu sind einlinige Netzmuster (Abb. 3. 1a, 3). Neben der typischen Rotbemalung kommt regelmäßig auch Gelbbemalung vor (Abb. 3. 12-14), die leicht abblättert. Parallel mit der gelben erscheint auch weiße Bemalung, doch niemals auf ein und demselben Gefäß. Für beide Bemalungsarten sind ausgekrazte Muster kennzeichnend: in eine zusammenhängend aufgetragene, dünne Farbschicht wurden mit einem scharfen Gegenstand geradlinige oder Winkelmuster eingeritzt. Auf dünn- und mitteldickwandigen Gefäßen erscheinen regelmäßig neben anderen auch halbkugelige Knubben mit einem eingedrückten Grübchenpaar an den Seiten in Form eines sog. Eulenkopfes (Abb. 3. 6, 10, 11). In der Stufe Lengyel I waren sie nicht bekannt. Kennzeichnend dürfte für diese Phase auch das Vorkommen von Doppelknubben sein (Abb. 3. 15)“. Aus der Charakteristik der Stufe Lengyel II von Lichardus und Vladár (2003, 196): „... der Rückgang der Ritzverzierung und die

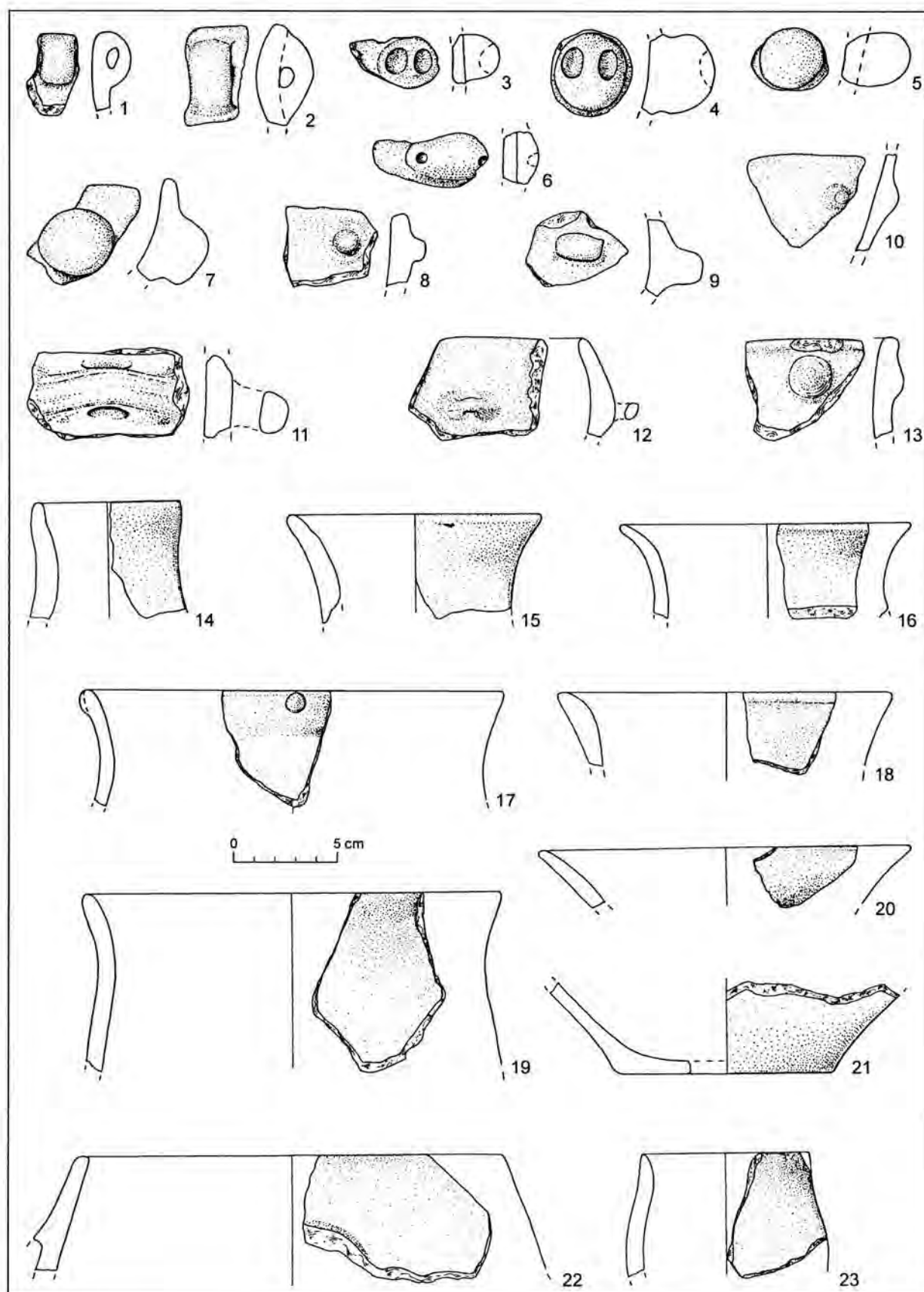

Abb. 2. Budmerice, Objekt 14/80. Keramik aus dem Grubeninventar der Ludanice-Gruppe.

Zunahme der gelblichen und weißen Bemalung, außerdem konnten auch verschiedene Veränderungen innerhalb der Profilierung der Gefäße sowie das Erscheinen neuer Gefäßformen beobachtet werden (vgl. Lichardus/Šiška 1970, Abb. 18: 8, 11, 12, 14)“ könnte man lediglich den Rückgang der Ritzverzierung sowie die Zunahme der gelblichen und weißen Bemalung mit der Verzierung der Keramik aus Santovka vergleichen. Die Keramik aus Santovka lässt sich aufgrund der Definition der Stufe Lengyel II nach den unveröffentlichten Funden aus Nitriansky Hrádok (Točík/Lichardus 1966) sowie den Funden aus Svodín aus dem Jahr 1965 (Lichardus/Šiška 1970) keinesfalls in diese zweite Stufe der Lengyel-Kultur einordnen. Es handelt sich um eine völlig unterschiedliche Fundart, so dass sie aus unterschiedlichen Perioden stammen müssen. Die Stufe Lengyel II nach den genannten Autoren „negieren definitio“ nicht nur die Funde aus Santovka. Eine so definierte Stufe der Lengyel-Kultur zwischen den Stufen Lengyel I (Svodín + Nitriansky Hrádok-Zámeček) und Lengyel II (Pečeňady) gibt es einfach nicht. Schon im J. 1980 (Pavúk/Šiška 1980, 141) wurde geschrieben, dass die Stufe Lengyel II nach Točík, Lichardus und Vladár typologisch und chronologisch dem älteren Teil der Stufe Lengyel I entspricht, was später noch hervorgehoben wurde (Pavúk 1981a, 272) und was bis heute gilt.

Ich finde, dass ich methodisch ganz korrekt handelte, als ich aufgrund der Funde aus Santovka die Periode, die sie vertreten, als Übergangsphase Santovka benannte. Dies jedoch nicht weil das Fundgut aus Santovka für die Definition einer archäologischen Stufe nicht ausreichend wäre, sondern weil ich die Wichtigkeit dieser Fundstelle samt aller Arten der vorzüglichen Funde (neue Art der menschlichen Figuren, besonders zahlreiche kubische und zoomorphe Dosen, vielfältige Gefäßdeckel, allerart Steinartefakte) erkannte und in einer Monographie gründlich untersuchen und vorlegen wollte (es wurde als eine Magisterarbeit vergeben). Interessierte Forscher haben die Charakteristik und Einstufung der Phase Santovka als Bestandteil des Horizontes MBK/MOG Ib - Santovka anerkannt und in ihre kulturchronologische Systeme eingebaut (Kazdová/Košťurík/Rakovský 1994, 139, Abb. 15; Podborský 1985, 14; 1993, 111; 2003, 347; Zápotocká 1998, 291, Abb. 75). V. Podborský (1985, 14) stimmt ausdrücklich zu, dass mit der Santovka-Phase im Lengyelkreis eine ganz neue Entwicklung begonnen hat. Es waren die Funde aus Santovka, die I. Zalai-Gádl (2002, 111) für die chronologische Einordnung und Synchronisierung des jüngeren Abschnittes des Gräberfeldes von Mórógy-Tűzködob nutzte und so mit der Santovka-Phase wie auch mit der MBK/MOG Ib gleichsetzte. Dabei identifiziert er immer

die Stufe Lengyel II von J. Lichardus mit der Santovka-Phase. Auf S. 202 findet sich wieder eine fälschliche Behauptung, wonach ich festgestellt haben sollte, „... dass in Svodín nur die früheste Entwicklung der Lengyel-Kultur vorhanden ist, die kurz nach der Lužianky-Gruppe begann und nur den Anfang der Lengyel-Kultur betrifft.“ Doch es wurde verschwiegen, was in dem nächsten Satz steht: „Nur der jüngere Abschnitt der Siedlung und des Gräberfeldes in Svodín ist mit der Phase Ia der mährischen bemalten Keramik gleichzeitig“ (Pavúk 1994a, 167). Die Aussage über die Einstufung der Svodíner Fundstelle ergibt einen ganz anderen Sinn, als die Autoren behaupteten. Solche Manipulationen und Unterstellungen sind für den ganzen Aufsatz symptomatisch.

Die keramischen Erzeugnisse aus Santovka, vollkommen identisch mit der mährisch-österreichischen Phase MBK/MOG Ib (bereichert sind sie nur um manche Formen und Merkmale aus dem Theißgebiet und Südosttransdanubien; Pavúk 1994c; 2003b), lassen sich problemlos an die Seite der Fundstellen Brno-Maloměřice, Jaroměřice, Znojmo-Novosady in Mähren (Kazdová 1977-1978; 1980; 1984, 249-284, Abb. 54-56, 62-64, Taf. 98-106) sowie Falkenstein-Schanzboden (Neugebauer 1982, Abb. 5-7; Neugebauer-Maresch 1982, Abb. 8; 9) oder Kamegg - die letzte Besiedlungsperiode nach der Aufgabe des Rondels (Doneus 2001) stellen. Die ritzverzierte Keramik mit den zweilinigen Mustern dieser Art ist in der Slowakei einstweilen nur aus Santovka selbst belegt. Solange solche Feinware auf einer Siedlung fehlt, kann diese nicht einwandfrei der Phase Santovka-MBK/MOG Ib zugewiesen werden. Aus der Musterfundstelle der Stufe Lengyel II nach Lichardus und Vladár, aus Nitriansky Hrádok-Zámeček (Točík/Lichardus 1966), und aus Svodín - Ausgrabung 1965 (Lichardus/Šiška 1970) ist solche ritzverzierte Ware unbekannt. Die stratigraphische Lage der unter dem Wall (der Badener oder Madaravce-Kultur) liegenden gelb- und weißbemalten Keramik in Nitriansky Hrádok-Zámeček kann nur schwer geprüft werden. Anders verhält sich die Sache in Svodín. Bei der Rettungsgrabung im J. 1965 wurden auf dem rigolierten Feld 15 Verfärbungen teilweise ausgegraben und von 4 Gräbern waren nur 2 weniger gestört. Die zusammenhängende Grabungsfläche wurde nicht gereinigt. J. Lichardus mit allen Koautoren hatten die Keramik aus den untersuchten Gräbern und Gruben als typisch für ihre Stufe Lengyel II betrachtet und mit der Stufe MBK Ib synchronisiert. Nach mehr als 30 Jahren versuchen jetzt Lichardus und Vladár die fehlerhafte Einschätzung und Synchronisierung zu verteidigen und erneut zu bestätigen, und zwar mit den gleichen Funden und Argumenten. Nur einige Meter westlich der Grabungsfläche von J. Lichardus

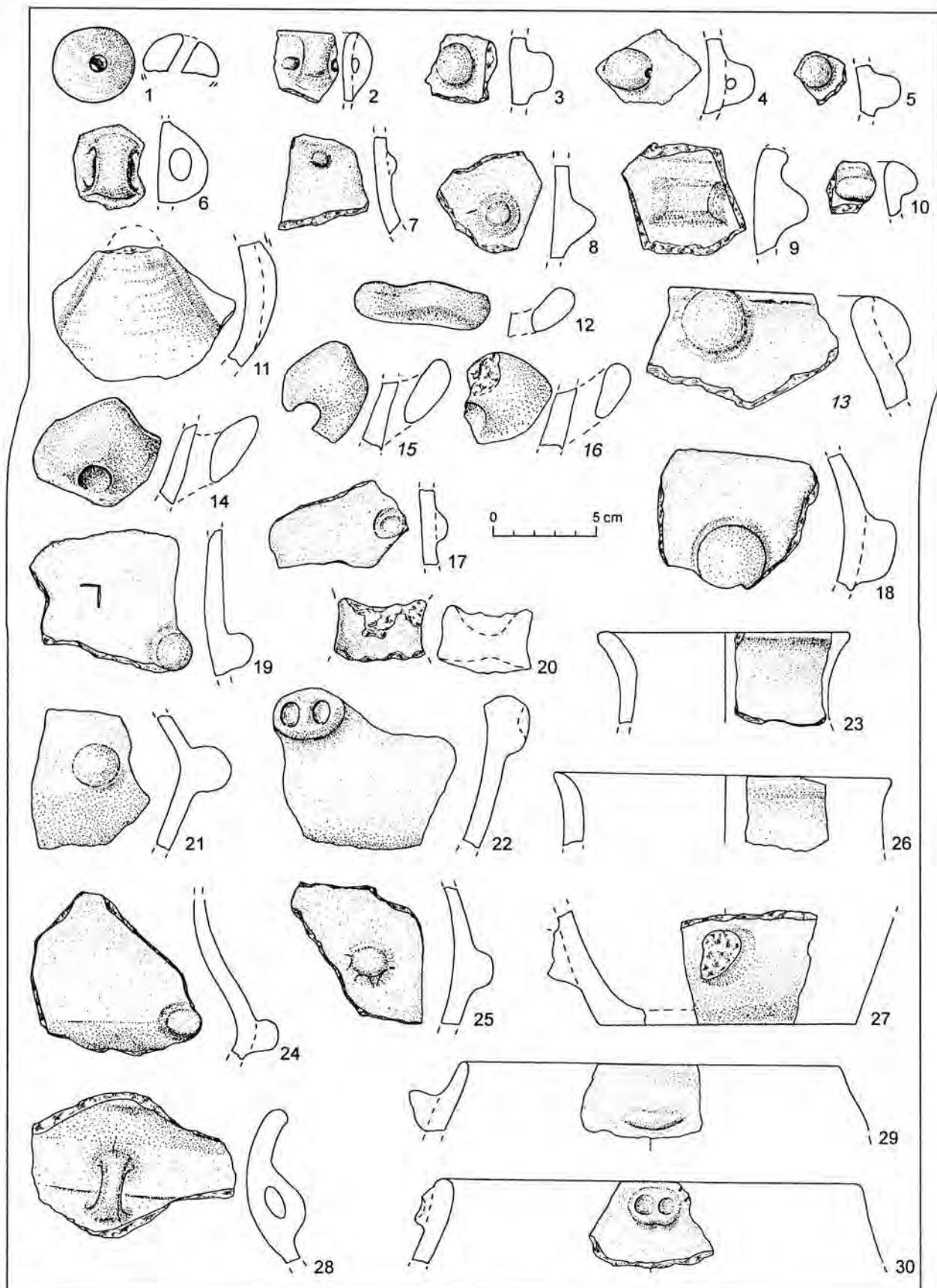

Abb. 3. Budmerice. Objekt 15/80. Keramik aus dem Grubeninventar der Ludanice-Gruppe.

und S. Šiška aus dem Jahre 1965 in Svodín-Busahegy hat Viera Němejcová-Pavúková im Jahre 1971 die Ausgrabungen angefangen, die bis 1983 dauerten und neben zwei Rondellen viele Hausgrundrisse, Hunderte von Gruben mit reichen Funden und über 100 Skelettgräber der Lengyel-Kultur erbrachten (Němejcová-Pavúková 1986a; 1986b; 1986c; 1995; 1998). Die Grabungsfläche war etwa 30 000 m² groß und im Bereich der Kreisgrabenanlagen wurde eine zusammenhängende Fläche von etwa 7500 m² erforscht. Unter Hunderten von Gefäßen und vielen Tausenden von Scherben hat man nicht einziges Fragment gefunden, das die Existenz einer Besiedlungsphase parallel zu der Phase MBK Ib in Mähren belegen würde. Für das Ziel und die Methode der beiden Autoren des Aufsatzes ist die äußerst bedenkliche Schilderung des Verlaufes und der Ergebnisse der Ausgrabung von V. Němejcová-Pavúková symptomatisch. Die größte und wichtigste Ausgrabung einer Fundstelle der frühen Lengyel-Kultur überhaupt wurde so kommentiert, als ob die Ausgräberin gar nicht wusste, was sie ausgegraben hat. Sie hatte jede Scherbe mindestens fünfmal in der Hand gehabt und wusste ganz genau, was sie ausgrub. Und die Tatsache, dass Lichardus und Vladár das Buch über zwei Rondelle in Svodín von V. Němejcová-Pavúková nicht mal kennen (es fehlt im Literaturverzeichnis des Aufsatzes) sagt einiges über ihre Arbeitsmethoden und Forscherethik.

NEU KONZIPIERTE STUFE LENGYEL III (MORAVANY-BRODZANY)

Zur Frage der Moravany-Phase, bzw. zum Horizont Topolčany-Szob sollte ich einige Bemerkungen beifügen. Im Jahre 1965 bei der Vorlage der weißbemalten Keramik aus Pečeňady habe ich die Keramik aus Moravany, Čab-Sila und Velké Kostolany mit der Keramik aus Ctudružice, Štěpánovice und Hluboké Mašůvky (Vildomec 1928-1929, 27-35, Taf. IX; X; 1946, 26, 27) verglichen und diese Funde habe ich als Beleg eines Überganges von der Stufe mit der bemalten Keramik zu der äneolithischen Stufe mit der unbemalten Keramik betrachtet (Pavúk 1965, 40, 41). Drei Jahre später haben Vladár und Lichardus (1968, 332) meine Herausgliederung einer Entwicklungsphase als Arbeitshypothese akzeptiert. Die Fundgattung aus Moravany, Čab-Sila und Velké Kostolany haben als solche, die der eigentlichen Entstehung der Brodzany-Nitra-Gruppe vorangeht anerkannt und bei der Herausgliederung des

Horizontes Topolčany-Szob verwendet¹. Den Befund und die Funde aus Topolčany haben sie jedoch nicht abgebildet und auch jetzt reichen die drei vorgelegten Gefäße (Lichardus/Vladár 2003, 196, Taf. II; Wiedermann 1985, 13, Taf. XXXIII: 1, 3-5, 7-9, 11) für eine typologische und stratigraphische Begründung des namengebenden Fundortes kaum aus. Das Grab selbst (ausgegraben von Bauarbeitern) samt der Stratigraphie wurde bis heute nicht publiziert. Weitere Funde des Horizontes Topolčany-Szob, außer denjenigen, die bereits genannt wurden (Pavúk 1981a, 279, Abb. 12), wurden von Lichardus und Vladár nicht gefunden und vorgelegt. Ihre Kritik, dass ich mit nur 25 keramischen Fragmenten die Moravany-Phase definiert habe, wirkt auch deswegen unstatthaft, weil sie nicht einmal ein einziges Gefäß als typische Form des Horizontes Topolčany-Szob genannt haben! Dazu sollte man „ernsthaft Stellung nehmen“ (Lichardus/Vladár 2003, 200) und nicht meine Argumentation in Frage stellen. Meine Aussonderung der Funde aus Moravany nad Váhom, Čab-Sila und Velké Kostolany im Jahre 1965 (Pavúk 1965, 40-42) zusammen mit neueren Erkenntnissen waren die logische Schlussfolgerung der Charakterisierung der Moravany-Phase, wobei den ersten Impuls die Funde aus Moravany gegeben hatten. In unserem Fach ist es üblich, dass man solche Fundstelle als Patenstation nimmt. Wenn ich den Horizont Topolčany-Szob nannte, das hieß noch nicht, dass ich mit dessen Definition einverstanden war und dass die von mir herausgegliederten Funde samt ihrer Synchronisierung mit der Entwicklung in Mähren mit diesem Horizont identifiziert worden sein mussten. Neulich habe ich die Charakteristik und chronologische Position der Moravany-Phase präzisiert (Pavúk 2001) und in dem breiteren Kontext mit mährischen und ungarischen Funden die neue Definition der Stufe Lengyel III vorgelegt, deswegen setze ich diese Polemik nicht weiter fort. Nur muss ich anmerken, dass dem Horizont Topolčany-Szob meine Kritiker auch das Grab mit Gürtelperlen aus Čab-Sila (Novotný 1953) zugewiesen haben (Vladár/Lichardus 1968, 334), das sie in ihrem letzten Text jedoch in ihre Stufe Lengyel III (Pečeňady) verschoben haben (Lichardus/Vladár 2003, 203). Es sei bemerkt, dass diese spezifischen marmorartigen Gürtelperlen in den gut datierten Gräbern ausschließlich aus der Frühphase der Ludanice-Gruppe (Pavúk/Bátora 1995, 97-99) und aus der Tiszapolgár-Gruppe (Bognár-Kutzián 1963, Taf. XXXVI: 4; 1972, 148, Taf. LXIX) bekannt sind. Der

¹ In unserem gemeinsamen Beitrag (Lichardus/Pavúk 1970) befindet sich auf mehr als einer Seite ziemlich ausführliche Charakteristik der Periode mit der weißbemalten Keramik, u. z. aufgrund der Keramik aus Moravany nad Váhom und Čab-Sila, die später zur Beschreibung des Horizontes Topolčany-Szob wie auch der Moravany Phase benutzt wurde.

Ludanice-Gruppe gehört auch das Grab von Čab-Sila an. Die Gürtelperlen sind ein von mehreren Belegen für die Gleichzeitigkeit der beiden Gruppen. Älter datierte Grabfunde von den Gürtelperlen dieser Art sind nicht bekannt. Das weitere Einzelgrab von Malé Kršteňany haben die gleichen Autoren vor Jahren schon in die Brodzany-Nitra-Gruppe (Lichardus/Vladár 1970, 384) datiert. Beide Gräber sind durch je eine Schüssel, ohne spezifische typologische und chronologische Merkmale, nur ganz allgemein in die Lengyel-Kultur zu datieren. Das Grab von Malé Kršteňany sollte durch die Steinsetzung der Grabgrube auch eher der Ludanice-Gruppe zugewiesen werden.

Die zweifache falsche Datierung eines Grabes in die zwei verschiedenen Stufen der Lengyel-Kultur sowie die Schaffung und weitere Verteidigung einer nicht existierenden Stufe Lengyel II illustriert gut die „wissenschaftlich begründeten Versuche, irgendwelche Veränderungen in den bisherigen Zuordnungen der relativen Chronologie der Lengyel-Kultur zu erreichen“ (Lichardus/Vladár 2003, 199).

DIE AUFLÖSUNG DER BRODZANY-NITRA-GRUPPE

Der letzte Teil der Auseinandersetzung betrifft die Frage der Umwertung der Brodzany-Nitra-Gruppe im Sinne ihrer Auflösung. Ich glaube seriöse Gründe gefunden zu haben, um die Revision der Definition dieser Gruppe zu wagen und nicht auf nach vierzig Jahren überholten Konzeptionen und Taxonomie sentimental zu beharren. Meine Kritiker benehmen sich, als ob die Brodzany-Nitra-Gruppe in ihrem Besitz war und andere Forscher sie nicht antasten dürften. V. Němejcová-Pavůková (1964; 1970), die als erste die Benennung Brodzany-Nitra eingeführt hat und ich selbst widmeten uns mehrmals den Fragen der Entwicklung der späten Lengyel-Kultur. Noch im Jahre 1981 und 1995 habe ich die Brodzany-Nitra-Gruppe traditionsgemäß behandelt (Pavůk 1981a, 279-282) mit einer Ausnahme - ich habe aus ihr die Keramik aus der Siedlung in Branč herausgenommen und der frühen Ludanice-Gruppe zugewiesen. Es ging um die Objekte, die J. Vladár und J. Lichardus (1968, 324) für den Bestandteil der Brodzany-Nitra-Gruppe hielten. Aufgrund der neuen Erkenntnisse korrigierte ich hauptsächlich meine eigene Gliederung der Lengyel-Kultur und legte eine eigene Sicht der Entwicklung und der kulturellen und genetischen Verhältnisse ihrer Endperiode vor, die ich als Epilengyel verstehe. Abgesehen von der „Belehrung“ über die „geschlossenen Funde“ bringen die Autoren keine Nachweise „einer längeren Kontinuität der verwend-

ten keramischen Formen“ (Lichardus/Vladár 2003, 202) innerhalb des Siedlungsmaterials. Dazu sei es erwähnt, dass sich die erforschten Siedlungen der Lengyel-Kultur meistens nur im Laufe einer aufgrund der Keramik definierten Stufe entwickelten. Dadurch ist auch die recht klare und differenzierte Typologie der einzelnen Stufen und Phasen der Lengyel-Kultur gegeben. Zu solchen Siedlungen gehören Fundstellen wie Aszód, Koláry, Bardoňovo, Svodín, Nitriansky Hrádok-Zámeček, Bučany, Santovka, Žilkovce, Branč, Jelšovce, Plavecké Podhradie-Pálffy-Höhle, Těšetice, Vedrovice, Jaroměřice nad Rokytinou, Kostelec na Hané, Friebritz, Falkenstein und viele andere. Das gilt besonders in Bezug zu der Besiedlung der zwei nacheinander folgenden Stufen. Eine Ausnahme bildet die Siedlung und die Gräber in Zengővárkony sowie die neulich analysierte Siedlung in Kamegg (Doneus 2001). Eine ähnliche Lage findet in Mähren V. Podborský (1985, 15). Manche von den „einstufigen“ Fundstellen des Protolengyels und der Stufe Lengyel I wurden erst während der Stufe Lengyel IV (Ludanice) neu besiedelt, wie Lužianky, Bíňa, Sé, und Nitriansky Hrádok-Zámeček. Nur auf den Siedlungen der Stufe Lengyel II in Žilkovce, Veľké Kostoľany und in Komjatice-Tomášové kann man vielleicht eine Fortsetzung der Besiedlung auch während der darauffolgenden Stufe Lengyel III (Moravany-Brodzany) nachweisen.

Warum muss eine so scharfe Auseinandersetzung folgen, wenn ich „keine wesentliche Veränderungen“ (Lichardus/Vladár 2003, 202) gebracht habe und wenn das alles so wie vor vierzig Jahren bleiben kann? Zur Auflösung der Brodzany-Nitra-Gruppe möchte ich wiederholt dies betonen: nach dem ausführlichen Vergleich der bekannten Funde erscheint die Keramik aus Brodzany und Nitra typologisch und chronologisch nicht identisch. Hervorzuheben ist auch die Tatsache, dass keine einzige Fundstelle der Brodzany-Nitra-Gruppe im Sinne der Definition von Lichardus und Vladár überhaupt bekannt ist! Sicherlich ist es kein Zufall, dass die Autoren unter den typologischen Tafeln keine typologische Tafel der Brodzany-Nitra-Gruppe, die sie zu konstruieren versuchen, anbringen. Es gibt nur wenige Fundstellen mit Keramik, die für das Objekt von Brodzany typisch ist (Dolná Streda, Nitra-Šindolka). Jedoch, es gibt eine ganze Reihe von Siedlungen, auch mit Gräbern, die nur typische Keramik der Ludanice-Gruppe liefern. Zu diesen zählt auch eine der Patenstationen der Brodzany-Nitra-Gruppe - Nitra-Leningradská Str. Wenn ich (Pavůk 1981a, 279, 285-287) die von Vladár und Lichardus (1968, 324) in die Brodzany-Nitra-Gruppe datierten Objekte aus Branč der Ludanice-Gruppe zugewiesen habe, ging ich hauptsächlich vom Fehlen der für die Brodzany-

Nitra-Gruppe typischen Merkmalen auf dieser Siedlung aus. Die oft zitierte Stratigraphie aus Branč (Lichardus/Vladár 1964, 107-114; 2003, 198) liefert keine einwandfreien, typologisch fassbaren Belege einer Differenz zwischen Brodzany-Nitra-Gruppe und der Ludanice-Gruppe.

Es sieht so aus als ob die beiden Autoren nicht sehen wollten und verstehen konnten, worum es sich handelte. Es geht sicherlich nicht nur um den „Wunsch den einzelnen Stufen neue Namen zu geben oder verschiedene Fundorte in die benachbarten Stufen zu verschieben“ wie die Kritiker meinen (Lichardus/Vladár 2003, 202), sondern es handelt sich um die Festlegung von klar definierten Grenzen zwischen den einzelnen Stufen der Lengyel-Kultur, insbesondere der typologischen und kulturellen Grenze zwischen dem Spätneolithikum und Frühäneolithikum auf dem Gebiet der Lengyel-Kultur sowie in Mitteleuropa. Ich glaube, dass die Forscher unserer Generation auch eigene ältere Ansichten aufgrund der neuen Erkenntnisse ernst prüfen, und wenn es nötig ist, korrigieren sollten und nicht auf den alten Meinungen und Irrtümern nach 40 Jahren festhalten.

Aus den vergleichenden typologischen Untersuchungen der Keramik der Moravany- und Brodzany-Phase sowie der frühen Ludanice-Gruppe ergibt sich, dass die Keramik aus Brodzany (Vladár/Krupica 1970), Nitra-Šindolka (Lichardus/Vladár 1970) und Dolná Streda (Bárta/Pavúk 1959), die ursprünglich als Bestandteil der Gruppe Brodzany-Nitra galten, der Keramik der Moravany-Phase sehr nahe stehen und zwar eindeutig näher als der Keramik der Ludanice-Gruppe. Ich möchte noch weiter gehen und die Keramik dieser Brodzany-Phase zusammen mit der Keramik der Moravany-Phase als Bestandteil einer gleichen kulturhistorischen Einheit höherer Ordnung betrachten - in diesem Fall der Stufe Lengyel III, die als Endabschnitt der klassischen Lengyel-Kultur aufgefasst werden kann (Pavúk 2001). In der Slowakei können dieser Stufe die Funde aus Moravany nad Váhom, Andač, Čab-Sila, Výčapy-Opatovce, Dubovany, Komjatice, Veľké Kostoľany, Brodzany, Bošany, Nitra-Šindolka und Dolná Streda zugeordnet werden. Aus Mähren könnte neben den bereits genannten Vergleichsfunden aus Ctudružice und Hluboké Mašůvky aufgrund neuerer Untersuchungen von mährischen Kollegen auch die Keramik aus Střelice-Sklep, die F. Vildomec (1928-1929, 27-31, Taf. IX) für die zweite Stufe seiner jüngeren Phase hielt und die früher als repräsentativer Bestandteil der Phase MBK IIa galt, als typisch für die Stufe Lengyel III (auch als MBK III) betrachtet werden (Čížmář et al. 2004). Neben der charakteristischen reliefartigen weißen Bemalung der Keramik ist in Mähren gerade an diese Stufe die sog. unechte Terra sigillata gebunden. Diese

Stufe Lengyel III lässt sich in Ungarn durch die Funde von Somodor (Tompá 1929, 58, tab. XLV: 1, 2) und Szob belegen. I. Bognár-Kutzián (1966, 63, 64) hat die Keramik der beiden Fundstellen für ähnlich gehalten. Ganz offensichtlich gehört dieser Stufe die große untersuchte Siedlung mit der „unechten Terra sigillata“ von Michelstetten in Niederösterreich an (Carneiro 2001). Erst in dieser Periode war die Lengyel-Kultur, vertreten durch die Pleszów-Gruppe, nach Klempolen vorgedrungen.

In den angedeuteten Zusammenhängen und in dem historischen Kontext möchte ich die Keramik vom Typ Brodzany als einen Bestandteil der neu und breiter gefassten Stufe Lengyel III (Moravany-Brodzany) betrachten, in der sie ihre jüngere Phase darstellt. In dieser Brodzany-Keramik, sowie in den Befunden, aus welchen sie stammt, würde man nur schwer die Innovationen suchen, welche die bedeutende Wende in der Entwicklung der Lengyel-Kultur bzw. den Anfang des Frühäneolithikums in Mitteleuropa initiiert, begleitet und dargestellt hätten. Man darf auch nicht vergessen, dass die bekannten Funde vom Typ Brodzany eigentlich nur aus drei Gruben (Brodzany, Nitra-Šindolka, Dolná Streda) bekannt sind. Man könnte sich auch in diesem Fall mit den Koautoren (Lichardus/Vladár 2003, 201) fragen, was man aber mit solchen Funden und Befunden nach vierzig Jahren bei der Klärung der Frage der Anfänge der Kupferzeit in Mitteleuropa anfangen kann. Schließlich stellten Lichardus und Vladár (1970, 402) selber fest „dass zwischen den Funden aus Brodzany und den Funden aus Nitra-Leningradská-Str. ziemlich wesentliche Unterschiede bestehen“. Sie geben weiter zu, dass man in der Keramik von Brodzany manche Formen gefunden hat, die im Fundinventar von Nitra-Leningradská Str. nicht vorgekommen sind. In der Keramik von Brodzany fanden sie eine wesentliche Zahl von Formen, deren Vorbilder in Topoľčany-Szob lagen oder sogar direkte Beziehungen zur Stufe Lengyel III (Pečeňady) von Lichardus und Vladár hatten. Sie haben also die markanten Unterschiede zwischen der Keramik aus Brodzany und Nitra schon gespürt, nur die richtige Lösung nicht getroffen und typologisch unterschiedliche Fundeinheiten zu einer Kultureinheit vereinigt. Schlimmer ist, dass sie darauf immer noch bestehen. Eine ziemlich wichtige Rolle spielte bei der Zusammenfügung der Keramik aus Brodzany und Nitra in eine Stufe und Kulturgruppe die rötliche, ziegelrote bis ziegelbraune Keramik mit der rauen, sandigen Oberfläche. Erst nach der Entdeckung des niedergebrannten Hauses in Budmerice habe ich erkannt, dass diese Eigenschaften der Keramik Folge eines Hausbrandes sind und ein sekundäres Merkmal darstellen. J. Lichardus und J. Vladár (2003, 197) erkennen die Verbrennungsspuren auf der

Keramik zum erstenmal in dieser Auseinandersetzung, wobei sie aber weiterhin glauben, dass „... der Behandlung der Oberfläche keine besondere Aufmerksamkeit gewidmet wurde, vereinzelt wurde sie geglättet, in der Regel aber unbearbeitet belassen.“ In Wirklichkeit entstand die raue Oberfläche der Keramik aus Brodzany und Nitra, aber auch aus vielen anderen Siedlungen erst als Erosionsnachwirkung an der Keramik, die auf der Oberfläche der verbrannten und verlassenen Häuser lag (Pavúk 2000b).

Alles wichtige, was den Anfang des klassischen Äneolithikums oder der Kupferzeit im Karpatenbecken und in Mitteleuropa markiert, passierte erst in der Periode nach dem Untergang der Stufe Lengyel III mit der Phasen Moravany und Brodzany, und zwar mit dem Beginn der Kultureinheiten, die als Epilengyel verstanden werden können. Erst in dieser Zeit erkennt man eine ganze Reihe von kulturellen Umwandlungen im Südosteuropa, die nach und nach die nördlicheren Gebiete kettenartig beeinflusst haben und sich in Form von regionalen Transformationen über das ganze Mitteleuropa durch geäußert haben. Für die besprochene Problematik ist die Synchronisierung der Tiszapolgár- und Bodrogkeresztúr-Gruppen mit der Entwicklung in der späten Lengyel-Kultur besonders wichtig. Wie ich schon zu belegen versuchte (Pavúk 2000a, 15-20) entwickelte sich die frühe Ludanice-Gruppe parallel mit der Tiszapolgár-Gruppe, und der frühen Stufe der Balaton-Lásinja-Gruppe - belegt durch die Funde von Zalaszentbalázs (Bánffy 1996) und anderen Fundstellen in Transdanubien (Károlyi 1994). Die Keramik aus Füzesabony (Kállay 1988; 1990) belegt die chronologische Beziehung zwischen der frühen Ludanice-Gruppe und der Tiszapolgár-Gruppe (es sind also nicht nur die flachen Gürtelperlen aus Marmor, wie es mir unterstellt wird (Lichardus / Vladár 2003, 201).

Mit der Herausbildung der Tiszapolgár-Gruppe und der dazu parallelen Formierung der Epilengyel-Gruppen (Ludanice, Balaton-Lásinja, Wolfsbach-Bisamberg, Jordansmühl, Münchshöfen) hängen die grundsätzlichen kulturellen Umwandlungen der Poströssen-Periode mit den entstehenden Gruppen Schwieberdingen/Schussenried, Aichbühl und Michelsberg zusammen. Jedoch Belege von Merkmalen auf den keramischen Waren dieser Kulturgruppen, die an die Lengyel-Mitwirkung zurückzuführen ließen, sind kaum fassbar. In den Intentionen von J. Lichardus forschender R. Gleser (1995, 10, 323-325) konnte mit der Ausnahme erst der Schussenrieder-Krüge und vielleicht der Flachbodigkeit der Gefäße solche lengyelartige Merkmale nur schwerlich finden. Eine andere Sache sind die Vermittlungen der späten Lengyel-Kultur im wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Bereich.

Sicherlich kann man durch die Brodzany-Nitra-Gruppe mit ihrer Ludanice-Komponente von der Fundstelle Nitra die Beziehungen in Richtung Praha-Střešovice sowie nach Süd- oder Mitteldeutschland herstellen, doch das gilt nicht für ihre Brodzany-Komponente, die als finale Erscheinung der klassischen Lengyel-Kultur zu verstehen ist. Als solche würde man sehr wahrscheinlich nur schwer innovative Impulse bei der Verbreitung des Äneolithikums europaweit suchen. Alles wichtige passierte erst während der Ludanice-Gruppe und des ganzen Epilengyels. Meine Kritiker wollen nicht verstehen, dass das Problem in der unglücklichen Definition der Brodzany-Nitra-Gruppe liegt, in der zwei typologisch und kultur-chronologisch ungleichwertige Fundeinheiten verschleiert sind und sich unter einem Namen verbergen. Lichardus und Vladár bewegen sich in einem Kreise: die Keramik der Ludanice-Gruppe aus Branč war typologisch vergleichbar mit der Keramik aus Nitra, die wiederum der Gruppe Brodzany-Nitra zugewiesen wurde. Auf diesem Wege gelangte die mit Nitra verwandte Keramik aus Branč in die Brodzany-Nitra-Gruppe, obwohl beide der Keramiktypologie nach als repräsentativ für die Ludanice-Gruppe genommen werden können.

EINE BEMERKUNG ZU DEN GESCHLOSSENEN FUNDEN

Beide Kritiker wissen gut, dass ich in den letzten 40 Jahren recht große Keramikmengen in der Hand hatte und dass meine Überlegungen zur relativen Chronologie nicht von „einer kleinen Menge an Siedlungsmaterial“ ausgehen (Lichardus / Vladár 2003, 202). Es sollte vielleicht nur ein Blick auf die Literaturverzeichnisse meiner und ihrer Beiträge zum Thema Lengyel-Kultur nach dem Jahr 1970 genügen. Gegenüber meinen über 30 Grabungsberichten, Konferenzvorträgen, Studien und anderen Arbeiten über die Lengyel-Kultur in recht breitem Fragen-spektrum, meistens mit den neuen Funden und Befunden, liegen nur 5-6 Beiträge ohne neue Quellen und Ideen meiner kritischen Opponenten vor. Als ganz trivial sind auch ihre Bedenken über die „geschlossenen Funde“ aus Grubeninventaren zu werten. Auf den unfairen Angriff auf die „sauberen Grubentrennungen“ auf der Siedlung der Kultur mit Linearkeramik und der Želiezovce-Gruppe in Štúrovo (Pavúk 1994b) gibt es eine ganz einfache Antwort: wenn man die Stratigraphie zwischen den Baugruben, Vorratsgruben, Lehmentnahmegruben und Hausgrundrissen bei der Ausgrabung richtig erkennt und die Keramiktypologie beherrscht, dann gibt es kein Problem die einzelnen Grubeninventare

sauber zu trennen. Dazu muss man auch zwischen der Linearkeramik und der Želiezovce-Keramik unterscheiden können. Diese Unterschiede sind recht groß, weswegen kein besonderes Problem bestand die einzelnen Grubeninventare zu separieren und einer Seriation zu unterziehen, die zu den besten der Linearbandkeramik zählt. Aus der Seriationstabelle ist klar zu ersehen, dass in vielen jüngeren Gruben in kleinen Mengen ältere Fragmente und umgekehrt vorkommen, was die Gesamtseriation jedoch nicht beeinflusst hat².

Die Fundkomplexe, die ich kenne sind sicher mehrfach umfangreicher als die Fundinventare, auf denen Lichardus und Vladár ihre Gliederungen damals und heute konstruiert haben. Zum Beispiel in Budmerice wurden mehr Funde freigelegt als in Brodzany und Nitra zusammen. Den ersten Vorbericht über die Grabungsergebnisse in Budmerice habe ich geschrieben und die Siedlung der Gruppe Brodzany-Nitra zugewiesen bevor die Keramik gewaschen und rekonstruiert worden war. Bei der ausführlichen Fundaufnahme und vergleichenden Analyse der Keramik hat sich erwiesen, dass mit der Gruppe Brodzany-Nitra etwas nicht stimmt und dementsprechend habe ich nach und nach die Definition revidiert und nach neuen Möglichkeiten der Gliederung und Synchronisierung der späten Lengyel-Kultur gesucht (Pavúk 2000a; 2000b; 2001). Doch schon vor einem Vierteljahrhundert bei der ersten ausführlicheren Betrachtung der Keramiktypologie der Gruppen Brodzany-Nitra und Ludanice habe ich festgestellt, dass in Branč keine typischen Funde der Brodzany-Nitra-Gruppe vorhanden waren und dass diese Siedlung nur während der Ludanice-Gruppe bestand. Die später gewonnenen Funde aus Jelšovce (Pavúk/Bátora 1995) und Budmerice haben diese Meinung bestätigt. Beigefügte Abbildungen der Keramik aus Budmerice (Abb. 1-3) belegen, dass diese Ware der Keramik aus Nitra-Leningradská Str. und anderen Fundstellen der

Ludanice-Gruppe entspricht und die frühe Phase dieser Gruppe markiert. Eine flache, fast dreieckige Knubbe auf einer Schüssel (Abb. 3: 11) kann als Kontaktmerkmal mit den halbmondförmigen Knubben auf der Keramik der Stufe Lengyel III (Moravany-Brodzany) betrachtet werden. Die sog. Eulenkopf-Knubben auf der Keramik von Budmerice (Abb. 2: 3, 4; 3: 22, 30) deuten auf die gleichen Knubben in der frühen Jordansmühl-Gruppe in Mähren (Čížmář 2001, Abb. 2: 3-5; 11: 10; 12: 1; Zápotocká 1969, Taf. XX: 13, 18; XXI: 10-12).

Nicht ich begrenze die „Brodzany-Gruppe“ auf den südwestslowakischen Raum, wie Lichardus und Vladár (2003, 203) mir zu unterstellen versuchten, sondern nur vier(!) Fundstellen mit dieser Keramik beschränken diese „Gruppe“ auf diesen Raum. Ich habe diese Frage mit dem Verbinden der Funde der Brodzany-Art mit der Moravany-Phase in der Stufe Lengyel III gelöst. Nur in diesem typologisch-chronologischen Rahmen ist die Position der Funde aus Brodzany und aus identischen Fundstellen als Brodzany-Phase der Stufe Lengyel III (Moravany-Brodzany) zu bestimmen. In diesem Zusammenhang ist es nicht uninteressant, dass I. Bognár-Kutzián (1966, 67, 68), die die Kunst der vergleichenden Typologie vorzüglich angewandt hat, die passenden Parallelen für die Keramik aus Szob in der Keramik von Brodzany gesehen hat, die sie durch Autopsie gut kannte. Das sollten die Koautoren im Bezug zum Horizont Topolčany-Szob auch zur Kenntnis nehmen.

ZUM VERSTÄRKEN DES „FESTEN BESTANDES“ DER CHRONOLOGIE

Besonders merkwürdige „Neuerungen“, die am Ende des Aufsatzes zusammengetragen wurden, sollten die vierzigjährige Gliederung der Lengyel-Kultur „verstärken“. Die Stufe Lengyel I von Lichardus und Vladár wird weiterhin repräsentativ

² Auf der Grabungsfläche in Štúrovo wurde die Oberschicht mit der Ackerkrume bis in die Tiefe von 50-60 cm abgetragen. Auch deswegen waren nach der Flächenreinigung allerart Gruben, als auch sich überschneidende Gruben recht gut zu sehen. J. Pavúk hat kein „methodisches Problem“ mit der vierphasigen Gliederung der frühen Stufe der „westlichen Linearbandkeramik“ (die er sonst eher als eine selbständige frühneolithische Kultureinheit betrachtet). Die Gruben aus der älteren Linearkeramik in der Slowakei waren überhaupt nicht mehr als die meisten prähistorischen Gruben aberodiert, die als sichere Quelle unserer Disziplin dienen. Die Funde aus gleich oder noch mehr aberodierten Gruben benutzen auch meine Kritiker hemmungslos. Ich habe die Gliederung mit allen zugänglichen Fundeinheiten begründet (Pavúk 1980), leider gibt es bis heute nur vereinzelte Grubeninventare. Wie ich schon angedeutet habe (Pavúk 1994d; 1997) breitete sich die ältere Linearkeramik erst während der Milanovce-Phase aus, also nach der formativen Periode (Nitra bis Biňa) im Karpatenbecken. Deswegen kann die vierphasige Gliederung in westlichen Gebieten nicht nachvollzogen werden und nicht wegen ihrer fälschlichen Substanz (in meiner Gliederung). Dazu haben die Koautoren jedoch keine Stellung angenommen. In Ungarn wurde die Milanovce-Phase meiner Gliederung nachgewiesen (Virág 1992). Auch bei der Behandlung über die Neolithisierung Mitteleuropas wurde sie benutzt (Gronenborn 1998). Es sollte vielleicht genügen an die Protolinearbandkeramik in der Ostslowakei zu erinnern, die J. Lichardus (1972) aufgrund der Keramik aus seiner Grabung in Michalovce-Hrádok herausgefunden hat und die damals wie heute als mittelneolithisch galt und gilt und der Raškovce-Gruppe angehört (Pavúk 1980, 72; Pavúk/Šiška 1980, 145; Šiška 1989). Die Meinung über die Position der *Céramique Protolinéaire* wiederholt er später (Lichardus et al. 1985). Die Verneinung der Existenz der Bükker Kultur in der Ostslowakischen Tiefebene (Zemplín) von J. Lichardus (Lichardus/Lichardus-Iltén 1995-1996, 160-170) nach den einwandfreien Forschungsergebnissen von S. Šiška (1979) grenzt schon mit der Ignoranz und Desinterpretation.

nur durch die drei Gräber und drei Gefäße aus Svodín aus dem Jahr 1959 (Točík/Lichardus 1966, Abb. 23: 1-3) und durch die Siedlung von Nitriansky Hrádok-Zámeček repräsentiert. Die Ergebnisse der großflächigen Ausgrabungen der Stufe Lengyel I von Svodín, Ružindol-Borová und Bučany wurden gar nicht berücksichtigt. Die Stufe Lengyel I, die der Zeitspanne zwischen der Lužianky-Gruppe und der typologisch klar faßbaren MBK/MOG Ib/Santovka entspricht, dauerte recht lange und ist mindestens in zwei grundsätzliche Entwicklungsphasen zu unterteilen – Lengyel IA und IB. Die Stufe Lengyel IA ist hauptsächlich in Svodín vertreten. Dort gehört der besonders dicht besiedelte Siedlungsabschnitt der Gründungsperiode in die Zeit vor der Erbauung der beiden Kreisgrabenanlagen (Němejcová-Pavůvková 1986a; 1986b; 1995). Aus Niederösterreich gehören dieser Periode die Kreisgrabenanlage und die reich ausgestatteten Gräber mit der recht typischen Keramik aus Friebritz (Neugebauer-Maresch 1986; Neugebauer-Maresch et al. 2001) an. V. Němejcová-Pavůvková (1986b) legte eine knappe aber ganz präzise typologische Charakteristik dieser frühen Periode mit der Synchronisierung zur frühen Theiß-Kultur vor. Sie sprach von der Post-Lužianky-Entwicklung der Lengyel-Kultur, in der die charakteristische ritzverzierte Feinkeramik vollkommen fehlt. Paradoxerweise stammen gerade aus dieser frühesten Periode der klassischen Lengyel-Kultur sicherlich die Gräber 10 und 11 aus Svodín aus der Grabung im Jahre 1965, die J. Lichardus und J. Vladár auch nach 40 Jahren immer noch für den Pfeiler und die Hauptstütze ihrer Stufe Lengyel II halten. Bei der Datierung dieser zwei Gräber aus Svodín berufen sich die Autoren auf das Gräberfeld Mórógy-Tűzködbölcső B1. Doch I. Zalai-Gaál (2002, 111) findet die Vergleichsfunde für Inventare dieses Gräberfeldes nur in Santovka und niemals in Svodín (Zalai-Gaál 2002, 17, 19). Er schreibt, dass sich in Santovka „die nächsten Analogien zur Gräbergruppe B1 von Mórógy finden lassen, im Hinblick auf den Charakter der Keramik und anderen Funde (Kultobjekte)“. Wenn man schon Analogien für die typologisch ausgeprägte Keramik der zwei Gräber aus Svodín (Lichardus/Vladár 2003, Taf. I: 8) sucht, dann in den ältesten Gräbern der Gräbergruppe VIc in Zengővárkony, von wo ähnliche Pilzgefäße bekannt sind (Dombay 1960, Taf. LIX: 2; LX: 6). Umgekehrt, in Mórógy B1 ist unter 30 Pilzgefäßen keins dieser Form belegt. Für die Fusschüssel aus Svodín (Lichardus/Vladár 2003, Taf. I: 7) ist das beste Gegenstück aus Friebritz bekannt (Neugebauer-Maresch et al. 2001, Abb. 10: 5; 15: 12). Eine bessere Definition dieser Stufe Lengyel II verspricht nicht einmal die erwartete Merkmalanalyse der Keramik nach der Methode von M. Lichardus-Itten aus dem Gräberfeld von Svodín (Lichardus/

Lichardus-Itten 1995-1996, 194), weil sie nur eine Datierung der Gräber in die frühe und klassische Phase der Stufe Lengyel I bestätigen müsste. Eine Bestätigung der Belegung der Siedlung und des Gräberfeldes in Svodín gleichzeitig mit der Phase Santovka – MBK Ib ist von Anfang an ausgeschlossen.

Erst nach dieser frühen Phase folgte Lengyel IB, wo neben anderen Innovationen in der Keramik die feine Ware mit typischer Ritzverzierung, die mit zwei- oder dreizinkigen scharfen Geräten ausgeführt und mit roter und gelblicher Bemalung kombiniert wurde, zum erstenmal vorkommt. In Svodín wurden während dieser Phase die beiden Kreisgrabenanlagen gebaut. Nachdem sie aufgegeben waren, wurde diese besonders lange besiedelte Fundstelle der Lengyel-Kultur noch während der Periode Lengyel IB verlassen. Erst die Bevölkerung der Badener Kultur hat diesen Boden wieder betreten und sich dort für weitere Jahrhunderte niedergelassen.

Unter solchen Umständen kann man sich berechtigt fragen, was von der Stufe Lengyel II nach Lichardus und Vladár eigentlich geblieben ist. Die Fundstelle Nitriansky Hrádok-Zámeček wurde schon schweigend ausgelassen, obwohl am Anfang des Aufsatzes (S. 196) die Stratigraphie dieser Fundstelle noch wiederholt wurde. Dagegen sieht man mit Staunen, dass ihrer Stufe Lengyel II plötzlich die Funde von Bratislava-Záhorská Bystrica und Bratislava-Dúbravka-Devínska Kobyla zugewiesen wurden. Die erstere Siedlung von Bratislava kann laut dem Ausgräber (Farkaš 1986) vollkommen berechtigt dem Entwicklungsbeginn der Stufe Lengyel I zugewiesen werden. Aus der Lage Devínska Kobyla sind keine spezifischen Gefäße der Phase MBK Ib publiziert. Umgekehrt, die Fragmente der anthropomorphen Gefäße (Farkaš 1986, 65, Abb. 4: 3, 5) vom Typ Svodín deuten eher eine Datierung dieser Fundstelle in die Stufe Lengyel I an. Auf dieser Ware fehlen sämtliche Merkmale, die es erlauben würden die Fundstellen von Bratislava mit der Phase MBK/MOG Ib/Santovka zu parallelisieren. Wieder eine ganz falsche Klassifikation recht typischer Funde! In solch aufgefasste Stufe Lengyel II wurde ganz unbegründet auch Santovka zugeordnet.

Eine Überraschung findet man auch in der Beweisführung im Falle ihrer Stufe Lengyel III (sonst problemlos erkennbar), die durch das vereinzelt und fälschlich datierte Grab aus Malé Kršteňany (Vlček/Bárta 1950) und Čab-Sila (Novotný 1953) belegt sein soll (dazu schon auf S. 139 und 140).

Wieder mit einem Einzelgrab wird der Horizont Topoľčany-Szob belegt, obwohl die drei Gefäße aus dem Grab von Topoľčany keine nur für diesen Horizont spezifischen Merkmale aufweisen. Die Siedlungen aus Moravany nad Váhom und Čab-Sila,

auf deren die erste Beschreibung dieses Horizontes beruhte, wurden ausgelassen und durch die Siedlung Komjatice-Tomášovce ersetzt. Doch die Siedlung in Komjatice war auch während der vorangehenden Stufe Lengyel II (Pečeňady) besiedelt. Auf den Abbildungen der Keramik von dieser Fundstelle wurden die Gefäße von der Fundstelle Pečeňady dargestellt (Točík 1986, Abb. 3: 3, 4, 8, 4: 4; 1991, Abb. 1: 11, 13), die aus meinem Aufsatz über Pečeňady (Pavúk 1965, Abb. 1: 1, 3, 5, 6; 2: 2) umgezeichnet wurden³. Das sollte bedeuten, dass es auch in Komjatice identische Funde gibt. Die beiden Besiedlungsperioden sollten zuerst getrennt und nur dann als Musterfundstelle genommen werden.

Die Stufe Lengyel IV (Brodzany-Nitra) wird durch die Grabfunde von Nitra dokumentiert und zwar durch zwei Einzelgräber, deren Keramik unpubliziert ist. Es ist wieder merkwürdig, wie sich die Autoren auf die Arbeit von G. Nevizánsky (1985, 75) berufen, der seine Beschreibung auf ihrer ziemlich unsicheren primären Quelle - zwei Skelettgräbern und einem Spinnwirtel - (Lichardus/Vladár 1970, 384) aufbaute. Das ist eine mehr als bescheidene Begründung der Stufe Lengyel IV (Brodzany-Nitra) durch die Grabfunde. Von den Siedlungsfunden wird eine Grube (Haus - Objekt 1) aus Brodzany, das verbrannte Haus aus Nitra und mehrere Objekte aus Branč als repräsentativ für diese Stufe genannt. Jedoch, alle Siedlungsobjekte von Branč lassen sich problemlos in die Ludanice-Gruppe datieren (Pavúk 1981a, 279, 285-287). Das Hausinventar von Nitra erscheint im Vergleich zu der Keramik aus Brodzany so unterschiedlich, dass sie keine typologische, chronologische und kulturelle Einheit bilden dürften. Deswegen bin ich der Meinung, dass Nitra ein Bestandteil der frühen Ludanice-Gruppe ist und Brodzany zusammen mit Moravany und ähnlichen Funden aus Mähren, Österreich und Ungarn die neu definierte Stufe Lengyel III (Moravany-Brodzany) bilden. Für meine Kritiker sollte es auch bedenklich sein, dass in vierzig Jahren keine einzige Fundstelle ihrer Stufe Lengyel IV (Brodzany-Nitra) hinzugefügt werden konnte. Andererseits wurden sicherlich mehr als 100 Fundorte der Ludanice-Gruppe in der Slowakei und Ungarn entdeckt. Das bezeugt am besten die Unhaltbarkeit der alten Definitionen der Brodzany-Nitra-Gruppe sowie die Notwendigkeit ihrer Auflösung und einer neuen Definition.

Die Koautoren halten für das Novum drei Entwicklungsphasen der Ludanice-Gruppe, wobei sie auf S. 201 drei Phasen in der Ludanice-Gruppe des Autors als nichts Neues werten, weil der gleiche Autor daran schon vor zwanzig Jahren gedacht

hatte. Es bleibt nun das Geheimnis, warum ihre Unterteilung neu und besser wäre. Bei der vorgelegten Unterteilung der Ludanice-Gruppe wäre zu fragen, ob es „methodisch“ untermauert ist aus den 22 Gräbern in Jelšovce das Grab 232 herauszugreifen und der mittleren Phase zuzuweisen. Nur eine Seite vorher wird behauptet, dass „... eine chronologisch detaillierte Abtrennung ist bei Grabfunden nur dann sichtbar, wenn zwischen den Gräberfeldphasen ein Hiatus vorhanden ist“ (Lichardus/Vladár 2003, 202). Wie hat man den Hiatus in Jelšovce festgestellt? Genauso problematisch ist die Phasenzuweisung der Fundstellen mit einem oder zwei Gräbern, wenn sie nicht mal typologisch und chronologisch empfindliche Gefäßform oder andere Inventare beinhalten. Man ist da wirklich auf größere Fundverbände aus den Siedlungen angewiesen, die wenige Gefäße in den intramuralen Gräbern effektiv ersetzen können. Die extramuralen „einphasigen“ Gräberfelder der Tiszapolgár- und der Bodrogkeresztúr-Gruppen zeigen, wie die Belegungspraxis im Zeitverlauf wie auch in der Gesellschaftsordnung in dieser Periode aussehen konnte.

Die vergleichende chronologische Tafel auf S. 204 widerspiegelt schon die beschriebenen Widersprüche und Verzerrungen. Näher nicht definierten Abschnitte Spätneolithikum 1-3 und Frühkupferzeit 1-3 wirken recht willkürlich. Man fragt sich, warum die Santovka-Phase mit der qualitativ nicht vergleichbaren Stufe Lengyel II (in der Spalte Točík, Lichardus und Vladár) SN 2 darstellen sollte. Auf meiner chronologischen Tafel (Pavúk 2000a, 18, Tab. 1) ist Lengyel III mit den Phasen Moravany und Brodzany vertreten und nicht nur mit Brodzany wie auf ihrer Tafel dargestellt ist (Abb. 4). In meiner Auffassung gibt es die Brodzany-Nitra-Gruppe als kulturelle und chronologische Einheit nicht mehr. Genauso problematisch ist auch FK 1 und FK 2, weil die mährische Phase MBK IIb als Bestandteil der Jordansmühl-Gruppe, als ihre ältere Phase (Čížmář et al. 2004; Košťálek 1997) zu halten ist und deswegen ist es kaum denkbar, dass die Grenze zwischen FK 1 und FK 2 während der Entwicklung so einer Kultureinheit wie Jordansmühl-Gruppe wäre. Das gleiche kann man auch über die Ludanice-Gruppe sagen, weil sie vollkommen gleichzeitig mit der neu definierten Jordansmühl-Gruppe bestand. Diese beiden Gruppen, zusammen mit der Balaton-Lásinja- sowie mit der Wolfsbach-Bisamberg-Gruppe stellen eine eigenständige kulturelle und chronologische Einheit Lengyel IV/Epilengyel dar - als Epilog der tausendjährigen Geschichte der Lengyel-Kultur. Mährische und niederösterreichische Spal-

³ Selbstverständlich haben wir oft mit Anton Točík über die Keramik aus Komjatice gesprochen und wir einigten uns vollkommen, dass dort die gleiche Keramik wie in Pečeňady vorhanden war.

Südwestslowakei			Mähren	Niederösterreich
	Točík Lichardus Vladár	Pavúk	Podborský Kazdová Košťarik	Maresch Ruttkey
FK 3	Bajč-Retz	Bajč-Retz	Baalberge Křepice	Baalberge Retz
FK 2	Lengyel V (Ludanice)	Lengyel IV (Ludanice)	Jordansmühl	Epi-Lengyel
FK 1	Lengyel IV (Brodzany-Nitra)	Lengyel III (Brodzany)	MMK II b	MOG II b Wolfsbach
SN 3	Topolčany-Szob	Phase Moravany	MMK II a 3 a 2 a 1	MOG II a Oberbergen
	Lengyel III	Lengyel II		
SN 2	Lengyel II	Phase Santovka	MMK I c b a 3 a 2 a 1	Falkenstein Wetzleinsdorf MOG I Langenzersdorf Wölbling
SN 1	Lengyel I	Lengyel I		
	Lužianky (Proto-Lengyel)	Proto-Lengyel		
	Vor-Lengyel	Pre-Lengyel		

Abb. 4. Chronologie des Spätneolithikums und der frühen Kupferzeit in der Südwestslowakei, in Mähren und in Niederösterreich nach J. Lichardus und J. Vladár (2003).

te sind nicht detaillierter untergliedert und mit der slowakischen synchronisiert. Da sich die chronologische Tafel von Lichardus und Vladár (2003, Abb. 1) mit meinem Entwurf graphisch nicht vergleichen lässt, lege ich das Schema beider Gliederungen der Lengyel-Kultur zum Vergleich nur nebeneinander vor (Abb. 4; 5)⁴.

Jede Innovation in der Forschung ist mühsam. In unserem Fach kann es passieren, dass eine Zufallsentdeckung im Terrain in eine Innovation mündet. Andermal kann erst eine ganze Reihe von Entdeckungen und darauf folgenden Untersuchungen zu neuen Lösungen führen. Zwei Rettungsgrabungen in Santovka (Pavúk 1977; 1994a) brachten Funde, welche die vorher in der Westslowakei unbekannte Periode in der Entwicklung der Lengyel-Kultur -

die Santovka-Phase - einwandfrei belegt haben, die typologisch und chronologisch der Phase MBK Ib in Mähren und Österreich entspricht. Klare typologische Eigenschaften auf den keramischen Erzeugnissen ermöglichten ziemlich einfach die neue Zeitperiode in die chronologische Gliederung der Lengyel-Kultur in der Slowakei einzuarbeiten. Die erweiterte Definition des Epilengyels fußt terminologisch und inhaltlich auf den Ergebnissen von E. Ruttkey (1976; 1995), die das Endstadium in der Entwicklung der Lengyel-Kultur treffend charakterisierte. Eine ganze Reihe neuer Grabungen auf Fundstellen wie Jelšovce (Pavúk/Bátora 1995) und Budmerice (Čížmář et al. 2004; Pavúk 1981b; 2003a, 455-457) in der Westslowakei, in Füzesabony (Kállay 1988; 1990), Zalaszentbalázs (Bánffy 1996), Tekeny

⁴ Zur Spalte Nördl. Theißgebiet sollte ich kurz beifügen, dass die neueren Ausgrabungen in Tiszapolgár-Csőszhalom unter der Leitung von P. Raczky, der mir die Besichtigung der Funde großzügig ermöglichte, wofür ich ihm an dieser Stelle danke, wesentlich das Bild über das Spätneolithikum dieses Gebietes geändert haben (Raczky et al. 2002). Die Flachsiedlung und intramuralen Gräber belegen einwandfrei die Existenz einer von der Theiß-Kultur recht unabhängigen, aber mit der Herpály-Gruppe stark verflochtenen Kultureinheit, die in der nördlichen Tiefebene nach einem Hiatus (der dem Protolengyel entsprechen sollte) nach der Bükker Kultur bestanden hat. Die Keramikimporte belegen ihre Gleichzeitigkeit mit Lengyel IB und mit früher Malice-Kultur. Dieser Kultureinheit gehört die bis jetzt vereinsamte Keramik aus Ižkovce an (Vizdal 1986, Abb. 1: 1, 2; 2: 3; 3). Erst danach folgte Čičarovce-Csőszhalom I-Gruppe mit der weißbemalten Keramik, an die eigenartige, meistens tonnenförmige Gefäße mit geritzten Mäandermustern gefesselt sind (Vizdal 1980, Abb. 6; 10; 19). Dieser Gruppe sollte auch die bekannte, mit Mäandern verzierte „Theiß-Keramik“ aus Zemplín (Točík/Lichardus 1966, Abb. 2) gehören. Die Zelle auf dem Niveau Lengyel III (Moravany-Brodzany) lässt sich im nördlichen Theißgebiet nicht leicht ausfüllen. Prototiszapolgár nach S. Šiška (1968, 71-80, Abb. 5-11) oder Kalicz/Raczky (1984, 133, Abb. 40: 1, 4, 6-14) ist meines Erachtens eher als wahrer Anfang der Tiszapolgár-Gruppe zu klassifizieren, weil auf der Keramik alle kennzeichnenden Merkmale schon vorhanden sind (Pavúk 2000a, 19). In der Spalte Mähren ist Lengyel III und die Phase MBK III mit den Funden aus Střelice-Sklep, die F. Vildomec (1928-1929, 27-31, Taf. IX) als erste Phase der jüngeren Gruppe bezeichnete. Sehr ähnliche Keramik ist auch aus Ctudružice bekannt.

Böhmen	Mähren	Ost- Österreich	Südwest. Slowakei	West- Ungarn	Nörtl. Theißgebiet
BAALBERGE	TBK Ib TBK Ia	RETZ-BAALBERGE FURCHENSTICHKERAMIK Wien-Leopoldau	Čataj Bajč Gajary		LAŽNANY - HUNYADIHALOM
	Křenovice JORDANÓW EPILENGYEL	BISAMBERG Wolfsbach	LUDANICE Nitra	3 Remete-Höhle 2 BALATON-LASINJA 1 Zalaszentbalázs	LUDANICE BODROGKERESZTÚR Füzesabony TISZAPOLGÁR
Praha-Střešovice	Troubelice				
Horní Cetno ?	MBK III Střelice-Sklep Ctidružice	L E N G Y E L Michelstetten	Brodzany Moravany	Veszprém? Somodor	?
STK V	MBK II Kostelec n/H.	MOG II L E N G Y E L	Pečenady	Z.-Mekenye	OBORÍN - CSŐSZHALOM II
STK IVb	MBK I b-c	MOG Ib Falkenstein	PHASE SANTOVKA	Mórág Zengővárkony 3	Zalkod ČIČAROVCE - CSŐSZHALOM I Zemplín
STK IVa	MBK Ia STK IVa	Kammeg MOG Ia Friebritz	Nitriansky Hrádok Svodín 2 L E N G Y E L I Svodín 1	Zengővárkony 2 B A Zengővárkony 1	Ižkovce Csőszhalom (Flachsiedlung) ?
STK II - III ŠÁRKA	STK II - III ŠÁRKA	Unterwölbing ? ←	Lužianky P R O T O L E N G Y E L Biňa-Bicske	Sé Sopot-Bicske	?

Abb. 5. Entwurf der Gliederung und Synchronisierung der Lengyel-Kultur.

(Simon 1987), Letenye (Kalicz 1991; 1995a; 1995b), in Ungarn Fundstellen der Ludanice-Gruppe bei Budapest (Virág 1995; 1997), Schleimbach in Niederösterreich (Ruttkay 1976; 1995; Schwammerhöfer 1983) sowie in Oslavany, Česká, (Rakovský 1989), Seloutky (Čížmář 2001) in Mähren bereichern inzwischen die Quellenbasis zur Untersuchung des späten Abschnittes der Lengyel-Kultur.

In der vorgelegten Beschreibung der Periode Epilengyel/Lengyel IV (Pavúk 2000a) vereinigen sich kultur-genetisch und typologisch geschlossene Kultureinheiten, die miteinander durch ähnliche oder gemeinsame Merkmale vergleichbar und synchronisierbar sind. Die regional differenzierten Gruppen Ludanice, Balaton-Lasinja, Wolfsbach-Bisamberg und Jordansmühl wurzeln sicherlich in einer schon regional unterschiedlichen Basis der vorangehenden Entwicklung. Ihre direkte Verankerung in der heimischen Grundlage - den bis jetzt nur wenig bekannten Befunden und Fundinventaren der vorangehenden Stufe Lengyel III (Moravany-Brodzany, Ctidružice, Michelstetten, Somodor) - ist

jedoch in den Einzelheiten nicht einwandfrei zu belegen, obwohl über ihre unmittelbare kulturelle und genetische Verbindung keine Zweifel bestehen. Parallel mit Epilengyel/Lengyel IV entwickelte sich die ausgeprägte Kultureinheit Tiszapolgár-Bodrogeresztúr, die ähnlich wie die Epilengyel-Gruppen ihre Wurzeln nur in allgemeinen Zügen in den vorangehenden Lokalgruppen der späten Theiß-Kultur (Csőszhalom-Oborín, Buckelkeramik vom Gorzsa-Typus) haben sollten. Doch in allen Gruppen steht der direkte Anschluss an die vorangehende Entwicklung der Lengyel- und der Theiß-Kultur mit der charakteristischen bemalten Keramik noch aus. Das würde heißen, dass es keine ausgesprochenen Übergangsfunde gibt, die eine fließende kontinuierliche Entwicklung der qualitativ neuen äneolithischen Kultureinheiten „im Schoße“ der alten spätneolithischen Kulturgruppen belegen würden. Man findet jeweils immer entweder noch spätneolithische oder schon frühäneolithische Gruben- oder Grabinventare. Die Grubeninventare des „Übergangshorizontes“ müssen immer unter dem

Verdacht, ob sie nicht sekundär kontaminiert wurden, beurteilt werden. Noch mehr gilt das für die tellartigen Siedlungen, wie diejenige von Herpály, wo angeblich die Keramik mit weißer pastoser Bemalung „in der Schicht 6... eine kontinuierliche Fortsetzung der späten Herpály-Kultur darstellt und sich danach bruchlos zu Prototiszapolgár entwickelt hat“ (Lichardus 1991, 769). Das möchte ich ernsthaft bezweifeln. Außerdem wurde die späte Herpály-Kultur nicht entsprechend dokumentiert.

In dieser Hinsicht möchte ich die Bedenken über das Erkennen und das Interpretieren der Grenzen in historischen Entwicklungen streifen (Lichardus/Vladár 2003, 202). Zuerst sollte man fragen, warum ihre Grenze besser und genauer als meine sind. Wer soll das entscheiden? Die Keramik mit ihren vielen Eigenschaften und Merkmalen ist das Hauptinstrument bei unserer Bildung der relativen Chronologie. Ich verschiebe nichts, wie die Koautoren behaupten, ich ordne nur die typologisch identischen Fundinventare einander zu, woraus bestimmte kulturchronologische Einheiten wie Stufen, Phasen oder regionale Kulturgruppen resultieren. Im strittigen Fall der Brodzany-Nitra-Gruppe habe ich die Fundinventare der Patenfundstellen als typologisch nicht einheitlich voneinander getrennt, weil so ein Typenspektrum nie in einem Fundverband vorgefunden wurde. Sie können also keine chronologische und kulturelle Einheit dar-

stellen. Außerdem kann die Brodzany-Komponente an die Moravany-Phase angegliederet werden. Die Keramik aus Nitra ist mit der Keramik der frühen Phase der Ludanice-Gruppe identisch. Aus solchen typologischen und kulturellen Klassifikationen der einzelnen Fundverbände ergeben sich die Grenzlinien, die in diesem Fall zusammen mit ähnlichen synchronen Prozessen und Veränderungen in anderen Epilengyel-Gruppen, sowie in anderen Kultureinheiten im Osten und Westen auch die Grenze zwischen dem Spätneolithikum und dem frühem Äneolithikum in Mitteleuropa markieren. Es handelt sich um die Summe von vielen regionalen kettenartig verbundenen Transformationsprozessen, die als Fortsetzung der technologischen, wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und kulturellen Transformationen in Südosteuropa zu verstehen sind.

Es war in diesem Text nicht meine Absicht zu allen Attacken, Unterstellungen und geäußerten Bedenken Stellung zu nehmen. Ich möchte es dem Urteil des informierten Lesers überlassen. Auch die vereinfachte Aufzählung der unbegründeten Vorbehalte und Beschuldigungen in der Sache der Konzeption der Entwicklung und der Gliederung der Lengyel-Kultur des Autors dieser Zeilen zeigt, wohin die Nichtrespektierung des aktuellen Forschungsstandes bei der Forschung führen kann.

Für die sprachliche und sachliche Bearbeitung meines Manuskriptes möchte ich mich Herrn Dr. Jörg Petrasch und Frau Mgr. Jana Kličová aufrichtig bedanken.

LITERATUR

- Bánffy 1996 - E. Bánffy: Early Chalcolithic settlement of the Lengyel-Kultur at Zalaszentbalász. *Antaeus* 22, 1996, 71-102.
- Bárta/Pavúk 1959 - J. Bárta/J. Pavúk: Lengyelské sídlisko na Vrškoch pri Dolnej Strede. *Arch. Rozhledy* 11, 1959, 482-488.
- Bognár-Kutzián 1963 - I. Bognár-Kutzián: The copper age cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. *Arch. Hungarica* 42. Budapest 1963.
- Bognár-Kutzián 1966 - I. Bognár-Kutzián: A Contribution to the Chronology of the Lengyel-Culture. *Sbor. Národ. Muz.* Praha 20, 1966, 63-70.
- Bognár-Kutzián 1972 - I. Bognár-Kutzián: The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin. *Arch. Hungarica* 48. Budapest 1972.
- Bujna/Romsauer 1986 - J. Bujna/P. Romsauer: Siedlung und Kreisanlage der Lengyel-Kultur in Bučany. In: *Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nové Zozokany* 5.-9. November 1984. Nitra - Wien 1986, 27-39.
- Carneiro 2001 - A. Carneiro: Die Lengyelkeramik der Fundstelle 6 von Michelstetten: kulturelle Kennzeichnung und chronologische Stellung. In: *Sites & Stones. Lengyel culture in Western Hungary and Beyond. Review of the current research.* Veszprém 2001, 47-54.
- Cheben 2000 - I. Cheben: Bajč. Eine Siedlung der Želiezovce-Gruppe. Entwicklungsende der Želiezovce-Gruppe und Anfänge der Lengyel-Kultur. *Universitätsforsch. Prähist. Arch.* 68. Bonn 2000.
- Čížmář 2001 - Z. Čížmář: Eine Siedlung der Epilengyel-Kultur in Seloutky (Bez. Prostějov). In: V. Podborský (Hrsg.): *50 let archeologických výzkumů Masarykovy Univerzity na Znojemsku.* Brno 2001, 225-256.
- Čížmář et al. 2004 - Z. Čížmář/J. Pavúk/P. Procházková/M. Šmid: K problému definování finálního stadia lengyelské kultury. In: B. Hänsel/E. Studeníková (Hrsg.): *Gedenkschrift für Viera Němecová-Pavúková.* Internat. Arch. Stud. Honorary. Rahden/Westf. 2004, im Druck.
- Dombay 1960 - J. Dombay: Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. *Arch. Hungarica* 37. Budapest 1960.
- Doneus 2001 - M. Doneus: Die Keramik der mittelneolithischen Kreisgrabenanlage von Kammeg. *Mitt. Prähist. Komm. Österr. Akad.* 46, 2001.

- Farkaš 1985 - Z. Farkaš: Záchranný výskum na neolitickom sídlisku v Bratislave-Záhorskej Bystrici. Zbor. SNM 79. Hist. 25, 1985, 15-35.
- Farkaš 1986 - Z. Farkaš: Die älteste Besiedlung durch Träger der Lengyel-Kultur im Rahmen des Bratislavaer Tores. In: Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nové Vozokany 5.-9. November 1984. Nitra - Wien 1986, 61-67.
- Gleser 1995 - R. Gleser: Die Epi-Rössener Gruppen in Südwestdeutschland. Untersuchungen zur Chronologie, stilistischen Entwicklung und kulturellen Einordnung. Saarbrücker Beitr. Altskde. 61. Bonn 1995.
- Gronenborn 1998 - D. Gronenborn: Ältestbandkeramische Kultur, La Hoguette, Limburg, and ... What else? - Contemplating the Mesolithic-Neolithic transition in southern Central Europe. Documenta Praehist. 25, 1998, 189-202.
- Kalicz 1991 - N. Kalicz: Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien. In: J. Lichardus (Hrsg.): Die Kupferzeit als historische Epoche. Saarbrücker Beitr. Altskde. 55. Bonn 1991, 347-387.
- Kalicz 1995a - N. Kalicz: Die Balaton-Lasinja-Kultur in der Kupferzeit Südost- und Mitteleuropas. In: T. Kovács (Hrsg.) Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. Invent. Praehist. Hungariae 7. Budapest 1995, 37-50.
- Kalicz 1995b - N. Kalicz: Letenye-Szentkeresztomb: ein Siedlungsplatz der Balaton-Lasinja-Kultur. In: T. Kovács (Hrsg.) Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. Invent. Praehist. Hungariae 7. Budapest 1995, 61-108.
- Kalicz/Raczky 1984 - N. Kalicz/P. Raczky: Preliminary Report on the 1977-82 Excavations at the Neolithic and Bronze Age Tell Settlement at Berettyóújfalú-Herpály. I: Neolithic. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 36, 1984, 85-136.
- Kállay 1988 - Á. Kállay: Rézkori áldozati leletegyüttes Füzesabony határbán. Agria 24, 1988, 21-50.
- Kállay 1990 - Á. Kállay: Die kupferzeitliche Ringanlage von Füzesabony. Jahreschr. Mitteldt. Vorgesch. 73, 1990, 125-130.
- Karlovský/Pavúk 2002 - V. Karlovský/J. Pavúk: Astronomická orientácia rondelov lengyelskej kultúry. In: I. Cheben/I. Kuzma (Ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín - 2001. Nitra 2002, 113-127.
- Károlyi 1994 - M. Károlyi: Die Funde der spätesten Phase der Lengyel-Kultur in Westtransdanubien. In: Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur 1888-1988. Znojmo - Kravsko - Těšetice 3.-7. 10. 1988. Brno - Łódź 1994, 104-111.
- Kazdová 1977-1978: E. Kazdová: Nové lokality s moravskou malovanou keramikou staršího stupně na Brněnsku. Sbor. Prací Fil. Fak. Brno E20-21, 1977-1978, 9-56.
- Kazdová 1980 - E. Kazdová: Další lokality s moravskou malovanou keramikou staršího stupně na Brněnsku. Sbor. Prací Fil. Fak. Brno E25, 1980, 9-56.
- Kazdová 1984 - E. Kazdová: Těšetice-Kyjovice 1. Starší stupeň kultury s moravskou malovanou keramikou. Brno 1984.
- Kazdová/Koštuřík/Rakovský 1994 - E. Kazdová/P. Koštuřík/M. Rakovský: Der gegenwärtige Forschungsstand der Kultur mit mährischen bemalter Keramik. In: Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur 1888-1988. Znojmo - Kravsko - Těšetice 3.-7. 10. 1988. Brno - Łódź 1994, 131-155.
- Koštuřík 1997 - P. Koštuřík: Poznámky k jordanovské kultuře na Morave. Sbor. Prací Fil. Fak. Brno M2, 1997, 89-112.
- Kuzma 1997 - I. Kuzma: Die großen Kreise der ersten Bauern - Bilder der Jungsteinzeit in Zentraleuropa. In: J. Oexle (Hrsg.): Aus der Luft - Bilder unserer Geschichte. Luftbildarchäologie in Zentraleuropa. Dresden 1997, 46-57.
- Kuzma 1998 - I. Kuzma: Kruhové priekopové útvary na Slovensku (súčasný stav). In: J. Prostředník/V. Vokolek (Hrsg.): Otázky neolitu a eneolitu našich zemí. Turnov - Hradec Králové 1998, 94-102.
- Lichardus 1972 - J. Lichardus: Zur Entstehung der Linearbandkeramik. Germania 50, 1972, 1-15.
- Lichardus 1986 - J. Lichardus: Lengyel IV und dessen kulturelle Vermittlerrolle bei der Herausbildung der frühen Kupferzeit Mitteleuropas. Béri Balogh Ádám Múz. Évk. 13, 1986, 31-40.
- Lichardus 1991 - J. Lichardus: Kupferzeit als historische Epoche. Versuch einer Deutung. In: J. Lichardus (Hrsg.): Die Kupferzeit als historische Epoche. Saarbrücker Beitr. Altskde. 55. Bonn 1991, 763-800.
- Lichardus et al. 1985 - J. Lichardus/M. Lichardus-Itten/G. Bailloud/J. Cauvin: La Protohistoire de l'Europe. Le Néolithique et le Chalcolithique. Nouvelle Clío. L'Histoire et ses Problèmes 1 bis. Paris 1985.
- Lichardus/Lichardus-Itten 1995-1996 - J. Lichardus/M. Lichardus-Itten: Spätneolithische Funde von Čičarovce (Ostslowakei) und das obere Theißgebiet an der Schwelle zur frühen Kupferzeit. SASTUMA 4-5, 1995-1996, 143-249.
- Lichardus/Pavúk 1970 - J. Lichardus/J. Pavúk: Lengyelská kultúra (staršie stupne s maľovanou keramikou). In: A. Točík (Hrsg.): Slovensko v mladšej dobe kamennej. Bratislava 1970, 116-133.
- Lichardus/Šiška 1970 - J. Lichardus/S. Šiška: Záchranný výskum pohrebiska a sídliska lengyelskej kultúry vo Svodíne roku 1965. Slov. Arch. 18, 1970, 311-352.
- Lichardus/Vladár 1964 - J. Lichardus/J. Vladár: Zu Problemen der Ludanice-Gruppe in der Slowakei. Slov. Arch. 12, 1964, 69-162.
- Lichardus/Vladár 1970 - J. Lichardus/J. Vladár: Neskoro-lengyelské sídliskové a hrobové nálezy z Nitry. Slov. Arch. 18, 1970, 373-419.
- Lichardus/Vladár 2003 - J. Lichardus/J. Vladár: Gliederung der Lengyel-Kultur in der Slowakei. Ein Rückblick nach vierzig Jahren. Slov. Arch. 51, 2003, 195-216.
- Němejcová-Pavúková 1964 - V. Němejcová-Pavúková: Sídlisko bolerázského typu v Nitrianskom Hrádku. Slov. Arch. 12, 1964, 163-268.
- Němejcová-Pavúková 1970 - V. Němejcová-Pavúková: Lengyelská kultúra (mladšie stupne s nemaľovanou keramikou) In: A. Točík (Hrsg.): Slovensko v mladšej dobe kamennej. Bratislava 1970, 139-159.
- Němejcová-Pavúková 1986a - V. Němejcová-Pavúková: Charakter der Nach-Luzianky-Entwicklung der Lengyel-Kultur. Béri Balogh Ádám Múz. Évk. 13, 1986, 225-232.
- Němejcová-Pavúková 1986b - V. Němejcová-Pavúková: Vorbericht über die Ergebnisse der systematischen Grabungen in Svodín in den Jahren 1971-1983. Slov. Arch. 34, 1986, 133-173.
- Němejcová-Pavúková 1986c - V. Němejcová-Pavúková: Siedlung und Kreisgrabenanlagen der Lengyel-Kultur in Svodín (Südwestslowakei). In: Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nové Vozokany 5.-9. November 1984. Nitra - Wien 1986, 177-183.
- Němejcová-Pavúková 1995 - V. Němejcová-Pavúková: Svodín. Zwei Kreisgrabenanlagen der Lengyel-Kultur. Stud. Arch. Mediaev. 2. Bratislava 1995.
- Němejcová-Pavúková 1997 - V. Němejcová-Pavúková: Kreisgrabenanlage der Lengyel-Kultur in Ružindol-Borová. Stud. Arch. Mediaev. 3. Bratislava 1997.

- Němejcová-Pavůvková 1998 - V. Němejcová-Pavůvková: Praveké dějiny Svodína. Szögyén őskori történelme. Svodín 1998.
- Neugebauer 1982 - J.-W. Neugebauer: Die Befestigungsanlagen im Lichte der Ausgrabungen. In: 6000 Jahre Schanzboden. Archäologische Sonderausstellung. Poysdorf 1982, 6-13.
- Neugebauer-Maresch 1982 - Ch. Neugebauer-Maresch: Das archäologische Fundmaterial. In: 6000 Jahre Schanzboden. Archäologische Sonderausstellung. Poysdorf 1982, 14-21.
- Neugebauer-Maresch 1986 - Ch. Neugebauer-Maresch: Ein Beitrag zur Erforschung der älteren Stufe der Lengyel-Kultur in Niederösterreich. In: Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nové Vozokany 5.-9. November 1984. Nitra - Wien 1986, 195-205.
- Neugebauer-Maresch et al 2001 - Ch. Neugebauer-Maresch / J.-W. Neugebauer / K. Groszschmidt / U. Randl / R. Seeman: Die Graberggruppe vom Beginn der Bemaltkeramik im Zentrum der Kreisgrabenanlage Friebritz-Süd, Niederösterreich. *Preist. Alpina* 37, 2001, 187-254.
- Nevizánsky 1985 - G. Nevizánsky: Grabfunde der äneolithischen Gruppen der Lengyel-Kultur als Quelle zum Studium von Überbauerscheinungen. *Arch. Rozhledy* 27, 1985, 58-82.
- Novotný 1953 - B. Novotný: Lengyelský kostrový hrob ze Sily u Nitry. *Arch. Rozhledy* 5, 1953, 145, 146.
- Novotný 1957 - B. Novotný: Sídliisko ľudu s malovanou keramikou moravsko-slovenskou vo Veľkých Kostoľanoch. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 2, 1957, 35-45.
- Pavúk 1965 - J. Pavúk: Nové nálezy lengyelskej kultúry zo Slovenska. *Slov. Arch.* 13, 1965, 27-50.
- Pavúk 1976 - J. Pavúk: Über die Kontakte zwischen Balkan und Mitteleuropa in Neolithikum. *God. Muz. Grada Beograd* 13, 1976, 33-44.
- Pavúk 1977 - J. Pavúk: Nálezisko lengyelskej a bádenskej kultúry v Santovke a Domadiciach. *AVANS* 1976, 1977, 221, 222.
- Pavúk 1980 - J. Pavúk: Ältere Linearbandkeramik in der Slowakei. *Slov. Arch.* 28, 1980, 7-90.
- Pavúk 1981a - J. Pavúk: Súčasný stav štúdia lengyelskej kultúry na Slovensku. *Pam. Arch.* 72, 1981, 255-299.
- Pavúk 1981b - J. Pavúk: Sídliisko lengyelskej kultúry v Budmericiach. *AVANS* 1980, 1981, 220-222.
- Pavúk 1991 - J. Pavúk: Lengyel culture fortified settlements in Slovakia. *Antiquity* 65/247, 1991, 348-357.
- Pavúk 1994a - J. Pavúk: Santovka - eine bedeutende Siedlung der Lengyel-Kultur in der Slowakei. *Arch. Korbl.* 24, 1994, 167-177.
- Pavúk 1994b - J. Pavúk: Štúrovo. Siedlungsplatz der Kultur mit Linearbandkeramik und der Želiezovce Gruppe. Nitra 1994.
- Pavúk 1994c - J. Pavúk: Zur Synchronisierung der Lengyel- und Theiß-Kultur. In: Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur 1888-1988. Znojmo - Kravsko - Těšetice 3.-7. 10. 1988. Brno - Łódź 1994, 200-207.
- Pavúk 1994d - J. Pavúk: Zur relativen Chronologie der älteren Linearbandkeramik. *Jósa András Múz. Évk.* 36, 1994, 135-150.
- Pavúk 1997 - J. Pavúk: The Vinča Culture and beginning of the Linear Pottery. In: M. Lazić (Ed.): Antidoron Dragoslavo Srebovič. Beograd 1997, 167-178.
- Pavúk 1998 - J. Pavúk: Hlavné výsledky výskumu sídliska lengyelskej kultúry v Žlkovciach. *Slov. Arch.* 46, 1998, 169-186.
- Pavúk 2000a - J. Pavúk: Skupina Brodzany-Nitra alebo skupina Brodzany? In: I. Pavlů (Hrsg.): In Memoriam J. Rulf. *Pam. Arch. Suppl.* 13. Praha 2000, 328-340.
- Pavúk 2000b - J. Pavúk: Das Epilengyel/Lengyel IV als kulturhistorische Einheit. *Slov. Arch.* 48, 2000, 1-26.
- Pavúk 2001 - J. Pavúk: Postavenie fázy Moravany vo vývoji lengyelskej kultúry. In: M. Metlička (Hrsg.): Otázky neolitu a eneolitu našich zemí 2000. Plzeň 2001, 151-160.
- Pavúk 2003a - J. Pavúk: Hausgrundrisse der Lengyel-Kultur in der Slowakei. In: J. Eckert / U. Eisenhauer / A. Zimmermann (Hrsg.): Archäologische Perspektiven. Analysen und Interpretationen im Wandel. Festschrift für Jens Lüning zum 65. Geburtstag. *Internat. Arch. Stud. Honoraria* 20. Rahden / Westf. 2003, 455-470.
- Pavúk 2003b - J. Pavúk: Menschliche Tonfiguren der Lengyel-Kultur aus der Slowakei. In: E. Jerem / P. Raczky (Hrsg.): Morgenrot der Kulturen. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. *Archaeolingua* 15. Budapest 2003, 311-326.
- Pavúk / Bátor 1995 - J. Pavúk / J. Bátor: Siedlung und Gräber der Ludanice-Gruppe in Jelšovce. *Arch. Slovaca Monogr. Stud.* 5. Nitra 1995.
- Pavúk / Šiška 1980 - J. Pavúk / S. Šiška: Neolit a eneolit. *Slov. Arch.* 28, 1980, 137-158.
- Podborský 1985 - V. Podborský: Těšetice-Kyjovice 2. Figurální plastika lidu s moravskou malovanou keramikou. Brno 1985.
- Podborský 1993 - V. Podborský: Nástup zemědělské civilizace (neolit). In: V. Podborský s kolektivem: Praveké dějiny Moravy. Brno 1993, 71-152.
- Podborský 2003 - V. Podborský: Zu den Anfängen der Erforschung der Lengyel-Kultur in Mähren. In: E. Jerem / P. Raczky (Hrsg.): Morgenrot der Kulturen. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. *Archaeolingua* 15. Budapest 2003, 335-352.
- Raczky et al. 2002 - P. Raczky et al.: Polgár-Csőszhalom (1989-2000): Summary of the Hungarian-German Excavations on a Neolithic Settlement in Eastern Hungary. In: R. Aslan et al. (Hrsg.): Festschrift für Manfred Korfmann - Mauerschau. II. Remshalden - Grunbach 2002, 833-860.
- Rakovský 1989 - M. Rakovský: Die neuesten Ergebnisse zur Bedeutung des mährischen Raumes zur Zeit des frühesten Äneolithikum. In: Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (14C 3000-2000 b.c.). *Præhist.* 15, 1989, 61-66.
- Ruttikay 1976 - E. Ruttikay: Beitrag zum Problem des Epilengyel-Horizontes in Österreich. *Arch. Austriaca* 13, 1976, 285-319.
- Ruttikay 1995 - E. Ruttikay: Spätneolithikum. In: E. Lenneis / Ch. Neugebauer-Maresch / E. Ruttikay: Jungsteinzeit im Osten Österreichs. St. Pölten - Wien 1995, 108-177.
- Schwammenhöfer 1983 - H. Schwammenhöfer: Eine Gehöftgruppe der Epilengyelzeit in der Ziegelei Schleibach, NÖ. *Fundber. Österreich* 22, 1983, 169-202.
- Simon 1987 - K. H. Simon: Neolit és rézkori településék Tekenye határbán. *Zalai Múz.* 1, 1987, 7-58.
- Šiška 1968 - S. Šiška: Tiszapolgárska kultúra na Slovensku. *Slov. Arch.* 16, 1968, 61-175.
- Šiška 1979 - S. Šiška: Die Bükker Kultur in der Ostslowakischen Tiefebene. *Slov. Arch.* 27, 1979, 245-290.
- Šiška 1989 - S. Šiška: Kultura s východnou lineárnou keramikou na Slovensku. Bratislava 1989.
- Točík 1986 - A. Točík: Offene Siedlung der Lengyel-Kultur in Komjatice, Bez. Nové Zámky (Vorbericht). In: Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nové Vozokany 5.-9. November 1984. Nitra - Wien 1986, 271-279.
- Točík 1991 - A. Točík: Erforschungsstand der Lengyel-Kultur in der Slowakei. In: J. Richardus (Hrsg.): Die Kupferzeit als historische Epoche. Saarbrücken. *Beitr. Altskde.* 55. Bonn 1991, 301-317.

- Točík/Lichardus 1966 - A. Točík/J. Lichardus: Staršia fáza slovensko-moravskej maľovanej keramiky na juhozápadnom Slovensku. Pam. Arch. 57, 1966, 1-90.
- Tompa 1929 - F. Tompa: Die Bandkeramik in Ungarn. Budapest 1929.
- Vildomec 1928-1929 - F. Vildomec: O moravské neolithické keramice maľované. Obzor Prehist. 7-8, 1928-29, 1-43.
- Vildomec 1946 - F. Vildomec: Dva nálezy z Hlubokých Mašúvek. Obzor Prehist. 13, 1946, 26-28.
- Virág 1992 - Z. M. Virág: A Szigetszentmiklóstiól északra húzóó MO autópálya környezetében elhelyezkedő régészeti lelőhelyek geomorfológiai viszonyai. In: Régészeti kutatások az MO autópálya nyomvonalán I. Budapest 1992, 15-69.
- Virág 1995 - Z. Virág: Die Hochkupferzeit in der Umgebung von Budapest und in NO-Transdanubien (das Ludanice Problem). Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 47, 1995, 61-94.
- Virág 1997 - Z. Virág: Adatok Budapest középső rézkorához. Budapest Régiségei 31, 1997, 5-49.
- Vizdal 1980 - J. Vizdal: Potiská kultúra na východnom Slovensku. Košice 1980.
- Vizdal 1986 - J. Vizdal: Rettungsgrabung in Ižkovce im Jahre 1985. In: Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nové Vozokany 5.-9. November 1984. Nitra - Wien 1986, 305-312.
- Vladár/Krupica 1970 - J. Vladár/O. Krupica: Neskorolengyelská keramika z Brodzian. Slov. Arch. 18, 1970, 353-371.
- Vladár/Lichardus 1968 - J. Vladár/J. Lichardus: Erforschung der frühneolithischen Siedlungen in Branč. Slov. Arch. 16, 1968, 263-352.
- Vlček/Bárta 1950 - E. Vlček/J. Bárta: Lengyelský kostrový hrob z Malých Kršteňan (okr. Partizánske). Obzor Prehist. 14, 1950, 337-340.
- Wiedermann 1985 - E. Wiedermann: Archeologické pamiatky topoľčianskeho múzea. Nitra 1985.
- Zalai-Gaál 2002 - I. Zalai-Gaál: Die neolithische Gräbergruppe B1 von Mórág-Tüzködomb. I. Die archäologischen Funde und Befunde. Szekszárd - Saarbrücken 2002.
- Zápotocká 1969 - M. Zápotocká: Die Stichbandkeramik zur Zeit des späten Lengyelhorizontes. Štud. Zvesti AU SAV 17, 1969, 541-574.
- Zápotocká 1998 - M. Zápotocká: Die chronologische und geographische Gliederung der postlinearischen Kulturgruppen mit Stichverzierung. In: J. Preuß: Das Neolithikum in Mitteleuropa. Kulturen - Wirtschaft - Umwelt vom 6. bis 3. Jahrtausend v. u. Z. Bd. 1/2. Weissbach 1998, 286-306.

Manuskript angenommen am 23. 2. 2004

Doc. PhDr. Juraj Pavúk, DrSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK-949 21 Nitra

Komentár k jednému pohľadu na triedenie lengyelskej kultúry po štyridsiatich rokoch

J u r a j P a v ú k

S Ú H R N

Autor reaguje na konfrontačný príspevok J. Lichardusa a J. Vladára o dvoch systémoch relatívnej chronológie lengyelskej kultúry na Slovensku, publikovaný v roku 2003 v druhom čísle časopisu Slovenská archeológia 51. Starými argumentmi v ňom obhajujú päťstupňové triedenie A. Točíka, J. Lichardusa a J. Vladára a kritizujú štvorstupňové triedenie lengyelskej kultúry V. Němejcovej-Pavúkovej a J. Pavúka. Kritike podrobujú najmä korektúry z pera J. Pavúka z posledných rokov. Tie sa dotýkajú hlavne stupňa Lengyel II podľa J. Lichardusa a J. Vladára, horizontu Topoľčany-Szob a stupňa Lengyel III (Moravany-Brodzany), no najmä ich stupňa Lengyel IV, ktorého skupinu Brodzany-Nitra podľa nových poznatkov bolo možné rozdeliť. To vlastne znamenalo, že taký stupeň ako typologická, chronologická a kultúrna jednotka nejstvoval. Vzhľadom na to, že mnohé tvrdenia auto-

rov nie sú verné, ale skôr účelovo prekrútené, považuje autor za potrebné zaujať k nim stanovisko.

Štvorstupňové triedenie lengyelskej kultúry V. Němejcovej-Pavúkovej a J. Pavúka nikdy nebolo identické s päťstupňovým triedením citovaných koautorov, ako oni tvrdia. Odlišovali sa najmä v tom, že stupeň Lengyel II podľa A. Točíka, J. Lichardusa a J. Vladára, definovaný podľa nálezov zo Svodína (výskum r. 1965) a z Nitrianskeho Hrádku-Zámečku sa v ich systéme nikdy nevy-skytoval. Preto je úplne nepravdivé hneď úvodné tvrdenie J. Lichardusa a J. Vladára, že v triedení J. Pavúka je nově len to, že ich stupeň Lengyel II premenoval na fázou Santovka. To naopak, J. Lichardus a teraz i jeho spoluautor J. Vladár ich stupeň Lengyel II stotožnili s fázou Santovka, ktorú rozpoznal a s fázou MMK Ib synchronizoval J. Pavúk (1981a). Autor opätovne doložil, a v tomto

príspevku zopakoval, že vzhľadom na diametrálnu odlišnosť keramického inventára zo sídliska v Santovke a z hrobov zo Svodína (z r. 1965) fáza Santovka podľa pôvodnej definície (Pavúk 1981a, 272-274; 1994a) v žiadnom prípade nemôže byť identická so stupňom Lengyel II podľa J. Lichardusa a J. Vladára.

V predkladanom texte autor vyvracia tvrdenie uvedených bádateľov, že v jeho triedení lengyelskej kultúry ide len o formálne premenovanie nimi definovaných stupňov, horizontov a skupín. Ich stupeň Lengyel II, definovaný na základe keramiky zo sídliska a najmä z dvoch hrobov z výskumu v roku 1965 (Lichardus/Šiška 1970) vo Svodíne a podľa nikdy nepublikovanej stratigrafie a nálezov z Nitrianskeho Hrádku-Zámečku, J. Lichardus a J. Vladár synchronizovali a stále synchronizujú s fázou Ib kultúry s moravskou maľovanou keramikou. Avšak nálezy typické pre túto fázu na Morave z uvedených slovenských nálezísk neboli publikované a nikdy sa tam ani nenašli. Keramika z citovaných hrobov 10 a 11 zo Svodína patrila i patrí do ranej fázy stupňa Lengyel I, do ktorého vo Svodíne patria staršie objekty z obdobia pred vybudovaním dvoch známych rondelov, teda na začiatok stupňa Lengyel I a nie do doby po jeho zániku, kam jednoznačne patrí fáza Santovka, s ktorou sa J. Lichardus sám i s viacerými spoluautormi usiluje ich stupeň Lengyel II stotožniť, a to bez toho, aby priznali ich prvotnú mylnú definíciu a klasifikáciu. Výskumom v Santovke sa po prvýkrát na Slovensku i v Karpatskej kotline doložila predtým neznáma perióda vývoja lengyelskej kultúry, ktorá však bola už dávno známa na Morave ako fáza MMK Ib. Jednoducho, takýto, menovanými bádateľmi mylne definovaný a synchronizovaný stupeň Lengyel II v dobe fázy Santovka-MMK Ib-MOG Ib, nemohol existovať.

Chybné a iritujúce je aj novšie radenie sídlisk Bratislava-Devínska Kobyla a Bratislava-Záhorská Bystrica spolu so sídliskami Bánovce nad Bebravou a Santovka vedľa starobylých hrobov zo Svodína v rámci ich stupňa Lengyel II na úrovni fázy Santovka-MMK Ib. V tejto konštelácii ide o sídliská z troch-štyroch rôznych úsekov staršej lengyelskej kultúry a za žiadnych okolností nemôžu predstavovať jednu kultúrno-chronologickú jednotku. Konglomerát typu stupeň Lengyel II J. Lichardusa a J. Vladára ako kultúrno-chronologická jednotka sa nedá žiadnou nimi postulovanou metódou zdôvodniť.

Fázu Santovka necharakterizuje len ústup rytého ornamentu, ktorý bol dokonca nahradený celkom špecifickými širokými rytými meandrovitými a sieťovými vzormi, ale aj osobitné vyškrabované lineárne a meandrovité vzory v žltom a bielom plošnom a vrstevnatom maľovaní. V Santovke sú ako nové typické aj pupčeky tvaru „sovích hlavičiek“. Pre túto fázu sú zvlášť charakteristické početné kubusovité a zoomorfné závesné dózičky s cylindrickými jamkami. Nálezy z rozľahlého sídliska s hrobmi v Santovke dobre premostujú vývoj od stupňa Lengyel I (Svodín + Nitriansky Hrádok) do stupňa Lengyel II (Pečeňady). Do fázy Santovka-MMK Ib možno dobre datovať aj pohrebiská s prvým výskytom medených ozdôb v južnom Zadunajske (Móragy, Zengővárkony). Existenciu a synchronizáciu fázy Santovka plne akceptovali zainteresovaní bádatelia doma i v zahraničí. Autor tohto príspevku nikdy nestotožňoval fázu San-

tovka so stupňom Lengyel II podľa J. Lichardusa a J. Vladára. Robia tak len oni, autor len argumentoval, že tento stupeň v ich definícii nemôže byť identický a paralelný s fázou MMK Ib a v tom zmysle bol fázou Santovka skutočne úplne negovaný.

Autor nepremenoval ani horizont Topoľčany-Szob na fázu Moravany. Išlo o viac. J. Lichardus s J. Vladárom charakterizovali horizont Topoľčany-Szob na základe keramiky z nálezísk Moravany nad Váhom, Čab-Sila a Veľké Kostoľany, ktorú J. Pavúk (1965, 40-42) porovnal s nálezmi z Čtidružíc, Štěpanovic a Hlúbokých Mašúvek na Morave a vyčlenil ju ako samostatnú fázu. K týmto náleziskám pridali len nepublikovaný hrob z Topoľčian a nálezy zo Szobu. Pri návrhu triedenia lengyelskej kultúry na Slovensku sa autor k tejto otázke vrátil a fázu Moravany definoval mimo rámca stupňa Lengyel II (Pečeňady) a nazval ju podľa náleziska, kde bola táto fáza prvýkrát rozlíšená (Pavúk 1981a, 276-279). Autor nič nepremenoval, vrátil sa k pôvodnému rozlíšeniu nálezov a pomenovaním len vrátil veci na pravú mieru.

Po ďalších objavoch a analýze materiálu fázy Moravany a nálezov typu Brodzany spolu s menovanými moravskými náleziskami (MMK III) zobral za základ stupňa Lengyel III (Moravany-Brodzany), čo je v porovnaní s horizontom Topoľčany-Szob úplne iná kvalita, a na to už kritici vôbec nereagovali.

Nová definícia stupňa Lengyel III (Moravany-Brodzany) posúva do novej polohy aj revíziu skupiny Brodzany-Nitra a s tým súvisiacu náplň pôvodného stupňa Lengyel III, resp. stupňa Lengyel IV podľa Lichardusa a Vladára. Keramika zo zhoreného domu lengyelskej kultúry v Budmericiach (obr. 1-3) sa stala popudom na overenie náplne skupiny Brodzany-Nitra. Táto keramika má prevažne drsný piesčitý povrch tehlovohnedej až tehlovočervenej farby. Podobný opis sa vždy uvádza pri keramike skupiny Brodzany-Nitra. Tieto vlastnosti sú však sekundárneho rázu, sú dôsledkom druhotného prepálenia pri požiari domu. Zo zhoreného domu pochádza aj keramika s podobnými vlastnosťami z Nitry, ktorá sa stala východiskom pri konštruovaní a definovaní skupiny Brodzany-Nitra. Pri podrobnejšom porovnaní sa ukázalo, že keramika z Budmeríc sa aj typologicky podobá nádobám z Nitry, ale líši sa od keramiky z druhej eponymnej lokality Brodzany. Zároveň sa ukázalo, že od keramiky z Brodzian sa líši aj keramika z Nitry, a to do tej miery, že nie sú identické a že keramika z Nitry je vlastne súčasťou staršej fázy skupiny Ludanice - (Epilengyel/Lengyel IV). Aj vysoké duté nohy keramiky z Brodzian (Vladár/Krupica 1970, obr. 6: 5, 11) sa podstatne líšia od zvonovito profilovaných dutých nôh keramiky z Nitry (Lichardus/Vladár 1970, obr. 9: 7, 11, 13; Pavúk 2000a, obr. 3: 11) a z iných nálezísk ludanickej skupiny (obr. 1: 3-5; Pavúk/Bátora 1995, obr. 37: 4, 9; 55: 4). V Nitre chýbajú polmesiačkovité pupčeky, typické v Brodzanoch i v Moravanoch. Naproti tomu v Brodzanoch sa ešte nevyskytuje misa s vťahnutým ústím, tak typická pre začiatok skupiny Ludanice i celého Epilengyelu/Lengyelu IV (obr. 1: 1, 6). Rozdiely sú aj v aplikácii úšiek pod okrajom. Žiadnu hodnotu nemajú sekundárne obrúsené ušká, ktorými autori dokladajú kontinuálny vývoj. Takéto ušká sa totiž vyskytujú od Lengyelu I až po koniec lengyelskej kultúry. Keramika z lokality Brodzany predstavuje

doznievanie klasickej neskoroneolitickej lengyelskej kultúry a nie počiatok novej epochy - eneolitu. Ten možno oveľa zreteľnejšie charakterizovať počnajúcimi kultúrami a skupinami Epilengyelu/Lengyelu IV, ktoré znamenali markantnú zmenu dokumentovanú nástupom nových keramických foriem a výzdobných techník, sprevádzaných aj ďalším šírením medenej industrie, najmä sekier a sekeromlatov. O nesprávnosti definície skupiny Brodzany-Nitra výrečne svedčí fakt, že od jej uvedenia do literatúry sa objavila len jedna jama na sídlisku v polohe Nitra-Šindolka, ktoré je na druhej strane nivy rieky Nitry, takmer oproti sídlisku so zhoreným domom na Leningradskej ulici, ale ich keramika nie je, akoby sa dalo očakávať, identická, ale odlišná. Naproti tomu bolo už objavených vyše sto nálezísk ludanickej skupiny po celom juhozápadnom Slovensku a v priľahlom Maďarsku. Medzi nimi aj dôležitý kultový objekt vo Füzesabony, ktorý bezprostredne dokladá súčasnosť skupiny Ludanice aj so skupinou Tiszapolgár a nielen so skupinou Bodrogkeresztúr, ako sa doposiaľ zo strany slovenských bádateľov predpokladalo. Tým sa zjednocuje aj synchronizácia skupiny Tiszapolgár s ranými fázami skupiny Balaton-Lásinja, Wolfsbach-Bisamberg, Jordanów a poströssenských skupín v južnom Nemecku, čo sa v tomto horizonte rovná aj počiatku eneolitu. V tomto kontexte pre nálezy typu Brodzany nie je potrebné hľadať špecifický synchronný horizont, a keď, tak len v rámci stupňa Lengyel III (Moravany-Brodzany) a MMK III (Ctí-družice atď.), najmä pokiaľ nie je dostatočne jasný vzťah medzi typologickou náplňou nálezov fázy alebo typu Moravany a fázy či typu Brodzany. Skutočný prelom vo vývoji smerom k eneolitu nastal v horizonte Tiszapolgár-Ludanice 1 Jordanów 1 atď.

Aj v doterajšej definícii skupiny Brodzany-Nitra progresívny eneolitický komponent predstavovali vlastnosti a znaky eneolitickej skupiny Ludanice, reprezentované nálezi z Nitry. Rozdiely medzi keramikou z Brodzian a z Nitry viackrát konštatovali aj J. Lichardus a J. Vladár, ale doteraz nenašli realite odpovedajúce riešenie. Zotrávajú pri pôvodnej mylnej klasifikácii, s ktorou s určitými korekciami, ešte v rokoch 1981 a 1995 pracoval aj autor týchto riadkov. Obidvaja spoluautori správne zistili, že od ludanických prvkov „očistená“ fáza Brodzany „nemá v podstate žiadne chronologické paralely s vývojom v bližších či vzdialenejších oblastiach“ (str. 216). Toto autor konštatoval už pri prvom rozčlenení skupiny Brodzany-Nitra (Pavúk 2000a, 338) a riešenie našiel v jej včlenení do stupňa Lengyel III spolu s fázou Moravany. Iné a presvedčivejšie riešenie pre stanovenie pozície keramiky typu Brodzany (z troch jám) bez inventára z Nitry by mali hľadať kritici navrhovaného riešenia, a to všetkými smermi. Aj problém toho druhu svedčí o spornosti definície skupiny Brodzany-Nitra.

J. Lichardus a J. Vladár v závere príspevku po viac ako 40 rokoch, a vraj bez predsudkov, preverovali na základe uzavretých hrobových celkov a sídliskového materiálu z uzavretých(?) nálezových celkov nimi predložené päťstupňové triedenie lengyelskej kultúry na Slovensku. Za nóvum považujú, že v rámci ludanickej skupiny možno vyčleniť tri vývojové fázy, hoci na str. 201 nemeckého textu zhodnotili autorove trojstupňové triedenie z roku 2000 ako „nič nové“, lebo tento autor na to myslel už

pred 20 rokmi! Ostáva tajomstvom, prečo je ich veľmi podobné trojfázové triedenie tejto skupiny lepšie a v čom spočíva jeho nóvum. V nemeckom texte autor podrobnejšie komentuje náplň ich jednotlivých stupňov, dokladanú reprezentatívnymi náleziskami s hrobmi, depotmi a uzavretými domovými inventármi (za taký možno pokladať len dom ludanickej skupiny z Nitry-Leningradskej ulice), ktoré majú jeho platnosť ešte posilniť, preto v súhrne uvádza len najmarkantnejšie nezrovnalosti a chybné riešenia.

Ako reprezentatívne náleziská stupňa Lengyel I autori uvádzajú len tri hroby zo Svodína z roku 1959 a sídlisko Nitriansky Hrádok-Zámeček, pričom úplne ignorujú monograficky publikované veľkoplošne skúmané sídliská s rondelmi vo Svodíne a Ružindole-Borovej, ako i v Bučanoch. Do stupňa Lengyel II zaradili kultúrno-chronologicky úplne nesúrodé náleziská: 2 hroby zo Svodína z roku 1965 - podľa autora patriace na začiatok stupňa Lengyel I, sídliská Bratislava-Záhorská Bystrica a Bratislava-Devínska Kobyla - opäť zo stupňa Lengyel I, ako i lokality Santovka a Bánovce nad Bebravou - z fázy Santovka-MMK Ib. Takto definovaný stupeň lengyelskej kultúry nemohol nikdy existovať. Stupeň Lengyel III (Pečeňady) zdôvodňujú ojedinelým hrobom s kamenným obložením z Malých Krštenian a hrobom z Čabu-Sily. Hrob z Malých Krštenian, s jednou bližšie nedatovateľnou misou, však predtým priradzovali do skupiny Brodzany-Nitra a hrob z Čabu-Sily, s malou netypickou miskou, predtým použili na doloženie existencie horizontu Topoľčany-Szob. Pritom obidva hroby s veľkou pravdepodobnosťou patria do skupiny Ludanice. Len v tom čase sa totiž vyskytovali opaskové perly z mramoru, aké boli v hrobe z Čabu-Sily, a vyloženie hrobovej jamy kameňmi. Len s nedôverou sem priradujú aj v najväčšom rozsahu preskúmané sídlisko s rondelom z tohoto stupňa v Žlkovciach. Horizont Topoľčany-Szob dokladajú opäť ojedinelým hrobom s neznámou stratigafiou z Topoľčian a jedným hrobom s dvoma nádobami zo Szobu. Zo sídlisk uvádzajú len Komjatice, a to bez toho, aby špecifikovali objekty a inventár tohto horizontu, lebo sídlisko bolo evidentne obývané aj počas stupňa s bielo maľovanou keramikou (Pečeňady). Aj ich stupeň Lengyel IV (Brodzany-Nitra) dokladajú ojedinelým hrobom bez typických nálezov z Nitry a už vyššie hodnotenými sídliskami z Brodzian, Nitry a Branča. Dve posledné menované pritom podľa typológie keramiky patria do skupiny Ludanice. Je zvlášť pozoruhodné, že ani po 40 rokoch nevedeli autori pridať ani jediné novoobjavené nálezisko, a to je tiež dobrý dôkaz neexistencie stupňa Lengyel IV (Brodzany-Nitra). Trojfázové rozdelenie skupiny Ludanice bez typologického a stratigrafického zdôvodnenia je deklarované len jednotlivými náleziskami. Okrem troch intramurálnych pohrebísk s viacerými hrobmi sú z ostatných nálezísk známe len ojedinelé, takisto intramurálne hroby, niektoré bez chronologicky citlivých znakov v inventári. Rozsiahle extramurálne pohrebiská skupiny Bodrogkeresztúr inštruktívne ukazujú, že vznikali a trvali počas jednej, typológiou keramiky ohraničenej fázy. Podľa typologicky homogénnych keramických inventárov z niektorých sídlisk možno podobný rytmus predpokladať aj pri zakladaní osád ludanickej skupiny. Známe nálezy na základe prezencie a absencie markantných

znakov na keramike a na inom inventári umožňujú skôr sledovať smer vývoja, ako viesť hranice medzi jednotlivými fázami tejto skupiny fázami.

Niet pochyb o tom, že lengyelská kultúra od Protolengyelu po koniec Epilengyelu predstavuje veľké kontinuum, ktoré však prekonávalo určité vývojové etapy. Tie sa opisujú a klasifikujú ako jednotlivé stupne definované hlavne podľa tvarov nádob a ich ornamentu, len menej podľa iných artefaktov, objektov a javov. Napriek kontinuálnemu vývoju zisťujeme medzi jednotlivými etapami a stupňami lengyelskej kultúry pomerne dobre sledovateľné hranice, dané sériou zmien hlavných vlastností a znakov na nádobách a figurálnych artefaktoch. Nálezový inventár z jám, domov a hrobov, ako aj z jednotlivých nálezísk ako celkov predstavuje vždy len súbory znakov typických pre danú kultúrno-chronologickú jednotku. Nálezové celky vyslovene prechodného rázu, s prelínaním „starých“ a „nových“ znakov, pokiaľ nešlo o nepostrehnutú kontamináciu, sa nedajú asi doložiť. Veľkoplošne skúmané sídliská lengyelskej kultúry trvali väčšinou len počas jedného stupňa, definovaného podľa keramiky. Dva po sebe nasledujúce stupne sa na tom istom nálezisku vyskytujú len výnimočne (Zengővárkony, Kammeg). Súviselo to najskôr s pravidelným opúšťaním sídiel a zakladaním nových osád na predtým neosídlených alebo dávno neobývaných miestach, čo mohlo súvisieť so znalosťou a rešpektovaním 18,6 ročného cyklu

vysokého a nízkeho Mesiaca (*Karlovský/Pavúk 2002*). Diskontinuita sídliskových miest predstavuje jeden z dôvodov prečo možno medzi jednotlivým „keramickým“ stupňami viesť pomerne presnú hranicu. Platí to aj o rozhraní medzi neskorým neolitom a ranným eneolitom, ako to na západnom Slovensku dokladá rozdielna typologická náplň medzi stupňami Lengyel III (Moravany-Brodzany) a Epilengyelom/Lengyelom IV (skupina Ludanice). Napríklad na známom nálezisku vo Výčapoch-Opatovciach možno bez problémov rozlíšiť keramiku z jám stupňa Lengyel III od keramiky z hrobov a z jám ranej ludanickej skupiny. Práve dokladaná synchronizácia skupiny Ludanice už so skupinou Tiszapolgár, a prostredníctvom nej aj s vývojom v juhovýchodnej Európe, umožňuje spolu so súbežnou synchronizáciou s ostatnými skupinami Epilengyelu/Lengyelu IV (Balaton-Lasinja, Wolfsbach-Bisamberg a Jordanów) dobre sledovať formovanie ranoeneolitických kultúrnych jednotiek aj v strednom a južnom Nemecku.

Autor nemal úmysel zaujať stanovisko ku všetkým inektívam, prekrúteniam a vyjadreným spochybneniam. Prenecháva to úsudku informovaného čitateľa. Aj skrátený výpočet nezdôvodnených výhrad voči autorovej koncepcii vývoja a triedenia lengyelskej kultúry ukazuje, kam vedie nerešpektovanie aktuálneho stavu bádania, odtrhnutosť od prameňov a ich analýzy aj pri bádaní o lengyelskej kultúre.

„SLAWEN“ ODER SLAWEN?

Eine polemische Auseinandersetzung über eine wertvolle Monographie*

GABRIEL FUSEK

A review of Florin Curta's book, refusing its basic idea, according to which the Slavs known from written sources of the 6th-7th cent. were not Slavs in fact.

Florin Curta: The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700. Cambridge University Press. Cambridge Studies in Medieval Life and Thought. Fourth Series. Cambridge 2001 (Reprint 2002). ISBN 0 521 80202 4, Preis 60,00 £, 488 Seiten, 84 Abbildungen und 10 Tabellen im Text.

Die hier besprochene Arbeit besteht aus acht in Unterabschnitte eingeteilten Kapiteln, in denen aus verschiedenen Blickwinkeln das Problem der ethnischen Verhältnisse vor allem im Raum der unteren Donau an der Schwelle des Mittelalters untersucht wird. Wie aktuell, originell, aber auch umstritten das Thema ist, wird durch die Tatsache belegt, dass auf dem internationalen Workshop „Slawische Ursprünge/Slavic Origins“, der vom 17. bis 18. Januar 2003 in Wien unter Leitung von Walther Pohl veranstaltet wurde, ein ganzer Block von Vorlesungen und Diskussionsbeiträgen mit dem Titel „Invention, Migration or Expansion of the Slavs“ den Inhalt des zu rezensierenden Buchs widerspiegeln. F. Curta bot hier in komplexer Form seine ganz neue Ansicht auf die Slawen im 6.-7. Jh. Im Prinzip geht es dabei darum, dass Curta alle bisherigen Modelle der slawischen Expansion ablehnt, da sie keine zufriedenstellenden Antworten auf die Frage gäben, wie es überhaupt möglich ist, dass praktisch unbekannte Stämme im Laufe einer kurzen Zeit große Gebiete Ost- und Mitteleuropas besetzt und besiedelt haben. Seiner Ansicht nach repräsentieren die „Slawen“ der spätantiken schriftlichen Quellen (Sklawenen und Anten) ein Konstrukt der damaligen Autoren, d. h. es geht hier nur um eine fremde, zusammenfassende Benennung von barbarischen Stämmen, die nördlich der Grenze des Byzantinischen Reichs im 6. und 7. Jh. gesiedelt hätten.

Diese „Slawen“ sollen keine Slawen gewesen sein, die eine slawische Sprache gesprochen hätten, sondern nur deshalb, weil sie in den Quellen so benannt wurden, und sie können auch nicht mit den Slawen späterer Zeitabschnitte verbunden werden.

Die Grundlage dieser Hypothese ist Curtas Interpretation geschichtlicher und archäologischer Quellen. Primärquelle sind dabei schriftliche Quellen unterschiedlicher Art, das gewonnene Bild wird durch archäologische Daten ergänzt und mit Hilfe von sprachwissenschaftlicher Literatur zu stützen gesucht. Curtas Buch „The Making of the Slavs“ ging eine Reihe von Studien voraus, in denen sich der Autor mit Teilaspekten des Themas befasst hatte, wobei einige von ihnen ins Bewusstsein der Fachöffentlichkeit gebracht wurden und in der Literatur bereits Niederschlag gefunden hatten (so etwa bei Barford 2001, 332, in der Abb. 8 wird die diskutierte Konzeption so interpretiert, dass Curta den Raum oberhalb der unteren Donau für die slawische Urheimat hält). Die Schlussfolgerungen von Florin Curta rühren damit kräftig die traditionellen Grundlagen der Slawistik, womit Curta bei etlichen Spezialisten mit Sicherheit Widerhall finden wird. In der vorliegenden Rezension wird ein Versuch unternommen, Stellung dazu zu nehmen, inwieweit die Behauptungen von Curta mit den archäologischen Quellen aus dem breiteren Mitteldonauraum übereinstimmen. Da die Archäologie eine empirische Wissenschaft ist, kann das Bestehen auf der Kenntnis primärer Quellen nicht als Ausdruck vom Positivismus gehalten werden. Quellenkenntnis ist vielmehr elementare Voraussetzung dieser Wissenschaft, damit die Strukturen, die den Ausgangspunkt für die Formulierung von Hypothesen bilden, erkannt werden können. Jede Interpretation,

* Diese Rezension entstand im Rahmen des Forschungsprojektes Nr. 2/3170/23 der VEGA-Agentur.

die den Quellen nicht widerspricht, kann dabei für legitim gehalten werden, ihre Gültigkeit wird im Fortgang der Forschung überprüft.

Den Gegenstand von Curtas erstem Kapitel bilden Konzepte und Vorgehensweisen zur Untersuchung der Ethnizität der Slawen. Es wird eine kurze Übersicht über den Beginn der slawischen Ethnogeneseforschung von den Zeiten Šafárik im 19. Jh. angegeben, sowohl im Bereich der Historiographie wie auch der Sprachwissenschaft und der Archäologie. Ganz zu Recht hält Curta für einen Meilenstein innerhalb der archäologischen Forschung zu den frühen Slawen die Arbeiten von I. Borkovský, der den Begriff „Keramik des Prager Typus“ definiert und den Slawen zugeschrieben hat. Ergänzend dazu sollte jedoch hinzugefügt werden, dass der österreichische Forscher R. Pittioni (1934, 132) als Erster vorgeschlagen hat, die Denkmäler dieser Art „frühslawisch“ zu nennen. Die allgemeine Akzeptanz der Ansichten von Borkovský von Seiten der von der Archäologie herkommenden Slawisten bezeichnet F. Curta als ein Politikum, entstanden im Zusammenhang mit antinazistischer und antideutscher Einstellung während und nach dem Zweiten Weltkrieg, so, wie diese Problematik in der jeweiligen Literatur vereinfacht präsentiert wurde. Natürlich hatte das Werk von Borkovský diese Auswirkung auch, fraglich bleibt jedoch, ob dies das ursprüngliche wissenschaftliche Ziel war. Ich nehme an, dass es sich eher um eine sekundäre und logische Erscheinung handelt, die von der damaligen geschichtlichen Situation ausging. In den 30er Jahren des vergangenen Jahrhunderts verfügten die Archäologen durchaus über die „kritische Menge“ von Funden zu diesem Thema und hatten bereits eine eindeutige Einstellung zu ihnen (auch in der Slowakei hat man sie für slawische Denkmäler gehalten) und deren komplexe wissenschaftliche Bearbeitung war nur eine Frage der Zeit (eine analoge Situation besteht heutzutage in Ungarn, wo sich eine bedeutende Häufung von Publikationen zu Funden des Prager Typus etwa seit einem Jahrzehnt zeigt, was es gleichzeitig ermöglichte, die Diskussion zum Thema ihres Ursprungs zu eröffnen - Cs. Sós/Salamon 1995, 98, 99, 123-135; Kiss 1996, 247, 248; Mesterházy 1996, 870, 871; 1997, 72, Abb. 2; Simonova 1997, 82; Szőke 1992, 136-143; 2000, 478, 479, 487-489; Vida 1999, 24, 25, 147-155, 290-295).

F. Curta schreibt weiter, dass die slawische Ethnogenese zum Hauptthema der Forschung von sowjetischer Archäologie und Historiographie geworden sei, wo sie auch zum Symbol der Nationalidentität wurde. Damit hätte dann Borkovskýs Definition keramischer Typen als Trägern von Informationen über ethnische Zugehörigkeit auch eine weitere

Ebene der politischen Ausnutzung erfahren: Nach Curta ist die Vorstellung, dass die Träger des Prager Typus (oder des Typs Praha-Korčák bzw. Žitomir) die Sklawenen waren und das Verbreitungsgebiet der Keramik vom Typ Pen'kovka als archäologischer Beleg von Anten zu gelten habe, im Bereich der Sowjetunion und ihrer Satelliten unter dem Einfluss eines politischen Drucks dominant geworden sei.

Mit Curtas Vorstellung einer Politisierung der Geschichtswissenschaften in dem kommunistischen Milieu und den daraus entstehenden Negativa kann man in mancherlei Punkten einverstanden sein und man könnte noch weitere Beispiele vorlegen, jedoch war die Situation nicht in den allen Ländern des Ostblocks gleich, sie veränderte sich zudem im Lauf der Zeit und ist dabei von verschiedenen Faktoren beeinflusst worden. Im Allgemeinen war eine freie Diskussion der Dogmen des dialektischen und historischen Materialismus nicht zulässig, aber eine Diskussion über die geschichtliche Bedeutung der Quellen war nicht durchgängig behindert. Z. B. der rumänische Forscher K. Horedt (1988, 78) etwa führt in seinen Erinnerungen aus dem Exil an, dass er kritisiert wurde, weil er die slawische Keramik nur formalschematisch und nicht im Sinne der Entwicklung von treibenden geschichtlichen Kräfte ausgewertet hatte (aber besonders frustrierend wirkt die Passage, in der er die geleitete Diskussion der rumänischen Teilnehmer auf dem Internationalen Kongress für Geschichtswissenschaften in Moskau beschreibt - Horedt 1988, 126, 127). Ideologisch verbrämte prinzipienlose Einstellungen und Eigeninteresse nicht nur der Machtspitze der Gesellschaft, sondern auch der Wissenschaft hatten in Wirklichkeit einen viel größeren Einfluss auf das akademische Milieu als die Ideologie selbst. Viele Karrieren jener Tage, aber auch persönliche Tragödien hatten nichts mit der wissenschaftlichen Tätigkeit der Forscher zu tun. Das einzige mir bekannte Verbot der Veröffentlichung von Forschungsergebnissen zum Ursprung der Slawen ist ein willkürlicher Zensureingriff, der die Veröffentlichung einer der Arbeiten von K. Godłowski betraf (Godłowski, 2000, 349). Desse Studie entwickelte dabei die oben angeführte Konzeption und benutzte keine „bourgeoise Forschungsmethode“, jedoch hatte ein Ranghöherer innerhalb der Nomenklatur eine etwas andere Meinung.

Natürlich wäre es naiv und kontraproduktiv zu denken, dass Entwicklungen im Bereich der Geschichtswissenschaften, einschließlich der Wissenschaften, die sich mit der Ethnogenese der Slawen befassen, in den kommunistischen Ländern vom politischen und ideologischen Milieu, wie auch von methodologischen Beschränkungen unbeeinflusst geblieben wären. So wie in anderen Gebieten des

Alltags üblich ging es nicht um öffentlich deklarierte Manipulation und es ist nicht einfach, diesen Mechanismus zu erkennen. Auch der ungarische Archäologe J. Makkay, der in diesem Zusammenhang über den „rassistischen Panславismus“ schreibt und mit evidenter Genugtuung die Arbeitsergebnisse von Curta nutzt, kann nur allgemein konstatieren, dass es verboten war, beliebige Abweichungen von der bolschewistischen Auffassung des Modells der slawischen Urheimat zu propagieren, kann jedoch dieses Verbot nicht handgreiflich beweisen (Makkay 2003, 102). Dabei ist durchaus unklar, was unter diesem „bolschewistischen Modell der slawischen Urheimat“ zu verstehen ist. In den osteuropäischen Ländern entstanden verschiedene Theorien über die slawische Urheimat und die Migration der Slawen und es gibt zu viele Theorien, um sie für das Ergebnis von Anordnungen aus einem – sagen wir gestützt aus dem Moskauer – Zentrum halten zu können. Die Institutionalisierung der „slawischen Archäologie“ unter der Union International d'Archéologie Slave könnte da eher ganz berechtigte Bedenken auslösen (Brather 2001, 26-29), die Materialien der Kongresse belegen jedoch eine breite Diskussion und keinesfalls Schweigen zu verschiedenen Streitpunkten. Zu dieser Problematik abschließend nur noch folgendes meinerseits: Die Verbindung von bestimmten Keramiktypen mit bestimmten Ethnika mit Hilfe von schriftlichen Quellen hat ihre Geschichte und hat eine lange Entwicklung durchgemacht. So wie jedes wissenschaftliche Verfahren unterliegt auch dieses Verfahren einer strengen Kritik und seine Existenz ist, zumindest meiner Meinung nach, nicht unbedingt durch ein ideologisches Milieu bedingt. Politischer Missbrauch kann kein Argument für richtig oder falsch sein.

Im weiteren setzt sich der Autor mit der Problematik der Ethnizität und mit der Geschichte ihrer Definition auseinander. Im Bestreben, terminologische Unklarheiten zu vermeiden, neigt Curta zur Verwendung des Begriffs *ethnie* von A. Smith, der seiner Ansicht nach am besten der Tatsache entspricht, dass ethnische Gesellschaften das Ergebnis eines Prozesses einer allmählichen Differenzierung zur Formierung einer Identität darstellen. Die Untersuchung der Beziehung von Ethnizität und Sachkultur hat auch ihre Geschichte und sie ist dank ihrer Attraktivität auch oft genug mit Romantismus und politischen Einflüssen belastet. Curta führt dabei unter anderem das Paradox an, dass Kossinas soviel kritisierte Konzeption der sog. Siedlungsarchäologie, die archäologische Kultur und Trägervolk in einen direkten Zusammenhang bringt, in der sowjetischen Archäologie einen deutlichen Niederschlag fand und so zur durchaus akzeptierten „Wissenschaft über die Ethnogenese“ geworden sei.

In den folgenden Kapiteln 2 und 3 befasst sich der Autor mit den schriftlichen Quellen und mit deren kritischen Auswertung. Es ist natürlich, dass der überwiegende Teil hier dem Vergleich der Angaben bei Prokop und Jordanes gewidmet ist, weil eben diese Autoren die Slawen (Sklawenen und Anten) auf die historische Bühne „eingeführt“ haben. Curta weist darauf hin, dass Prokop vieles, was er beschrieben hat, aus Autopsie kennt, während Jordanes sein Werk in Konstantinopel schrieb und von den Informationen aus irgendwelchen älteren schriftlichen Quellen ausging. Curta sieht Unterschiede zwischen den beiden Autoren vor allem darin, dass Prokop von den Slawen als Nomaden und neuen Stämmen schreibt, während sie Jordanes für alte Völker hält. Curta konstatiert weiter, dass Jordanes' Informationen von frühen Slawen nicht genauer sind als die von Prokop, sondern das Verhältnis eher umgekehrt gewesen sei. Die Lokalisation von Sklawenen an der Weichsel (sie wurden auch im Zusammenhang mit Venetern erwähnt), die für den Raum nördlich der Karpaten recht bedeutend wäre, hält Curta nicht für eine mündliche Information, sondern führt an, dass Jordanes hier eine schriftliche Quelle aus dem 3. Jh. ausgenutzt hätte. Der lateinisch schreibende Jordanes, ursprünglich Gote, stammte vom Nordabhang des Balkan-Gebirges, das nicht weit von der Donau entfernt ist, wohin die Slawen damals gezogen seien womit er direkte Informationen gehabt haben könnte. Und eben die Benennung der Weichsel kommt bei Jordanes in einer Form vor, die eine Übersetzung aus der slawischen Benennung dieses Fluss sei, woraus sich die Tatsache ergeben könnte, dass sein Informant möglicherweise slawischen Ursprungs war (dazu näher Schramm 1995, 169).

In einer Rezension kann nicht zu jeder Quelleninterpretation Stellung bezogen werden. Ich bestehe jedoch auf dem von Curta angezweifelte Quellenwert des Poems des Bischofs Martin aus Braga für die Geschichte der Slawen im innerkarpatischen Raum, der nach mehrerer Autoren auch mit der slawischen Besiedlung der Slowakei zusammenhängen könnte. Martin schrieb das Poem im J. 558 (und nicht in den späten 70er Jahren des 6. Jhs., wie Curta anführt) anlässlich der Missionstätigkeit seines Namensvetters und Landsmanns aus Pannonien, des Hl. Martin von Tours, der Mission bei verschiedenen barbarischen Völkern der nördlichen Welt betrieben haben soll. Unter ihnen sind auch die Slawen angeführt. Nach Curta hat sich Martin durch das Werk des Sidonius Apollinaris inspirieren lassen, aber im Unterschied zu jenem Text führt Martin auch drei weitere Ethnika an – *Sclavus*, *Nara* und *Datus*. Die Nennung der Slawen hier ist für Curta nichts mehr als eine rhetorische

Floskel, deren Zweck es war, die Verdienste des Hl. Martin hervorzuheben. Übernahmen von Beschreibungen barbarischer Stämme, die das Imperium bedrohten, wie das auch im diskutierten Denkmal des Martin aus Braga der Fall ist, sind bei antiken Dichtern durchaus üblich (etwa bei Hieronymus, Dracontius und auch Sidonius Apollinaris). Der Autor kann ja wirklich mehrere Namen übernommen haben, was jedoch den Informationswert seiner Arbeit nicht disqualifizieren muss (Šašel 1976, 151; Třeštík 1996, 258). Das Nennen von *Sclavus*, *Nara* und *Datus* bedeutet vielmehr, dass Martin nicht schablonenhaft abschrieb, sondern die beschriebenen Stämme wohl auch kannte (Šašel 1976). Martin aus Braga ist irgendwann in den Jahren 510-520 in Südpannonien geboren, das er später verließ, wahrscheinlich im J. 536. In seinem Poem hätte er dann den ethnischen Zustand so festgehalten, wie er ihm noch aus seiner Jugend in Erinnerung geblieben war, da es weder bekannt noch wahrscheinlich ist, dass Martin noch irgendwann nach 356 nach Pannonien zurückgekehrt ist. Nach der Meinung von A. Avenarius (1986, 22) ist diese Auslegung auch deshalb möglich, weil sich unter den genannten Völkern auch die Rugier befinden, jedoch die Langobarden fehlen, das hieße, dass hier die Zeit noch vor der Ankunft der Langobarden in Pannonien erfasst ist. Nach Třeštík (1996, 258, 259), der die Angaben von Martin mit Prokops Beschreibung der Grenzen des gotischen Reichs um das J. 535 verglich, sind die *Nara* eigentlich Noriker, *Datus* Gepiden, und *Rugus* wieder Langobarden, die in Rugiland gesiedelt haben. Angesichts der Eintragsform des Namens *Sclavus* und einiger weiterer Angaben hält es Třeštík nicht für ausgeschlossen, dass Martin beim Schreiben auch eine unbekannte byzantinische Quelle benutzt haben könnte (Třeštík 1996, 258). Insgesamt aber scheint mir trotz der vielen Auslegungsmöglichkeiten das Poem von Martin nicht zu den schriftlichen Belegen zu gehören, die man ignorieren kann.

Aus methodologischer Sicht ist die Erstellung von Tabellen, die übersichtlich das Problem der Vertrauenswürdigkeit und Chronologie von schriftlichen Quellen darstellen sollen, durchaus anregend. Zusammen mit der Textanalyse ermöglichen sie die Formulierung von Thesen über die Aussagekraft der Quellen zur Geschichte der Slawen im 6.-7. Jh. In erster Linie geht es hier darum, dass einige Autoren direkt oder indirekt Zeugen der von ihnen beschriebenen Ereignissen waren, anderen Autoren jedoch - in unserem Falle bedauerlicherweise der Mehrheit - bei ihrer Arbeit nur schriftliche Belege unterschiedlicher Art vorlagen, was ihre Vertrauenswürdigkeit durchaus beeinträchtigt haben dürfte (z. B. das oben angeführte Problem der Vertrauens-

würdigkeit der Angaben des Jordanes, aber auch Prokop gehört „nur“ zu den wahrscheinlichen direkten Zeugen). Diese Analyse zeigt auch die Tatsache, dass sich die Zeitabschnitte, die in den einzelnen Berichten behandelt werden, nur teilweise decken. Das wiederum bringt Historiker heute dazu, Parallelen in ihnen zu suchen und Lücken mit Hilfe von abgeleiteten Angaben zu schließen. Dabei beziehen in allen Quellen sich nur kurze chronologische Ausschnitte direkt auf Slawen und die „angenommenen Slawen“.

Im dritten Kapitel lehnt Florin Curta die Theorie über die Zersiedlung der Slawen von einer Urheimat ausgehend ab, egal, ob man diese Erscheinung „Einwanderung“, „Auswanderung“, „Landnahme“, „Infiltration“, „Penetration“, „Migration“, „Invasion“ usw. nennt. Die schriftlichen Belege über die Sklawenen und Anten ordnete Curta chronologisch an und weist darauf hin, dass beide Gruppen vor der Herrschaft von Justinians (527-565) nicht erwähnt werden. Die selbständigen Einfälle von Sklawenen nach Byzanz, die schon in den 40er Jahren des 6. Jhs. anfangen haben und nach dem J. 551/552 abbrechen, waren noch nicht durch eine Führungspersonlichkeit organisiert. Seit 60er Jahren und im nachfolgenden Jahrhundert kennen wir auch die Namen ihrer Führer mit unterschiedlicher gesellschaftlicher Stellung. In ihrer sozialen Organisation scheinen die Sklawenen der späteren Zeit anders als die Sklawenen der 40er Jahre des 6. Jhs. strukturiert gewesen zu sein. Ihre Benennung ist eigentlich eine Gesamtbezeichnung von verschiedenen in der *Sklavinia* nördlich der Grenze zum byzantinischen Reich lebenden Gruppen. Deswegen - nach Curta - war der Name *Sclavene* eine reine Konstruktion von Seiten der Byzantiner, womit sie versuchten, der komplizierten ethnischen Situation auf der anderen Seite der Reichsgrenze einen Sinn geben. Es ist möglich, dass mit diesem Namen, der ursprünglich wohl eine Selbstbenennung war, auch bestimmte ethnische Gruppen bezeichnet wurden.

Den Schwerpunkt des Kapitels 4: „Balkan und Donaulimes im sechsten und siebten Jahrhundert“ bildet vor allem die Darstellung des Mechanismus von urbanen Veränderungen in bestimmten Gebieten aus der Sicht der Archäologie.

Der Anlass für einen ausgedehnten Ausbau von Befestigungen, die ein Netz von drei verbundenen Schutzlinien bildeten, ist die Invasion von Kutriguren 539/540. Zum großen Teil war der Ausbau erst 554 beendet. Für den nordbalkanischen Raum sind neuerrichtete kleine Festungen typisch, in anderen Gebieten jedoch wurden besonders ältere Objekte erneuert. Da dieses Schutzsystem des Kaisers Justinianus zu aufwendig war, ist es nach sei-

nem Tod, vielleicht aber auch schon früher, gescheitert. Der Autor hat durch die Analyse von archäologischen Daten darauf hingewiesen, dass der Kollaps dieses Projekts nicht mit slawischen Einfällen zusammenhing, sondern ökonomische Hintergründe hatte.

Mit der Ansicht der Archäologie auf die Barbaren vor allem an der Donaugrenze im 6. Jh. setzt sich der Autor im fünften Kapitel auseinander. Dieser Zeitabschnitt ist durch große Veränderungen längs der nördlichen Grenze des byzantinischen Kaisertums gekennzeichnet, die auch die Bildung des slawischen Ethnikums grundlegend beeinflusst haben. Ein Angelpunkt für diese Veränderungen war der Niedergang der Hunnen (ein qualifizierter Überblick über die geschichtliche Situation siehe Pohl 1980). Das im Karpatenbecken entstandene Machtvakuum nutzten als erste die Gepiden aus, die 471 die Pannonia Secunda besetzten. Sie hinterließen eigenartige Denkmäler, vor allem auf den Reihengräberfeldern. Aus dem Gebiet Transdanubiens aus dem 6. Jh. sind vor allem die den Langobarden zugeschriebenen Gräberfelder bekannt. Hier weist der Autor darauf hin, dass einige Archäologen die handgemachten Gefäße auf diesen Gräberfeldern als Beweis einer Slawinität halten. Angesichts der Tatsache, dass diese Gefäße oft in Kindergräbern vorkommen, ist er der Meinung, dass sie eher das Alter und nicht die Ethnizität der Bestatteten indizieren. Curta übernimmt damit die Argumentation von I. Bóna (1979), der es abgelehnt hat, die handgemachte Keramik in den Gräbern von Langobarden und Gepiden mit den Slawen zu verbinden. Diese Frage hatte eine ältere Studie Bónas (1968) aufgeworfen, der hier die handgemachten Töpfe aus den Gräberfeldern von Langobarden mit der Keramik des Prager Typus verglichen hatte. Mit dem Versuch, die Frage der „Ethnizität“ mit Hilfe der Existenz handgemachter Gefäße zu lösen, werde ich mich weiter unten auseinander zu setzen haben. Eindeutig muss aber hier schon gesagt werden, dass nicht alle von Bóna als „ähnlich dem Prager Typus“ präsentierten Gefäße von ihrer Form her tatsächlich dem Prager Typus entsprechen. Weiter muss angemerkt werden, dass man mit der Meinung Bónas einverstanden sein muss, dass es unmöglich ist, Keramik nur mit Hilfe von Abbildungen zu vergleichen. Ebenso sollte man auch damit einverstanden sein, dass handgemachten Töpfe auch bei den Germanen in der vorausgehenden Zeit in Gebrauch waren. Ein entsprechendes Problem stellt sich auch bei der Interpretation von Gefäßen des Prager Typus in Körpergräbern des Awarenreiches. Dort finden sich außer dem eindeutig zuzuordnenden Bestattungsritus und einigen auf die Anwesenheit eines slawischen Ethnikums hinweisenden

Metallgegenständen (Vida 1999, 154) in Transdanubien und in der Südwestslowakei auch aus der gleichen Zeit stammende Siedlungsfunde. Falls die kleine Menge von Exemplaren der „Prager Prägung“ auf den langobardischen Gräberfeldern tatsächlich in den Umkreis von Denkmälern des Prager Typus gehören, müssten sie neben Siedlungsfunden bzw. Urnen aus den umstrittenen Gräberfeldern einen überzeugenden Beleg für das Zusammenleben von Slawen mit den Langobarden erbringen, wie das im Falle der Gräberfelder auf dem Gebiet des Awarischen Kaganats der Fall ist (z. B. Szőke 2000, 479). Aus Transdanubien sind jedoch keine Siedlungen bekannt geworden und auch ein vereinzelt langobardisches Siedlungsobjekt aus Podolí in Mähren (Čížmář 1997) weist keine Merkmale der slawischen Grubenhäuser auf. Unter den Keramikfunden überwiegen hier die Schüsseln, die handgemachten Töpfe unterscheiden sich von denen, die für frühslawisch gehalten werden. Bislang bekannte archäologische Belege aus den Körpergräbern im Karpatenbecken liefern keine Informationen über ein langobardisch-slawisches Zusammenleben, da die reine Technologie einer Herstellung von Keramikbeigaben nicht ausreichend für die Bestimmung der Ethnizität der Bestatteten ist. Als Anzeichen eines gewissen Kontakts der Slawen mit Langobarden kann der Kamm aus der frühslawischen Siedlung in Komjatice-Blatnica gedeutet werden (Fussek 1994, 87, 88, 204-206, Taf. XVIII; XIX; Točík 1978, 262, 263). Er stammt jedoch aus einem Gebiet, das nördlich der mittleren Donau liegt und in dem bisher keine langobardischen Gräberfelder nachgewiesen sind.

Eine Analyse der räumlichen Verbreitung verschiedener Funde, etwa von Bernsteinperlen, Helmen, der stempelverzierten Keramik, Schwertern aber auch deformierten Schädeln, vor allem aber von Fibeln zeigt, dass zwischen der langobardischen und gepidischen Zone gemeinsame aber auch unterschiedliche Erscheinungen vorkommen. Einige von ihnen bezeichnen nicht nur den sozialen Status, sondern dienen auch als eindeutiger Hinweis auf eine Gruppenidentität, spiegeln jedoch auch gleichzeitig die komplizierten Beziehungen zwischen der ethnischen und Geschlechtsidentität wider. Zu diesem Teil von Curtas Buch muss angemerkt werden, dass man mit der Zuordnung von Spangenhelmen des Baldenheimer Typs aus Dolné Semerovce zu den langobardischen Fundstellen nicht einverstanden sein kann. Aus dem Süden der Mittelslowakei sind keine aus dem gleichen Zeitabschnitt stammenden Körpergräberfelder bekannt, d. h. weder langobardische noch gepidische Gräberfelder. Das Suchen eines „eindeutigen“ ethnischen Hintergrunds dieser importierten Luxuswa-

re, die ohne weiteres Begleitmaterial gefunden wurde, ist unmöglich. Da das Depot dem Gebiet zugehört, das dem damaligen frühslawischen Siedlungsraum zugerechnet wird (auch aus dem Bereich des Katasters von Dolné Semerovce selbst stammen frühslawische Siedlungsfunde - Bialeková 1962b), kann es im Sinne von Curtas Überlegungen zur Verdeutlichung der Gruppenidentität einer höheren gesellschaftlichen Schicht bei Slawen, die in der „Sklavinia“ nördlich von „Gepidia“ und „Lombardia“ lebten, gehalten werden.

Ein weiterer Teil des Kapitels ist eine kurze Darstellung von Curtas Ansichten über die Awarenproblematik. Außer einer Skizzierung der Datierung der einzelnen Stufen der awarischen Periode befasst sich der Autor auch mit der Herkunft und der Datierung einiger Funde. Dabei stellt die Entschlüsselung von ethnischen Beziehungen im Inneren des Awarischen Gebiets ein kompliziertes archäologisches Problem dar. Entsprechend den schriftlichen Quellen haben die Awaren neben anderem auch die Sklawenen erobert.

Das folgende Subkapitel ist vor allem einer ausführlichen Analyse der Schatzfunde mit silbernen und bronzenen Gegenständen sowie einigen reichen Gräbern aus der Steppenzone des Raumes nördlich des Schwarzen Meeres gewidmet, zu denen es Analogien auch auf dem Balkan und im Karpatenbecken gibt. Angesichts der chronologischen Position jener Schätze, die aus der Zeit nach 600 stammen, können sie nach Curta nicht mit den Anten verbunden werden, weil jene zu diesem Zeitpunkt nicht mehr existiert haben. Auch dies ist diskussionswürdig: Diese Schätze stammen aus dem Waldsteppengebiet, in dem die Pen'kovka-Kultur verbreitet war und die reich ausgestatteten Gräber finden sich vor allem in den Steppen mit Denkmälern der Nomadenvölker (vergleiche die Karten auf der Abb. 24 bei Curta und die Abb. 13 in *Etnokul'turnaja*). Nehmen wir an, dass die Fundstellen der Pen'kovka-Kultur den Denkmälern der Anten zuzurechnen sind, schließt der Untergang der politischen Organisation von Anten im unteren Donauraum im 6. Jh. doch nicht einen Zusammenhang der Funde des Martynovka-Typus auch mit den im 7. Jh. in den Waldsteppen der Ukraine lebenden Anten nicht aus.

Inhalt und Schlussfolgerungen des sechsten Kapitels - „Eliten und Gruppenidentität nördlich der Donaugrenze: archäologische Evidenz“ - sind der allgemeinen Problematik der frühslawischen Besiedlung gewidmet und betreffen daher auch die Besiedlungsgeschichte des Mitteldonaumes. Bei seinen Überlegungen geht Curta von der Voraussetzung aus, dass die Slawen einerseits über keine besondere eigene Sachkultur verfügt haben und dass die Sachkultur nie eine entscheidende Rolle bei der

Festlegung von ethnischen Grenzen gespielt habe. Es ist paradox, dass eine derartige Auffassung der Problematik gerade auch zum Arsenal der Anhänger von verschiedenen slawischen autochthonen Theorien in Mitteleuropa gehört und es handelt sich dabei um mehrere Theorien, deren Vertreter zueinander in einem unversöhnlichen Widerspruch stehen und welche die traditionelle archäologische Analyse der Sachkultur ablehnen, weil diese Belege ihre Ansichten nicht unterstützen (dazu: Fusek 2001). Zur Problematik der Beziehung von archäologischer Kultur und des Ethnikums gibt es eine große Menge von Literatur. Eine rigide Ablehnung der Beziehung von archäologischer Kultur und Ethnikum missachtet die Vergleichsmöglichkeiten geschichtlicher Daten mit archäologischen Belegen. Die Tatsache, dass historische ethnische Bewegungen auch in den konkreten Veränderungen der archäologischen Strukturen erfassbar sind, kann doch keinesfalls außer Acht gelassen werden. Hier nur ein Beispiel: Ich nehme an, dass niemand die ethnischen Indikatoren von altmagyarischen Denkmälern aus dem 10. Jh. im Karpatenbecken anzweifelt. Es zeigt sich, dass die ankommende Bevölkerung besonders in der Migration- und Niederlassungszeit sich von der einheimischen Bevölkerung eben durch die Sachkultur, Bauwesen sowie Kultsitten und Ähnlichem unterschieden hat. Mit der Zeit verwischen solche archäologisch erfassbaren Eigenheiten verschiedener Identitäten, sie fließen zusammen oder gewinnen eine neue Qualität, wie ein weiteres an das an obige anknüpfende Beispiel zeigt: die allmähliche Entwicklung der Gräberfelder der sog. Bijelo Brdo-Kultur, in deren jüngerer Phase im 11. Jh. sind ethnische Indikatoren völlig untergegangen. Der Kern des Problems besteht offensichtlich in der Unbestimmtheit der „Ethnizitätsauffassung“ und im Wandel von Ethnizität mit der Zeit und nicht in der Methodik der Gliederung von archäologischen Quellen und deren Gruppierung in territoriale Verbände. Der Rezensent stimmt mit S. Vencl (2003, 167, 168) völlig überein, der schreibt, dass die theoretischen Probleme, die mit der ethnischen Interpretation von materiellen Quellen zusammenhängen, kein Argument gegen die archäologische Herangehensweise an ethnisch definierbare Subsysteme darstellen - in unserem Falle also der slawischen Keramik.

Als eine der Schwächen des traditionellen Migrationschemas hält nun F. Curta die Überschätzung der Aussagekraft von Keramik. So etwa lehnt er eine relative Chronologie ab, welche die Analysen von Randteilen der Gefäße berücksichtigt, weil er ein solches Vorgehen nicht für richtig hält. Seine Berufung auf gegenwärtige ethnoarchäologische Beobachtungen lässt jedoch die unleugbare Tatsache un-

berücksichtigt, dass die relative Chronologie von großen Keramikbeständen aus dem 6.-13. Jh. vor allem auf der Morphologie der oberen Gefäßteilen aufgebaut ist, weil die Analysen von den Gefäßformen als Ganzem zu keinen sinnvollen Ergebnissen geführt haben. Die absolutchronologische Position der einzelnen Typen ist zudem mit Hilfe von Kleinfunden bzw. mittels naturwissenschaftlicher Methoden bestimmt. Mit Curtas Vorstellung können wir nur insofern einverstanden sein, als ein grundsätzliches Problem die absolute Datierung jener Periode darstellt, die von uns „frühslawisch“ genannt wird. Auch Curtas sehr ausführliche Analyse von Bügelfibeln hat gezeigt, dass auch eine Chronologie, die auf Eigenarten der Trachtausstattung aufbaut, bestimmte Beschränkungen aufweist (Tabelle 8), die sich allerdings nicht so stark geltend machen wie bei der Keramik. In der Literatur zum westlichen Verbreitungsgebiet der Kultur des Prager Typus wird mehrfach die Diskontinuität der Besiedlung in der Völkerwanderungszeit aufgezeigt. Eben deswegen wird das Ende der germanischen Besiedlung Ostmitteleuropas als einzig möglicher Ausgangspunkt für die theoretische Datierung der ältesten Vorkommen frühslawischer Funde gehalten. Dieses methodische Datierungsverfahren *post quem* wurde in mehreren Studien sehr ausführlich von K. Godłowski begründet (die Leser können das Verfahren in einer recht kompakten Form in dem Buch *Godłowski 2000* studieren). Sein Verfahren hat sowohl Anhänger als auch Gegner (z. B. *Mamzer 1999*, mit Literatur). Für die Archäologie aber ist die typologische Methode noch immer aktuell und es gibt deswegen auch keinen Grund, die relative Gliederung der Keramik aus der frühslawischen Zeit in zwei Stufen abzulehnen, so wie diese in Tschechien (*Zeman 1976*, 210), Polen (*Parczewski 1988*, 102), Mähren (*Jelínková 1990*), in der Slowakei (*Fusek 1994*, 101-106) sowie in Nordwestrumänien (*Stanciu 1998-1999*, 142-156) ausgearbeitet wurde. Trotz eines großen Mangels an Funden werden heutzutage diese relativ-chronologischen Schemata nicht nur durch Superpositionen von Siedlungsobjekten im Gelände unterstützt, sondern auch durch absolut chronologisch fixierte Kleinfunde, dendrochronologische Daten und kalibrierte ¹⁴C-Daten (von den neueren Arbeiten siehe *Gavritschin 1997*; 2003; *Guštin/Tiefengraber 2002*; *Ladstätter 2000*, 197, 198; *Poleska/Bober 1996*). Die frühslawische Zeit im mittleren Donaugebiet wird dabei ganz allgemein mit awarischen Denkmälern synchronisiert, aber Funde aus den letzten Jahren bieten die Möglichkeit, frühslawische Funde auch mit Funden von merowingischen Reihengräberfeldern zu vergleichen (*Macháček 2000*, 33-37; *Profantová 2003*, 26, 27, Abb. 2).

Vielem, was Curta bei seiner Kritik der Arbeit mit frühslawischer Keramik vorträgt, ist zuzustimmen, doch gleichzeitig muss angemerkt werden, dass es bei Curtas Darstellungen eher um Stellungnahmen geht, die die Entwicklung der Forschung dokumentieren, als um gegenwärtige Trends. Eine andere und dabei nicht unwesentliche Tatsache ist, dass das Überleben von Ideen in der wissenschaftlichen Gemeinschaft ein nicht vernachlässigbarer Faktor ist, wenn sie einer kontinuierlich wachen Arbeit mit den verschiedenen Quellen unterliegen, was aber nicht immer der Fall ist. Eine *ad hoc* Kritik eines komplizierten archäologischen Problems - wie es bei Curta einige Male der Fall ist - kann ohne entsprechende Analysen auf keinen Fall akzeptiert werden. Wenn Curta etwa wegen des Vorkommens einer gefurchten horizontalen Leiste am Hals eines Gefäßes (und nicht auf der Gefäßschulter, wie er anführt) Rusanovas Datierung von Funden aus Korčák anzweifelt, weil es sich angeblich bei dieser Leiste um Relikte der Wielbark-Kultur aus dem 3. Jh. handelt und derartige Gefäße auf keiner den Slawen zugeschriebenen Siedlung aus dem 6.-7. Jhs. gefunden worden seien, ist dies einfach unzutreffend und schlicht falsch: Auch in Gebieten, in denen es die Wielbark-Kultur nie gab - etwa in der ehemaligen Tschechoslowakei -, kommt im frühslawischen Kontext diese Keramik vor, wenn auch nur sehr selten. Aus der Slowakei ist sie von zwei Fundplätzen bekannt (Dvorianky: *Budinský-Krička 1990*, Taf. XII: 16; Nitra-Mikov dvor: *Fusek 1991*, Taf. I: 12), aus Mähren stammen fünf Exemplare von drei Fundstellen (Břeclav-Pohansko: *Dostál 1975*, Taf. 74: 11; 102: 5, 6; Přitluky und Mikulčice: *Klanica 1986*, 54, 55), aus Tschechien stammt ein verlässlich datiertes Exemplar (Roztoky: *Gojda/Kuna 1985*, Abb. 6: 4) und in einem Fall ist die zeitliche Stellung unklar (Statenice: *Profantová 2002*, 430, Abb. 5: 3). Wesentlich häufiger aber als unter den Funden der Prager Kultur kommen die gefurchten wie auch glatten plastischen Leisten in den zeitgleichen Siedlungen der Pen'kovka-Kultur vor (*Fusek 1994*, 61, mit Auswahl von Literatur zu osteuropäischen Parallelen). Es zeigt sich also, dass die Funde aus Korčák nicht aus dem Inventar der frühslawischen Kulturen herausfallen und deswegen ist ein Anzweifeln ihrer Zuordnung nicht berechtigt. Weiterhin ist mir unklar, welche Kriterien Curta bei seiner Datierung des stempelverzierten Gefäßes aus der Siedlung Zeleny Haj in der Ukraine in die frühawarische Stufe berücksichtigt hat. Es ist auch ebenso unklar, wie er auf Grund einer Abbildung die kulturelle Zuordnung des Gefäßes mit plastischen Buckeln aus einer anderen Behausung in der gleichen Siedlung bzw. den Fund

eines Henkelgefäßes aus Horodok anzweifeln kann. An Hand von Beispielen kann nämlich - ähnlich wie bei der plastischen Leiste - belegt werden, dass verschieden Stempel, plastische Elemente, aber auch Henkel ausnahmsweise auch auf den Gefäßen des Prager Typus vorkommen.

Zu einer interessanten Konfrontation unterschiedlicher Meinungen kommt es, wenn wir die Ansichten zur ältesten slawischen Besiedlung Griechenlands betrachten. Fast gleichzeitig mit Curtas Buch erschien nämlich die Monographie von T. Vida und Th. Völling (2000) über das Gräberfeld in Olympia, in der sich die Autoren auch mit weiteren Fundstellen befassen, was ja auch F. Curta tut. Während Curta von „Slawen“ schreibt und eine Datierung der entsprechenden Denkmäler in Olympia auf die Zeit nach 700 vorschlägt, schreiben Vida und Völling die Funde den Slawen zu und datieren die älteste Phase dieses ausgedehnten Gräberfeldes in das zweite Viertel des 7. Jh., wobei auf diesem Gräberfeld mindestens noch bis Ende des 8. Jh. bestattet worden sei. Im Einklang mit seiner Theorie wiederholte und erweiterte inzwischen Curta in seiner Rezension der Arbeit von T. Vida und Th. Völling seine Argumentation (Curta 2002). Dabei ist es symptomatisch, dass er zum Ritus der Brandbestattung, zu einer in dieser Frage so wichtigen archäologischen Erscheinung, keinerlei Stellung nimmt, obwohl dafür als das einziges barbarisches Ethnikum die Slawen in Betracht gezogen werden können. Schließlich ist bei den anderen zeitgenössischen Nomadengesellschaften nur die Körperbestattung bekannt, bei der einheimischen christlichen Bevölkerung etwa direkt in Olympia war dies auch der Fall.

Wenn er sich nun die Frage stellt, wo eigentlich die frühen Slawen gesessen haben, verweist der Autor nicht ganz korrekt auf seine Abbildung 31. Allerdings sind hier nur diejenigen Fundstellen kartiert, welche er im Text erwähnt. Diese konzentrieren sich vor allem in den Raum östlich der Karpaten, vom mittleren Dnestr-Gebiet bis zur unteren Donau. Eine derartige Kartierung der Verbreitung von frühslawischen Denkmälern ist doch sehr reduziert und ein weniger informierter Leser gewinnt damit den Eindruck, dass sich in dieser sehr begrenzten Zone wohl auch ihr Kern befindet (angeführt sind im Karpatenbecken eine Fundstelle in Nordwestrumänien und eine in der Slowakei, zudem nur eine einzige in Polen). Nach mehreren Autoren aber nach geht es um ein Territorium, auf dessen wesentlichem Teil es zu einer gegenseitigen Überdeckung von Prager und Pen'kovkaer Denkmälern gekommen ist und so stellen die erkannten archäologischen Strukturen das Ergebnis einer Verschmelzung dar und entsprechen dem Bild

des Zusammenlebens von Sklawenen und Anten, wie es auch die schriftlichen Belege wiedergeben (siehe die Karte *Parczewski* 1993, Abb. 31). Hinzu kommt noch ein bestimmter und unterschiedlich starker Anteil an örtlicher romanisierter Bevölkerung mit einer entwickelter Handwerkstradition, die sich durch Funde von gedrehter Keramik belegen lässt (in der rumänischen Literatur werden verschiedene lokale Gruppen aus dem 6.-7. Jh. angeführt, ein ausführlicher Überblick zuletzt I. *Stanciu* 2001).

Curta zweifelt die Möglichkeit an, die Datierung von Funden des Prager Typus auf die Funde von zwei Eisenfibeln aus der Siedlung Kodyn I in der Ukraine zu stützen. Seinen Belegen nach gehören diese Fibeln ungefähr in die zweite Hälfte des 5. Jhs., vielleicht auch an den Anfang des 6. Jhs. und werden auf einem ausgedehnten Gebiet von Litauen über das Karpatenbecken bis zum Balkan gefunden. Zu einer ähnlichen chronologischen Position kam auch I. O. *Gavrituchin* (1989), der sich mit Fibeln aus Kodyn speziell befasst hat und eine engere Typologie vorgelegt hat. Curta lehnt die mit den Fibeln verbundene Argumentation ab, weil sie sich im Kontext mit unverzierter Keramik des Prager Typus mit mehreren typologisch archaischen Varianten von Gefäßmündungen befinden und die hält er ja nicht für geeignet für die Erstellung einer relativer Chronologie. Auf der anderen Seite hat er - für mich nicht ganz verständlich - zu den chronologisch sensitiven Artefakten („*forty-two chronologically sensitive artifact-categories*“ - S. 238) unter anderem auch Tonbrötchen, knöcherne Nadeln, Ahlen, Webgewichte, Spinnwirtel, Wetzsteine und ähnliche Gegenstände täglichen Gebrauchs zugeordnet (siehe den Text unter Abb. 35). Diese Gegenstände dienen ihm zusammen mit wirklich signifikanten Gegenständen als Grundlage für seine Korrespondenzanalyse. Die diskutierten Fibeln aus Kodyn befinden sich am Ende des linken Parabelarms, von den anderen Funden sind sie durch eine Zäsur ausgegliedert (Abb. 33), was den Anschein weckt, als ob sie nicht zu den anderen analysierten Fundstellen gehören würden. Hier muss zum wiederholten Male betont werden, dass Curta unter anderem Funde vor allem aus dem Gebiet des Prager wie auch Pen'kovka-Typus untersucht, die unverzierte Keramik aus den Analysen jedoch ausgeschlossen hat. Zudem zeigt sich am Beispiel der Fibeln aus Kodyn, dass die Analyse aus Prinzip nicht für korrekt gehalten werden kann: Die Fundumstände der im Grubenhaus 21 gefundenen Fibel zeigen, dass sie bei den statistischen Analysen nicht akzeptiert werden kann, weil sie sich in Wirklichkeit nur in der Nähe des Hauses gefunden wurde (*Rusanova/Timošćuk* 1984,

22) und somit mit keinem Artefakt kombiniert werden darf, eine Tatsache, der sich der Autor sicher bewusst ist. Seine Mitteilung, dass sich die Fibel aus dem Grubenhaus 10 zusammen mit einer Scherbe mit durch Fingereindrücke verzierten Rand befand, ist eben nicht korrekt, da *Rusanova* und *Timošćuk* (1984, 48) ganz eindeutig angeführt haben, dass die Fibel am Boden im südlichen Teil des Siedlungsobjekts entdeckt war. Die betreffende Randscherbe zusammen mit einem unverzierten Topffragment mit hoher ausgedehnter Mündung, was ein relativ junges Merkmal ist (*Rusanova/Timošćuk* 1984, Taf. 14: 15), befand sich in der jüngeren grauen Schicht, die das Grubenhaus 10 überdeckte und in nördlicher Richtung außerhalb seiner Umriss verlief. Deswegen ist auch die Einordnung dieser Fibel in die zweite Phase der zu bearbeitenden Gegenstände (Abb. 34) nicht möglich. Ganz im Gegenteil: schon durch die eigentliche Superposition lässt sich belegen, dass die unverzierte handmodellerte Keramik mit archaischen Rändervarianten relativ älter ist und nach der Fibel in die zweite Hälfte des 5. Jhs. oder in den Anfang des 6. Jhs. datiert wird. Die Fibeln aus Kodyn werden somit in den Curtas Analysen nur miteinander kombiniert (im Unterschied zu Gavrituchin evidiert sie Curta nur als einen Typ - „crossbow brooch“), durch eine vereinzelte verzierte Randscherbe ist ihre Position in den Diagrammen nicht wesentlich beeinflusst worden (Verschiebung des Siedlungsobjektes 10 näher zum Parabelscheitel, die vereinzelte Fibel „aus dem Grubenhaus 21“ am Ende des linken Arms). Die Einordnung dieser Fibeln auf der methodisch unzulässig erstellten Seriation kann damit nicht als gültiges Argument anerkannt werden. Diese Feststellung betrifft aber die Ergebnisse der folgenden Korrespondenzanalysen und auch die von ihnen abgeleiteten Interpretationen, weil sie der Autor, so wie ich zeigte, unterschätzt hat und die elementaren Regeln bei der Erstellung der Ausgangsdatenbasis nicht einhielt, weil es eben nicht zulässig ist, mit unkombinierten Artefakten zu arbeiten (vgl. z. B. *Goldmann* 1974). Gleichzeitig halte ich es nicht für richtig, dass der Autor *a priori* die archäologische Quelle ausgeschlossen hat, die einen relativ hohen Informationswert besitzt, nämlich die unverzierten Töpfe. Zudem überschätzt Curta die Bedeutung von Gegenständen täglichen Gebrauchs. Am Beispiel zweier slowakischer Funde lässt sich zeigen, dass die Arbeit mit der Keramik, trotz aller begründeter und unbegründeter Vorwürfe, unerlässlich ist. Im ersten Fall wird in Curtas Text auf das Vorkommen von stempelverzierter Keramik auf den frühawarischen Fundstellen in Tschechien, Mähren und der Slowakei

hingewiesen (korrekt sollte der Text hier folgendermaßen lauten: entweder „auf den Fundstellen aus der frühawarischen Zeit“ oder und wohl noch richtiger „auf den frühslawischen Fundstellen, die mit der Frühawarenzeit zeitgleich sind“), und dabei auch das Brandgräberfeld in Bratislava-Dúbravka angeführt. F. Curta stützt sich bei seiner Datierung in das frühe 7. Jh. auf den Fund eines bronzenen Armbands (S. 242, Anm. 21). Wenn eine Datierung mit Hilfe der typologischen Merkmale von Töpfen tatsächlich grundsätzlich obsolet ist, wie sollen wir die Tatsache erklären, dass man zu einer gleichen chronologischen Einordnung durch die Analyse der Keramik sowohl aus dem Gräberfeld in Dúbravka als auch aus der dazugehörenden Siedlung gelangt ist (frühslawische Phasen Ib und II, d. h. frühawarische Zeit - *Fusek* 1994, 174-177)? Dabei ist eine Datierung mit Hilfe des Armbands nicht möglich, weil dessen kulturelle, chorologische und auch chronologische Verbreitung sehr breit ist (*Hromáda* 1991, 282, 283) und nicht einmal in der von Curta zitierten Literatur eine derartig enge zeitliche Befristung angegeben ist. Ein zweites Beispiel ist die Bewertung des Fundes zur Kammherstellung in Ludanice. Welche Tatsachen lassen den Autor diese Siedlung in das späte 6. Jh. datieren, wenn er eine Datierung mit Hilfe der Keramik nicht akzeptiert? Doch nicht etwa ein einzelner Wetzstein, wenn an diesem Fundplatz außer Geweihabschnitten keine anderen als keramische Funde entdeckt wurden?

Wertvoll sind immerhin Curtas Beobachtungen zur chronologischen Positionierung einiger Metallkleinfunde. Dort muss vor allem der Unterabschnitt über die „slawischen“ Bügelfibeln (hier ist das Wort ganz berechtigt mit Anführungszeichen versehen) hervorgehoben werden, wo er sich nicht nur auf die Chronologie beschränkt, sondern sich auch mit deren Ursprung, Verbreitung, Herstellung, Tragweisen und sozialem Status ihrer Träger befasst. Der Autor legt damit die bisher neueste und breiteste Analyse der Bügelfibeln vor, die zudem auch die Gliederung von Werner berücksichtigt und ihre Chronologie präzisiert. Die chorologische und chronologische Verbreitung von Bügelfibeln wie auch die Existenz von verschiedenen lokalen Varianten weist auf einen längeren Kontakt zwischen verschiedenen Kulturgruppen hin, sie stellen also einen zeitgemäßen Modeschmuck dar und sind kein Indikator für die Ethnizität der Fibelträger(innen). Zufälligerweise machten auf die gleiche Tatsache gleichzeitig mit Florin Curta auch andere Forscher aufmerksam, die sich mit dem Problem befasst haben (*Harhoiu* 2001, 148-150; *Vida/Völling* 2000, 26-32). Alle vorliegenden Untersuchungen und die in ihnen vorgelegten Argumente weisen unstreitig darauf hin, dass es

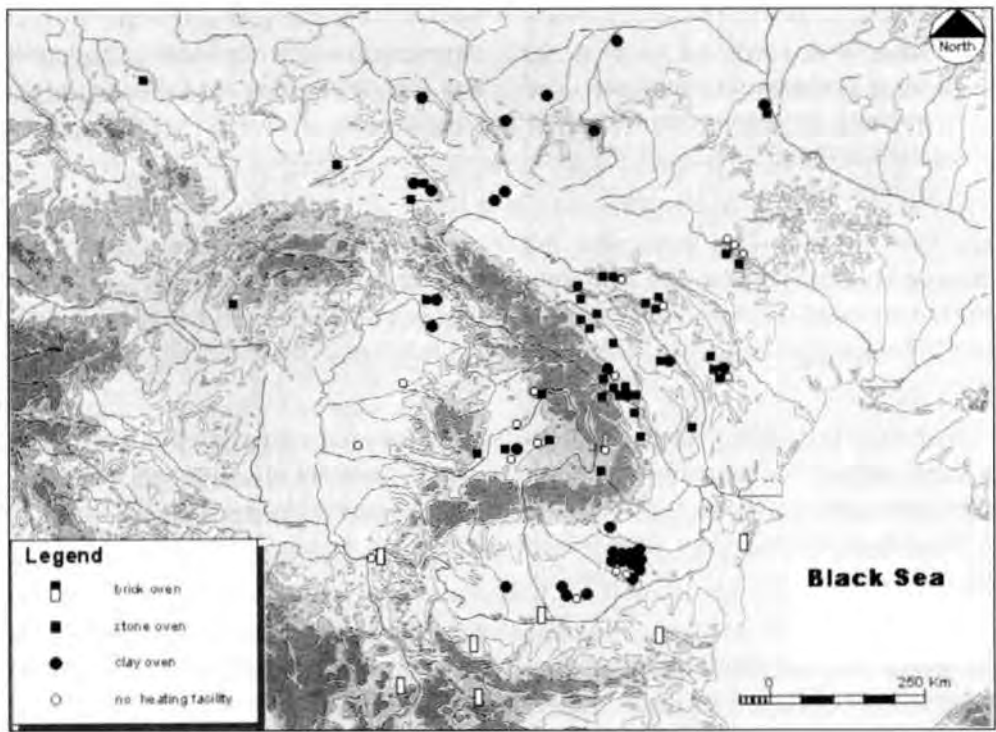
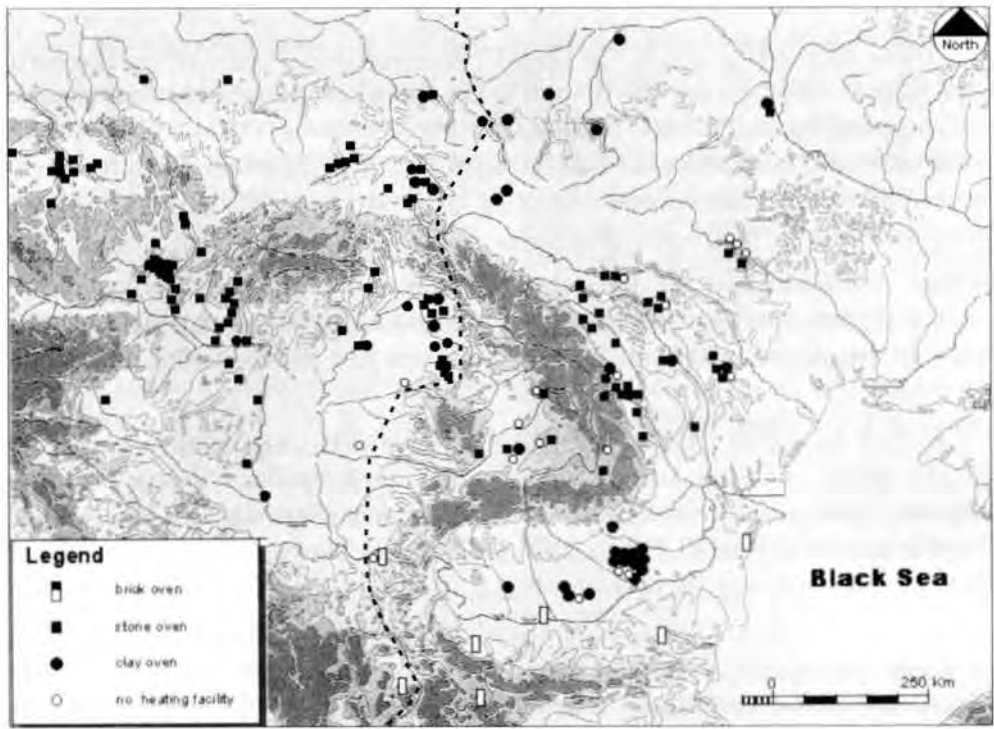

Figure 63 Distribution of heating facilities on sixth- and seventh-century sites

Karte 1. Kartierung der Heizvorrichtungen in Grubenhäusern des 6.-7. Jh. - Abb. 63 bei F. Curta.

Karte 2. Ergänzungen zur Karte 1 westlich von der gestrichelten Linie (Ergänzungsliste 1).

nicht um den slawischen Schmuck geht, sondern um einen auch bei den Slawen beliebten Schmuck. Deswegen müssen die einzelnen Funde nach konkreten Fundumständen beurteilt werden. Eine derartige Meinung wird wahrscheinlich für einige Forscher nur schwer akzeptabel sein. Von den neueren Arbeiten, in denen sie als verlässlich slawisch charakterisiert werden, ist die Arbeit von B. Babić (1997, 15) zu erwähnen. Bei der Arbeit mit der teilweise modifizierten Wernerschen typologischen Klassifikation von Bügelfibeln ist es jedoch auch möglich, engere lokale Gruppen zu erkennen, so ist etwa ein bestimmter Typ für die Koločin-Kultur typisch (Gavrituchin 1996, 38).

„Grubenhäuser, Töpfe und Backteller: die materielle Kultur in Aktion“ - dieser dynamische Titel des Abschnittes deutet an, welchen Bestandteilen der materiellen Kultur der frühen Slawen sich Curta hier zuwendet. Grubenhäuser sind die für diesen Zeitabschnitt typische Behausung und Curta weist darauf hin, dass die Grubenhäuser nach ihren Wandkonstruktionen (Tabelle 9), nach der Größe (Tabelle 10) und letztendlich auch nach dem Typ der Heizanlage gegliedert werden können. Den Verzeichnissen auf den angeführten Tabellen ist zu entnehmen, dass der Autor bei ihrer Erstellung Fundstellen im gesamten Verbreitungsgebiet von Funden des Prager Typus nicht berücksichtigt hatte, was insofern verständlich ist, als seine Monographie vor allem dem unteren Donaugebiet gewidmet ist. Umso überraschender ist dann die kartographische Darstellung Abb. 63, in der die Verbreitung von Fundstellen geordnet nach dem Typ der Heizanlage in den Grubenhäusern präsentiert wird: auf dieser Karte sind auch mitteleuropäische und ukrainische Fundstellen markiert, aber in sehr reduziertem Maße; damit erweckt die Abbildung den Eindruck, als ob sie in Mitteleuropa und der Ukraine wirklich nur sporadisch vorkommen würden, das Gebiet östlich der Karpaten zwischen dem Dnjestr und der Donau ihr eigentliches Verbreitungsgebiet wäre (Karte 1). An dieser Stelle ist anzuführen, dass Curtas Ablehnung von Funden des Prager Typus als eines möglichen Indikators von frühslawischen Denkmälern respektiert werden kann - obwohl ich damit nicht einverstanden bin - es aber unverständlich bleibt, welche Kriterien er bei der Auswahl von Fundstellen außerhalb seines eigentlichen Bearbeitungsgebietes aufgestellt hat. Damit ist seine Karte unvollständig und entspricht nicht der realen Gesamtverbreitung von Fundstellen dieses Typus, was ich mit meiner Karte 2 zu korrigieren versucht habe. Berücksichtigt habe ich Fundstellen vom Ende des 5. bis zum 7. Jh., auf denen die Keramik des Prager Typus vorgekommen ist, im Karpatenbecken

zusätzlich auch die in das 7. Jh. datierbaren Siedlungen aus dem Gebiet des Awarenreiches, auf denen solche Keramik üblicherweise nicht vorkommt. Für die mit Steinen umlegten Feuerstellen hat Curta kein besonderes Zeichen gewählt. Da es sich dabei oft um Reste eines zerfallenen oder abgebauten Steinofens handelt, habe ich sie den Steinöfen zugeordnet. Die in die Wände von Grubenhäusern ausgehöhlten Öfen wurden nicht kartiert, wenn in den Grubenhäusern gleichzeitig auch eine steinerne Heizvorrichtung vorgekommen ist. Es ist anzunehmen, dass sie mit einer Produktions-tätigkeit zusammenhängen (Břeclav-Pohansko: Dostál 1982, 68, 69, Abb. 17; Dedove III: Čerkun 1994-1995, 68, 79, Abb. 2; Nitra-Mikov dvor: Fusek 1991, 295, Taf. I: 6; Pavlov-Horní pole: Jelínková 1993, 78, Abb. 2: 2; Rožtoky: Gojda / Kuna 1985, 158; Velký Cetín-Jakubské B: Čeben / Ruttkayová / Ruttkay 1994, 205, Abb. 29: 1). Die Fundstellen aus Moldawien und Rumänien (außer dessen nordwestlichen Teil) habe ich nicht überprüft, weil Curta dieses Gebiet sehr gut kennt und ich diesbezüglich auf keinen Fall an seiner Akribie zweifle. Wegen des Zeitaufwands hielt ich nicht für nötig, für die Zwecke dieser Rezension die Fundstellen aus Weißrussland und der Ukraine zu ergänzen, mit Ausnahme der Fundstellen aus der Karpatoukraine. Der ostmitteleuropäische Raum ist nämlich genug groß, um auch bei einer Auswahl eine angemessene Anzahl von Belegen für die Existenz der verschiedenen Typen von Grubenhäusern präsentieren zu können. Außer einer offensichtlichen Veränderung im Gesamtbild zeigt sich deutlich, dass in der westlicheren Verbreitzone der Prager Kultur keine Grubenhäuser mit Tonöfen vorkommen. Außerdem kommt deutlich zum Ausdruck, dass diese Grubenhäuser im Karpatenbecken die Grenzen des Awarischen Kaganats nicht überschreiten.

Unbezweifelbar interessant ist bei Curta die Passage mit der Korrespondenzanalyse von unverzierten Gefäßen, denn dieser Text ist grundlegend für das Verständnis von Curtas Vorbehalten gegen die Arbeit mit solchen Gefäßen. Curta vergleicht hier die Proportionen von 112 Töpfen nicht nur aus dem frühslawischen Milieu, sondern auch aus dem Gebiet der gepidischen und byzantinischen Denkmäler. Für ihre Auswertung benutzte er zwei verschiedene Verfahren der mathematischen Beschreibung von Beziehungen ihrer Maße, wie sie von V. F. Gening und M. Parczewski definiert worden sind. Das Ergebnis ist eindeutig: beide Analysen zeigten dichte Punktansammlungen, in denen sich handmodellerte wie auch scheibengedrehte Töpfe befanden, auch die, die aus dem frühslawischen Milieu stammen wie auch die anderen (Abb. 65-68).

Zweifelloos muss man mit Curtas Feststellung einverstanden sein, dass ausschließlich die Proportionen dieser Töpfe keine Informationen über ihre Chronologie liefern und dass sie kein Indikator für eine Ethnizität sind; dabei überrascht auch nicht die Tatsache, dass verschiedene technologische Herstellungsverfahren auf den Diagrammen nicht zum Ausdruck kamen. Ähnliche Vergleiche, jedoch mit anderen Verfahren, aber praktisch identischen Ergebnissen finden sich etwa bei dem rumänischen Forscher E. S. Teodor (1996) und auch bei meinen Arbeiten (Fusek 1994, 29-47, 74-76; 1995). Die praktische, funktionsbedingte Form von Töpfen, also Gefäßen zum Kochen, hatte sich Laufe von Jahrhunderten bewährt und war deswegen auch mehr oder weniger stabil. Dies ist genau der Grund, warum Curta es nicht für richtig hält, mit einem „Topf des Prager Typus“ irgendeine weitere Information zu verbinden, aber gleichzeitig ist dies auch der Grund, warum andere Forscher, die sich mit der frühslawischen Zeit befassen, auf anderen Analysen zurückgreifen. Um konkret zu sein, geht es um die Analysen von technologischen und sog. mikromorphologischen Merkmalen. Da Curta es ablehnt, derartige Merkmale zu akzeptieren - was wir unsererseits nicht akzeptieren - sind wir nicht in der Lage, diesbezüglich eine gemeinsame Plattform bei der Arbeit mit archäologischen Quellen zu finden. Allen anderen Überlegungen, einschließlich derer, die mit der Interpretation von schriftlichen Quellen oder Möglichkeiten der ethnischen Interpretation von Sachgut zusammenhängen, sind durch diese Positionen Grenzen gesetzt. Um Missverständnisse bzw. falsche Interpretation zu vermeiden, halte ich es für wichtig anzuführen, dass sich jene Forscher mit ganz anderen Problemen befassen, welche die „Wurzeln von Prager-Korčaker, Pen'kovka oder Koločiner Töpfen“ in ihrer „Heimat“ studieren als die Forscher, welche die Keramik in Mitteleuropa untersuchen. Der Grundunterschied besteht darin, dass in Südosteuropa an der Genese dieser Gefäße eine Reihe von heimischen Kulturen aus der römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit beteiligt waren, während bei der großen räumlichen Verbreitung der Prager Kultur in westlicher Richtung - oder zusammen mit der Pen'kovka-Kultur nach Süden - in ein ganz unterschiedliches kulturelles Milieu auf den Töpfen keine genetischen Bindungen an ältere hiesige Kulturen vorliegen. Wenn wir aber unsere Aufmerksamkeit auf die Forschungsgeschichte der frühslawischen Keramik im mittleren Donauraum richten, ist zu sehen, dass es gar nicht so lange her ist, dass alle handmodellerte Töpfe als Indikatoren slawischen Ethnikums in dieser Region während der römischen Kaiserzeit und in der Völkerwanderungszeit gehalten wurden. Es

muss dabei zugegeben werden, dass diese Meinung bei einem Teil der Wissenschaftler noch heute besteht. Dies belegt auch ein älteres chronologisches Schema zur frühslawischen Periode in der Westslowakei und sein Kommentar (Bialeková 1962a, 135, 136) oder die Zuordnung von ostslowakischen Denkmälern des sog. Typs Prešov den Slawen (Budinský-Krička 1963, 37; 1990, 89, 90; Eisner 1961, 460). Für Mähren besteht eine entsprechende Problematik in Bezug auf die ethnische Zuweisung des sog. Zlechover Keramiktypus (Hrubý 1967). Hinweise auf verschiedene Widersprüche in der absoluten Datierung, Vorkommen im unterschiedlich strukturierten Milieu und auf unterschiedliche mikromorphologische Merkmale von Töpfen führten zur Ablehnung eines slawischen Ethnikanteils an der Bildung der Kulturen, die älter als der Umkreis von Denkmälern des Prager Typus sind (z. B. Dekan 1971, 564, 565; Fusek 1994, 116-118; Pieta 1991; Tejral 1989). Aus dem Lager der Anhänger der „traditionellen slawischen Interpretation von handmodelliertem Topf“ sind auch noch heute verschiedene Stimmen zu dieser Diskussion zu vernehmen hören (Čaplovič 1998, 66, mit Literatur). Sehr vereinfacht gesagt wird das analogische Modell der Entwicklung von den wissenschaftlichen Ansichten im benachbarten Polen durch die Ansichten der autochthonen Theorie der sog. posener Schule und der alochthonen Theorie der sog. krakauer Schule repräsentiert. Ein Teil der Kritik und des Misstrauens von Florin Curta gegen einige theoretische Ausgangspunkte bei der Beurteilung der handmodellierten Keramik ist begründet, jedoch nicht immer treffend.

Bei der Analyse der Keramik legt Curta großen Wert auf die Dekoration, weil, wie er anführt, entsprechend ethnographischen Beobachtungen die Verzierung von Gefäßen ethnische Grenzen markieren kann. Damit durchaus einverstanden weise ich jedoch nochmals ausdrücklich darauf hin, dass im Falle der frühslawischen Keramik auch die Nicht-Verzierung ein Indikator ist. Seine Vorstellungen demonstriert Curta mit einem kartographischen Vergleich von gepidischer und langobardischer stempelverzierten Keramik mit jenen Zierrandgefäßen, die aus dem Gebiet östlich der Karpaten stammen. Zu einer teilweisen Durchdringung der Verbreitungsgebiete kommt es im östlichen Teil des Karpatenbeckens (Abb. 69). Zierrandgefäße mit datierenden Befunden - so der Autor - kommen ab der zweiten Hälfte des 6. Jhs. vor, beliebt sind sie jedoch erst im 7. Jh. geworden. Am Ende des 6. und am Anfang des 7. Jhs. könnten sie noch eine ethnische Grenzen markiert haben. Präzisierend möchte ich dazu folgendes anmerken: In erster Linie scheint es mir nicht angemessen, zwei verschiedene

Randverzierungsarten zu nur einem Typ zusammenzufassen, da der Unterschied zwischen der mit dem Finger eingedrückten Randverzierung und den feinen Einkerbungen am Rand nicht nur formell ist, weil die mit dem Finger eingedrückte Randverzierung im westlichen Verbreitungsgebiet des Prager Typus nicht vorkommt. Es handelt sich um ein Verzierungselement, das in den Gebieten, in denen sich die Prager Kultur nicht mit der Pen'kovka-Kultur vermischte, nicht vorhanden ist und das seine Fortsetzung in den späteren südost- und osteuropäischen Kulturen hat. Vor allem in der Kultur Luka Rajkoveckaja (in Rumänien Hlincea I) bildet es ein signifikantes Merkmal. Im Karpatenbecken kommen solche Gefäße vor, jedoch immer im Kontext mit awarischem Milieu (in Südmähren wurde eine vereinzelte Randscherbe in Mikulčice gefunden - *Klanica* 1986, Abb. 59: 3). Dies aber belegen nicht nur die von Curta in seiner Monographie nicht kartierten Grabfunde (*Béres* 1985, 19, 20; *Vida* 1999, 138-143), sondern auch Funde aus den Siedlungen. In der Slowakei wurden sie nur in den Siedlungen aus dem 7. Jh. in unmittelbarer Nähe der Donau gefunden und hängen wahrscheinlich mit der ältesten awarischen Besiedlung unseres Gebiets zusammen (Komárno: *Trugly* 1996 und Obid: *Zábojník* 1988). Es kann nicht ausgeschlossen werden, dass das Vorkommen derartiger Zierrandgefäße auf eine Umsiedlung eines Teiles der (slawischen?) Bevölkerung aus dem Gebiet zwischen dem Dnjestr und der unteren Donau zusammen mit den Awaren zurückzuführen ist. In diesem Kontext ist auch der Fund von Obid erwähnenswert, wo solche Zierrandgefäße zusammen mit Backglocken, dem typischen Indikator awarischer Besiedlung, gefunden wurden. Sie wurden in den Grubenhäusern mit Tonöfen gefunden, die hier ein fremdes Element darstellen, was aber wiederum den Gedanken an eine Umsiedelung von Slawen aufkommen lässt, welche unter der Botmäßigkeit der Awaren standen. Auf Curtas Karte sind zudem Fundorte markiert, die sich chronologisch teilweise ausschließen, weil sowohl die langobardischen als auch gepidischen Denkmäler nach 567/8 mit der Ankunft der Awaren untergegangen sind. Mit den Gefäßen, deren Ränder mit der Fingereindruckverzierung versehen waren, sind die stempelverzierten Gefäße der awarischen Zeit, die als Beigaben in den Skelettgräbern zu finden sind zeitgleich (*Vida* 1999, 33-42). Sie sind zum Teil ein Beweis für die andauernde Existenz der langobardisch-gepidischen Tradition im Rahmen des Kagans (ein exemplarisches Beispiel sind die stempelverzierten Gefäße der gepidischen Bevölkerung auf dem awarischen Gräberfeld in Kölked-Feketekapu A - *Kiss* 1996). In der Slowakei, in Mähren und Tschechien aber kam die Stempelverzierung auch

im Kontext der frühslawischen Besiedlung vor, ihrem Ursprung wurde spezielle Aufmerksamkeit zuteil (*Vencl* 1973, 375-381). Die Funde der stempelverzierten Keramik in Bratislava-Dúbravka - der nordwestlichste Punkt auf der Karte Abb. 69 - allerdings können nicht bei der Bestimmung der Grenzen langobardischer Besiedlung genutzt werden, weil sie zum Umkreis von slawischen Denkmälern des Prager Typus gehören.

Backteller - ein spezifisches Geschirr zur Zubereitung des Fladenbrots - werden sehr häufig vor allem in den Siedlungen im ganzen Verbreitungsgebiet der Slawen im Frühmittelalter gefunden, weswegen man sie für einen der Indikatoren slawischer Besiedlung hält (*Simonova* 1997, 86, Abb. 3 weist ungefähr 500 Fundstellen mit Vorkommen von Backtellern nach). In frühslawischer Zeit finden sie sich im gesamten Verbreitungsgebiet der frühslawischen Kulturen. Dieser Tatsache entspricht jedoch Curtas Darstellung auf seiner Abbildung 72 (Karte 3) nicht, wenn er die osteuropäischen wie auch die mitteleuropäischen Fundstellen nur sehr flüchtig kartiert, wodurch wieder der fälschliche Eindruck einer Konzentration dieser Fundstellen zwischen der unteren Donau und mittlerem Dnjestr entsteht. Diese Karte ermöglicht zusammen mit der Akzentuierung von ausgewählten und durch Kleinfunde datierten Funden dem Autor dann die Behauptung, dass die ältesten Funde aus Rumänien stammen. Wie im Falle der Heizanlagen habe ich auch im Falle der Backteller versucht, auf einer eigenen Karte die Darstellung ihrer räumlichen Verbreitung in Ostmitteleuropa zu korrigieren (Karte 4). Die zeitgenössischen osteuropäischen Funde habe ich nicht mitaufgeführt, aber auch dort ist die Anzahl von Fundstellen wesentlich höher, als das die von Curta eingezeichneten sieben Punkte belegen.

Wir haben also wiederum festzustellen, dass das östliche Karpatenvorfeld nur zu einem der Gebiete gehört, auf dem die analysierten archäologischen Quellen vorkommen, das Gebiet aber nicht ihr Schwerpunkt ist. Sie sind hier nicht ursprünglich beheimatet und evtl. Funde können somit nicht zu den ältesten Artefakten dieser Art gezählt werden, weil die mit den frühslawischen identischen Backteller im Milieu der Kijev-Kultur im oberen Dnjepr-Gebiet und im Desna-Gebiet entstanden sind. Ihre Verwendung verbreitete sich in die benachbarten Kulturen etwa die Čern'achov-Kultur aus (*Terpilovskij* 1984, 24), aber vor allem verbreiteten sie sich durch die frühslawischen Kulturen auch nach Süd- und Mitteleuropa.

Interessante Ergebnisse brachte die Untersuchung der räumlichen Verteilung von verschiedenen Funden im Bereich der Siedlungen in Rumänien. Für dieses Gebiet ist die Anordnung von Behausungen

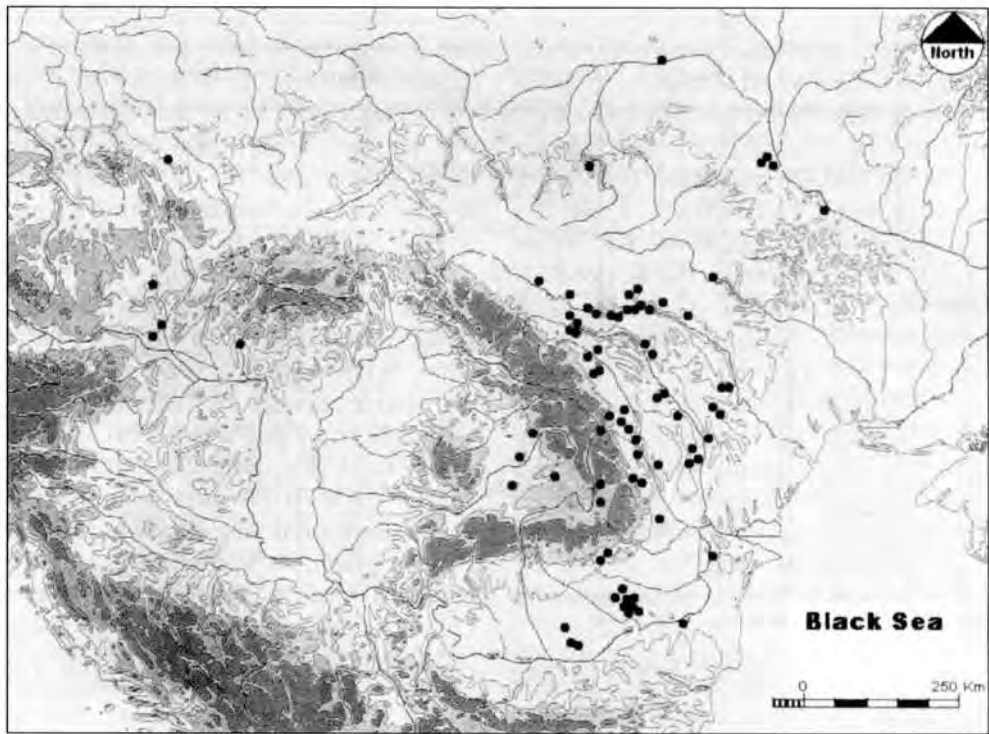
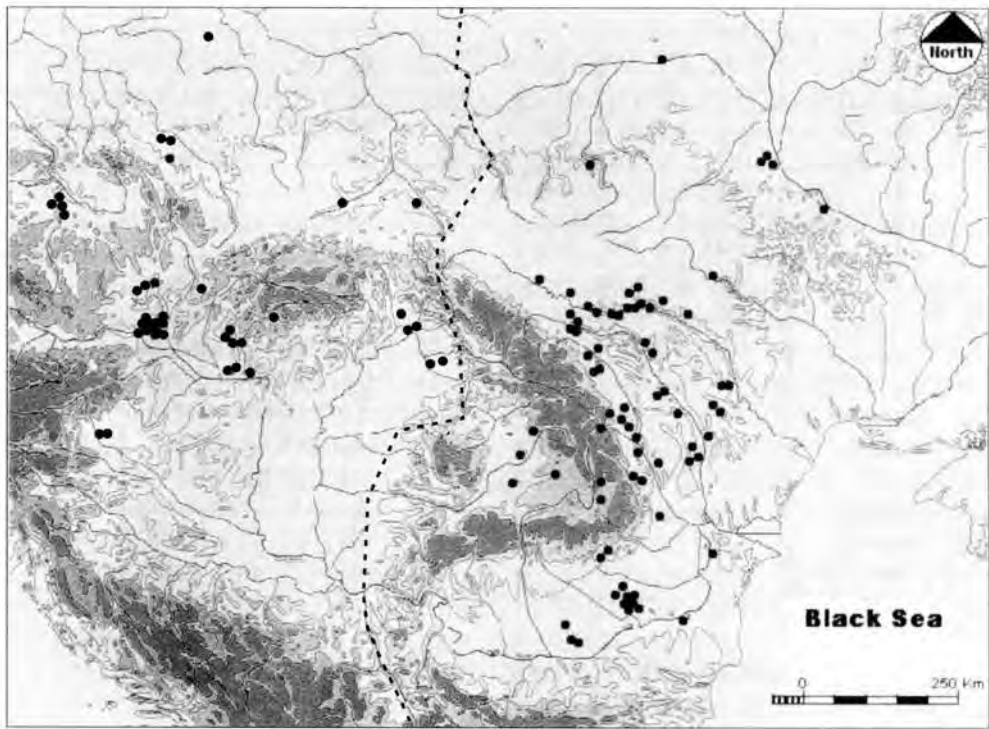

Figure 72 Distribution of clay pans on sixth- and seventh-century sites

Karte 3. Kartierung der Backteller aus dem 6.-7. Jh. - Abb. 72 bei F. Curta.

Karte 4. Ergänzungen zur Karte 3 westlich von der gestrichelten Linie (Ergänzungsliste 2).

innerhalb der Siedlungen um eine freie Fläche herum charakteristisch, auf der sich verschiedene gesellschaftliche Ereignisse abgespielt haben mögen. Die räumliche Verteilung der Funde deutet an, dass auf diesen Plätzen keine handwerklichen Tätigkeiten verrichtet wurden. Innerhalb dieses zentralen zeremoniellen Raums finden sich aber Backteller, Gefäße mit verziertem Rand und Bügelfibeln, die zum Ausdruck von verschiedenen Identitäten genutzt wurden. Dieser tatsächlich interessante Befund bedarf einer Bestätigung, ob er auch in breiteren geographischen Zusammenhängen gilt. Vor allem muss aber untersucht werden, ob die Aussagekraft von archäologischen Funden in diesem Falle nicht überschätzt wird.

Mit der Organisation der frühslawischen Gesellschaft und den Machtträgern, so wie dies auch in den schriftlichen archäologischen Belegen verfolgt werden kann, hat sich Curta in seinem 7. Kapitel befasst. Er weist darauf hin, dass Prokops Erwähnung einer Demokratie bei den Slawen von den marxistischen Forschern als ein Ausdruck der „militärischen Demokratie“ entsprechend Morgans und Engels' Entwicklungskonzept der Gesellschaftsorganisation erklärt worden. Seine Analyse der schriftlichen Belege dagegen zeige jedoch, dass die Wirklichkeit eher dem Modell der „segmentierten Gesellschaft“ entsprochen habe. Seit den 60er Jahren des 6. Jhs. lassen sich nämlich hier Führer unterschiedlichen Ranges erkennen, die eine Reihe kleinerer Überfälle jenseits der Donau in das byzantinische Reichsgebiet unternommen haben. Vom Ende des 6. Jhs. an sei dann ein steigender Wettstreit unter ihnen zu beobachten. Im archäologischen Bild spiegeln sich diese Veränderungen in den Funden von repräsentativen Bügelfibeln wider, und wie die Anordnung der Funde auf den Siedlungen zeigte, verlief die öffentliche Präsentation solcher Rangstreitigkeiten möglicherweise auf den zentralen Flächen der Siedlungen. Die slawischen Krieger waren für diese Kämpfe gut ausgestattet, was durch Funde von Waffen (vor allem Pfeil- und Lanzen spitzen) bewiesen werden kann. Angriffe wurden nicht nur gegen die Byzanz geführt, auch interne Auseinandersetzungen können durch Zerstörungen von Siedlungsplätzen dokumentiert werden. Dieses von F. Curta gezeigte Bild der Slawen scheint sehr viel realistischer als die Vorstellung der romantischen Wissenschaftler des 19. Jhs. von einem Slawenvolk „friedlich wie die Tauben“.

In seinem Schlusskapitel fasst Curta die Erkenntnisse des ganzen Buchs zusammen, wobei das Problem der Migration der Slawen akzentuiert herausgearbeitet wird und - mit den Worten des Autors gesagt - die „Herstellung“ der Slawen aufgezeigt wird. Der Theorie einer Abwanderung der Slawen

aus einer Urheimat stellt er die historischen Daten mit einer ziemlich späten Nennung der Slawen bei den byzantinischen Autoren gegenüber. Die Slawen hätten nach dieser Theorie in das Gebiet der unteren Donau in der Zeit umsiedeln müssen, die ihrem archäologischen Nachweis dort vorausgeht. In dem gegebenen Raum ging es nicht um eine Migration, weil hier keine Merkmale erfasst sind, die, so der Autor, den gegenwärtigen archäologischen Migrationmodellen entsprechen würden. Die Bevölkerung habe sich angeblich nur kleinräumig umgesiedelt, im Rahmen des mobilen Landwirtschaftssystems. Es steht dem Autor frei, mit den Fakten so umzugehen, es müssen aber einige kritische Anmerkungen dazu erlaubt sein. In der ersten Linie gibt es das Problem des Einklangs von „genauen“ historischen Fakten mit archäologischen „Intervalldaten“. Nur mit archäologischen Belegen allein kann man sich normalerweise nicht zu konkreten historischen Situationen oder Ereignissen äußern, mit ziemlicher Sicherheit können jedoch die Tendenzen von Veränderungen kultureller Erscheinungen zeitlich wie räumlich abgegrenzt werden. Curtas Theorie gibt keine Antwort auf die Frage nach der Identität der Bevölkerung und ihrer Kultur im Raum zwischen Dnjestr und der Donau am Ende der Regierungszeit von Anastasios I. (491-518) und in der Herrschaftszeit von Justin I. (518-527) und Justinianus I. (527-565). Mit deren Regierungszeiten sind nämlich die ersten Erwähnungen von Anten und Sklawenen verbunden. Zugleich gibt Curta dem Leser keine Antwort auf die Frage, wer denn nun eigentlich der Träger jener ursprünglichen Sachkultur gewesen sei, die den dramatischen Veränderungen unterliegt („... the second half of the sixth century was a period of dramatic change in the material culture ...“ - S. 333). Die Prager Kultur kann er hier nicht anführen, weil er an ihre Existenz nicht glaubt und so kann er auch die Vorstellung ihrer Wanderungen im 5. bis 7. Jh. nicht akzeptieren: „To speak of the Prague culture as the culture of the migrating Slavs is, therefore, a nonsens“ (S. 307). Damit der Leser aber eine solche Ansicht akzeptieren kann, müssten weitere Argumente vorgelegt werden, was jedoch nicht der Fall ist. Curta kam zu seiner Ansicht dadurch, dass er viele Datierungsmittel nicht anerkennt, und - wie am Beispiel der Verbreitung von Grubenhäusern mit Heizvorrichtungen und von Backtellern gezeigt - einige Erscheinungen ganz aus ihrem Kontext herausgerissen hat. Er ignoriert dabei völlig die Tatsache, dass es zu diesen Bewegungen in der Phase der Völkerwanderungszeit gekommen ist. Wir sollen es uns wohl dadurch erklären, dass das theorethische Problem der archäologischen Evidenz der Wanderungsbewegungen von der (prä)historischen Bevölkerungen die wandernden

Goten, Langobarden oder Awaren nicht betrifft, aber die Slawen schon?

Die von Curta untersuchten archäologischen Strukturen der zweiten Hälfte des 6. bis 7. Jhs. sind für das untere Donauebiet charakteristisch. Von hier aus sind diese neuen Elemente, am wahrscheinlichsten im Zusammenhang mit der Bewegung der Awaren, in kleinerem Maße auch in das Karpatenbecken geraten, wo sie sich nicht weiterentwickelt haben. Auch nach Meinung mehrerer rumänischer Autoren gibt es zahlreiche Belege, die einen deutlichen Anteil von osteuropäischen frühslawischen archäologischen Kulturen an der Entstehung der Kulturen in ihrem Gebiet belegen (vgl. *Stanciu 2001*). Zuzugeben ist allerdings, dass Curta mit seinen Vorstellungen nicht allein steht, erst kürzlich hat auch E. S. Teodor die Migration der Slawen in den diskutierten Raum abgelehnt (http://www.mnir.ro/publicat/publicat_uk.htm, vor allem http://www.mnir.ro/publicat/TTW/Vol_1/Summ/Summ6_sec5.htm).

Gruppenidentitäten werden durch ein System von spezifischen Kennzeichen repräsentiert, die Curta an verschiedenen archäologischen Erscheinungen untersucht hat. Zu einem bedeutenden Kennzeichen der Ethnizität gehören kulturelle Eigenheiten und die politische Führung der repräsentierten Gesellschaft durch eine leitende Person, schließlich ihre soziale Differenzierung. Das Bild der Sklawenen in den historischen Belegen entspricht nun nicht einer solchen Charakteristik und so kommt Curta zu der Schlussfolgerung, dass ihre Ethnizität eine Erfindung von byzantinischen Autoren gewesen sei und die Tatsache, dass es sich um die Übernahme eines selbstbenennenden Namens handeln könnte, abgelehnt werden muss. Noch deutlicher aber als durch die Sachkultur sind ethnische Gruppen durch ihre Sprache gekennzeichnet. Das Slawische ist nach Curta jünger als der Zeitabschnitt, mit dem er sich befasst, und kann deshalb auch nicht mit einer slawischen *ethnie* im 6. und 7. Jh. verbunden werden. An seiner Argumentation, die sich auf die chronologischen Veränderungen der sprachlichen Erscheinungen stützt, kann man deutlich sehen, wie manipulierbar Feststellungen zur slawischen Sprache und ihrer Datierung vor der Entstehung des schriftlich fixierten Altslawischen sind. Diese Vorgehensweise erinnert an die Argumentation der Autochthonisten unter den Archäologen, die mit einer gewissen Ratlosigkeit auf die Quellen ihrer eigenen Wissenschaft verzichteten und statt dessen ihre Aufmerksamkeit auf die Ergebnisse der Paläolinguistik richteten (*Fusek/Zábojník 2003, 321*). In einer Hinsicht bin ich jedoch mit Curta einverstanden: die Benennung Sklawenen und Anten deckt offensicht-

lich größere barbarische Gruppierungen ab, deren Bestandteile von den Byzantinern nicht näher unterschieden wurden. Ihre Territorien erstreckten sich auf einen großen geographischen Raum, nicht nur an der unteren Donau. Es ist unvorstellbar, dass die Territorien von einem homogenen, undifferenzierten „Ethnikum“ besiedelt gewesen wären.

In seinem Buch „*The Making of the Slavs*“ hat F. Curta eine beachtenswerte Menge von primären und sekundären Quellen zusammengetragen. Bestandteile des Werkes sind Listen der analysierten Grubenhäuser und Gefäße, eine sorgfältig erstellte Bibliographie sowie ein ausführliches Register. Angesichts der Tatsache, dass Curtas Schlussfolgerungen direkt auch die Problematik der ältesten slawischen Besiedlung in Ostmitteleuropa betreffen, und weil er auch archäologische Quellen aus dieser Region heranzog, ist es ein Mangel seiner Arbeit, dass er einige ältere, zusammenfassende, aber wesentliche Studien nicht genutzt hat. Ich denke dabei vor allem an die Studien *Bialeková 1962a* und *Zeman 1976*.

Curtas Buch liefert eine neue Theorie zur Geschichte der Slawen im 6.-7. Jh., oder besser gesagt: es liefert eine Geschichte des behandelten Gebietes im 6.-7. Jh. ohne Slawen. *N. Profantová (2003, 31)* sieht in Curtas Buch eine zwar provokative, jedoch sehr präzise Arbeit - mit einer solchen Charakteristik könnte auch ich einverstanden sein. Ich fand es jedoch nötig, mit einer ausführlicheren möglicherweise mitunter polemischen Rezension zu reagieren, weil z. B. Historiker und historische Sprachwissenschaftler, welche die archäologischen Belege nicht unmittelbar studieren, seine „archäologischen“ Begründungen als logisch und damit richtig erscheinen können, was dann wiederum ihre Ansicht zu den eigenen Quellen beeinflussen könnte. Es ist natürlich, dass der Autor seine hier vorgelegten Schlussfolgerungen nicht nur in diesem Buch zugänglich macht, sondern sie auch auf internationalen Foren präsentiert, wodurch sie den Weg zu einem breiteren Publikum finden, das nicht immer alle Einzelheiten seiner Argumente kennen kann. So veröffentlichte Curta in schneller Folge in England, Bulgarien und Griechenland Arbeiten, in denen seine Stellung zur Forschung der Keramik des Prager Typus festgeschrieben wird und die, was die vorgelegten Argumente betrifft, mehr oder weniger mit den Passagen in der diskutierten Monographie identisch sind (*Curta 2001a; 2001b; 2001c*).

Aus dem bisher Gesagten geht hervor, dass ich die Herabstufung von Funden des Prager Typus und

ihrer Bedeutung für die Forschung der frühen Slawen nicht für richtig halte. Ich habe schon mehrmals angedeutet, dass die Basis der archäologischen Quellen zur gegebenen Problematik vielmehr breiter ist, als sie vom Autor präsentiert wird. Als Archäologe bin ich zwar recht vorsichtig, wenn es darum geht, die Methodik der Arbeit Curtas mit den schriftlichen Quellen zu bewerten, aber ich bin der Meinung, dass in den schriftlichen Quellen bestimmte Tatsachen erkannt werden könnten, die – so man will – das Bild der Sklawenen (und somit auch der Funde des Prager Typus) in etwas anderes Licht setzen. Ich führe zwei das 6. Jh. betreffende Beispiele an.

Nach Prokop sind die Eruler, die in den Jahren 508-509 von den Langobarden bekämpft worden waren, aus dem mittleren Donaugebiet nach Illyrien umgesiedelt (512). Ein Teil von ihnen hat jedoch die Donau überhaupt nicht überschritten, sondern wanderte über das Gebiet der Sklawenen weiter zu den Warnen, den Dänen und schließlich nach Skandinavien. Der auch für Curta vertrauenswürdige Autor Prokop nennt damit die Sklawenen schon am Anfang der zweiten Dekade des 6. Jhs. Der genaue Weg der Erulerwanderung wird unterschiedlich erklärt, weil der Bericht Aussagen über die slawische Besiedlung auf Gebieten macht, die Prokop nur ungenau bekannt waren. Durch die Interpolation von Prokops Angaben kann man nun auch zu der Ansicht kommen, die Sklawenen hätten schon damals jenseits der den Karpaten gesiedelt, d. h. in jenen den Gebieten, wo sich gleichzeitig auch die archaischen Formen von Funden des Prager Typus befinden. Einer Erklärung des Wanderwegs der Eruler zufolge zogen sie im Süden durch das Eisernen Tor und dann weiter über das Territorium der Sklawenen östlich von den Karpaten, d. h. durch das Gebiet, das zum Gegenstand der Forschung von Curta geworden ist und führte dann über das Dnjestr-Gebiet und das obere Weichsel-Gebiet weiter in den nach Norden Europas (siehe die Karte auf S. 136 in der Arbeit *Parczewski 1993*, Abb. 32, richtigerweise S. 134 zugehörig). Funde von frühslawischen Kulturen aus dem Zeitabschnitt vor der Mitte des 6. Jhs., d. h. noch aus der Zeit vor der Herstellung von Zierrandgefäßen, sind auch aus der ostkarpatischen Zone bekannt.

Mein zweites Beispiel ist die Geschichte eines nicht anerkannten langobardischen Thronprätendenten namens Hildigis, von dem wiederum Prokop berichtet. Zweimal – einmal im Jahr 535 und dann 549, hatte Hildigis Kontakte mit den Sklawenen (Prokops Angaben und ihre Datierung wurden folgenden Arbeiten entnommen: *Brzóstkowska / Swoboda 1989* und *Třeštík 1996*). Es scheint, dass es nicht beide Male um die gleichen Sklawenen ging. Die

Gruppe des ersten Kontaktes siedelte nicht weit von den Warnen, d. h. jenseits der Karpaten, der zweite Kontakt bestand mit Sklawenen, die in der Nachbarschaft von Gepiden lebten und offensichtlich im mittleren Donaugebiet saßen (es muss dies außerhalb des Gebiets der Langobarden gewesen sein, wohl irgendwo am nördlichen Rand des Karpatenbeckens oder/auch in Mähren). Auf jeden Fall haben wir hier von Prokop einen abermaligen Hinweis auf Sklawenen, die in den Gebieten lebten, auf denen sich auch die Denkmäler der ersten Phase der Prager Kultur befinden. Es sei noch angemerkt, dass auch Jordanes Sklawener in den Gebieten nördlich der Karpaten kannte, die Angaben zu Martin von Tours sind bereits erwähnt worden. Auch nach Angaben des angelsächsischen Poems „Widsith“ haben Slawen in der Nähe der Gepiden gelebt (*Bystrický 2003*, 388).

Etwas übertreibend könnte man sagen, dass das Problem der ethnischen Zuordnung archäologischer Belege so alt ist wie die Archäologie selbst. Die Möglichkeiten der Ethnizitätsforschung hängen von der Zeitstellung und vom Zivilisationsniveau der untersuchten Gesellschaft ab. Schließlich hat sich vom breiten Spektrum der ursprünglichen bis zur heutigen Zeit nur ein kleiner materieller Ausschnitt erhalten. Deshalb ist man ständig bemüht, innerhalb dieses Ausschnittes Ausdruck und Symbolik der verschiedenen Identitäten zu erkennen, eine der Identitäten ist auch die ethnische Identität. Bei ihrer Bestimmung geht man von der Voraussetzung aus, dass es bestimmte greifbare Strukturen oder Merkmale gibt, die den Symbolen der ethnischen Identität entsprechen. Es besteht aber ein abgrundtiefer Unterschied, ob die Archäologie versucht, das Problem der Ethnizität einer bestimmten Gruppe aus der Vorgeschichte zu lösen, wo ihr nur die archäologischen Bodenfunde zur Verfügung stehen, oder einer Gruppe aus historischer Zeit, wo ihre Erkenntnisse auch mit Ergebnissen verschiedener wissenschaftlicher Disziplinen verglichen und wenn nötig auch korrigiert werden können – gemeint ist vor allem die Historiographie. Aber nicht einmal eine derartige Herangehensweise muss zu einem Ergebnis führen: „*Ethnische Symbole sind kulturspezifisch und können deshalb in beliebiger Weise bestimmte Elemente der Sachkultur betreffen oder darauf auch völlig verzichten.*“ (*Brather 2000*, 166). Eine kritische Beschäftigung mit den geographischen Angaben von Prokop und Jordanes – im Unterschied zu Curta werden sie von uns nicht *a priori* angezweifelt – und den Angaben der weiteren Autoren sowie ihr kartographischer Abgleich mit den archäologischen Kulturen des Prager-Pen'kovka-Kreises führten bislang zur Schlussfolgerung, dass hier Denkmäler der Sklawenen (Prager Kultur) und der

Anten (Pen'kovka-Kultur) vorliegen. Das Kulturmodell einer Einheit, die von dem umgebenden Milieu unterschieden ist und die durch die Analyse von Funden aus ihrem Verbreitungsgebiet des Prager Typus definiert wurde (hierher gehören folgende Merkmale: Charakter der Besiedlung, Siedlungstyp und Typ der Siedlungsobjekte, Bestattungssitten, Wirtschaftsweise und Niveau der äußeren Beziehungen - präzise Formulierungen dazu bei *Parczewski 1998, 39*) halten wir hier für Spezifika eines bestimmten, eben des sklawenischen Ethnikums. Für die Arbeit von Curta ist typisch, dass er in seinen Untersuchungen die Aufmerksamkeit nur auf eine beschränkte Auswahl von Merkmalen gerichtet hat und sich etwa mit dem Brandbestattungsritus, einem so wichtigen Ausdruck der Gruppenidentität bei den Slawen, überhaupt nicht beschäftigt hat. Einem Leser, der sich mit dieser Problematik in dem diskutierten aber auch späteren Zeitabschnitt näher befassen möchte, empfehle ich das Lebenswerk von H. Zoll-Adamikowa über die slawischen sepulkralen Denkmäler.

Es besteht kein Zweifel, dass nicht nur die Auffassungen der Begriffe Ethnikum und Ethnizität sich mit der Zeit verändern, sondern auch der mit ihnen erfasste Inhalt. So kann wahrscheinlich keine universelle Formel für den Begriff der Ethnizität festgelegt werden. Daraus ergibt sich auch die Frage, ob jene Bevölkerungsgruppierung, die die spätantiken Autoren unter dem Stammmamen Sklawenen erfasst haben, immer und überall eine Gesellschaft dargestellt haben muss, die von einem elitärem *homo politicus* geführt wurde, der zugleich auch Symbolträger der ethnischen Identität war. Auch aus den Ausführungen von Curta geht klar hervor, dass dies nicht der Fall war, als die Sklawenen in das Licht der Geschichte getreten sind. Erst ab der zweiten Hälfte des 6. Jhs. ist die nächste Etappe ihrer allmählichen sozialen Umwandlung erfasst, die zur Bildung der nachfolgenden frühmittelalterlichen *gentes* (zum Begriffsinhalt siehe z. B. *Wenskus 1961; Wolfram 1990*) führte. Der Kristallisationsprozess der slawischen Selbst-Identifizierung verlief im 6.-8. Jh. (*Pohl 2000, 343*). Diesen Mechanismus im unteren Donaugebiet hat F. Curta sehr ausführlich aufgezeigt, leider jedoch so, dass durch die verallgemeinernden Ergebnisse seines Versuchs viele bisherige Erkenntnisse über die Geschichte der slawischen Besiedlung in Ostmittel- und Osteuropa negiert werden. Zumindest mir erscheint es so.

Die Benennung „Sklawenen“ deckte wohl die sprachlich verwandten Stämme ab, auf ihren ausgedehnten Gebieten lebten jedoch auch unterschiedlich große Reste der ursprünglichen Bevölkerungen. Die Vorstellung von „ethnischer“ Homogenität ei-

ner solcher Großgruppe ist eine Fiktion, die wir offensichtlich nur sehr schwer loswerden können. Die kleineren slawischen Gruppierungen werden aber in den zeitgenössischen historischen Quellen nicht benannt, und auch nicht die Archäologie kann kleinere Einheiten im homogenen Milieu der frühslawischen Kulturen erkennen.

Im Rahmen der frühslawischen Besiedlung war die Entwicklung bestimmter Eigenarten und auch der beschleunigten Entwicklung im unteren Donaugebiet durch den ständigen Kontakt und die Konfrontation mit dem Byzantinischen Reich bedingt, wie auch durch einen nicht zu unterschätzenden Einfluss der Traditionen der verbliebenen romanisierten Bevölkerung. Das Vorkommen von archäologischen Funden dortigen Ursprungs (Zierrandgefäße zusammen mit den Tonöfen in den Grubenhäusern) ist im Karpatenbecken ziemlich verstreut verbreitet und bindet sich geographisch an das Milieu des Awarenreiches. Es handelt sich wahrscheinlich um Reste der Bevölkerung aus dem Ostkarpaten- und unteren Donaugebiet, die hierher kamen und mit den Awaren zusammenlebten.

Dank der archäologischen Bemühungen hat sich in der letzten Zeit das Bild der ältesten slawischen Besiedlung im südwestlichen Teil des Karpatenbeckens und im angrenzenden Ostalpengebiet wesentlich gewandelt (*Guštin 2002; Ladstätter 2000, 161-164, 201, 202; Szöke 2000*). Gestützt auf historische Daten konnte bislang die Anwesenheit der Slawen nur approximativ in den Zeitabschnitt nach dem Weggang der Langobarden im Jahre 568 datiert werden. Das Eindringen der Slawen in das Vorfeld der östlichen Alpen war ein Nebeneffekt, der mit den Aktivitäten der Awaren bei den Kämpfen um Sirmium zusammenhing, die im Jahre 579 begannen (*Grafenauer 1970-1971, 23, 24, 29*). Es lässt sich hier die frühe slawische Besiedlung an Keramikfunden des Prager Typus erkennen, was gleichzeitig auch ein Beleg für die Vertrauenswürdigkeit der Angaben von Paulus Diaconus von der Existenz einer *provincia Sclaborum* um das Jahr 592 in Kärnten (*Fritze 1994, 13; Pohl 1988, 149*) ist. Durch diese Funde wird zudem auch die These einer Verbindung der Prager Kultur mit den Sklawenen unterstützt.

Bei der Forschung zur Besiedlungsgeschichte des südwestlichen Teils des Karpatenbeckens, in den Tälern von Zala und Mur, setzt B. M. Szöke voraus, dass hier auch die slawischen Du(d)leben gesiedelt haben, die hierher am Anfang des 7. Jh. (602) die Awaren aus dem nördlich von den Anten liegenden Sklawener-Gebiet umgesiedelt haben. Außer den historischen Berichten nützte Szöke für seine Untersuchungen auch die Ergebnisse der Ortsnamensforschung, weil nur mit Hilfe archäo-

logischer Funde derartige Interpretation nicht möglich ist (Szöke 1992, 140, 142; 2000, 498, 499). Die kalibrierten Radiokarbondaten, die in Murska Sobota gewonnen wurden (Guštin/Tiefengraber 2002, Abb. 16), stimmen mit der Datierung von Szöke überein, vielleicht sind sie auch ein wenig älter. Mit archäologischen Methoden allein ist es offensichtlich nicht möglich, diesen bestimmt interessanten Versuch einer engen Abgrenzung der Du(d)leben im Rahmen des Stammes der Sklawenen zu stützen oder zu widerlegen. Das Ethnonym „Du(d)leben“ ist westgermanischen Ursprungs und nach V. V. Sedov (1995, 30) dürften seine Wurzeln mit einem urslawischem Stamm zusammenhängen, der in der römischen Kaiserzeit irgendwo auf dem Gebiet der Przeworsk-Kultur gelebt hat. Aber auch dies können archäologische Befunde allein nicht belegen - die Argumente der Archäologie reichen nicht so weit.

Die Tiefebenen am nördlichen Rand des Karpatenbeckens, vom oberen Theiß-Gebiet bis zu den Kleinen Karpaten und auch Mittelmähren wurden noch vor der Ankunft der Awaren von den Sklawenen besetzt. Ihre Verschiebung nach Südmähren und Niederösterreich, wo sie die Donau nicht überschritten haben, war durch den Wegzug der Langobarden aus diesem Gebiet bedingt (Fusek/Zábojník 2003, 333). Dies haben wir vor allem durch die Analyse der slowakischen archäologischen Quellen der Völkerwanderungszeit und durch deren Vergleich mit den Funden aus den anliegenden Gebieten erkannt. Auf dem Teil des Gebiets, wo sich in den vorausgehenden Jahrhunderten das Territorium der Sweben erstreckt hatte - diese waren nach ihrer Niederlage im Winter 469/470 nach Westen zu den Alemannen abgezogen - befinden sich keine Denkmäler der Eruler, der Langobarden, auch nicht der Gepiden. Neben den überlebenden germanischen Bevölkerungsresten (oder nach ihnen), die bis Anfang des 6. Jhs. datiert sind, sind hier Denkmäler der Slawen bekannt: Siedlungen und Gräberfelder mit den Funden des Prager Typus. Es zeigt sich, dass die alten natürlichen Grenzen, die durch Gebirgskämme und Flussläufe gebildet wurden, erhalten geblieben sind, nur die Ethnien in diesen historischen Gebieten haben sich im Laufe der Zeit geändert. Die Slawen sind so in der Endstufe der Völkerwanderungszeit zu einem aktiven Bestandteil von der bunten ethnischen Gemeinschaft im frühmittelalterlichen Karpatenbecken geworden (Steinhübel 1998).

Das archäologische Bild der ältesten slawischen Besiedlung im Mitteldonauraum wird ständig ergänzt. Somit bekommt es wesentlich deutlichere Konturen als es noch vor wenigen Jahren zu erkennen war. Ein deutlicher Zuwachs an veröffentlichten

frühslawischen archäologischen Fundstellen für den Nordosten des Karpatenbeckens und Niederösterreichs (siehe die Fundortlisten und die Literatur in den Arbeiten Stanciu/Bader 2003; Szameit 2000), zeigt sich vor allem in der letzten Dekade, ähnlich wie auch für das Ostalpengebiet und für den angrenzenden südwestlichen Teil des Karpatenbeckens (Ungarn und Slowenien). Diese verstärkte archäologische Quellenlage ermöglicht es heute fundiertere Antworten auf einige allgemeine wie auch spezielle Fragen zu geben, gleichzeitig zeigen sich jedoch auch neue objektive Probleme in Bezug auf die absolute Datierung des älteren frühslawischen Horizonts. Für die chronologische Fixierung des nachfolgenden Horizonts in der ersten Hälfte des 7. Jhs. steht uns dann heute eine ausreichend große Auswahl von geeigneten Funden zur Verfügung.

Das Ausmaß von Themen der breiten internationalen und interdisziplinären Diskussion über die angenommenen, aber auch „*notorischen Slawen*“ (der Terminus der Sprachwissenschaftlerin H. Popowska-Taborska 1991, 146), d. h. über die aus den historischen Quellen des 6. Jhs. bekannten Slawen, wirft immer wieder neue Fragen auf. Auch wenn auf diese Fragen eventuell keine richtigen Antworten existieren, so werden doch zumindest neue Interpretationen vorgelegt. Wie problematisch alle Antworten angesichts der wenig eindeutigen schriftlichen Belege sind, zeigt H. Wolfram (1997, 52), der davon spricht, dass das Phänomen der slawischen Expansion nicht in den konventionellen historischen Kategorien beschrieben werden kann.

Einen wichtigen Beitrag zu dieser Diskussion stellt nun auch die umfassende und fundierte Arbeit von Florin Curta dar. Bei oberflächlicher Betrachtung scheint sie nur die Besiedlungsgeschichte im unteren Donaauraum zu betreffen. In Wirklichkeit wurde von Curta ein geographisch viel größeres Gebiet bearbeitet. Am Beispiel der Situation vor allem im mittleren Donaauraum wollte ich folgendes zeigen: wenn man Curtas Argumente akzeptiert und eine Beziehung zwischen den Denkmälern der Prager Kultur und der „traditionellen Interpretation“ der schriftlichen Quellen ablehnt, kann man über die slawische Besiedlung des Karpatenbeckens erst für das 9. Jh. Überlegungen anstellen. Wir müssten dann zu der Schlussfolgerung kommen, dass im mittleren Donaauraum in der älteren Phase des Frühmittelalters eigentlich keine Slawen gelebt haben. Im Falle, dass auch dem geehrten Leser dieser Zeilen diese Schlussfolgerung unwahrscheinlich erscheint, kann er sich nicht wundern, dass ich trotz aller Positiva, die in dem diskutierten Werk vorhanden sind, Curtas tragende Idee für falsch, für einen Irrtum halte.

ERGÄNZUNGSLISTE 1

Heizvorrichtungen in Grubenhäusern in Ostmitteleuropa

- Acâș-Râtul lui Vereș (*Stanciu 2004*).
- Apatin-Magareci mlin (*Janković 1998*).
- Badon-Doaște (*Stanciu 2004*).
- Bajč-Medzi kanálmi (*Ruttikay 2002*; Information über die Datierung von M. Ruttikay).
- Běchovice (*Vencl 1973*, 346, 348, 350-352, Abb. 6; 10).
- Berehove-Verke-Moriclaz (*Penjak 1988*, 178, 179, Abb. 3: 1; 4: 1).
- Blažice-Dorina (*Fusek 1994*, 164, Taf. V: 1).
- Bratislava-Devínska Nová Ves-Dalšie Topolite (*Fusek 1994*, 167, 168, Taf. VII: 1; VIII: 1).
- Bratislava-Dúbravka-Veľká lúka (*Hromada / Kolník 1991*, 258, 259, Abb. 2; 3).
- Břeclav-Pohansko-Lesní školká (*Dostál 1985*, 47, Abb. 11).
- Břeclav-Pohansko-Velmožský dvorec (*Dostál 1985*, 40, Abb. 8: 1).
- Březno (*Pleinerová 2000*, 35-37, 39, 40, 43, 44, Abb. 19; 20: 2; 21; 23: 1; 24: 2; 27: 1; 28: 1).
- Brno-Starý Lískovec (*Čizrnáková 1994*, 272, 273, Abb. 3: 1, 2; *Macháček 2000*, 31).
- Culciu Mare-Zöldmező (*Stanciu 1999*, 127, 128).
- Dedove III (*Čerkun 1994-1995*, 68, Abb. 2).
- Dolní Dunajovice-Laguny (*Jelínková / Kavánová 2002*, 394).
- Dolní Věstonice (*Tichý 1958*).
- Dunaújváros (*Bóna 1973*, 14-61).
- Dynów II (*Kostek 1998*).
- Grodzisko Dolne 22 (*Czopek / Podgórska-Czopek 1999*, Tabelle 1).
- Haloč-Beloe Pole (*Penjak 1988*, 175, 176, Abb. 1: 1; 2: 1).
- Igołomia I (*Dobrzańska 1998*, 85, Abb. 9).
- Jászberény-Réti földék (*Madaras 1982*).
- Kisvárdá-TV torony (*Istvánovits 2001*, 167, 169, 171, Abb. 4; 7).
- Kölked-Feketekapu B (*Kiss 1988*, 180).
- Komárno-Lodenica (*Trugly 1996*, 127-129, Abb. 5; 7).
- Kotowo I (*Parczewski 1988*, 152, Taf. LXIII).
- Kraków-Nowa Huta-Mogila 62A (*Kubica-Kabacińska 1998*).
- Kraków-Nowa Huta-Wyciąże 5B (*Poleska / Bober 1996*).
- Lakšárska Nová Ves-Na Lósoch (*Fusek 1994*, 214, Taf. XXIII: 15; XXIV: 6).
- Lhota-Dolní Břežany-Závist (*Zeman 1976*, 126).
- Libice nad Cidlinou (*Justová 1985*, 310, Taf. I: 2; *Princová-Justová 2003*, 170, Abb. 12-14).
- Lublin-Kirkut (*Parczewski 1988*, 166, Taf. XVIII).
- Ludanice-Mýtna Nová Ves-Mrtvice (*Fusek 1994*, 216, Taf. XXVI: 1).
- Murska Sobota-Nova tabla (*Guštin / Tiefengraber 2002*, 47).
- Mušov-Areál (*Jelínková 1980*, 422, 423, Abb. 11).
- Mušov-Laguny (*Jelínková 1980*, 421, Abb. 8).
- Mušov-U propustě (*Jelínková 1980*, 419, Abb. 5).
- Mušov-U sv. Jana (*Jelínková / Kavánová 2002*, 399, 400).
- Mutěnice-Zbrod (*Klanica 1986*, Abb. 54; 1993, 84).
- Nejdek-Pohansko (*Novotný 1963*, 7).
- Nitra-Kasárne pod Zoborom (*Fusek 1994*, 231, Taf. XLIV: 8).
- Nitra-Šindolka (*Fusek 2002*, das Grubenhaus is unveröffentlicht).
- Nižná Myšľa-Molva (*Fusek 1994*, 232).
- Olomouc-Pekařská Str. (*Bláha 1984*, 135).
- Olomouc-Slavonín-Horní lán (*Kalábek / Tajer / Prečanová 2002*).
- Ostrožská Nová Ves-Oráčiny (*Galuška 1990*, 566, Abb. 2: 1, 3, 4).
- Otradovice-Na široké louce (*Profantová / Špaček 2003*, 361, 362, Abb. 5).
- Pavlov-Dolní pole I (*Jelínková / Kavánová 2002*, 405, 406).
- Pavlov-Horní pole (*Jelínková 1993*, 77, 78, Abb. 2: 3).
- Praha 8-Bohnice-Zámka (*Zeman 1976*, 155, Abb. 30: 1).
- Praha 9-Horní Počernice-Svépravice (*Vencl / Zadák 1981*, 682; 1985, 297, 298, Abb. 1).
- Praha 10-Michle-Gasthaus „U nové Prahy“ (*Zeman 1976*, 156, 157, Abb. 33: 1).
- Přítluky (*Poulik 1960*, 34, Abb. 14).
- Rosenburg (*Wawruschka 1998-1999*, Abb. 9; 27).
- Roztoky (*Gajda / Kuna 1985*, 157, 158, Abb. 3).
- Sály-Lator-Váralja (*Mesterházy 1996*, 871).
- Siladice-Bodoš I (*Fusek 1994*, 239-241, Taf. XLIX: 2; L: 1; LII: 1; LIII: 1).
- Siladice-Bodoš IV (*Bialeková 1962a*, Abb. 42; *Fusek 1994*, 243).
- Štúrovo-Obid-Ökör hálás (*Zábojník 1988*, 406, 407, Abb. 3; 5).
- Šurany-Nitriansky Hrádok-Vysoký breh (*Bialeková 1962a*, Abb. 22; 23; *Fusek 1994*, 250, 251, Taf. LXII: 1).
- Świerczów Kolonia 28 (*Zakościelna / Gurba 1993*).
- Szabadbattyán (*Fülöp 1982*, 277, Abb. 2).
- Szarbia (*Parczewski 1988*, 188, 189, Taf. XXXI; XXXII).
- Tatabánya-Alsógalla (*Szatmári 1982-1983*, 73-78).
- Tiszafüred-Morotvapart (*Madaras 1991*, 230, 231, 244, 245, 253, 254).
- Unterrohrbach (*Lauermann 1993*).
- Velký Cetín-Jakubské B (*Cheben / Ruttikayová / Ruttikay 1994*, 202, 203, 205, Abb. 10: 1; 27: 3; 29: 1).
- Všestudy (*Zeman 1976*, 164, Abb. 36: 4).
- Zaječí-Štěrkovna (*Jelínková / Kavánová 2002*, 412).
- Zaláu-Baza DROMET S. A. (*Stanciu 2004*).
- Zaláu-Bulevardul Mihai Viteazul 104-106 (*Stanciu 2004*).
- Zaláu-Farkas-domb (*Stanciu 2004*).
- Zaláu-Valea Mății (*Matei / Stanciu 1999*, 119, 120, Taf. 1: 2).
- Žilina-Frambor (*Fusek 1994*, 267, Taf. LXIX: 1).
- Złotniki (*Parczewski 1988*, 199, Taf. XXIX).
- Zubowice 35 (*Kuśnierz / Urbaniski 1998*).

ERGÄNZUNGSLISTE 2

Die Backteller in Ostmitteleuropa

- Bajč-Medzi kanálmi (*Ruttikay 2002*, Abb. 30: 2-5; Information über die Datierung von M. Ruttikay).
- Běchovice (*Vencl 1973*, Abb. 12: 7; 13: 8, 12).
- Biskupin 4 (*Parczewski 1988*, Taf. LXXI: 12, 13, 16, 18, 19).
- Břeclav-Pohansko-Lesní školká (*Dostál 1982*, Abb. 4: 7).
- Břeclav-Pohansko-Velmožský dvorec (*Dostál 1975*, Taf. 71: 8).
- Břeclav-Libivá (*Macháček 2002*, 18).
- Brno-Starý Lískovec (*Čizrnáková 1994*, Abb. 6: 5-9; *Macháček 2000*, 31).
- Dolní Dunajovice-Laguny (*Jelínková / Kavánová 2002*, 394).
- Grodzisko Dolne 22 (*Czopek / Podgórska-Czopek 1999*, Abb. 12: c).
- Haloč-Beloe Pole (*Penjak 1988*, Abb. 1: 4-6).
- Komjatice-Blatnica (*Fusek 1994*, Taf. XX: 12).
- Kotare-baza (*Kerman 2002*, 19, 20).
- Kraków-Nowa Huta-Mogila 1 (*Parczewski 1988*, Taf. XIX: 15; XX: 10).
- Lazuri-Lubi tag (*Stanciu 1998-1999*, Taf. III: 8).
- Malá nad Hronom (*Fusek 1994*, Taf. XXVIII: 3).

- Murska Sobota-Nova tabla (*Guštin/Tiefengraber* 2002, 48, 49).
- Mušov-Laguny (*Jelínková/Kavánová* 2002, 401).
- Nejdek-Pohansko (*Novotný* 1963, 7, 8, Abb. 6: 2).
- Nitra-Nitriansky hrad (*Fusek* 1994, Taf. XLV: 4).
- Nitra-Šindolka (*Fusek* 2002, 10, 11).
- Ostrožská Nová Ves-Oráčiny (*Galuška* 1990, 566, Abb. 5: 18).
- Praha 6-Bubeneč-Roosveltova ul. (*Zeman* 1976, Abb. 12: 4).
- Praha 8-Bohnice-Zámka (*Zeman* 1976, Abb. 30: 2).
- Přítulky (*Jelínková* 1990, Abb. 17: 8).
- Rosenburg (*Wawruschka* 1998-1999, Taf. 10: 95, 96).
- Roztoky (*Profantová* 2003, 29, Anm. 5).
- Sliač-Rybáre (*Fusek* 1994, Taf. LVI: 7).
- Šurany-Nitriansky Hrádok-Vysoký breh (*Fusek* 1994, Taf. LXI: 6, 7; LXII: 13).
- Troubsko-Louky horní (*Jelínková* 1985, Abb. 7: 2).
- Turulung-Vii-Sub Dealul Pustiu/Hegyalja (*Stanciu/Bader* 2003, Taf. II. 5-7, 8; III: 3).
- Veľké Trakany-Ördöngösdomb (*Budinský-Krička* 1990, Taf. XXVIII: 17-25).
- Veľký Cetín-Jakubské B (*Cheben/Ruttikayová/Ruttikay* 1994, Abb. 31: 5).
- Vranov nad Topľou-Lomnica-Malé poľo (*Budinský-Krička* 1990, Taf. XIX: 10).
- Zukowice 1 (*Parczewski* 1988, Taf. XLII: 6).
- Zukowice 9 (*Parczewski* 1988, Taf. LIV: 11, 24, 25, 27-29; LVI: 10).

Übersetzt von Michal Dvorecký

LITERATUR

- Avenarius* 1986 - A. Avenarius: Stav, problémy a možnosti historického bádania o slovanskom období dejín Slovenska. Štud. Zvesti AU SAV 22, 1986, 21-26.
- Babić* 1997 - B. Babić: Sloveni severno i zapadno od Dunava - njihova penetracija i naseobinska stabilizacija na Balkanskim prostorima u svetlosti arheoloških i pisanih istorijskih izvora u periodu VI-IX veka. In: Etnogeneza i etnol'iturnye kontakty slavjan. Trudy VI Meždunarodnogo Kongressa slavjanskoj archeologii 3. Moskva 1997, 7-20.
- Barford* 2001 - P. M. Barford: The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe. London 2001.
- Béres* 1985 - J. Béres: Keramika na tzv. avarských pohrebiskách a sídliskách zo 7.-8. stor. na Slovensku. Slov. Arch. 33, 1985, 15-70.
- Bialeková* 1962a - D. Bialeková: Nové včasnosinglanské nálezy z juhozápadného Slovenska. Slov. Arch. 10, 1962, 97-148.
- Bialeková* 1962b - D. Bialeková: Staroslinganské črepy z Dolných Semeroviec. Štud. Zvesti AU SAV 9, 1962, 284, 285.
- Bláha* 1984 - J. Bláha: Časnešlinganská osada v Olomouci a počátky řemeslnicko-kupeckého podhradí. Příspěvek k postavení Olomouce v 10. století. Arch. Hist. 9, 1984, 133-146.
- Bóna* 1968 - I. Bóna: Über einen archäologischen Beweis des langobardisch-slavisches-awarischen Zusammenlebens. Štud. Zvesti AU SAV 16, 1968, 35-45.
- Bóna* 1973 - I. Bóna: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaujvárosban. Budapest 1973.
- Bóna* 1979 - I. Bóna: Die langobardische Besetzung Südpannoniens und die archäologischen Probleme der langobardisch-slavisches Beziehungen. Zeitschr. Ostforsch. 28, 1979, 393-404.
- Brather* 2000 - S. Brather: Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie. Germania 78, 2000, 139-177.
- Brather* 2001 - S. Brather: Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa. Berlin - New York 2001.
- Bratož* 2000 - R. Bratož (Ured./Hrsg.): Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze/Slovenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogeneze. I. Ljubljana 2000.
- Brzostkowska/Swoboda* 1989 - A. Brzostkowska/W. Swoboda: Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka. 2. Pisarze z V-X wieku. Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź 1989.
- Budinský-Krička* 1963 - V. Budinský-Krička: Sídlisko z doby rímskej a zo začiatkov sťahovania národov v Prešove. Slov. Arch. 11, 1963, 5-58.
- Budinský-Krička* 1990 - V. Budinský-Krička: Novye materialy dlja izučeniia drevneslavjanskoj keramiki na poselenijach vostočnoj Slovakii. Slov. Arch. 38, 1990, 89-146.
- Bystrický* 2003 - P. Bystrický: Slovanské a bulharské vpády na Balkán do roku 559. Hist. Čas. 51, 2003, 385-402.
- Čaplovič* 1998 - D. Čaplovič: Včasnostredoveké osídlenie Slovenska. Bratislava 1998.
- Čerkun* 1994-1995 - I. Čerkun: Specializirovannye peči na ranneslavjanskich poselenijach Zakarpat'ja. Satu Mare 11-12, 1994-1995, 67-82.
- Cheben/Ruttikayová/Ruttikay* 1994 - I. Cheben/J. Ruttikayová/M. Ruttikay: Výskum na trase ropovodu vo Veľkom Cetíne. Štud. Zvesti AU SAV 30, 1994, 177-241.
- Čižmář* 1997 - M. Čižmář: Langobardský sídlištní objekt z Podolí, okr. Brno-venkov. K problematice langobardských sídlišť na Moravě. Arch. Rozhledy 49, 1997, 634-642.
- Čižmářová* 1994 - J. Čižmářová: Sídlíště ze starší doby hradištní v Brně-Starém Lískovci. Pravěk (N. Ř.) 4, 1994, 271-288.
- Cs. Sós/Salamon* 1995 - Á. Cs. Sós/Á. Salamon: Cemeteries of the Early Middle Ages (6th-9th Centuries A. D.) at Pókaszepetk. Budapest 1995.
- Curta* 2001a - F. Curta: Pots, Slavs, and „imagined communities“: Slavic archaeologies and the history of the early Slavs. European Journal Arch. 4, 2001, 367-384.
- Curta* 2001b - F. Curta: The Prague type: a critical approach to pottery classification. Arch. Bulgarica 5, 2001, 73-106.
- Curta* 2001c - F. Curta: The „Prague type“. A critical approach to pottery classification. In: E. Kountoura-Galake (Ed.): The Dark Centuries of Byzantium (7th-9th c.). Athens 2001, 171-188.
- Curta* 2002 - F. Curta: Vida, Tivadar/Völling, Thomas. Das slawische Brandgräberfeld von Olympia (Rez.). Arch. Bulgarica 6, 2002, 95-101.
- Czopek/Podgórska-Czopek* 1999 - S. Czopek/J. Podgórska-Czopek: Osada wczesnosłowiańska w Grodzisku Dolnym

- (stanowisko 22) w świetle dotychczasowych badań (1996-1997). In: S. Czopek/A. Kokowski (Red.): Na granicach antycznego świata. Sytuacja kulturowa w południowo-wschodniej Polsce i regionach sąsiednich w młodszych okresie przedrzymskim i okresie rzymskim. Materiały z konferencji - Rzeszów, 20-21 XI 1997. Rzeszów 1999, 333-346.
- Dekan 1971 - J. Dekan: Vývoj a stav archeologického výskumu doby predveľkomoravskej. Slov. Arch. 19, 1971, 559-580.
- Dobrzańska 1998 - H. Dobrzańska: Wczesnosłowiańska osada w Igołomi. Archaeoslavica 3, 1998, 71-114.
- Dostál 1975 - B. Dostál: Břetclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec. Brno 1975.
- Dostál 1982 - B. Dostál: K časné slovanskému osídlení Břetclavi-Pohanska. Stud. AÚ ČSAV Brno 10/2. Praha 1982.
- Dostál 1985 - B. Dostál: Břetclav-Pohansko. III. Časné slovanské osídlení. Brno 1985.
- Eisner 1961 - J. Eisner: Archeologie o kulturní jednotě slovanské. Pam. Arch. 52, 1961, 459-464.
- Etnokul'turnaja - Etnokul'turnaja karta teritorii Ukrajinskoy SSR v I tys. n. e. Kijev 1985.
- Fritze 1994 - W. H. Fritze: Untersuchungen zur frühslawischen und frühfränkischen Geschichte bis ins 7. Jahrhundert. Europäische Hochschulsch. R. III. Gesch. u. Hilfswiss. 581. Frankfurt am Main - Berlin - Bern - New York - Paris - Wien 1994.
- Fülöp 1982 - Fülöp 1982: Régészeti adalék az avarok hiedelemvilágához. Rontás ellen házra kiagyatott kutyakoponya. Arch. Ért. 109, 1982, 277-280.
- Fusek 1991 - G. Fusek: Včasnoslovanské sídlisko v Nitre na Mikovom dvore. Slov. Arch. 39, 1991, 289-330.
- Fusek 1994 - G. Fusek: Slovensko vo včasnoslovanskom období. Nitra 1994.
- Fusek 1995 - G. Fusek: Formanalyse vollständiger Gefäße oder ein weiterer Versuch, frühmittelalterliche Keramikgefäße aus der Slowakei zu klassifizieren. In: L. Poláček (Hrsg.): Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung. Internat. Tagungen Mikulčice 2. Brno 1995, 15-33.
- Fusek 2001 - G. Fusek: Pôvodné alebo prisťahované obyvateľstvo? Príspevok k vypovedacím možnostiam archeologických prameňov o počiatkoch slovanského osídlenia Slovenska. In: Historická Olomouc XII. Sborník příspěvků ze symposia Historická Olomouc XII., zaměřeného k problematice zakladatelských mýtů a mýtů „počátků“ ve světle kritiky pramenů, Muzeum umění Olomouc - sál Beseda, 6-7. října 1998. Olomouc 2001, 71-89.
- Fusek 2002 - G. Fusek: Včasnoslovanské nálezy z Nitry-Šindolky/Slovensko/Frühslawische Funde aus Nitra-Šindolka/Slowakei. In: Guštin 2002, 184-188.
- Fusek/Zábojník 2003 - G. Fusek/J. Zábojník: Príspevok do diskusie o počiatkoch slovanského osídlenia Slovenska. Slov. Arch. 51, 2003, 319-337.
- Galuška 1990 - L. Galuška: Časné slovanské sídliště u Ostrožské Nové Vsi (okr. Uh. Hradiště) a otázka osídlení středního Pomoraví prvními Slovany. Arch. Rozhledy 42, 1990, 564-586.
- Gavrituchin 1989 - I. O. Gavrituchin: Kodynskie fibuly. Typy i nekotorye problemy interpretacii. In: Vakarų Baltų archeologija ir istorija. Klaipėda 1989, 78-85.
- Gavrituchin 1996 - I. O. Gavrituchin: Fibuly. In: I. O. Gavrituchin/A. M. Oblomskij: Gaponovskij klad i ego kul'turno-istoričeskij kontekst. Ranneslavjanskij mir. Archeologija slavian i ich sosedej 3. Moskva 1996, 36-40.
- Gavrituchin 1997 - I. O. Gavrituchin: Chronologija pražskéj kultury. In: Etnogenez i etnokul'turnye kontakty slavian. Trudy VI Meždunarodnogo kongressa slavyanskoy archeologii 3. Moskva 1997, 39-53.
- Gavrituchin 2003 - I. O. Gavrituchin: Fibula iz Luki-Kavetčinskoy v kontekste slavyano-vizantijskich svyazej. In: M. Dulnicz (Red.): Slowanie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu. Warszawa - Lublin 2003, 197-206.
- Godłowski 2000 - K. Godłowski: Pierwotne siedziby Słowian. Wybór pism pod redakcją Michała Parczewskiego. Kraków 2000.
- Gojda/Kuna 1985 - M. Gojda/M. Kuna: Časné slovanský sídelní areál v Roztokách (okr. Praha-západ) - stav výzkumu a jeho perspektivy. Arch. Rozhledy 37, 1985, 152-169.
- Goldmann 1974 - K. Goldmann: Die zeitliche Ordnung prähistorischer Funde durch Seriation. Arch. Korrb. 4, 1974, 89-94.
- Grafenauer 1970-1971 - B. Grafenauer: Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpach in vprašanje kontinuitete. Arh. Vestnik 21-22, 1970-1971, 17-32.
- Guštin 2002 - M. Guštin (Ured./Hrsg.): Zgodnji Slovani/Die frühen Slawen. Zgodnesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp/Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen. Ljubljana 2002.
- Guštin/Tiefengraber 2002 - M. Guštin/G. Tiefengraber: Oblike in kronologija zgodnesrednjeveške lončenine na Novi tabli pri Murski Soboti/Formen und Chronologie frühmittelalterlicher Keramik in Nova tabla bei Murska Sobota. In: Guštin 2002, 46-62.
- Harhoiu 2001 - R. Harhoiu: Archäologische Kulturgruppen des 6.-7. Jahrhunderts in Siebenbürgen. Forschungsgeschichtliche Überlegungen. Slov. Arch. 49, 2001, 139-163.
- Horedt 1988 - K. Horedt: „Und was verschwand, wird mir zu Wirklichkeiten“. Bonn 1988.
- Hromada 1991 - J. Hromada: Včasnoslovanské žiarové pohrebisko v Bratislave-Dúbravke. Slov. Arch. 37, 1991, 277-286.
- Hromada/Kolník 1991 - J. Hromada/T. Kolník: Sídliskové objekty s keramikou pražského typu v Bratislave-Dúbravke. Slov. Arch. 39, 1991, 257-276.
- Hrubý 1967 - V. Hrubý: Sídlíště z pozdní doby římské ve Zlechově. Arch. Rozhledy 19, 1967, 643-658.
- Istvánovits 2001 - E. Istvánovits: Korai szláv település maradványai Kisvárdán határában. Jósza András Múzeum. Évk. 43, 2001, 165-183.
- Janković 1998 - D. Janković: Kuća VI stoleća kod Apatina. Archaeoslavica 3, 1998, 157-169.
- Jelínková 1980 - D. Jelínková: Obytné objekty s keramikou pražského typu z Mušova. Arch. Rozhledy 32, 1980, 413-434, 480.
- Jelínková 1985 - D. Jelínková: Doplnky k mapě nálezů s keramikou pražského typu na Moravě. Pam. Arch. 76, 1985, 456-473.
- Jelínková 1990 - D. Jelínková: K chronologii sídlištních nálezů s keramikou pražského typu na Moravě. In: Pravěk a slovanské osídlení Moravy. Brno 1990, 251-281.
- Jelínková 1993 - D. Jelínková: Pavlov - slavyanskoe poselenie 6-8 vv. In: Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Bratislava, 1-7 septembre 1991. 4. Bratislava 1993, 74-83.
- Jelínková/Kavánová 2002 - D. Jelínková/B. Kavánová: Soupis slovanských nálezů. In: S. Stuchlík (Ed.): Oblast vodního díla Nové Mlýny od pravěku do středověku. Spisy AÚ AV ČR Brno 20. Brno 2002, 393-418.
- Justová 1985 - J. Justová: Archeologický výzkum na předhradí slovanského hradiště v Libici nad Cidlinou a v jeho zázemí v letech 1980-1984. Předběžná zpráva. Arch. Rozhledy 37, 1985, 308-318.

- Kalábek/Tajer/Prečanová 2002 - M. Kalábek/A. Tajer/V. Prečanová: Olomouc (k. ú. Slavonín, okr. Olomouc). Přehled Výzkumů 43, 2002, 285.
- Kerman 2002 - B. Kerman: Staroslovanska naselbina Kotarebaza pri Murski Soboti/Die altslawische Siedlung Kotarebaza bei Murska Sobota. In: *Guštin* 2002, 17-26.
- Kiss 1988 - A. Kiss: Előzetes jelentés (II.) a Kölked-feketekapui avarkori település és temetők ásásáról. *Folia Arch.* 39, 1988, 173-194.
- Kiss 1996 - A. Kiss: Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A. Monogr. Frühgesch. u. Mittelalterarch. 2. Stud. Arch. Awaren 5. Innsbruck 1996.
- Klanica 1986 - Z. Klanica: Počátky slovanského osídlení našich zemí. Praha 1986.
- Klanica 1993 - Z. Klanica: Mutenice - slavjanskoe poselenie 7-10 vv. In: *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*. Bratislava, 1-7 septembre 1991. 4. Bratislava 1993, 83-91.
- Kostek 1998 - A. Kostek: Objekt wczesnosłowiański na stanowisku II w Dynowie, pow. Rzeszów. *Archaeoslavica* 3, 1998, 121-131.
- Kubica-Kabacińska 1998 - E. Kubica-Kabacińska: Wczesnosłowiański obiekt mieszkalny ze stanowiska 62A w Krakowie-Nowej Hucie-Mogile. *Archaeoslavica* 3, 1998, 11-32.
- Kušnierz/Urbański 1998 - J. Kušnierz/A. Urbański: Objekt mieszkalny z początków wczesnego średniowiecza w Zubowicach stan 35, pow. Zamość. *Archaeoslavica* 3, 1998, 149-156.
- Ladstätter 2000 - S. Ladstätter: Die materielle Kultur der Spätantike in den Ostalpen. Eine Fallstudie am Beispiel der westlichen Doppelkirchenanlage auf dem Hemmaberg. Wien 2000.
- Lauermann 1993 - E. Lauermann: Ein frühslawischer Ofen aus Unterrohrbach, VB Korneuburg, Niederösterreich. *Arch. Austriaca* 77, 1993, 113-119.
- Macháček 2000 - J. Macháček: K absolutní a relativní chronologii keramiky středodunajské kulturní tradice na jižní Moravě. *Sbor. Prací Fil. Fak. Brno M5*, 2000, 25-55.
- Macháček 2002 - J. Macháček: Nové nálezy nejstarší zdobené časné slovanské keramiky na Moravě/Die neuen Funde der ältesten verzierten frühslawischen Keramik in Mähren. In: *Guštin* 2002, 179-183.
- Madaras 1982 - L. Madaras: Jászberény-Réti földék. *Rég. Füzetek*, Ser. 1, 35, 1982, 68.
- Madaras 1991 - L. Madaras: Az avar falu. In: *Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton. Szolnok Megyei Múz. Adattár* 32. Szolnok 1991, 227-316.
- Makkay 2003 - J. Makkay: Árpád vezér győzelme és Pannónia földje. Budapest 2003.
- Mamzer 1999 - H. Mamzer: Problem etniczny w archeologii. *Slavia Ant.* 40, 1999, 169-201.
- Matei/Stanciu 1999 - A. V. Matei/I. Stanciu: O locuință din perioada târzie a migrațiilor la Zălau-„Valea Mății” (jud. Sălaj). In: *Relații româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate*. Satu Mare 1999, 119-126.
- Mesterházy 1996 - K. Mesterházy: Avarok, Szlávok, Magyarok a Bükk-hegységben. *Századok* 130, 1996, 861-876.
- Mesterházy 1997 - K. Mesterházy: Awaren, Slawen und Ungarn im Bükkgebirge. In: *Central Europe in 8th-10th Centuries/ Mitteleuropa im 8.-10. Jahrhundert*. International Scientific Conference, Bratislava October 2-4, 1995/Internationale Wissenschaftliche Konferenz, Bratislava 2.-4. Oktober 1995. Bratislava 1997, 67-73.
- Novotný 1963 - B. Novotný: Výzkum veľkomoravského hradištia „Pohanska” u Nejdeku na Lednickém ostrově. *Pam. Arch.* 54, 1963, 3-38.
- Parczewski 1988 - M. Parczewski: Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych. Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź 1988.
- Parczewski 1993 - M. Parczewski: Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen. Wien 1993.
- Parczewski 1998 - M. Parczewski: U źródeł Słowiańszczyzny. In: *Słowianie w Europie wcześniejszego średniowiecza*. Warszawa 1998, 33-51.
- Penjak 1988 - S. I. Penjak: Novye ranneslavjanskije pamjatniki serediny I tys. n. e. v Zakarpatskoj oblasti USSR. In: *Trudy V Meždunarodnogo kongressa archeologov-slawistov*. 4. Kijew 1988, 174-181.
- Pieta 1991 - K. Pieta: The North Carpathians at the beginning of the Migration Period. *Antiquity* 65/247, 1991, 376-387.
- Pittioni 1934 - R. Pittioni: Frühgeschichtliche Brandgräber in den March-Thaya-Auen. *Germania* 18, 1934, 130-133.
- Pleinerová 2000 - I. Pleinerová: Die altslawische Dörfer von Březno bei Louny. Praha - Louny 2000.
- Pohl 1980 - W. Pohl: Die Gepiden und die gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches. In: *H. Wolfram/F. Daim (Hrsg.): Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung, 24. bis 27. Oktober 1978, Stift Zwettl, Niederösterreich. Veröff. Komm. Frühmittelalterforsch. 4. Wien 1980, 239-305.
- Pohl 1988 - W. Pohl: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr. München 1988.
- Pohl 2000 - W. Pohl: Die Awaren und ihre Beziehungen zu den Slawen. In: *Bratož* 2000, 341-354.
- Poleska/Bober 1996 - P. Poleska/J. Bober: Wczesnosłowiańska półziemianka ze stanowiska 5B (Wyciąże) w Krakowie-Nowej Hucie. *Mat. Arch. Nowej Huty* 19, 1996, 101-128.
- Popowska-Taborska 1991 - H. Popowska-Taborska: Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka. Wrocław - Warszawa - Kraków 1991.
- Poulik 1960 - J. Poulik: Starí Moravané budují svůj stát. Gottwaldov 1960.
- Princová-Justová 2003 - J. Princová-Justová: Časné slovanské osídlení v Libici nad Cidlinou. *Pam. Arch.* 94, 2003, 161-182.
- Profantová 2002 - N. Profantová: Nejstarší slovanské sídliště ve Statenicích, okr. Praha-západ. *Arch. Střední Čechy* 6, 2002, 425-440.
- Profantová 2003 - N. Profantová: Kulturní diskontinuita a možnosti její interpretace jako etnické změny (problém tzv. slovanské expanze). Problém symbolického systému sebeidentifikace elity a jeho nedostatečné poznání. *Arch. Hist.* 28, 2003, 19-31.
- Profantová/Špaček 2003 - N. Profantová/J. Špaček: Nejstarší slovanská sídliště na Čelákovicku. *Arch. Rozhledy* 55, 2003, 354-376.
- Rusanova/Timošček 1984 - I. P. Rusanova/B. A. Timošček: Kodyn - slavjanskije poselenija V-VIII vv. na r. Prut. Moskva 1984.
- Ruttikay 2002 - M. Ruttikay: Mittelalterliche Siedlung und Gräberfeld in Bajč-Medzi kanálmi (Vorbericht). *Slov. Arch.* 50, 2002, 245-322.
- Šašel 1976 - J. Šašel: Omemba Slovanov v pesmi Martina iz Brage na Portugalskem. *Kronika* 24, 1975, 151-158.
- Schramm 1995 - G. Schramm: Venedi, Antes, Slaveni, Slavi. Frühe Sammelbezeichnungen für slawische Stämme und ihr geschichtlicher Hintergrund. *Jahrb. Gesch. Osteuropas* (N. F.) 43, 1995, 161-200.

- Sedov* 1995 - V. V. Sedov: Slavjane v rannem srednevekovie. Moskva 1995.
- Simonova* 1997 - E. Simonova: Material'naja kul'tura slavjanskogo naselenija Severo-Vostočnoj Vengrii VII-XI vv. (po keramičeskim materialam). In: Central Europe in 8th-10th Centurie/Mitteuropa im 8.-10. Jahrhundert. International Scientific Conference, Bratislava October 2-4, 1995/Internationale Wissenschaftliche Konferenz, Bratislava 2.-4. Oktober 1995. Bratislava 1997, 81-91.
- Stanciu* 1998-1999 - I. Stanciu: Așezarea slavă timpurie de la Lazuri - „Lubi tag”, jud. Satu mare (cercetările arheologice din anii 1977, 1993-1995). Contribuții la cunoașterea secolilor 6-7 în uona Tisei superioare. Satu Mare 15-16, 1998-1999, 115-266.
- Stanciu* 1999 - I. Stanciu: O nouă așezare slavă timpurie din zona Someșului Inferior (Culciu Mare-Zöldmező, comuna Culciu, județul Satu Mare). In: Relații româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate. Satu Mare 1999, 127-148.
- Stanciu* 2001 - I. Stanciu: Slavii timpurii în cercetarea arheologică românească. Ephemeris Napocensis 11, 2001, 105-143.
- Stanciu* 2004 - I. Stanciu: Die ältesten Slawen in der Gegend der oberen Theiss. Eine kurze Untersuchung der Problematik im Lichte der Daten aus dem Nordwesten Rumäniens. In: G. Fusek (Red.): Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Nitra 2004, im Druck.
- Stanciu/Bader* 2003 - I. Stanciu/T. Bader: O nouă așezare medievală timpurie din zona nord-vestică a României (Turulung-Vii, jud. Satu Mare). In: D. Marcu Istrate/Angel Istrate/C. Gaiu (Coord.): In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european. Cluj-Napoca 2003, 129-149.
- Steinhübel* 1998 - J. Steinhübel: Pôvod a najstaršie dejiny Nitrianskeho kniežatstva. Hist. Čas. 46, 1998, 369-416.
- Szameit* 2000 - E. Szameit: Zum archäologischen Bild der frühen Slawen in Österreich. Mit Fragen zur ethnischen Bestimmung karolingerzeitlicher Gräberfelder im Ostalpenraum. In: *Bratož* 2000, 507-547.
- Szatmári* 1982-1983 - S. B. Szatmári: Avar temető- és telep-ásatás Tatabánya-Alsógalla mellett. Szolnok Megyei Múz. Évk. 19, 1982-1983, 67-79.
- Szőke* 1992 - B. M. Szőke: 7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán. Zalai Múz. 4, 1992, 129-167.
- Szőke* 2000 - B. M. Szőke: Das archäologische Bild der Slawen in Südwestungarn. In: *Bratož* 2000, 477-505.
- Tejral* 1989 - J. Tejral: K otázce pozdně římských sídlišť „zlechovského typu”. Čas. Moravského Mus. Brno 74, 1989, 77-89.
- Teodor* 1996 - E. S. Teodor: Sistemul Compas. Studiu de morfologie analitică numerică, aplicat ceramicii uzuale din perioada de migrație a slavilor. București 1996.
- Terpilovskij* 1984 - R. V. Terpilovskij: Rannie slavjane Podesenija III-V vv. Kijev 1984.
- Tichý* 1958 - R. Tichý: Objekt se slovanskou keramikou pražského typu v D. Věstonicích, okr. Mikulov. Přehled Výzkumů 1958, 1958, 57.
- Točík* 1978 - A. Točík: Záchraný výskum v Komjaticiach. AVANS 1977, 1978, 246-272.
- Třeštík* 1996 - D. Třeštík: Příchod prvních Slovanů do Českých zemí v letech 510-535. Český Čas. Hist. 94, 1996, 245-280.
- Trugly* 1996 - S. Trugly: A komáromi Avar telep. Commun. Arch. Hungariae 1996, 125-150.
- Vencel* 1973 - S. Vencel: Časné slovanské osídlení v Běchovicích, o. Praha-východ. Pam. Arch. 64, 1973, 340-392.
- Vencel* 2003 - S. Vencel: Hej Slované i neslované: počkej! Arch. Rozhledy 55, 2003, 166-170.
- Vencel/Zadák* 1981 - S. Vencel/J. Zadák: Nová časné slovanská sídliště v Praze 9-Horních Počernicích. Arch. Rozhledy 33, 1981, 679-687.
- Vencel/Zadák* 1985 - S. Vencel/J. Zadák: Časné slovanská polozemnice z Prahy 9-Horních Počernic. Arch. Rozhledy 37, 1985, 297-306.
- Vida* 1999 - T. Vida: Die awarenzeitliche Keramik I (6.-7. Jh.). Varia Arch. Hungarica 8. Berlin - Budapest 1999.
- Vida/Völling* 2000 - T. Vida/Th. Völling: Das slawische Brandgräberfeld von Olympia. Rahden/Westf. 2000.
- Wawruschka* 1998-1999 - C. Wawruschka: Die frühmittelalterliche Siedlung von Rosenberg im Kampthal, Niederösterreich. Arch. Austriaca 82-83, 1998-1999, 347-411.
- Wenskus* 1961 - R. Wenskus: Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes. Köln - Graz 1961.
- Wolfram* 1997 - H. Wolfram: The Ethno-Political Entities in the Region of the Upper and Middle Danube in the 6th-9th Centuries A. D. In: P. Urbańczyk (Ed.): Origins of Central Europe. Warsaw 1997, 45-57.
- Wolfram* 1990 - H. Wolfram: Einleitung odr Überlegungen zur Origo Gentis. In: H. Wolfram/W. Pohl (Hrsg.): Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern I. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung, 27. bis 30. Oktober 1986, Stift Zwettl, Niederösterreich. Veröff. Komm. Frühmittelalterforsch. 12. Wien 1990, 19-33.
- Zábojník* 1988 - J. Zábojník: On the Problems of Settlements of the Avar Khaganate Period in Slovakia. Arch. Rozhledy 40, 1988, 401-437, 480.
- Zakościelna/Gurba* 1993 - A. Zakościelna/J. Gurba: Obiekt mieszkalny z początków wczesnego średniowiecza ze stanowiska Świerczkowo Kolonii, woj. zamojskie. Archaeoslavica 2, 1993, 7-24.
- Zeman* 1976 - J. Zeman: Nejstarší slovanské osídlení Čech. Pam. Arch. 67, 1976, 115-235.

„Slovania“ alebo Slovania?

Polemické vysporiadanie sa s jednou hodnotnou monografiou

Gabriel Fusek

SÚHRN

Predmetom polemickú recenzii je kniha Florina Curtu *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*. Diskutované dielo skúma z rôznych uhlov pohľadu problém etnických pomerov na prahu stredoveku predovšetkým v dolnodunajskom priestore. F. Curta v ucelenej forme ponúkol nový pohľad na Slovanov v 6.-7. stor. V princípe ide o to, že odmieta doterajšie modely slovanskej expanzie. Tie totiž nie dostatočne odpovedajú na otázku, ako je možné, že prakticky neznáme kmene v priebehu krátkej doby kolonizovali rozsiahle územia východnej a strednej Európy. Podľa neho Slovania neskorantických písomných správ, čiže Sklavíni a Anti, sú konštruktom vtedajších autorov, t. j. ide o cudzie, súhrnné pomenovanie barbarských kmeňov sídliaich nad severnou hranicou byzantskej ríše v 6. a 7. stor. Inými slovami, ich etnicita je výmyslom byzantských autorov. Títo „Slovania“ vraj neboli Slovanmi preto, že rozprávali slovanským jazykom, ale preto, lebo ich tak iní nazývali a nemožno ich spájať so Slovanmi neskoršieho obdobia. Tieto úvahy nielenže vo viacerých oblastiach siahajú k tradičným základom slavistiky, ale ich aj podkopávajú.

Vo vysoko erudovanom diele F. Curtu je sústredené a hodnotené pozoruhodné množstvo primárnych a sekundárnych prameňov týkajúcich sa nielen dolnodunajskeho priestoru, ale okrem iného aj problematiky najstaršieho slovanskeho osídlenia východu strednej Európy, teda aj Slovenska. Reagovať obsiahlejšou recenziou bolo potrebné najmä preto, že obzvlášť v kruhoch historikov a historických jazykovedcov, ktorí archeologické pramene študujú sprostredkované, ale aj archeológov, ktorí sa daným obdobím špeciálne nezaobierajú, sa môžu zdať jeho „archeologické“ odôvodnenia logické a správne, čo môže ovplyvniť ich pohľad na vlastné pramene.

V recenzii je diskutovaný a odmietnutý Curtov názor, podľa ktorého teoretické východisko spájania pražského a peňkovského typu keramiky so slovanským etnikom je produktom ideologickej manipulácie v komunistických krajinách. Aj prípadné politické zneužitie teoretickej premisy však nie je argumentom o jej nesprávosti. Taktiež nie je možné bez výhrad prijať diskvalifikáciu viacerých písomných prameňov, predovšetkým však Jordanovho diela ako nedôveryhodného, ani spochybnenie historickej hodnoty poémy biskupa Martina z Braga pre dejiny osídlenia v strednom Podunajsku. Poukázanie je i na to, že rigidné odmietnutie vzťahu historických dát s archeologickými prameňmi úplne obchádza fakt, že historické etnické pohyby sú zaznamenané aj v konkrétnych zmenách archeologických štruktúr. Jadro problému zrejme spočíva v neurčitosti chápania pojmu „eticita“ a v jeho premenách v čase, nie v metodike práce s archeologickými prameňmi. V recenzii sa polemizuje i o vhodnosti bagatelizovania relatívnej chronológie keramiky modelovanej v ruke. Na konkrétnych príkladoch je poukázanie na autorov selektívny

výber prameňov, ako aj na nesprávne zostavenie východiskovej databázy slúžiacej ako podklad pre tvorbu korešpondenčných analýz. Ich výsledky teda nie sú akceptovateľné a nemôžu slúžiť ako relevantný podklad na odmietnutie správnosti relatívnochronologických schém včasnოსlovanskej keramiky. Pre archeológiu je typologická metóda stále aktuálna, preto nie je dôvod odmietať relatívne triedenie keramiky včasnოსlovanskeho obdobia. Napriek skutočnej chudobe nálezov je toto triedenie dnes už podporené nielen superpozíciami sídliskových objektov v teréne, ale aj absolútne chronologicky fixované nálezmi drobných predmetov, dendrochronologicky, kalibrovanými rádiokarbónovými dátami a pod.

Cenné sú Curtove pozorovania o chronologickej pozícii niektorých kovových predmetov, v recenzii je vyzdvihnutá predovšetkým subkapitola o lúčovitých sponách. Ich chorologické aj chronologické rozšírenie, ako aj existencia rôznych lokálnych variantov ukazuje na dlhodobý kontakt medzi rôznymi komunitami. Sú teda dobovým módnym šperkom a samy osebe nie sú indikátorom etnicity ich nositeľov. Avšak niektoré prezentované mapy rozšírenia včasnოსlovanských pamiatok sú výrazne zredukované a menej informovanému čitateľovi sugerujú, že v dolnodunajskej zóne sa nachádza ich jadro, čo nezodpovedá skutočnosti (viď mapy 1-4). Kvôli názornosti boli mapy doplnené, čím sa zreteľne ukázalo, že v západnejšej zóne rozšírenia pražskej kultúry sa nenachádzajú zemnice s hlinenými pecami, ako aj to, že v Karpatskej kotline tieto neprekračujú hranice avarského kaganátu. Je pozoruhodné, že takéto priestorové obmedzenie sa eviduje aj v prípade výskytu nádob s pretláčaným, „prstovaným“ okrajom. Takéto okraje však nie sú identické s okrajmi presekávanými, ako sú v knihe nesprávne spojené. Nádob s pretláčaným okrajom zjavne pochádzajú z priestoru medzi dolným Dunajom a Dnestrom, sú však relatívne mladé. Nemožno vylúčiť, že práve výskyt uvedeného typu vykurovacieho zariadenia v zemniciach spolu s hrncami s pretláčaným okrajom nesúvisí s presídľovaním časti (slovanského?) obyvateľstva zo spomenutého územia, ktoré sa do stredného Podunajska mohlo dostať spolu s Avarmi.

Skupinová identita, v našom prípade etnická, je reprezentovaná systémom symbolov, ktoré F. Curta skúmal na rôznych archeologických javoch. Pre Curtovu prácu je však príznačné, že svoju pozornosť upriamil len na úzky výber znakov a odvrátil ju napríklad aj od takého dôležitého prejavu skupinovej identity, akým je u Slovanov žiarový pohrebný rítus. Význačným rysom etnicity je nielen kultúrna odlišnosť, ale i politizácia spoločnosti reprezentovaná vodcom, jej sociálna diferenciácia. Obraz Sklavínov v historických prameňoch nezodpovedá takejto charakteristike. Z toho autorovi monografie vyplynul záver, že ich etnicita je pravdepodobne výmyslom byzantských autorov, a to, že by mohlo ísť o prevzatie samo-

pomenovacieho názvu, treba odmietnuť. Významnejšie než materiálna kultúra vyznačuje hranice etnických skupín jazyk. Slovanština je ale podľa Curtu mladšia než obdobie, ktorým sa zaoberá, takže nemožno ju spájať so „slovanským“ etnikom zo 6. a 7. stor. Na tejto argumentácii, opierajúcej sa o chronologické zmeny jazykových javov, exemplárne vidno, aké manipulácie umožňujú problémy súvisiace s ich datovaním pred dobou vzniku literárnej staroslovienčiny. Recenzent však súhlasí s F. Curtom v tom, že pomenovanie Sklavíní a Anti zrejme zastrešuje väčšie barbarské zoskupenia, ktorých súčasťou Byzantínci bližšie nerozlišovali. Ich teritóriá sa rozprestierali v obrovských geografických celkoch, nielen v dolnom Podunajsku. Je nepredstaviteľné, aby boli osídlené nejakým homogénnym, nediferencovaným „etnikom“. Pomenovanie Sklavínov asi zastrešovalo jazykovo príbuzné kmeňe. Na ich rozsiahlych územiach však žili aj rôzne veľké zvyšky pôvodného obyvateľstva. Predstava o „etnickej“ homogenite takejto veľkej skupiny je fikcia, ktorej sa len ťažko vieme zbaviť. Súveké historické pramene však menšie zoskupenia priamo nepomenúvajú a ani archeológia nevie rozpoznať menšie jednotky v jednoliatom prostredí včasnoslovanských kultúr.

V rámci včasnoslovanského osídlenia bol prípad svojrázneho prejavu a aj urýchlenného vývoja v dolnom Podunajsku podmienený neustálym kontaktom a konfrontáciou s byzantskou ríšou, ako aj nezanedbateľným vplyvom tradícií domáceho romanizovaného obyvateľstva. Výskyt archeologických nálezov tamajšieho pôvodu je v Karpatskej kotline rozptýlený a územne sa viaže na prostredie avarského kaganátu. Zrejme ide o pozostatky po východokarpatsko-dolnodunajskom obyvateľstve, ktoré sem prišlo a spolunažívalo s Avarmi.

Archeologický obraz najstaršieho slovanského osídlenia stredodunajského priestoru sa neustále dopĺňa. Tým dostáva výraznejšie kontúry, než tomu bolo v nie až tak vzdialenej minulosti. Vďaka novým archeologickým výskumom, resp. publikovaniu prameňov, sa v poslednom období výrazne zmenil obraz o najstaršom Slovanskom osídlení juhozápadnej časti Karpatskej kotliny a príľahlej východoalpskej oblasti. Nálezy keramiky pražského typu tu potvrdzujú starobyllosť slovanského osídlenia a sú v súlade aj s datovaním do poslednej dekády 6. stor. podľa písomných prameňov. Nižiny

na severnom okraji Karpatskej kotliny, od horného Potisia po Malé Karpaty a aj strednú Moravu, zabrali Sklavíní pred príchodom Avarov. Ich posun na južnú Moravu a do Dolného Rakúska, kde ale neprekročili Dunaj, bol podmienený odchodom Longobardov z oblasti. Na tej časti územia, kde sa v predchádzajúcich storočiach rozprestieralo teritórium Svěbov, po ich zdrvivúcej porážke v zime 469/470 a odtiahnutí na západ k Alamanom, sa nenachádzajú pamiatky ani po Heruloch, ani po Longobardoch a ani po Gepidoch. Popri prežívajúcich zvyškoch pôvodného germánskeho obyvateľstva (alebo po nich), datovaných po začiatok 6. stor., sú tu známe slovanské pamiatky - sídliská a pohrebiská s nálezmi pražského typu. Ukazuje sa, že dávne prirodzené hranice, tvorené hrebeňmi pohorí a tokmi riek, pretrvali, len etnický obsah historických oblastí sa v priebehu vekov menil. Jednou z aktívnych súčastí pestrého etnického spoločenstva vo včasnostredovekej Karpatskej kotline sa v záverečnom stupni doby sfahovania národov stali aj Slovania.

Rozsah tém širokej medzinárodnej a medzidisciplinárnej diskusie nie o predpokladaných, ale o notorických Slovanoch, t. j. o Slovanoch známych z historických prameňov zo 6. stor., vyvoláva stále nové a nové otázky. Ak aj na ne prípadne neexistujú správne odpovede, tak sú predkladané aspoň nové interpretácie. Neobvyklá šírka problémov a nejednoznačnosť písomných správ ukazuje, že fenomén slovanskej expanzie nemožno opísať v konvenčných historických kategóriách. Dôležitým príspevkom do tejto diskusie je aj recenzované dielo Florina Curtu. Pri povrchnom pohľade sa môže zdať, že sa týka len problematiky dejín osídlenia na dolnom Dunaji. V skutočnosti svojimi metodickými postupmi a z nich vyplývajúcimi dôsledkami zasahuje do oveľa širšieho geografického rámca. Na príklade situácie predovšetkým stredodunajskej oblasti sa v recenzii poukazuje na to, že ak by sa jeho argumenty prijali, čiže ak by sa neakceptovali vzťahy medzi pamiatkami pražskej kultúry a „tradičnou interpretáciou“ výpovede písomných prameňov, o jej slovanskom osídlení by bolo možné uvažovať až v 9. stor. Ak by sa teda akceptoval Curtov prístup k prameňom, zistilo by sa, že tu v staršej fáze včasného stredoveku Slovania vlastne ani nežili. Kvôli nepravdepodobnosti takeého záveru je hlavná idea recenzovaného diela považovaná za nesprávnu, čiže za omyl.

IN MEMORIAM

Odišiel Andrej Rajnič
 (* 8. 9. 1922 - † 5. 11. 2003)

Andrejovi Rajničovi pripadlo v slovenskej archeológii osobitné miesto. Po založení Štátneho archeologického ústavu v Turčianskom Sv. Martine jeho zakladateľ a prvý riaditeľ prof. Dr. Vojtech Budinský-Krička zavolať mladého Andreja pracovať do ústavu. A. Rajnič túto ponuku prijal a stal sa tak jeho druhým stálym zamestnancom. Bolo to v roku 1941, keď si ho pán profesor ako inteligentného a pracovitého mládenca vybral spomedzi robotníkov na prvých vykopávkach kultúry východoslovenských mohýl v kurimskom a kožanskom chotári. Poskytol mu životnú šancu odísť zo skromného dedinského prostredia a začať - v porovnaní s jeho rovesníkmi - neobvyklú a úspešnú životnú dráhu v spoločenstve slovenských a československých archeológov. Na tomto pracovisku zotrval až do záslužného odchodu do dôchodku.

Andrej Rajnič sa narodil 8. 9. 1922 v Kožanoch pri Bardejove ako piaty zo siedmich súrodencov. Po vychodení obecnej školy v rodnej obci absolvoval meštiansku školu v Giraltovcích. V skromných personálnych podmienkach Štátneho archeologického ústavu sa stal na dlhé roky pravou rukou jeho riaditeľa a univerzálnym technickým pracovníkom. Pravidelne pracoval v teréne, mnohé záchranné

výskumu sám viedol a dokumentoval, v ústave bol všestranným laborantom a v archíve sa nájdu i jeho fotografie nálezov.

V Martine ho zastihli aj vojnové roky. Ako účastník povstaleckej akcie padol v roku 1944 do zajatia a ocitol sa v koncentračnom tábore, odkiaľ sa vrátil s vážne naloženým zdravím. V Martine sa aj oženil. Spolu s manželkou Zitou prišiel po založení Archeologického ústavu SAV do Nitry, kde sa v nových podmienkach začala ďalšia etapa jeho pôsobenia v archeológii. Štúdium popri zamestnaní ukončil maturitou na gymnáziu.

Maturitnú skúšku z archeológie však zložil už roku 1942, keď ako začiatočník urobil záchranný výskum na sídlisku a pohrebisku v Lužiankach (vtedy Šalužky-Kajsa), kde zachránil kľúčové pamiatky rovnomennej skupiny. Andrej Rajnič stál pri začiatkoch nebyvalého rozvoja archeologického výskumu na Slovensku. Pod vedením Antona Točíka ešte z Martina-Bystričky sa podieľal na veľkých záchranných výskumoch v Čake i v Bešeňove. Bol aj pri začiatkoch veľkého systematického výskumu v Nitrianskom Hrádku, kde strávil niekoľko sezón s kolegami Alfredom Stachom a Karolom Sedlákom. Náročnú prácu vykonával aj na výskumoch pohrebísk v Holiaroch.

V nasledujúcich rokoch, ešte aj ako dôchodca, takmer štvrtstoročie spolupracoval s Titusom Kolníkom, ktorý v ňom našiel spoľahlivého a kvalifikovaného terénneho technika na systematických výskumoch v Abraháme (1966-1968), Cíferi-Páci (1969-1981) a naposledy v Bratislave-Dúbravke (1983-1991) Popri tom strávil niekoľko sezón aj na Leányvári v Iži. Vždy sa osvedčoval ako zodpovedný a samostatný pracovník so zmyslom pre organizáciu práce na výskume i starostlivú dokumentáciu skúmaných objektov či nálezov. Stále viac sa prejavovali jeho dlhoročné teoretické aj praktické skúsenosti, ktoré získaval v spolupráci s viacerými generáciami archeológov. Najčastejšie patril k prvým, s ktorými sa mnohí študenti archeológie počas prázdnin na výskumoch zoznamovali.

Andrej Rajnič pracoval vyše päťdesiat rokov v službách archeológie, bol robotníkom vedy v tom najlepšom zmysle slova. Stal sa účastníkom, pamätníkom

i dosť mlčanlivým kronikárom dejov a rozvoja slovenskej archeológie v uplynulom polstoročí. Poznali sme ho ako zodpovedného a ochotného spolupracovníka, aj ako skromného a priateľského človeka.

Pred dvoma rokmi som ho ako rodáka, ktorý ma priviedol k archeológii, viezol na návštevu synovca i k hrobom rodičov a súrodencov do rodných Kožian. Jeho úvahy, že je to možno už jeho posledná cesta na miesta detstva a ranej mladosti, sa nakoniec dosť skoro naplnili.

Andrej Rajnič skonil vo veku 81 rokov dňa 5. novembra 2003 v Nitre, v meste kde našiel svoj skutočný domov. Zapamätáme si ho ako dobrého človeka.

Česť jeho pamiatke!

Juraj Pavúk

SPRÁVY

Archaeological Prospection

V dňoch 10. až 14. septembra 2003 sa konala v Krakove piata medzinárodná konferencia venovaná archeologickej prospekcii. Organizátorom tohto podujatia bol Inštitút archeológie a etnológie Poľskej akadémie vied vo Varšave v spolupráci s Karpatskou prehistorickou komisiou Poľskej akadémie vied a umení v Krakove, s Oddelením aplikovaných vied a Oddelením pre Mazovsko a Podlažsko Inštitútu archeológie a etnológie a s Fakultou archeológie Univerzity kardinála Wyszyńskiego vo Varšave. Konferencie sa zúčastnilo okolo 200 odborníkov z celého sveta.

Úvodnú prednášku „Archeologická prospekcia, sny a realita“ mal Albert Hesse. Na konferencii odznelo celkom 81 prednášok. Tematicky boli rozdelené do siedmich sekcií - Archeologická prospekcia v krajinách blízkeho východu, Interpretácia a prezentácia výsledkov prospekcie, Spracovanie a vizualizácia prospekčných dát, GIS a prospekcia, Archeologická spätná väzba, Integrované prospekčné prístupy, Technické aspekty. Prezentovaných tiež bolo vyše 20 posterov.

Nie je reálne zaoberať sa podrobnejšie jednotlivými prednáškami a obtiažne by bolo uprednostniť niektoré z množstva rovnako zaujímavých tém. Obsahová náplň jednotlivých referencií napokon prezrádza už samotný názov sekcie, v rámci ktorej odzneli. Korektnosť si vyžaduje uviesť aspoň mená autorov a názvy ich príspevkov podľa jednotlivých sekcií v rámci tohto významného medzinárodného stretnutia.

Archeologická prospekcia v krajinách blízkeho východu (1. sekcia)

H. Becker/J. W. E. Fassbinder: Magnetometry at Uruk (Iraq): the city of King Gilgamesh • S. Giese/A. Grubert/Ch. Hübner: Geomagnetic mapping on the Early- and Middle Bronze Age settlement mound Tell Mozan (Urkesch), Northeast Syria • T. Herbich/D. O'Connor/M. Adams: Magnetic mapping of the Northern Cemetery at Abydos, Egypt • T. Herbich/J. Wegner: Magnetic survey at South Abydos, Egypt: revising archaeological plans • G. al-Qady/N. Soliman/A. Taha/J. Dorner: Archaeological prospection in the Hyxos capital of Avaris using geoelectric resistance imaging • B. Vachala/J. Procházka: Surveying in Egyptology • A. Gh. Hassaneen/S. Sh. Osman/M. A. Abd Allah/F. A. Shaaban: Electrical and GPR tomographies for archaeological investigations at Mit - Raheina, Egypt • M. Metwally/A. Green/H. Horstmeyer/A. Gh. Hassaneen/

M. A. Abbas: Results of high-resolution magnetic and tomographic seismic surveying at the Saqqara archaeological site, Egypt • F. A. Shaaban/F. F. Shaaban/A. M. Abbas/A. H. al-Essawy: Mapping buried archaeological remains using the GPR surveys at The Isis temple, Bahbeit al-Hegara area, Nile Delta, Egypt • T. Herbich: Archeological geophysics in Egypt - recent results • R. Krivánek/M. Bárta: Geophysical prospection in South Abusir, Egypt, 2002 • S. H. Parcak: New methods for archaeological site detection in Egypt via satellite imagery analysis: case studies from Sinai and the Delta • Ch. Peeters/T. Herbich: Results of magnetic survey in Deir al-Barsha, Middle Egypt • K. Hamilton/A. Schmidt: Integrated archaeological geophysical assessment of an urban brown field site in Benghazi, Libya • M. Schurr/I. Kuijt/W. Finlayson: Geomagnetic surveys at the PPNA site of Dhra', Jordan • M. G. Drachor/G. Göktürkler: Large-scale magnetic and resistivity surveys at Burgaz archaeological site, Turkey • Ch. Benech: The study of ancient city planning by geophysical methods: the case of Doura-Europos, Syria • C. Meyer/B. Ullrich: Tell prospection: experiences collected in Northern Syria • M. Posselt: The 2002 magnetometer survey at the Early Islamic city of Kharab Sayyar in Northeast Syria • K. Kohlmeyer/M. Marianow/T. Goldmann/B. Kutschan: Geomagnetic prospection of the Early Bronze Age town of Tuttul/Tell Bi'a, Syria.

Interpretácia a prezentácia výsledkov prospekcie (2. sekcia)

K. Misiewicz/K. Makowski: Geophysical survey of the Tablada de Lurin cemetery, Peru • A. Poreba/B. Żogała/K. Klimek/M. Łańczot/J. Nogaj-Chachaj: The application of electromagnetic profilings in archaeology - case study of Cieszacin Wielki grave mounds, Poland • N. Schleifer/A. Weller: Using induced polarization (IP) for the mapping of wooden plankways • A. Schmidt: The lost village of Tidover - magnetic susceptibility survey as part of a sequential prospection strategy • Ch. Schweitzer: A contribution to archaeological prospection in Lower Saxony, Germany, illustrated by some recent geophysical surveys • S. Winterbottom/T. Dawson: Testing multi-spectral airborne remote sensing for detecting archaeological sites under the sands of the Inner Hebrides of Scotland • M. Błoński/P. Milo/K. Misiewicz:

Obr. 1. Účastníci konferencie na nádvorí Collegium Maius – historického sídla Jagellonskej univerzity.

Geophysical survey of the Medieval stronghold at Nasielsk, Central Poland • M. Dulinicz/P. Milo/K. Misiewicz/M. Rekowski: Magnetic prospection at the site of Bocheń, Central Poland • E. Erkul/W. Rabbel/H. Stümpel: Combined geophysical survey at Selinus, Sicily • V. V. Glazounov/N. N. Efimova: Processing and interpretation of magnetic fields of heterogeneous archaeological objects • K. Hamilton/A. Schmidt: Archaeological investigation of the Some battle site by ground penetrating radar • T. Herlich/R. Křivánek/K. Misiewicz/J. Oexle: Magnetic survey of the site Burg Gana (Hof/Stauchitz) in Saxony • A. Kattenberg: The application of magnetic methods for archaeological heritage management in The Netherlands • R. Křivánek: Magnetic prospection of various types of large ditch enclosures (or fortifications) of prehistoric Bohemia • M. Doneus: Aerial archaeological prospection of the Viking Age settlement in Haithabu • J. W. E. Fassbinder/D. Ebner/J. Lichtenauer/Q. Jaoming/J. Baolian/L. Xiaoqing/Y. Tianmin/Z. Qiang/Q. Yang: Magnetometry at Zhaolun, the „Asian Central Bank“ of the Han dynasty, Shaanxi Province, China • R. Gabrielli/T. Iuliano/P. Mauriello/D. Monna/D. Peloso: A contribution to archaeological prospection. Examples of resistivity surveys in the Mediterranean area • I. Kuzma/J. Tripák: Three new circular enclosures from Slovakia • P. Linford: Integrated use of caesium vapour total field and gradiometer magnetometer surveys to maximise data recovery and archaeological interpretation: field examples from the United Kingdom.

Integrované prospekčné prístupy (3. sekcia)

M. Doneus/W. Neubauer/S. Groh/K. Löcker/S. Seren: Prospecting the Roman military camp of Zwentendorf, Austria • T. Horsley/A. Schmidt/S. Dockrill: The potential of archaeological prospection techniques in Iceland • M. Posselt/T. Saile: Early Neolithic settlements in Germany and Poland. Latest results of a magnetometer survey approach to the investigation of Early Neolithic architecture and settlement patterns throughout Central Europe • G. Ranieri/P. G. Spanu/R. Zucca/G. P. Deidda/R. Deiana/S. Erriu/M. Nuvoli: Synergic use of very high resolution geophysical methods to delineate the archaeological strata of the Phoenician site of Neapolis, Sardinia, Italy • B. Song: The interpretation of aerial photographs in the Linzi Project • A. Belinski/S. Merkulov: The use of modern technologies in archaeological prospection: experience from SUO „Nasledie“ • P. Cheetham/T. Darvill/R. Doonan/B. Russell: Mann's landscapes revealed • V. Gaffney/H. Patterson/S. Piro/D. Goodman/Y. Nishimura: Multimethodological approach to study and characterise Forum Novum site (Vescovio), Italy • J. Gale/P. Cheetham/S. Burrow: The Knowlton Neolithic and Early Bronze Age Landscape Project - geophysical survey in a Late Neolithic and Early Bronze Age ritual landscape • J. M. Maillol/D. L. Ciobotaru/I. Moravetz: Investigations of the magnetic and electrical response of archaeological structures at the Early Neolithic site of Movila lui Deciov, Banat, Romania • J. Peukert: Beaming into Hollywood.

Obr. 2. Účastníci konferencie v Zofipole.

Spracovanie a vizualizácia prospekčných dát (4. sekcia)

S. Aleksejchuk: 3D GIS in archaeology: a comprehensive approach to the reconstruction of archaeological monuments • S. Piro: High-resolution GPR surveys for the study of Domus del Centenario, Pompeii, Italy • M. Roseveare/A. Roseveare: A proposed method for the robust classification of texture in magnetic survey data • A. Hesse: Archaeological prospection: dreams and reality • P. Hemthavy/H. Watanabe/H. Kamei: Topographic correction to compensate for changes in surface elevation in GPR image by applying F-k migration • J. Leckebusch: The use of antenna arrays for GPR surveying in archaeology • N. Linford: From hypocaust to hyperbola: ground penetrating radar surveys over mainly Roman remains in the United Kingdom • F. Caratori Tontini/C. Carmisciano/M. Ciminale/O. Faggioni/S. Monti: Marine geomagnetic high definition metrology: possible archaeological applications • T. Ako/H. Kamei/Y. Yotsuya/M. Okita: Application of 3D-migration to GPR survey at the Tenpaku-site, Mie, Japan • N. Buthmann/B. Wirtz/B. Zickgraf: Magnetometer survey of Celtic salt exploitation in the Seille river valley (Moselle, France) and an approach to 3D presentation of magnetic anomalies • M. C. Capanna/S. Piro: The location and characterization of magnetic bodies from archaeological prospection using 2D cross-correlation • D. Goodman/Y. Nishimura/H. Hongo: Horizon slice in archaeological prospection.

GIS a prospekcia (5. sekcia)

A. Eder-Hinterleitner/P. Melichar/W. Neubauer/M. Doneus/S. Seren: The city map of ancient Carnuntum - combining archaeological prospection, photogrammetry and GIS • G. P. Garbuzov/Y. V. Gorlov: Use of space remote sensing data for the archaeological mapping of the Taman peninsula, Russia • G. P. Garbuzov/S. V. Gusev/N. S. Saveliyev/P. M. Shulgin: The remote sensing background in the „Irendyk“ reserve project, Southern Ural, Russia • G. Indruszewski: Oberlausitz. A GIS-based Medieval landscape modelling of the Sorbian, German region • D. Korobov: Investigation of the agricultural terraces in the South of Russia • W. Neubauer/M. Doneus/A. Eder-Hinterleitner/K. Löcker: The Early Neolithic monumental enclosure Weinstieg-Grossrussbach • W. Neubauer/A. Eder-Hinterleitner/S. Seren/H. Becker/J. W. E. Fassbinder: Magnetic survey of the Viking Age settlement of Haithabu, Germany • J. Thiesson/E. Marmet/A. Tabbagh: First comparative test of magnetic viscosity and magnetic susceptibility mapping.

Archeologická spätá väzba (6. sekcia)

L. Barba/G. Pereira: Geophysical study of Loma Guadalupe archaeological site in Michoacan, Mexico • M. Doneus/G. Scharrer: Archaeological feedback of aerial archaeological interpretation of an Early Medieval graveyard at Frohsdorf, Lower Austria • M. Fera/W. Neubauer/M. Doneus/A. Eder-

Obr. 3. Účastníci konferencie v Igomii.

Hinterleitner: Magnetic prospecting and targeted excavation of the prehistoric settlement Platt-Reitlüsse, Austria • B. Russell/T. Darvill: Geophysical survey in the archaeological record: the Archaeological Investigations Project • N. Fröhlich/M. Posselt/N. Schleifer: Excavating in «blind» mode. Magnetometer survey, excavation and magnetic susceptibility measurements of a multiperiod site at Bad Homburg, Germany • Ch. Gaffney/J. Gater: Why scan when you can do detailed survey? • Y. Nishimura: GPR survey for detecting post hole-houses: two examples of surveys for the identification of low-contrast soil structures • R. W. Vernon/J. G. McDonnell/A. Schmidt/A. Powell/E. Godfrey/B. Spence: The geophysical assessment of the Myers Wood iron working-complex near Huddersfield, England: fiction (?) then fact.

Technické aspekty (7. sekcia)

E. Erkul/W. Rabbel/H. Stümpel: Development of a mobile multi-sensor system: first results • R. Walker: Prospection with the new FM 256 fluxgate gradiometer system and other instrumental techniques.

Príspevky predstavili široký okruh prospekčných metód - od leteckého snímkovania cez geofyzikálne merania až po najmodernejšie metódy laserového

scanovania a vizualizácie výsledkov. Ukázali na obrovský rozvoj na poli technických možností najmä v geofyzikálnej prospekcii, či už išlo o prístrojové vybavenie alebo softwarové spracovanie. Za Slovensko sa konferencie zúčastnili P. Milo, J. Tirpák a autor tohto príspevku s prednáškou: I. Kuzma/J. Tirpák: Tri nové rondely zo Slovenska.

Súčasťou konferencie bola exkurzia do soľných baní vo Wieliczke, nepretržite fungujúcich od 13. stor. Pokračovala návštevou Zofipole - najväčšej rímskej keramickej manufaktúry v strednej Európe. V minulosti sa tam robil terénny výskum, v rámci ktorého sa odkrylo vyše 40 pecí. Niekoľko z nich je prezentovaných in situ. V súčasnosti sa sídlisko skúma pomocou magnetických metód. Podarilo sa tu doložiť ďalších asi 30 až 40 pecí.

Exkurzia končila v záhrade zámku Igomija, kde bolo pripravené priateľské posedenie s „barbecue“.

Záverom možno povedať, že konferencia bola mimoriadne úspešná tak po vedeckej, ako aj po spoločenskej stránke. Patrí za to vďaka najmä hlavnému organizátorovi Tomaszovi Herbichovi.

Ďalšia, v poradí šiesta konferencia Archaeological Prospection sa bude konať v roku 2005 v Taliansku.

Ivan Kuzma

Archaeological Photography & Archaeology

V Gente sa v dňoch 10. až 12. decembra 2003 konala konferencia venovaná hlavne archeologickej fotografii, ale tiež archeologickej prospekcii. Prvotným impulzom na zorganizovanie konferencie bolo sté výročie prvého letu motorového lietadla bratov Wrightovcov, ktorí ako prví vzlietli 17. 12. 1903. Ďalším dôvodom bolo nadviazanie na predchádzajúce stretnutia leteckých archeológov. Gentskú konferenciu v rámci vývoja leteckej archeológie zhodnotil v závere B. Bewley. Jej história začína v roku 1980 v Nottinghamu, pokračuje založením AARG (Aerial Archaeology Research Group) v tom istom roku a konferenciou v Amiens v roku 1992. Po nej nasledovala konferencia v Kleinmachnowe pri Berlíne v roku 1994, na ktorej sa po prvý raz zúčastnili vo výraznej miere už aj archeológovia z bývalého „východného bloku“. Posledná z veľkých medzinárodných konferencií venovaných výlučne leteckej archeológii sa konala v roku 2000 v poľskom Leszne v rámci NATO Advanced Research Workshop a dvojdnové sympóziu „Letecká archeológia - budúcnosť“ prebehlo v rámci British Academy v Londýne v roku 2001.

Hlavným organizátorom podujatia bolo Oddelenie archeológie a antickej histórie Univerzity v Gente, pod vedením J. Bourgeoisa a M. Megancka. Konferencia sa uskutočnila v Het Pand - v bývalom kláštore, dnes v priestoroch univerzity, upravených práve na konanie rôznych konferencií, sympózií a pod. Pri príležitosti tohto medzinárodného stretnutia

odborníkov bola otvorená v Provinčnom archeologickom múzeu (PAM) vo Velzeke veľmi hodnotná výstava *Letecká fotografia vo Flámsku*.

Konferencie sa zúčastnilo okolo 100 odborníkov z celého sveta. Slovensko na nej reprezentoval autor tohto príspevku. Celkom tu odznelo 34 prednášok. Tematicky boli rozdelené do štyroch sekcií - História leteckej fotografie, Súčasný vývoj, Letecká fotografia a GIS, Využitie leteckej fotografie vo vede a pri ochrane pamiatok. Prezentovaných bolo tiež vyše 20 posterov.

Jednotlivé sekcie podľa tematického zamerania obsahovo naplňovali zaujímavé prednášky, názvy ktorých sú (v slovenskom preklade) uvedené za menami ich autorov.

História leteckej fotografie (1. sekcia)

B. Bewley: Letecký prieskum v Anglicku - prvé storočie • R. Agache/J. Cl. Blanchet: Letecká archeológia v severnom Francúzsku • W. Raczkowski: Zdolať nerozhodnosť: priblíženie súčasnej leteckej archeológie v Poľsku • J. Bourgeois/M. Meganck/J. Semey: Takmer storočie leteckej fotografie v Belgicku, prehľad • K. Brophy: Dopad leteckej fotografie na štúdium neolitu • G. Cerado: 105 rokov archeologickej leteckej fotografie v Taliansku (1899-2004) • M. Gojda: Dávna krajina skrytá a viditeľná. Letecký prieskum a spätný pohľad na dejiny priestoru a osídlenia v strednej Európe.

Obr. 1. Účastníci konferencie na Radnici v Gente.

Obr. 2. Jean Bourgeois, hlavný organizátor konferencie, pri záverečnom zhodnutí.

Súčasný vývoj (2. sekcia)

I. Kuzma: Nové objavy na Slovensku • R. Schwarz: Letecká prospekcia v Sasku-Anhaltsku, Nemecko • M. Doneus: Archeologická letecká prospekcia vikingského sídliska v Haithabu • M. Brown: Letecký prieskum v Škótsku • P. Horne: Lietajúca murárska lyžica • Z. Changcun/Y. Xinshi/Z. Bianlu/J. W. E. Fassbinder/H. Becker: Archeologický letecký prieskum v Yangling, Čína • M. Schönherr: Letecká archeológia a nové objavy pomocou leteckého modelu.

Letecká fotografia a GIS (3. sekcia)

M. De Meyer: Houthulst a projekt A19: inventarizácia dedičstva prvej svetovej vojny, založená na leteckej fotografii z vojnových čias a mapách zákopov • M. Lodewijckx/K. Verfaillie/G. De Vocht/R. Pelegrin/I. Roovers: Letecká prospekcia vo východnom Flámsku: začiatok sľubných vyhlíadok • J. De Man/H. Mestdagh/K. Cordemans/J. Verkeyn: DTM (digitálny terénny model) založený na laseri, nové možnosti pre Flámsku archeológiu • F. Vermeulen/M. Antrop/T. Wiedemann/B. Hageman: Dávne línie v krajine: využitie GISu a leteckej fotografie pre štúdium dávnych ciest a poľných systémov vo Flámsku • F. Vermeulen/G. Verhoe-

ven/J. Semey: Spojenie leteckej fotografie a GIS pri prieskume údolia Potenzy (Taliansko) • M. Wilbertz: ADABweb - Databáza archeologických pamiatok na intranete v spolkovej krajine Dolné Sasko • J. Mialdun/I. Mirkowska/W. Raczkowski: Ranostredoveké opevnené sídla v severovýchodnom Poľsku: návrh archeologického informačného systému • J. Haigh: Od fotografií k mapám.

Využitie leteckej fotografie vo vede a pri ochrane pamiatok (4. sekcia)

D. Cowley: Kolmá a šikmá fotografia: spájanie zdrojov • M. R. del Arbol/F. J. Sanchez-Palencia/A. Orejas: Aplikácia leteckej fotografie a satelitných snímok pre ochranu a správu kultúrnych parkov • T. Driver: Vysoké vrchy, hlboké údolia: triumf a výzva v leteckom prieskume vysočiny Walesu • N. Andrikopoulou: Ochrana archeologického dedičstva s použitím leteckých snímok - šance a limity archeologických metód • B. Cherretté/J. Bourgeois: Kruhy pre mŕtvych. Archeologická otázka doby bronzovej vo Flámsku (2. tisícročie B. C.) • O. Braasch: Cesty a stopy v cudzine • St. Bodecker: Polygonálny priekopový systém v Kalkare - tábor Légie I(?) • R. Goossens: Príručka: 3D analýzy satelitných snímok pre archeológiu. Príklad Corony, Quickbirdu, Ikonosu a Asteru • J. Vanmoerkerke: Úloha leteckej prospekcie v súčasnej archeológii.

Obr. 3. Bob Bewley pri hodnotení gentskej konferencie vo vývoji leteckej archeológie.

gii: príklady Champagne a Lorrain • P. Gilman/D. Buckley: Životná dôležitosť leteckej archeológie v grófstve Essex (Spojené kráľovstvo) • R. H. Jones: Prieskum Antoninovho valu: digitálna integrácia a výskum • M. Ziolkowski: Satelitná, letecká a archeologická prospekcia v centrálnych Andách.

Záverečné slovo mali J. Bourgeois a B. Bewley, ktorí zhodnotili prínos konferencie a poukázali na rozvoj, ktorý sa udial za posledné roky v tejto disciplíne. Ide najmä o skutočnosť, že v čoraz väčšej miere sa prejavuje trend posunu od fotografie k jej

spracovaniu, mapovaniu, vyhodnocovaniu a zaraďeniu získaných poznatkov do širších súvislostí. Ako ukázala i táto konferencia, nastúpený trend má dobré perspektívy v neustále väčšom množstve krajín.

Účastníci v závere konferencie venovali zaslúžilému pilotovi, leteckému prospektorovi a amatérskemu archeológovi J. Semeymu pamätný list pri príležitosti jeho životného jubilea. J. Semey od roku 1980 lieta pre Univerzitu v Gente a je okrem už zosnulého Ch. Lévu ďalšou veľkou postavou belgickej leteckej archeológie.

Ivan Kuzma

Archeologia technica

Pod týmto názvom sa dňa 6. apríla 2004 uskutočnil v poradí už 23. seminár venovaný problematike interdisciplinárneho výskumu technológií archeologických nálezov a historických výrobných objektov. Organizátorom týchto podujatí je už tradične Technické múzeum v Brne. V priestoroch múzea sa uskutočnil aj tohtoročný seminár. Jeho výkonným organizátorom bol Jiří Merta.

Na podujatí sa zúčastnili archeológovia a odborníci iných, zväčša technických odborov z Čiech a zo Slovenska, ktorí sa venujú problematike multidisciplinárneho výskumu archeologických nálezov. Odznelo tu celkom 20 referátov.

V prvom referáte „Uplatnenie analytických metód pri identifikácii nálepor a skorodovaných vrstiev na včasnostredovekej sekerke z hrobu 221 z Boroviec“ M. B. Migliorini a D. Staššíková-Štukovská informovali o prvých výsledkoch interdisciplinárneho výskumu povrchových vrstiev železnej sekerky z Boroviec, s použitím Mössbauerovej spektrometrie. O. Šedo, V. Ustohal a P. Doležal v referáte „Materiálová analýza predmetů z římského vojenského zásahu na jižní Moravě“ exaktne preukázali pôvod nálezu šupinového panciera, ako i techniku výroby jednotlivých častí interpretáciou chemického zloženia a dobovou rekonštrukciou. Referát V. Souchupovej „Variabilita surovinové základny raně středověkého hutnictví železa“ zaujímavým spôsobom objasňoval zloženie železnej rudy z ložísk na Morave. Dôležitú aktivitu prezentoval J. Hošek v referáte „Katalog metalografických analýz středověkých železných předmětů“, ktorý bol hlavne informáciou o pripravovanom projekte ka-

talógu metalografických analýz a zároveň výzvou na spoluprácu. Možno ľutovať, že tento projekt sa zatiaľ týka len českých nálezov. V referáte „K novým nálezům na Horské Kvildě“ J. Hošek a J. Kudrnáč oboznámili prítomných o nových nálezoch. K. Stránský, R. Stránská, D. Janová a A. Buchal už mnoho rokov spolupracujú pri analýzach archeologických nálezov železných predmetov a artefaktov súvisiacich s hutníckou výrobou železa. V prednesenom referáte „Staré železářství v Bystřici nad Pernštejnem (rozbory železných předmětů a strusek)“ venovali svoju pozornosť hlavne spresneniu interpretácií železiarskych strusiek. L. Moravčíková, L. Mihok a J. Petřík v referencii „Prvé výsledky výskumu začiatkov vysokopečnej techniky na Slovensku“ analyzovali strusku sklovitej formy zo zaniknutých vysokých pecí na Slovensku. Historické struske bol venovaný i referát K. Malého „Minerologické a chemické rozbory historických strusek - příklady a interpretace výsledků“. J. Merta v referáte „Experimenty TMB v replikách železářských pecí v roce 2003“ a pomocou digitálneho videa sprístupnil prítomným experimentálnu tavbu v replikách slovanskej pece, ktorú realizuje Technické múzeum v exteriéroch za účasti rôznych odborníkov na hutníctvo a kováčstvo. Z vytaveného železa sa vykoval nôž podľa historickej predlohy a urobili sa chemické analýzy zloženia, ktoré boli porovnané s výsledkami analýz historických predmetov. Technickým pamiatkam bol venovaný príspevok M. Bartoša „Archeologický výskum trejvu na Turkaňském pásmu u Kutné Hory“. J. Večeřa s prekvapujúcim výsledkom konfrontoval dobové písomné správy

o ťažbe zlata v Čechách s doterajšími informáciami tohto druhu v odbornej literatúre v referáte „Ťěžba zlata v druhé polovině 17. století ve Zlatých Horách“. Podrobnostiam zariadení strieborných hutí sa venoval P. Rous „Nákres stříbrné hutě ze 17. století, zjištěné ve sbírkách Městského muzea v Příbyslavi“. D. Staššíková-Štukovská v referáte „Granulácia zo skla - náhodná invencia, alebo málo známa technika výzdoby?“ venovala pozornosť unikátnemu nálezu skleneného korálíka z Prše II, okr. Lučenec. M. Gelnar dôsledným rozborom, konfrontáciou s dobovými ilustráciami, prepojenou s analýzami zloženia keramiky, dokázal interpretovať medzi technickou keramikou nálezy hrncov určených na chladenie vyfúkaných sklenených predmetov v sklárňach v príspevku „Technická sklářská keramika (chladící hrnce)“. P. Lissek v referáte „Povrchový průzkum dehtářských pracovišť v Českém Švýcarsku“ prezentoval výsledky archeologických prieskumov zameraných na identifikáciu dechtárskych pracovísk technického, ale i obytného rázu v Českom Švajčiarsku. M. Hložek zaujal referenciou „Technická keramika se stopami antimonu z Dominikánské 5 v Brně“. Vyspelú znalosť postupov pri čistení a výrobe zlata preukázali chemické analýzy sklovitého nálepu nádoby z Brna a následný historicko-archeologický rozbor. Umožnili

dokonca identifikovať konkrétneho zlatníka, ktorý pravdepodobne s nádobou v prvej polovici 15. stor. pracoval. Príspevok „Vápenické pece z nových archeologických nálezů v Brně“ prezentoval pokračujúce záchranné výskumy autorov M. Peška a A. Zúbeka v Brne, ktoré prinášajú každý rok nové poznatky k problematike pecí na vápno, situovaných v intraviláne stredovekého mesta. Perspektívne to umožňuje spoznať neobvyklé detaily tejto činnosti v období stredoveku. Technickým objektom posledného obdobia boli venované referáty P. Holuba, D. Mertu a J. Sadílka „Pivovar v hospodářském dvoře bývalého karuziánského kláštera v Brně“ a P. Holuba, V. Kolaříka a D. Mertu „Zámecký pivovar v Oslavanech“. S kuriozitou súvisiacou s technickým objektom nás oboznámil P. Obšusta „Funkce kúlových jam na hradě Dub u Tasova“.

Po každom referáte prebiehala nekonformná diskusia, ktorá ukázala dobré zázemie tejto interdisciplinárnej problematiky i v radoch odborníkov z prírodovedných disciplín v Čechách. Na seminári bol predstavený najnovší zväzok referátov z minulého seminára *Archeologia technica* 15 (Brno 2004). Ďalší zväzok sa plánuje vydať budúci rok a jeho obsah budú tvoriť referáty z 23. seminára *Archeologia technica*.

Danica Staššíková-Štukovská

RECENZIE

Marianne Kohler-Schneider: Verkohlte Kultur- und Wildpflanzenreste aus Stillfried an der March als Spiegel spätbronzezeitlicher Landwirtschaft im Weinviertel, Niederösterreich. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission. Bd. 37. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien 2001. 226 strán. 62 numerických tabuliek, 11 celostranových kresbových tabuliek, 41 obrázkov (grafy, perokresby, fotografie), katalóg nálezov a nálezových situácií.

V kruhoch odborníkov sa dlho očakávané vyhodnotenie archeobotanického súboru, stručne zverejnené už v roku 1989 na sympóziu v Nitre (Schneider 1991), ukončilo výpravou, do detailov premyslenou a odborne vysoko kvalitnou publikáciou. Marianne Kohler-Schneider v nej zverejňuje nielen 25 archeobotanických komplexov z 21 sídliskových objektov (jamy, pece, objemy hĺn z dvoch nádob) datovaných do obdobia neskorej doby bronzovej, ale širšie charakterizuje aj úroveň poľnohospodárstva, spôsoby výživy a využívanie krajiny. Závery v publikácii môžu byť pre slovenských odborníkov zaujímavé lokalizáciou Stillfriedu. Nachádza sa na kopci vzdialenom iba 1 km juhozápadne od rieky Moravy a cca 2 km od obce Suchbátka na území okresu Malacky.

Archeobotanická problematika, pozostávajúca z vyhodnotenia 120 botanických taxónov, z ktorých dve tretiny patria k rastlinám poľným a zbieraným, používaným ako potrava človeka i krmivo zvierat, je ponímaná v úzkej súčinnosti so životným prostredím danej doby, a to pôdy, klímy, vegetácie.

V kapitole „Prírodné prostredie“ sú zložky životného prostredia pre obdobie popolnicových pólí v neskorej dobe bronzovej na území Rakúska hodnotené rámcovo. O dobovej vegetácii lokality Stillfried a jej zázemia sa na základe publikovaných údajov diskutuje podrobnejšie. V rámci témy sa definuje zonálna vegetácia (lesná, lesostepná i vegetácia podmačkaných pôd v nive Moravy) a azonálna vegetácia pozostávajúca z antropogénnej, segetálnej. Zaujímavá je diskusia, v ktorej na základe palynologických a botanických poznatkov z územia hľadá autorka odpoveď na otázku, či krajinu, kde sa nachádzala lokalita v neskorej dobe bronzovej, definovať ako lesnú alebo lesostepnú.

Kalibrované údaje C¹⁴ sú uvedené v kapitole o archeologických poznatkoch. Dokladajú existenciu opevneného hradišťa s výmerou 23 ha v čase popolnicových pólí. Rastlinné zvyšky pochádzajú z horizontov osídlenia HB2, HB3 (podľa P. Reinecke).

Veľmi podrobne a prehľadne je spracovaná kapitola zaoberajúca sa materiálom a metódami jeho získania v teréne počas výskumných sezón 1976-1983. Na začiatku výskumu sa preplavovalo ručne, s malým objemom hĺn. No 2000 litrov hliny sa preplavilo predovšetkým v preplavovacom tanku. Od charakteru nálezu a obsahu rastlinných zvyškov v ňom záležal vybraný objem hliny. Z jednej archeologickej situácie sa brali vzorky 0,5 ale aj 30 až 90 litrov hliny. Počas archeobotanických analýz sa identifikovalo 5988 zvyškov pestovaných rastlín a 4109 planorastúcich rastlín. Zaujímavá a pre odborníkov podnetná je podkapitola o problematike tafonomických procesov. V nej sa autorka zaoberá literárnym prehľadom, ktorý dokladá zmeny na rastlinnom materiáli v anatomickej a morfolologickej štruktúre.

Materiálová časť publikácie nesie názov „Výsledky a diskusia“. Katalógovou formou autorka opisuje nálezy z jednotlivých archeologických objektov a nálezových situácií. Zá-

roveň uvádza príslušnú terénnu fotodokumentáciu, ale tiež hodnotiace tabuľky a farebné, na prvý pohľad jasné grafy, v ktorých sú archeobotanické údaje vyjadrené netradične.

Súčasnou kapitolou je popis morfológických znakov (semien, úlomkov klasov) jednotlivých druhov identifikovaných rastlín, s veľmi kvalitnými kresbami, metrickými údajmi, prípadne fotografiami dnes pestovaných pravekých rastlinných druhov. Zásadné je zdokumentovanie nálezov semien a iných častí pestovaných rastlín pri zriedkavejšie sa vyskytujúcich druhoch aj poznatkami z literatúry. S takýmito rastlinami sa v posledných rokoch stretáva stále viac odborníkov na pravekých lokalitách, kde sa používa preplavovanie zemitéch zá-sypov archeologických objektov. Na Stillfriede k nim patria napríklad druh plevnatej pšenice, autorkou označený ako „emmerähnliche Spelzweizen“, bar taliansky (*Setaria italica*), mak siaty (*Papaver somniferum*), laničnik siaty (*Camelina sativa*). Veľkú pozornosť venuje autorka identifikačnému postupu pri determinovaní nálezov dvoch semien viniča hroznorodého (*Vitis vinifera*).

Zaujímavá a metodicky podnetná je grafické vyjadrenie frekvencie výskytu jednotlivých druhov pestovaných rastlín v celkovom počte objektov, a to tak z počtu semien, ako aj z ich objemu.

Na základe nálezových situácií a archeobotanických kritérií autorka vytypovala kolekcie, ktoré je možné označiť ako priamy zvyšok potravy. Z archeobotanického hľadiska ich predstavujú spečené semená, prípadne iné neprirodzené rastlinné štruktúry. M. Kohler-Schneider predpokladá, že môže ísť o nasledovné jedlá:

- rizoto (pomenované ako „Hirsoto“), zložené z komponentov semien: jeden diel odplevneného prosa (*Panicum miliaceum*), jeden diel odplevneného jačmeňa (*Hordeum vulgare*), pol dielu stoklasu obilného (*Bromus secalinus*);
- kaša - podľa makrozvyškov identifikovaná ako zmes povarených semien bližšie neurčitelných zrnovín (skupina *Cerealialia* a *Panicaceae*);
- chlieb - predstavuje ho zuhoľnatá porózna hmota s malým úlomkom kôry.

Úvodom kapitoly o planorastúcich rastlinách, na základe nálezových situácií a veľkosti semien, autorka zoširoka diskutuje o možnosti označiť stoklas obilný (*Bromus secalinus*), dnešnú burinu ozimín a ruderálnu rastlinu Európy mierneho pásma, za pestovanú na Stillfriede v neskorej dobe bronzovej. Podobné úvahy sú známe z viacerých lokalít z pravekej strednej Európy.

Na základe ekologických charakteristík druhov z planorastúcej vegetácie, získanej z doby bronzovej na lokalite, utvorila autorka 8 ekologických skupín indikujúcich vegetáciu na sídlisku i v bližšom aj vzdialenejšom zázemí lokality a prostredie, v ktorom ľudia rastliny pestovali. Táto kapitola je prepracovaná veľmi detailne vďaka teoretickým botanickým prácam zo súčasnej vegetácie, ktoré majú platnosť aj na území Rakúska. Vegetáciu neskorej doby bronzovej hodnotí podľa moderných botanických kritérií a závery, ktoré autorka urobila, vyznievajú veľmi presvedčivo.

Na základe poznatkov z literatúry je zostavená tabuľka rastlinných planorastúcich druhov ako úžitkových rastlín. V nálezoch zo Stillfriedu je doložené, podobne ako z iných stredoeurópskych lokalít, zbieranie planorastúceho ovocia. Autorka uvažuje aj o možnosti používať rastliny z voľnej prírody ako zeleninu. Zaujímavá je úvaha o používaní niektorých semien planorastúcich rastlín na prípravu múky, prípadne

ako korenie. V sortimente sa vyskytujú aj zvyšky rastlín, ktoré je možné označiť ako liečivé, farbiarske, prinášajúce lyko.

Na základe identifikovaných drevín, niektorých bylín a tráv sa uvažuje o prípadnom sortimente rastlín využívaných ako krmivo domácich zvierat.

Ďalšia kapitola je venovaná syntéze. Spracovaná je podľa tematických okruhov. Prvým z nich je poľné hospodárstvo, kde sa vymenovávajú pestované zrnoviny, strukoviny a olejninu. Nálezy zo Stillfriedu sa hodnotia vo veľmi širokom, geograficky rozdielnom území (až Poľsko, Moldavsko, Ukrajina). V tomto hodnotení sa Slovensko spomína iba na základe starých poznatkov, hoci nové, časovo zhodné poznatky sa už publikovali. Zrejme sa autorka v dobe do odovzdania rukopisu ešte nedostali (Hajnalová/Poláčik 1999 - „sýpka“ z lokality Zemianske Podhradie, kde bolo analyzovaných 20 900 ks semien datovaných do neskorej doby bronzovej).

Pretože je Stillfried situovaný geograficky v susedstve Slovenska, pokúsime sa poukázať na rozdiely v sortimente pestovaných rastlín pre neskorú dobu bronzovú. Tento sortiment je zhodný v pestovaní plevnatých pšeníc - jednozrnovej, dvojzrnovej a špaldovej, jačmeňa siateho, prosa siateho, hrachu siateho, šošovice kuchynskej, bôbu konského (Hajnalová et al., rukopis). Rozdielny je stoklas obilný (*Bromus secalinus*), ktorý zatiaľ nemôžeme na základe nálezových okolností považovať za pestovaný ani na jednej pravekej lokalite (Hajnalová/Hajnalová, v tlači). Zatiaľ nemáme doklady ani o zámerom pestovaní viky šošovicovitej (*Vicia ervilia*) a maku siateho (*Papaver somniferum*). Na Slovensku, podobne ako v Stillfriede, na rozdiel od iných území, vieme pestovanie vierohodne dokázať u ľanovníka siateho (*Camelina sativa*). Navyše máme na juhozápadnom Slovensku doložené pestovanie nahozrnnej pšenice siatej a nakopenej, nahozrnového jačmeňa. Na základe doteraz publikovaných nálezov zo Slovenska sa nemôžeme vyjadriť k otázkam pôvodu semien viniča hroznového v publikovaných nálezoch zo Stillfriedu. Posledné analýzy zo Slovenska (Hajnalová et al., rukopis) umožnia úvahy na túto tému riešiť v budúcnosti.

Na základe publikovaných poznatkov z iných európskych pravekých lokalít hodnotí autorka spôsoby sejby jednotlivých druhov kultúrnych rastlín na jeseň a na jar. Používa pri tom aj zistené burinové druhy zo Stillfriedu, ktoré majú schopnosť aj počas zimy vegetovať, prípadne také, ktoré nevedia prežiť nízke teploty v zime.

M. Kohler-Schneider diskutuje tiež o spôsoboch pestovania monokultúr, prípadne zmesiek na poliach, o spôsoboch striedania plodín, o agrotechnike vrátane dĺžky obrábania poľa. Autorka spôsobuje ťažkosti pri úvahách fakt, že v mnohých nálezoch sa zistili pomiešané odpady (ako na väčšine pravekých lokalít). Tam, kde nie je možné uvedené témy riešiť do detailov, opiera sa o rôznu archeologickú aj paleoetnobotanickú literatúru. Podľa nášho názoru, je ťažké na základe takýchto prameňov exaktne dokladať situáciu na hodnotenej lokalite. Poznatky totiž vychádzajú z veľmi rozdielnych geografických podmienok a nie vždy definovaných archeologických daností.

Druhý okruh problémov, riešený v rámci syntézy, predstavuje dobytok a zelené poľnohospodárstvo. Aj v tejto kapitole je podaný úplný prehľad stredoeurópskej literatúry k danej téme.

Ďalšia časť je venovaná zberovému hospodárstvu. Počet druhov rastlín, ktoré túto činnosť dokumentujú, je vysoký (36 druhov). Zahŕňa nielen tradične pociňované ovocie a orechy, ale aj zeleninu, planorastúce zrnoviny, liečivé a farbiarske rastliny, prípadne krmivo pre zvieratá. Tieto poznatky je možné preniesť aj na územie Slovenska, a to aj v prípade absencie archeobotanických nálezov podobného charakteru, napríklad

z územia Borskej nížiny, Chvojníckej pahorkatiny, prípadne podunajských pahorkatín a ich okrajových území, pre klímu subboreálu.

Zaujímavý, pravdepodobne aj verný je kalendár činnosti obyvateľov lokality Stillfried počas roka pri získavaní užitočných rastlín a potraviny v dobe bronzovej. Vytvorený bol podľa publikovanej predlohy „paleoekonomického“ modelu, vychádzajúcej z poznatkov vo Švajčiarsku. Zahŕňa lov, zber rastlín i živočíchov, agrotechnické postupy pri pestovaní rastlín a v chove domácich zvierat, hospodárenie s drevom, výrobu kamenných nástrojov.

Súčasťou tejto kapitoly je aj „paleoekonomický“ model vychádzajúci z potravinových potrieb skupiny ľudí.

LITERATÚRA

Hajnalová et al., rukopis - E. Hajnalová/M. Hajnalová/C. Ambros/T. Čejka/K. Marková: Enviromentálne poznatky a poľnohospodárstvo doby bronzovej na Slovensku. Nitra, rukopis.

Hajnalová/Hajnalová, v tlači - E. Hajnalová/M. Hajnalová: Jedlé plané rastliny v pravekej Európe mierneho pásma a ich archeobotanické nálezy na Slovensku. Opava, v tlači.

Hajnalová/Poláčik 1999 - E. Hajnalová/Š. Poláčik: Vyhodnotenie vrstvy semien na základe archeobotanických a štatistických údajov na lokalite Zemianske Podhradie, poloha Hradišťa. Stud. Zvesti AÚ SAV 33, 1999, 161-192.

Schneider 1991 - M. Schneider: Charred plant remains from Late Bronze Age Stillfried (Lower Austria). International Work-group for Palaeoethnobotany, 8th Symposium, Nitra - Nové Zozokany 1989. Acta Interdiscipl. Arch. 7. Nitra 1991, 295-297.

Eva Hajnalová

Die Vandalen. Die Könige. Die Eliten. Die Krieger. Die Handwerker. Katalóg výstavy. Trigena. Nordstemmen 2003, 509 strán.

Skutočnosť, že súčasťou veľkých medzinárodných archeologických výstav sa stávajú aj monumentálne katalógy prinášajúce základné vedecké štúdie k danej téme výstavy a súpis exponátov v podobe použiteľnej aj pre špecialistov, sa v poslednom desaťročí stáva bežným pravidlom. Spomeňme medzinárodnú putovnú výstavu „Stred Európy okolo roku 1000“ (v Bratislave v roku 2002) alebo výstavu „Zlatý vek v Karpatoch“ („L'età d'oro dei Carpazi“), prezentujúcu keramiku a kovy z doby bronzovej na Slovensku talianskej verejnosti (vo Fiorano Modenese v roku 2003). Obe výstavy úspešne zachytili moderný trend a zachovali pre budúce archeologické badanie vo vynikajúcich obsiahlych katalógoch aktuálny stav poznania daných tém.

Aj organizátori a realizátori medzinárodnej výstavy „Die Vandalen“, konanej od 29. marca do 26. októbra 2003 v dolnosaskom kultúrnom centre Weserreinassance Schloss Bevern v SRN, pripravili honosný a vedecky neobyčajne prínosný katalóg.

Najskôr ale pár slov k samotnej výstave. Veľkolepý poľsko-nemecký projekt výstavy vznikol v úzkej spolupráci týchto inštitúcií: Katedra Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej v Lubline (garant prof. Dr. habil. Andrzej Kokowski), Muzeum Zamojskie v Zamości (garant Andrzej Urbański, M. A.) a Kulturzentrum Landkreis Holzminden (garant

Dr. Christian Leiber, M. A.). Treba zdôrazniť, že výstave sa od počiatku pripisoval aj významný kultúrno-politický kontext. Svedčí o tom mimo iného aj skutočnosť, že patronát nad ňou prevzali prezidenti oboch štátov - Aleksander Kwaśniewski za Poľsko a Johannes Rau za Spolkovú republiku Nemecko. Príprava výstavy trvala plných päť rokov. Podieľali sa na nej početní, najmä mladí poľskí bádatelia, ktorí vybrali vyše 1700 exponátov z viac ako 30 múzeí a zbierok z Poľska, Ukrajiny, Ruska, Česka, Belgicka a Nemecka.

V štyroch hlavných tematických okruhoch - králi, elity, bojovníci a remeselníci - v reprezentatívnom výbere predstavili nemeckej laickej i odbornej verejnosti archeologické dedičstvo Vandalov, stotožňované novším poľským badaním s przeworskou kultúrou. V úzkom výbere sa prezentovali aj pamiatky s nimi susediacich kmeňov v dobe rímskej - Baltov, Burgundov, Gótovej a Herulov. Od počiatku sa tento výstavný projekt vnímal aj ako prejav cieľavedomého odstraňovania predsudkov minulosti a ako akt hľadania a nárastu vzájomného porozumenia medzi Poľiakmi a Nemcami. Realizácia výstavy bola načasovaná tak, aby sa konala takrečeno v predvečer vstupu Poľska do Európskej únie. Prvoplánový zámer organizátorov výstavy - demonštrovať na príklade hmotných pamiatok Vandalov osobitosti, ale i kultúrnu blízkosť včasnohistorického osídlenia strednej a východnej Európy - sa podarilo úspešne splniť. Zarezonovala aj myšlienka o historickej príbuznosti európskych národov rozvíjajúcich sa na báze spoločného kultúrneho dedičstva.

O mimoriadnych parametroch výstavy hovorí okrem iného aj skutočnosť, že v príprave na ňu absolvovalo 40 dobrovoľných lektoriek a lektorov polročný vzdelávací kurz, ktorého súčasťou bola tiež študijná exkurzia do Poľska. Jej účastníci mali nielen možnosť zoznámiť sa s nálezovým prostredím vystavovaných exponátov, ale aj poznávať súčasnú poľskú realitu a svoje poznatky potom uplatňovať v kontakte s návštevníkmi výstavy. Objemom finančných prostriedkov, získaných od viac ako tridsiatich sponzorov, bolo možné zabezpečiť jednak realizáciu a prevádzku výstavy na nadštandardnej úrovni, jednak vydanie obsiahleho luxusného katalógu na vysokom stupni odbornosti a grafickej atraktívnosti.

Obsahom i rozsahom (509 strán) objemný opus pozostáva z dvoch hlavných častí - textovej (Texteil, s. 38-394), s päťnástimi tematickými štúdiami k histórii a archeológii Vandalov i susedných kmeňov, a vlastnej katalógovej časti (Katalogteil, s. 399-509).

Po inštruktívnej synchronizačnej tabuľke (Die Römer - Die Germanen - Die Vandalen - eine chronologische Zusammenstellung, s. 38) prehľadne zachytávajúcej kľúčové body a udalosti v histórii Vandalov a ostatných germánskych kmeňov v kontexte vývoja rímskej ríše, nasleduje úvodná štúdia k problému etnickej a etnografickej interpretácie kmeňa Vandalov, možnej príslušnosti kmeňa Lugiov k vandalskému kmeňovému zväzu i k otázke etnického určenia przeworskej kultúry (A. Kokowski: Vandalen - Lugier - Przeworsk-Kultur, s. 39-48).

Hlavný iniciátor a gestor výstavy A. Kokowski v nej podáva stručný prehľad už dvestoročného terénneho i teoretického výskumu przeworskej kultúry. Čitateľovi približuje i históriu pokusov o etnickú interpretáciu jej nositeľov. Analyzuje dobovú podmienenosť týchto pokusov zo strany nemeckých a poľských bádateľov. Poukazuje aj na snahu nahradiť termín „przeworská kultúra“ pojmom „venetská kultúra“ (S. Nosek, J. Marciniak) v presvedčení, že takto pomenovaná kultúra je archeologickým reliktom Pliniom Starším a Tacitom uvádzaných Venedov, stotožňovaných na základe domnevy lingválnej príbuznosti so slovanskými Venetmi uvádzanými v 6. stor.

Jordanesom. Podporu pre takéto stotožnenie hľadali aj v Tacitom vyslovenej pochybnosti, či Venedov možno považovať za Germánov. A. Kokowski zhrňuje argumenty zástancov germánskej etnickej interpretácie przeworskej kultúry (G. Kossinna, Ch. Pescheck, D. Bohnsack, M. Jahn), ako aj stúpcov protoslovanského pôvodu tejto kultúry (J. Kostrzewski, W. Antoniewicz, M. Śmiszko) a oprávnené vyčíta druhým, že odstúpili od archeologicky a historicky fundovanej argumentácie. Vyzdvihuje zásluhy povojnovej generácie poľských bádateľov (K. Godłowski, T. Liana, T. Dąbrowska), ktorá analýzou vývoja keramiky, súčasti kroja, zbraní, ako aj zmien v pohrebnom rite a v hospodárstve dospela k stanoveniu detailnej a spoľahlivej chronológie przeworskej kultúry. Dôvodí, že výsledky, ktoré poskytuje archeologické badanie v konfrontácii s útržkovitými historickými správami, poskytujú jedinou možnosť - hľadať v przeworskej kultúre relikty kmeňa Vandalov. Spoľahlivú oporu tejto tézy nachádzame aj v štúdiách dvoch historikov staroveku, zahrnutých do monografie. J. Kolendo analyzuje a interpretuje antické písomné pramene k najstarším dejinám Vandalov (Die antiken Schriftquellen zur ältesten Geschichte der Vandalen, s. 49-75) a J. Strzelczyk načrtáva anabázu Vandalov po opustení ich sídiel medzi Odrou a Vislou a vo svetle historických prameňov líči ich osudy v priebehu putovania cez stredné Podunajsko, Porýnie, Galii a Španielsko až do severnej Afriky (Die Vandalen auf dem Weg nach Nordafrika, s. 203-246). J. Strzelczyk predpokladá, že východnou oblasťou k sťahovaniu Vandalov na západ sa stalo horné a stredné Podunajsko, osídlené v mladšej dobe rímskej vandalským kmeňom Hasdingov (pozri obr. 2 na s. 208, kde sú slovenské náleziská Ostrovany a Cejkov, žiaľ, uvedené pod maďarskými, avšak nesprávne citovanými názvami Ostropataka a Czeke!). Ako najpravdepodobnejšiu rekonštrukciu trasy pochodu predpokladá: „Vandali - Hasdingovia postupovali, po vysťahovaní sa z nie celkom jasných príčin z ich sídiel v hornom a strednom Podunajsku, na začiatku so svojimi susedmi Alanmi (najmä ale Sarmatmi-Jazygmi) pozdĺž rímskeho limitu. Nie je isté, či už vtedy ich sprevádzali Suebi, pretože pramene ich v počiatkovej fáze migrácie neuvedávajú. Zo skutočnosti, že Suebi tvorili súčasť barbarskej koalície, nemožno odvodiť, kedy zväz vznikol. Pojem „Suebi“ bol v neskoré antike nejasný, neoznačoval iba jediný germánsky kmeň. Ak v zhode s mienkou väčšiny bádateľov - s Vandalmi a Alanmi spojenci Suebi boli Keadi, ktorí dovtedy obývali južnú Moravu(!), dalo by sa predpokladať, že sa títo pripojili ku koalícii veľmi skoro. Ak ale, čo je dobre možné, ide o Suebov usídlených ďalej na západ v strednom Nemecku(!), tak, došlo k ich pripojeniu až neskôr, kedy hlavná vlna podmaniteľov dosiahla južné a západné Nemecko“. Toľko J. Strzelczyk (s. 216, 217). Novšie výskumy najmä v Maďarsku preukázali, že s prítomnosťou Kvádov-Suebov treba počítať v tangovanej dobe až v barbarskom predpolí Aquinca, preto sa treba prikloniť k prvej, možno konštatovať, všeobecne uznávanej alternatíve.

A. Kokowski prispel do monografie kľúčovou štúdiou o przeworskej kultúre ako archeologickým dedičstve kmeňového zväzu Vandalov z doby medzi rokmi 200 pred Kr. a 375 po Kr. (A. Kokowski: Die Przeworsk-Kultur - ein Völkerverband zwischen 200 vor Chr. und 375 nach Chr., s. 72-183). V štýle esejisticko-vedeckého pojednania líči zrod, vývoj, rozšírenie a lokálne varianty tejto kultúry. Načrtáva základné znaky, ktoré ju odlišujú od predchádzajúcej pomorskej kultúry i od kultúr rozšírených v susedných teritóriách. Charakterizuje vplyvy a vzťahy ku kultúre Keltovej, iných germánskych kmeňov i Baltov. Mimoriadnu pozornosť venuje postaveniu a vzrastajúcemu významu przeworskej kultúry v dobe rímskej, predstavuje trendy vývoja jej materiálnej i duchovnej kultúry. Dotýka sa aj vojenských a obchodných

kontaktov s rímskou ríšou, výstroja i výzbroje bojovníka, produkcie železa, hrnčiarskeho centra na Krakowsku a ďalších fenoménov tejto kultúry. Pripája aj obsiahlu bibliografiu.

M. Mączyńska sa vo svojom hutnom príspevku zaberá sídelnou situáciou, chronológiou przeworskej kultúry v 4. a na začiatku 5. stor., ako aj príčinami jej konca (M. Mączyńska: *Das Ende der Przeworsk-Kultur*, s. 185-201). Čiastkovým témam sú venované ďalšie príspevky. P. Łuczkiewicz prináša súhrn poznatkov o výzbroji Vandalov v predrímskom období vývoja przeworskej kultúry (P. Łuczkiewicz: *Die Bewaffnung der Vandalen während der jüngeren vorrömischen Eisenzeit*, s. 247-266).

Unikátny rímsky meč z Kraśniku-Piaski a jeho technológia je predmetom ďalšieho príspevku (L. Vanden Bergh: *Das Schwert von Kraśnik-Piaski - Original und Rekonstruktion*, s. 264-270). Štúdiá K. Czarneckej sa venuje pohrebnejmu rítu v przeworskej kultúre a jeho špecifikácii (K. Czarnecka: *Zum Totenritual der Bevölkerung der Przeworsk-Kultur*, s. 273-294).

Hospodársky život, výroba a zamestnanie nositeľov przeworskej kultúry tvoria náplň ďalšieho bloku príspevkov (M. Stasiak-Cyran: *Die Faszination der handgemachten vandalischen Keramik*, s. 295-303; M. Juściński: *Der erste „Bauernhof“ der Przeworsk-Kultur*, s. 305-310; M. Stasiak-Cyran: *Waren die Vandalen gute Jäger und Fischer?*, s. 311-323).

V samostatnom bloku sú sústredené príspevky zamerané na stručné a prehľadné priblíženie histórie a kultúry kmeňov susediacich s Vandalmi (A. Kokowski: *Die Goten*, s. 325-357; W. Nowakowski: *Die Balten - nördliche Nachbarn der Vandalen*, s. 359-375; A. Kokowski: *Die Burgunden*, s. 377-385; B. Niezabitowska: *Die Heruler*, s. 387-394).

Archeológ špecialista na dobu rímsku musí neobyčajne vysoko hodnotiť prínosnosť katalógu k výstave použitých exponátov. Obsahuje 1789 jednotiek z 219 nálezísk. Výber, pochopiteľne, neprináša vyčerpávajúci prehľad všetkého, čo bolo dosiaľ objavené, ale implikuje významovo relevantné nálezy, s dôrazom na ich vizuálnu atraktivnosť. Jeho štruktúrovanie je dobre premyslené a spĺňa náročné vedecké kritériá. V logikom podaní a veľmi prehľadne prináša údaje o nálezisku a druhu nálezu, stručný opis, kultúrne a chronologické určenie (zaradenie do Eggersových stupňov i storočia), údaj o uložení, literatúru a meno autora, ktorý katalógovú jednotku spracoval. V prevažnej väčšine je pripojené aj vyobrazenie nálezov, často vo farebnom fotografickom prevedení (žiaľ, nie vždy v náležitej kvalite).

Jadro katalógu exponátov tvoria nálezy przeworskej kultúry, pripisovanej Vandalom. Zahŕňa 1589 nálezov z 200 lokalít, najmä zo žiarových pohrebísk, ale i sídlisk a hrnčiarskych dielní. Ako prológ k pamiatkam Vandalov katalóg obsahuje aj exponáty ilustrujúce kultúru susedných kmeňov: Baltov (3 lokality, 58 predmetov), Burgundov (11 lokalít, 29 predmetov), Góto - diferencované na severe (kniežací hrob ženy z Leśna), na juhu (hroby z Masłomęczu) a na Kryme (nálezy z Kerču), a pravdepodobne Herulov (nálezy zo žiarových hrobov z Ulówu). Pripojený je tiež zoznam najdôležitejších publikovaných pohrebísk przeworskej kultúry (82 lokalít) s bibliografickými údajmi (A. Kokowski, s. 487-494). Čitateľovi však chýba príslušná mapka. Poteší sa ale výberovej bibliografii k przeworskej kultúre (M. Gładysz-Juścińska/M. Juściński, s. 495-504), diverzifikovanej podľa jednotlivých kategórií nálezov - šperk a súčasti odevu (spony, náramky, perly, pracky, zápony, kovanie opaska, kovové ihlice, prstene, hruškovité závesky, guľovité, kapsovité, vedierkovité, páskové a sekerovité závesky), výzbroj (meče, sekery, oštepky a kopije, botky kopijí, štítové puklice,

držadlá štítov, ostrohy, držadlá pošvy meča), keramika, rímsky import (militária, nádoby kovové a sklené, terra sigillata, spony), ostatné (hrebene, ociečky, kovanie rohov na pitie, kovanie zámkov a kľúče).

Na záver katalógu hlavný gestor výstavy A. Kokowski prezentuje výsledky úspešnej spolupráce s výtvarníkmi a sochármi, ktorí, opierajúc sa o archeologické fakty, sa podieľali na tvorbe modelov, reliéfov a rekonštrukcií, znázorňujúcich vandalských mužov a ženy, bojovníkov, obydlia, osady, pohreby a život v dobe przeworskej kultúry. Každý, kto je konfrontovaný s problémom rekonštrukcie reálií života Germánov, ich výzoru, odevu, výzbroje, modelov pohreb - ov, obydli a výrobných zariadení, s úspechom môže siahnuť aj k pokusom umelcov z Lublina.

Aj keď publikácia bola primárne určená predovšetkým laickému záujemcovi, niet pochyb, že vzbudí záujem aj u odborníkov. Používateľ katalógu z radov špecialistov by určite bol privítal lepšiu prepojenosť množstva ilustrácií s textom, odvolávky na konkrétne vyobrazenie. Pri citovaní obrázkov môže určitý problém spôsobovať aj fakt, že v každom príspevku je samostatné číslovanie ilustrácií. Ale to sú iba chybičky krásy.

Výstava a publikácia „Die Vandalen“ je dobrým príkladom úspešnej medzinárodnej spolupráce poľských a nemeckých archeológov a môže poslúžiť ako inšpiračný vzor aj pre archeológov slovenských. Bohaté germánske nálezy zo Slovenska, Moravy a Dolného Rakúska k analogickému projektu priam nabádajú.

Poznámka autora recenzie: Po odovzdaní recenzie do tlače som zistil, že v dobe od 8. marca do 16. júna 2004 prezentovalo Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie uvedenú výstavu v mierne doplnenej podobe aj poľskej verejnosti. K výstave zároveň vyšla poľská mutácia recenzovaného katalógu pod názvom „Wandalowie strażnicy bursztynowego szlaku“. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Lublin - Warszawa 2004, 371 strán.

Titus Kolník

Bogusław Gediga/Andrzej Mierziński/Vojciech Piotrowski (Ed.): Sztuka epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej (Die Kunst der Bronzezeit und der frühen Eisenzeit in Mitteleuropa). Prace Komisji Archeologicznej 14. Biskupińskie Prace archeologiczne 2. Wrocław - Biskupin 2001. 383 strán.

Recenzovaný zborník tvoria referáty z medzinárodnej konferencie, ktorá sa uskutočnila v dňoch 26. až 28. júna 2000 v Biskupine v Poľsku. Konferencia nadväzovala na podobné podujatie v Biskupine z roku 1998. Základná téma „Umenie doby bronzovej a staršej doby železnej“ vytvorila široký rámec pre obsah príspevkov. Organizátori konferencie takúto veľmi voľne (len chronologicky) ohraničenú tému nezvolili náhodne. Išlo im o čo najväčšiu slobodu rozhodovania účastníkov konferencie pri tematickom zameraní jednotlivých referátov. Zaujímali ich názory bádateľov na riešenie metodologických problémov výskumu pravekého umenia, zmeny v tematike a štylistike umenia doby bronzovej a staršej doby železnej, regionálne odlišnosti a ich dôvody, ale predovšetkým význam a funkcia umenia v danej dobe. Prednesené referáty dokazujú, že autori príspevkov ponúkajú plne využiť.

Už na začiatku konferencie si B. Gediga v úvodnom referáte: *Uwagi o problematice badań sztuki epoki brązu i wczesnej epoki żelaza* (s. 11-24) stavia otázku, ktorá sa objavuje aj v kontexte ďalších referátov. Čo znamená umenie v živote pravekých spoločností, či je možné ho chápať tak ako umenie v súčasnej dobe. Upozorňuje na všeobecne predpokladanú skutočnosť - cieľom pravekých tvorcov nebolo vytvorenie umeleckého diela. Zdôrazňuje náročnosť témy, keďže praveké umenie nemá menovitého tvorca a často nie sme schopní určiť ani etnické väzby. Z doby bronzovej poznáme v strednej Európe veľa náleзов, ktoré možno označiť aj ako prejav umeleckého ctenia tvorca. Autor sa však pýta, či je možné v jednotlivých obdobiach hovoriť o štýloch umenia napríklad tak, ako v stredoveku o gotike a pod.

Zaoberá sa tiež rôznou intenzitou ovplyvnenia umeleckých prejavov z kultúrnych stredísk Európy doby bronzovej v hraničných a centrálnych priestoroch archeologických kultúr. Archeológovia sa uvedenými témami zaoberali zatiaľ v nedostatočnej miere a väčšinou len okrajovo. V popredí záujmu bola predovšetkým výzdoba, jedinečnosť a prípadne funkcia umeleckého predmetu.

Teoretickým rozborom samotného pojmu „umenie“ sa v obsiahlom referáte: *Kilka refleksji na temat sztuki pradziejowej jako przedmiotu badań historii sztuki* (s. 25-42) zaoberá J. St. Kęblowski. Je toho názoru, že definícia pojmu „umenie“ a jeho ohraničenie je dôležité nielen pre praveké obdobie, ale aj pre súčasnosť. Kládne si otázku, čo možno považovať v praveku za umenie a akú malo v tejto dobe funkciu. Rozoberá charakteristiku umenia ako súhrnu pojmov prenášajúcich naše myslenie k našim predstavám. Uvažuje nad skutočnosťou, že umenie komunikuje, ale zároveň samo vytvára štruktúru komunikácie. Osobitým spôsobom autor vníma rôzne zobrazenia žien v najstaršom umení. Upozorňuje na to, že spôsob zobrazenia bol závislý nielen na podnetoch, ale aj na schopnostiach pravekého umelca. Vníma z rôznych hľadísk aj magický, symbolický obsah zobrazení a ich väzbu na duševný život pravekých, ale aj dnešných ľudí.

L. Jiráň sa vo svojom príspevku: *Symbol und Schema - bildliche Bestimmungsmittel in der jüngeren Vorgeschichte* (s. 43-58) venuje charakteru, štruktúre a forme náleзов, symbolom a výzdobe, ktoré sú s nálezi zviazané. Aj keď nespochybňuje dôležitosť kovových predmetov, sleduje predovšetkým výzdobné prvky a motívy na keramike. Podáva prehľadný výber najčastejších výzdobných motívov na keramike mladšieho praveku a ich väzbu na chronologické zaradenie samotných náleзов. Pripúšťa, že v niektorých prípadoch je problematické rozlíšiť, či ide o symboliku zobrazení umeleckou výzdobou, alebo už ide len o výzdobný dekoratívny aspekt. Podobný výzdobný motív môže mať teda rôzny význam v rôznych kultúrach. Z jeho záverov vyplýva, že komunikatívna výpoveď symbolu je veľmi ťažko postrehnuteľná, pokiaľ je súčasťou dekoratívneho ornamentu. Problém je zrejme ešte zložitejší, pretože v niektorých fázach vývoja výzdoby keramiky, aj v rámci tej istej kultúry, sa z nepochopenia samotným tvorcami môže stať pôvodne symbolický prvok iba dekoratívnym.

Z hľadiska estetiky vníma problém umenia J. Woźny v referencii: *Estetyczne oraz hermeneutyczne problemy badań nad sztuką epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w kontekście pokładów Hansa-Georga Gadamera* (s. 59-74). Vychodiskovým bodom jeho príspevku sú názory profesora H. G. Gadamera z Heidelbergu (v slovenskom archeologickom prostredí je menej známy), zaoberajúceho sa estetikou a dejinami filozofie. Štúdia je rozdelená do troch častí. V prvej podáva autor prehľad hlavných smerov diskusie poľských archeológov o postavení pravekého umenia. Pripomína, že

hlavnou oblasťou záujmu „tradičnej“ archeológie je výzdoba, ornamenty a motívy ukazujúce zmeny techniky a štýlu umenia doby bronzovej. Súhrnne uvádza aj ďalšie dve koncepcie. Jedna sa opiera o možnosti ikonografických metód pri vyhodnocovaní náleзов, ďalšia vychádza zo spoločensko-regulačnej koncepcie archeologickej kultúry. V druhej časti sa autor venuje kritike dovtedajšieho chápania umenia, obsiahnutej v prácach H. G. Gadamera. Tento filozof a estetik prišiel k záveru, že v praveku, v našom prípade v dobe bronzovej, nebol výrazný rozdiel medzi estetickým a mýtickým vnemom vtedajších tvorcov a konzumentov umenia. Toto konštatovanie, pokiaľ sa s ním stotožníme, samozrejme, znamená výrazný posun v chápaní zmyslu a významu umeleckých prejavov v praveku. V tretej časti autor uvažuje nad možnosťami uplatnenia názorov H. G. Gadamera pri výskume pravekého umenia. Upozorňuje, že H. G. Gadamer vníma historickú pravdu nie ako „nahý fakt“, ale ako súhrn vzájomných väzieb medzi „faktom“ a jeho výkladom. Pre archeológiu by to znamenalo minimalizáciu rozdielu medzi symbolom umeleckým a religióznym.

Z ohraničenej výpovednej možnosti archeologických pamiatok vychádza E. Bugajová vo svojom príspevku: *Ikonografia pradziejowa jako źródło „mówiące“*. Kilka uwag dotyczących metodologicznych problemów badań nad tzw. sztuką w pradziejach (s. 75-84). Zdôrazňuje, že vzájomný podiel medzi „duchovnou“ a materiálnou zložkou kultúry v pravekých spoločnostiach a ich významu na život ľudí je veľmi ťažko ohraničiteľný. Stavia si otázku - čo je to v praveku umenie? Prichádza k názoru, že pri odpovedi treba vychádzať z toho, ako vnímal svet okolo seba a ako v ňom žil vtedajší človek. Tohto zreteľa sa autorka pridáva aj pri analýze ikonografických prameňov. Podľa nej pri vyhodnocovaní pravekých predmetov považovaných za prejav umenia teda nie je možné oddeľovať formu od obsahu, pretože tvoria jeden celok. Viaceré jej konštatovania možno považovať za nadčasové, platné v každej dobe a v každej spoločnosti.

Spoločenských podmienok výskytu figurálnych zobrazení v pravekom umení sa týka príspevok C. Eibnera: *Du sollst Dir kein Abbild machen. Gedanken zu anikonen Phasen im urzeitlichen Kunstschaffen* (s. 85-92). Pripomína, že umenie od paleolitu až po mladšie obdobie praveku bolo výrazne ritualizované. Vychádza z novovekých paralel v niektorých náboženstvách (napr. islamu). Predpokladá, že v niektorých úsekoch pravekého vývoja z rituálnych dôvodov bol figurálny smer umenia tabuizovaný, čo mohlo viesť ku stylizácii a využívaniu symbolických zobrazení.

V porovnaní s ostatnými referátmi zborníka odlišne vníma problém umenia v praveku A. Mierzwinski vo svojej práci: *Sztuka pradziejowa jako sztuka w pradziejach* (s. 93-110). Podľa neho má otázka definície umenia pre výskum praveku druhoradý význam. Nepovažuje žiadnu z možných verzií definície za jednoznačnú. V tomto bode možno s autorom súhlasiť. On sám sa zaujíma viac o pochopenie systémového postavenia problému v rámci umenia. Prichádza k záveru, že praveké umenie je skôr súčasť spoločenského dedičstva umenia. Pri takomto ponímaní je otázne, či vôbec možno považovať praveké nálezy za prejav umeleckej tvorby. Autor upozorňuje na pôsobenie tradičného chápania v archeológii, keď napriek deklaráciám o nevhodnosti pojmu „umenie“ v pravekých kultúrach sa tento pojem ďalej používa. Diskusia o tom, či existuje alebo neexistuje praveké umenie, sa na Slovensku zatiaľ výrazne nerozbehla. Zrejme ani v poľskej archeológii tak skoro neskončí, ak vôbec skončí.

J. Bouzek vo svojom príspevku: *Die Kunststilentwicklung während der Urnenfelder- und Hallstattzeit* (s. 111-118) považuje za základ úvah o rozvoji a smere vývoja štýlu

v pravekom umení práce P. Reineckeho. Pre počiatočné obdobie popolnicových polí v severoalpskej oblasti pokladá za rozhodujúci štýl Riegsee, pričom v rovnakej dobe sa v oblasti lužickej kultúry presadzuje menej zreteľný štýl, prejavujúci sa na keramike vypnulínami. Ďalší vývoj podľa autora v obidvoch oblastiach v stupni HA1 smeroval k jednoduchšej lineárnej fáze štýlu. Tento spôsob vo výzdobe predmetov sa plne rozvinul v stupni HA2 v bavorsko-českom prostredí a v priestore lužickej kultúry IV. stupňa doby bronzovej (podľa Montelia). Autor predpokladá, že jemná výzdoba na drobných bronzových predmetoch sa už od stupňa HB1 robila pomocou železných nástrojov. V tomto duchu aj keramiku stupňa HB považuje autor za počiatočnú etapu vývoja keramiky doby halštatskej. Z tohto hľadiska aj figurálne motívy, ktoré sa ojedinele vyskytujú už v starších stupňoch popolnicových polí, sú v neskoršej dobe bronzovej častejšie a vývoj, samozrejme, pokračuje k figurálnemu umeniu doby halštatskej (HC-D).

Motívom jeleňa sa podrobnejšie zaoberajú A. Jockenhövel a B. Knoche v obsiahlej štúdii: *Zu den bronzezeitlichen Wurzeln des alteisenzeitlichen Hirschbildes* (s. 119-172). Zobrazenia z pravekej Európy doby bronzovej sú vo veľkej miere symbolické, zo staršej doby bronzovej lineárne a zo strednej doby bronzovej sa objavujú najstaršie vyobrazenia koní. Nadalej sa ale udržiava lineárna ornamentika, špirála alebo tzv. slnečné symboly. V období popolnicových polí dôležité miesto medzi motívmi zaujíma v rôznych obmenách stvárnená „slnečná bárka s vtákmi“.

Od konca mladšej doby bronzovej a v počiatkoch halštatu sa k tradičným námetom pridávajú zobrazenia jeleňa, hada, ryby a jazdca. Zobrazenie jeleňa má mimoriadne postavenie. Počiatky tohto motívu možno postrehnúť už od 9.-8. stor. pred n. l. na rytej výzdobe bronzových predmetov v kultúre Villanova, na figúrkach zo Sardínie, na votívnych scénach v Španielsku, v rôznych formách na keramike východného Bavorska, z prostredia kultúry lužickej atď. Bohato sú zastúpené jeleny v skálnych maľbách doby bronzovej a staršej doby železnej od alpskej oblasti až po severnú Európu. Význam jeleňa sa prejavuje aj vo výrobe rôznych, často bohato zdobených predmetov z jeleních parohov. Hroby jeleňov na pohrebiskách a v závere doby bronzovej ukladanie celých zvierat do jám na sídliskách dokladajú úlohu tohto zvierata aj v oblasti kultu. Z doby halštatskej sa vyskytujú religiózne a mytologické námety, ktoré majú korene už v neskoršej dobe bronzovej, zobrazujúce lov alebo zabíjanie jeleňa a pod. V závere doby halštatskej stráca motív jeleňa svoj význam v nastupujúcom keltskom umení.

V prvom príspevku slovenských autorov sa J. Batora a J. Vladár v príspevku: *Die Kunstäußerung des Nordkarpatenraums in der Bronzezeit* (s. 173-182) zaoberajú umením v staršom období doby bronzovej. Upozorňujú, že v umení nie je potvrdená kontinuita prejavov od konca eneolitu do doby bronzovej. Zdôrazňujú, že kým v počiatkoch staršej doby bronzovej sa v umení prejavujú vplyvy z východoeurópskeho prostredia, v období maďarovskej a otomanskej kultúry na území Slovenska sa aj v umení prejavuje zmena orientácie na balkánske a euroázijské oblasti. Počiatkom strednej doby bronzovej sa častejšie objavujú umelecké plastiky. Autori sa podrobnejšie zaoberajú unikátnou, bohato zdobenou amforou z Veľkých Raškoviec. Prichádzajú k záveru, že v mladších obdobiach doby bronzovej sa antropomorfné a zoomorfné motívy uplatňovali najmä na keramike.

Na mimoriadny nález bohato zdobeného zlatého klobúka, ktorý získalo berlínske múzeum zo súkromnej zbierky vo Švajčiarsku, sústreďuje svoju pozornosť W. Menghin v referencii: *Chiffren und Rechensysteme. Der Berliner Gold-*

hut und seine Deutung (s. 183-200). Okolnosti nálezu nie sú známe. Autor v podrobnom rozbere tvaru, materiálu a predovšetkým výzdoby zdôrazňuje význam predmetu. Vo výzdobe hľadá prejavy astrálneho a najmä religiózneho charakteru.

V. Lis vo svojom referáte: *Ceramika kultury lužyczej jako przejaw sztuki użytkowej*. Wybrane przykłady (s. 201-212) sústredila pozornosť na tvary keramiky lužickej kultúry a na ich výzdobu. Autorka zdôrazňuje, že kritériom zaradenia nádob medzi prejavy úžitkového umenia je forma, harmónia proporcií a výzdoba. Uvádza výzdobné motívy a člení ich do skupín - rastlinné, antropomorfné, symbolické atď. Všíma si systém výzdoby a jej umiestnenie na nádobách. Pripúšťa, že typológia výzdobných motívov a spôsobov zdobenja keramiky môže byť využitá aj v estetike. Treba povedať, že aj pri snahe o objektivizáciu kritérií prístup k nim bude vždy subjektívny. Zaradenie časti keramického inventára archeologickej kultúry (nielen lužickej) medzi prejavy úžitkového umenia je skutočne námet na diskusiu.

Autori J. Hrala a J. Špaček sa v spoločnom príspevku: *Ein spätbronzezeitlicher Maskenfund aus Mittelböhmen. Vorbericht* (s. 213-218) zaoberajú problematikou využívania masiek v histórii, ich úlohou a rôznorodosťou spracovania. Ťažisko príspevku predstavuje nález fragmentov keramickej masky z Ostrova pri Brandýse, datovaný do neskoršej doby bronzovej.

Referát D. Widholma: *The Meaning of Art in Bronze Age Burial Rituals* (s. 219-230) je tematicky zameraný na význam umenia v pohrebných obradoch doby bronzovej. Autor vychádza z nálezov z juhovýchodného Švédska. Priestor venuje predovšetkým lokalite Hjortekrog severne od Västerviku, datovanej do IV. severskej doby bronzovej. Ide o kamennú mohylku. Najzaujímavejší nález sa objavil po vyzdvihnutí kameňov, ktoré mohyly vyplňali. V mieste mohyly boli do podložnej skaly vyryté znaky a figúry. Podobný nález skálnych rytín uvádza tiež z lokality Klinta v Ölande. Autor spája výskyt týchto rytých znakov a symbolov s pohrebným rituálom.

Rozsiahla štúdia A. Eibnerovej: *Die Eberjagd als Ausdruck eines Heroetums? Zum Wandel des Bildinhalts in der Situlenkunst am Beginn der Latènezeit* (s. 231-280) je venovaná problematike spoločenského významu lovu v počiatkoch doby laténskej. Osobitne lov na diviakov bol chápaný ako prejav odvahy prislúchajúcej héroom a kráľom. Stáva sa témou výzdoby sitúl. Diviak je u Keltoz zároveň zvieratom kultu.

Naplnilo využil voľnosť témy, danú organizátormi, A. P. Kowalski vo svojom príspevku: *Doświadczenia estetyczne w kulturze epoki brązu w świetle analizy ekfraz homeryckich* (s. 281-290). Vo svojej práci využíva početné citácie z Iliady a Odysey. Vo výrazne teoretickej štúdii sa zaoberá prejavmi estetického vnímania sveta starých Grékov - plného mýtov a božstiev. Prichádza k záveru, že pri riešení otázok umenia v pravekých societách z hľadiska archeológie treba k problémom pristupovať zo širšieho estetického a kultúrno-spoločenského hľadiska.

Mimoriadne zaujímavému keramickému tvaru, tzv. tvárovým urnám, sa venuje J. Kneisel vo svojom referáte: *Zur Verbreitung geschlechtsspezifischer Motive in der Gesichtsmurtenkultur* (s. 291-306). Snaží sa o základné triedenie tvárových urien a o zachytenie rozdielov vo výzdobných motívoch. Jeho cieľom je zistiť, či sa skupiny takýchto motívov vyskytujú v hraniciach menších teritoriálnych jednotiek pomorskej kultúry, a teda môžu byť špecifickými znakmi. Zároveň tiež skúma možný podiel regionálnych vplyvov na vzory mužských a ženských vyobrazení nádob.

D. Koutecký sa vo svojom príspevku: *Das Verzierungs-system der Bylaner bemalten Keramik der Hallstattzeit* (s. 307-324) zaoberá nad počiatkami geometrického štýlu výzdoby v dobe halštatskej. Jeho korene hľadá v juhovýchodnej Európe v dobe 900-700 rokov pred n. l. Tento štýl sa v Čechách používa predovšetkým na keramike bylanskej kultúry, ale aj v prostredí halštatskej kultúry v západných a južných Čechách, prípadne v severovýchodných Čechách a na severnej Morave na nádobách platenickej kultúry. Výzdoba keramiky bylanskej kultúry sa zaraďuje do klasického geometrického štýlu doby halštatskej. Podľa výzdobných prvkov delí autor výzdobu bylanskej keramiky na tri skupiny, pričom v rámci II. skupiny vyčleňuje tri podskupiny a zároveň upozorňuje na možnosť vydelenia ďalších variantov v rámci základných skupín. V obsiahlejšom závere práce sa zaoberá nad významom maľovania keramiky bylanskej kultúry a zaraďuje ju do širších európskych súvislostí staršej doby železnej.

R. Jarysz sa vo svojom podnetnom príspevku: *Motywy ornamentacyjne na ślaskiej ceramice malowanej* (s. 325-336) zaoberá prejavmi vplyvu halštatského okruhu v juhovýchodnom Poľsku. Predpokladá, že vyššie postavená časť spoločnosti lužickej kultúry sa aj maľovanou keramikou snažila priblížiť vzorom známym z halštatského prostredia. Maľovaná keramika sa v lužickom priestore Sliezska a Veľkopolska objavuje už v závere doby bronzovej a pretrváva až do stupňa HD. Autor podrobne uvádza výraznejšie motívy výzdoby. Na zmeny v umení mali vplyv migrácie skupín, politické vzťahy, ekonomické zmeny, ale aj súdobá móda vo vládnúcej vrstve lužickej spoločnosti. Často sa maľovaná keramika vyskytuje v hrobách, ktoré sú z hľadiska všeobecných pohrebných zvyklostí výnimočné, s kamenným obložením, kostrovým pochovávaním, nálezi výraznejšie vybavených. Predpokladá, že maľovaná keramika v niektorých oblastiach predstavovala luxusný, bežne nedostupný tovar. Autor ju považuje za jeden z dôkladov hospodárskeho rozmachu lužickej kultúry v Poľsku v dobe halštatskej.

H. van den Boom sa v referáte: *Z badań nad ceramiką zdobioną z wczesnej epoki żelaza w Niemczech* (s. 337-352) venuje zdobenej luxusnej keramike zo stupňa HC, známej pod označením keramika typu Alb-Hegau. Výzdoba nádob je geometrická a spôsob výzdoby vytvára dojem viacerosti, hoci sa používajú len dve farby - červená a čierna. Jednotlivé prvky výzdoby bývajú inkrustované. Autorka predpokladá, že takto náročne zdobená keramika sa uplatňovala najmä v duchovnom živote spoločenstva. Nálezy pochádzajú v menšej miere z osád, hlavne však z pohrebísk. Autorka prichádza k záveru, že výrobou sa zaoberali najmä ženy. V ďalšej časti príspevku rozoberá spoločenský význam výskytu tejto keramiky. Predpokladá religióznu podstatu znakov a symbolov použitých pri jej výzdobe.

Súhrn výskytu plastík v staršej dobe bronzovej na Slovensku podáva K. Marková v referáte: *Die Plastik in der älteren Bronzezeit in der Slowakei* (s. 353-364). Upozorňuje, že plastika je nálezom nielen zaujímavým, ale predovšetkým obsahuje mnoho dôležitých informácií o živote ľudí, pre ktorých bola určená. Z počiatkov staršej doby bronzovej zatiaľ nemáme na Slovensku nálezy tohto typu. Z mladšieho obdobia staršej doby bronzovej sú známe viaceré zoomorfné plastiky z prostredia hatvanskej, severopanónskej, maďarovskej a otomanskej kultúry. Predstavujú predovšetkým domáce zvieratá (napr. hovädzí dobytok, ošipané) alebo vtákov. Antropomorfné plastiky zo staršej doby bronzovej poznáme zo Slovenska zatiaľ iba z lokalít otomanskej kultúry. Sú to menšie, výrazne schematizované predmety. Plastiky staršej doby bronzovej tematicky vychádzajú hlavne z bežného hospodár-

ského života vtedajších ľudí. Podľa autorky možné väzby na kultové praktiky možno predpokladať len ojedinele.

Témou príspevku M. Novotnej: *Symbole vom Rad und Sonne in der Kunst der Bronzezeit* (s. 365-376) je motív kolesa a vodných vtákov v umení doby bronzovej. Vychádzajúc z kultúrneho a chronologického zaradenia takýchto nálezov sa autorka zaoberá ich funkciou. Predovšetkým tzv. slnečné motívy a rôzne varianty pravdepodobne vodných vtákov považuje za prejav kultových zvyklostí. Nálezy zo slovenského územia spája so širším európskym prostredím.

J. Rydzewski v záverečnej úvahe: *Kilka uwag na zakończenie konferencji w Biskupinie (377-383)* zhodnotil končiacu sa konferenciu. Vyzdvihol význam takýchto podujatí, ich nezapustiteľnosť pri výmene nových poznatkov, možnosť vzájomnej komunikácie medzi bádateľmi a predovšetkým možnosť vedeckej konfrontácie rôznych názorov na často veľmi podobné problémy. Pripomína, že vďaka znalosti jazyka antických spoločností máme presnejšiu predstavu, do akej miery je umenie v pravku zviazané s kultom, s tradíciou a zároveň s každodenným životom vtedajších ľudí.

Dvadsaťdva referátov, ktoré obsahuje recenzovaný zborník, potvrdzuje známu skutočnosť, že unikátne nálezy a situácie, považované za prejavy umeleckého čítania pravekého človeka, vyvolávajú značnú pozornosť archeológov. Treba však povedať, že zároveň aj výrazne rozdielne chápanie a vysvetľovanie týchto prejavov. Pri skúmaní takej súčasti spoločenského života ľudí, akou je umenie, jeho miesto a význam v spoločnosti, je to vlastne normálne. Musíme si priznať, že z tohto hľadiska je to rovnaké aj v dnešnej dobe.

Je zjavné, že problém pri vedeckom spracovaní prejavov umeleckej tvorby v pravku nespočíva v otázke či vôbec umenie v pravku existuje, ale v tom, ako ho vnímať. Ako pochopiť symbolické prvky a odkazy obsiahnuté v umeleckých predmetoch, týkajúce sa hospodárskeho a predovšetkým duchovného života pravekých spoločenstiev. Umenie, ako vyplýva aj z viacerých referátov, je oblasť výrazne subjektívna, prejavujúca vzťah tvorcu k životu a okolitému svetu. Prvoradým problémom dnešného človeka pri hodnotení významu a miesta pravekého umenia v živote vtedajších ľudí je skutočnosť, že pre pravekého človeka reálny a imaginárny religiózny svet splynul v jeden celok.

Tento mimoriadny počín organizátorov konferencie vyvoláva úvahy o našich schopnostiach, ohraničených dnešnou realitou, vnímať svet pravekých ľudí v jeho mnohoobraznej, plastickej podobe. Ide hlavne o to, aby sme dokázali spracovať potrebné informácie, zhodnotiť ich a zatriediť, aby sme boli schopní využiť získané poznatky a poučiť sa z nich. To je predsa základný cieľ každej historickej vednej disciplíny, aj archeológie. Je veľmi dôležité, aby sa unikátne nálezy z archeologických výskumov nestávali len atrakciou vo vitrínach expozícií, ale cenným a v čo najväčšej miere pochopeným prameňom poznania. Je to úloha pre nás archeológov, historikov či umenohistorikov, ale i ďalších bádateľov v tejto oblasti, postarať sa o to, aby sa dávnové umelecké prejavy človeka stali súčasťou vnímania sveta ako takého, spoločnosti, jej vývoja a zákonitosti v mysliach dnešných ľudí.

Záverom treba povedať, že organizátori konferencie a zosťavovatelia zborníka predložili odbornej verejnosti publikáciu, ktorá upozorní mnohých bádateľov na potrebu oveľa širšieho chápania a komplexnejšieho prístupu k zhodnocovaniu poznatkov získaných archeologickým výskumom. Veľmi vysoko je treba hodnotiť tiež technickú a grafickú úroveň vydaného zborníka.

Susanne Klemm: Montanarchäologie in den Eisenerzer Alpen, Steiermark. Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen zum prähistorischen Kupferbergbau in der Eisenerzer Ramsau. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien 2003. 205 strán, tabuľka s nálezmi, 64 farebných obrázkov z terénu, 2 mapky, 26 pôdorysov v prílohe, početné ČB obrázky a diagramy v texte.

Môžem konštatovať, že týmto monotematicky spracovaným regiónom - a to vyplýva nielen z jeho uvedenia v titule - má Rakúsko za sebou prvé vydanie publikácie s témou montánnej archeológie. Pred vyše 100 rokmi (r. 1888) začal v tejto oblasti Rakúska výskum montánnej archeológie skúmaním haldy trosky na lokalite Feisterwiese. Výskum tu pokračoval v roku 1929. Uvedenej téme sa na území Rakúska (nielen Štajerska) už 20 rokov venujú viacerí bádatelia - archeológovia a metalurgovia, napríklad C. Eibner, H. Preislinger, G. Sperl a, samozrejme, autorka recenzovanej monografie Susanne Klemm. Táto archeologická zužitkovala všetky získané poznatky v rámci projektu výskumu kultúry spolkových krajín Rakúska „Perspektivy k utváraní a využitiu banských regiónov“. Projekt podporuje Ministerstvo pre vzdelávanie, vedu a umenie Rakúska a spolková vláda Štajerska. Na jeho realizácii sa podieľa tím odborníkov viacerých profesií - archeológ, geológ, montánni historik, ekológ, ekonóm, etnograf, umelecký historik a pod. Ako pri iných projektoch tohto druhu vo viacerých krajinách, ide o jediný cieľ - komplexným zhodnotením daného územia vytvoriť predpoklady a podmienky pre jeho správne využitie.

V obsahovej náplni publikácie nájdeme okrem príhovoru autorky deväť kapitol: Úvod (s. 9-10), Montánná archeológia v Eisenerzer Alpen (s. 11-44), Nálezový katalóg Eisenerzer Alpen: okresy Leoben (okrem obce Krumpental) a Liezen (s. 45-94), Nálezový katalóg Eisenerzer Ramsau: obec Krumpental (S. Klemm, J. Resch, H. Weinek - s. 95-148), Bibliografia k montánnej archeológii v Eisenerzer Alpen (s. 149-162), Geológia Eisenerzer Ramsau (H. Proske - s. 163-164), Ekologické výskumy prehistorických hald medenej trosky v Eisenerzer Ramsau (B. Emmerer, E. Steinlechner, P. Trinka, W. Gössler - s. 165-173), Vegetačná a osídľovacia história regiónu Eisenerzer na báze pelových analýz v jazere Leopoldsteiner a v Eisenerzer Ramsau (R. Drescher-Schneider - s. 197), Záver - súhrn v nemeckom a anglickom jazyku (s. 198-204).

Aké konkrétne výsledky prinieslo riešenie projektu od roku 1991 v oblasti montánnej archeológie? Dovtedy v regióne Eisenerzer Alpen chýbali doklady o osídlení z praveku a, samozrejme, aj o objektoch technického charakteru. Treba upozorniť, že región leží v nadmorskej výške 710-1600 m. Intenzívnou prospekciou, terénymi obhliadkami a vytypovanými archeologickými výskumami sa tu podarilo zistiť 306 archeologických lokalít, z ktorých 259 malo montánnu charakter (mapa 2 - miesta reálnej i predpokladanej banskej ťažby na medenú a železnú rudu, nálezy hald trosky - Cu a Fe, miesta ťažby). Autorka podáva štatistický prehľad jednotlivých lokalít, týkajúci sa ich rozdelenia na banské, hutnícke, na haldy trosky a milieroviská, pričom rozlišuje prítomnosť medenej a železnej rudy. Z chronologického hľadiska najstaršie nálezy pochádzajú z obdobia neskorého neolitu. Dokumentované sú však aj všetky ďalšie etapy vývoja, až po obdobie novoveku. Najviac strán v monografii zaberá nálezový katalóg regiónu Eisenerzer Alpen a Eisenerzer Ramsau (s. 45-115), z ktorého autorka vychádzala pri štatistických analýzach.

Najväčšia pozornosť v rámci montánnej archeológie, a to už pred začiatkom projektu v deväťdesiatych rokoch 20. stor.,

sa v tomto regióne venovala otázkam ťažby a spracovania medených rúd. C. Eibner už v priebehu rokov 1979-1980 po prvýkrát zistil pri výskume osady Trieben hutnícky komplex na spracovanie medi. Aj keď sa datovanie tohto objektu kladie do strednej doby bronzovej, autorka prostredníctvom svojich výskumov a prieskumov dospela k správnejmu záveru, že nálezy trosky nemožno paušálne zaradiť do obdobia kultúry popolnicových polí. Spektrálne analýzy takejto trosky a ďalšie bádanie poukázali na spracovanie medených rúd aj v období stredoveku. Akýkoľvek nález trosky bez analýzy a ďalších nálezových súvislostí nemožno datovať, a to platí pre banské regióny všeobecne. Autorkou realizovaný výskum hutníckeho objektu na spracovanie medenej rudy v Eisenerzer Ramsau v rokoch 1992-2000 potvrdil typické usporiadanie pecných zariadení s dvomi otvormi a blízkeho miesta na praženie rudy.

Vydaním predmetnej publikácie sa uzatvorila len prvá etapa z požadovaných nárokov na komplexné zhodnotenie významu určitého banského teritória. Ako vyplýva aj z množstva (64) farebných obrázkov, len na šiestich z nich máme možnosť vidieť zábery na konkrétny terénny výskum v podobe archeologickej sondy. Jednoznačne bude potrebné mnohé tie lokality overiť terénnym výskumom. Autorka sama uvádza nutnosť realizovať v budúcnosti datovanie metódou C¹⁴. Na potrebu výskumu poukazuje aj jediná tabuľka s vykreslenými nálezmi (s. 116).

Uvedené nedostatky hodnotu publikácie neznižujú. Treba si uvedomiť, že realizácia archeologického výskumu v extrémnych horských podmienkach je predsa náročná na financie, technickú vybavenosť a zvýšené rešpektovanie bezpečnosti práce. Aj podľa slov G. Weisgerbera, ktoré mi adresoval v roku 1997 pri návšteve ním skúmanej lokality Altenberg v Siegerlande (Nemecko), najideálnejšou formou výskumu určitého banského diela je zapojenie skúsených baníkov z regiónu. Pokiaľ sú k dispozícii.

Josef Labuda

Man and Mining - Mensch und Bergbau. Studies in honour of Gerd Weisgerber on occasion of his 65th birthday. Hrsg.: Thomas Stöllner/Gabriele Körlin/Gero Steffens/Jan Cierny. Der Anschnitt. Beiheft 16. Bochum 2003.

Známe a renomované múzeum Deutsches Bergbau-Museum Bochum vydáva od roku 1949 časopis Der Anschnitt, ktorý sa zaoberá minulosťou a súčasnosťou baníctva v komplexnosti a hlavne v európskom priestore. Takmer pravidelne tu možno nájsť príspevky z oblasti montánnej archeológie. Prílohou tohto časopisu bývajú nepravidelne sa objavujúce publikácie ako Beiheft, obyčajne prezentujúce prednášky špecificky zameraných sympózií či publikovanie lokalít skúmaných týmto múzeom. V 16. čísle edície Beiheft sú uverejnené prednášky venované 65. narodeninám Gerda Weisgerbera - významného bádateľa, archeológa, montanistu, pedagóga na viacerých univerzitách a autora prvého terénneho výskumu montánnej archeológie na lokalite Altenberg (Siegerland) v Nemecku. Zostavovateľmi tejto publikácie sú T. Stöllner, G. Körlin, G. Steffens a J. Cierny.

Po úvodnom pozdrave vydavateľa jubilantovi je publikovaná bibliografia Gerda Weisgerbera od roku 1966 do roku 2002. Úvodná časť okrem iného obsahuje cenný adresár autorov príspevkov, väčšinou už s mailovou adresou.

Riaditeľ DBM Bochum prof. Dr. Rainer Slotta v pozdravnom príhovore zhodnotil životnú a odbornú cestu jubilanta

až po jeho odchod na dôchodok (31. 3. 2000). Po slovách riaditeľa múzea nasleduje 45 príspevkov autorov z celého sveta (s témou vymedzenou vydavateľmi). Ilustrované sú čierno-bielymi obrázkami. Tak ako v závere každého Beiheftu, aj v tomto sa objavuje zoznam publikácií vydaných múzeom od roku 1969.

Vzhľadom na množstvo príspevkov nie je možné sa v recenzii zaoberať každým zvlášť, preto podávame aspoň ich súpis:

• H.-G. Bachmann s príspevkom Th. Stöllnera: Bunt und Edelmetalle aus mitteleuropäischen Komplexen - Lagerstätten - Fehlerz - Verhüttung von der Bronzezeit bis zur Renaissance • Ch. Bartels/N. Engel(=): Spätmittelalterlicher und frühneuzeitlicher Bergbau in Wallerfangen/Saar und seine Spuren • F. E. Bart: Hölzerne Konstruktionsteile aus dem spätbronzezeitlichen Salzbergwerk in Hallstatt, VB Gmunden, Oberösterreich • K. T. Biró/J. Refenye: Exploitation Regions and Workshop Complexes in the Bakony Mountains, Hungary • N. Boroffka: Urgeschichtliche Silbergewinnung in Schleswig-Holstein • H.-G. Buchholz: Einige Gusformen aus Zypern • E. N. Černych: Die vorgeschichtlichen Montanreviere an der Grenze von Europa und Asien - Das Produktionszentrum Kargaly • J. Cierny: Vier Dinge verderben ein Bergwerk ... - welche Ereignisse haben die Bergwerksproduktion in der Frühzeit beeinflusst? • P. T. Craddock/S. La Niece/D. R. Hook: Evidences for the Production, Trading and Refining of Copper in the Gulf of Oman during the Third Millennium BC • M. Doll: Animals and Men in Mines - the Bone Assemblages from Karnab and Mušiston • C. Domergue/A. Beyrie/C. Jacquet/C. Jarrier/F. Tollon: Un bas Fourneau de petit module sur le site sidérurgique romain du domaine des Forges (Les Martyrs, Aude France) • M. Farrenkopf: Aspekte zur Industrialisierung des Kokereiwesens im Ruhrrevier • Michael Gechter: Das Bleibergwerk Silberkaule, Gemeinde Engelskirchen, Rheinisch-Bergischer Kreis • I. Gerlach/J. Heckes: Die Stadtanlage von Sirwāh: Regierungssitz Kultzentrum oder Handelsstation? • G. Goldenberg/A. Maass/G. Steffens/H. Steuer: Hematite Mining during the Linear Ceramics Culture in the Area of the Black Forest, South West Germany • K. Grewe: Der „Fulbert-Stollen“ am Laacher See und der Tiergartentunnel von Blankenheim • A. Hauptmann/T. Rehren/S. Schmitt-Strecker: Early Bronze Age Copper Metallurgy at Shahr-i Sokhta (Iran), reconsidered • M. J. Kaiser: Der Markgräfler Jaspis. Einblicke zur (unterschätzten) Kulturgeschichte eines Feuersteins • L. Klappauf: 10 Jahre Montanarchäologie im Harz - Resümee und Ausblick • G. Körlin/M. Gechter: Römischer Bergbau auf dem Lüderich - Vorbericht über die Grabungen 2000-2002 • N. Krohn: Volcvanus - Gott der Schmiede? • S. Kroll: Das gewaltsame Ende des bronzezeitlichen Verhüttungsplatzes Maysar 1 in Oman - Der Brunnen im Bereich von Maysar Haus 3 • M. Kunter: Anthropologische Beobachtungen zur Binnendifferenzierung des alamannischen Gräberfeldes von Böhlingen, Kr. Konstanz • J. Lech/A. Leligowicz: Studien zum mitteleuropäischen Feuersteinbergbau in der Bronzezeit • F. Lorscheider/A. Mass/D. Steiniger: Frühe Kupferproduktion - archäologischer Befund und Experiment - Versuche zur Fehlerzverhüttung in einem einzigen Ofengang • R. Maddin: The Beginning of the Use of Iron • S. Mäder: Zum Tatare - Rennverfahren - Bericht über einen Besuch am japanischen Eisenhüttenmuseum (Wakō-Hakubutsukan in Yasugi, Shimane-Präfektur, Japan) • F. Marzatico: Two Rib Ingots. Spangenbarren - of the Early Bronze Age from the Non Valley in Trentino • F. Moosleitner: Eine Gussform für Bronzedolche aus der Salzburger Bergbauregion • B. S. Ottaway: Experimental Archaeometallurgy • H. Parzinger: Minusinsker Bronzen und die frühe Kupfer-

gewinnung im Minusinsker Becken • V. C. Pigott: Iron and Pyrotechnology at 13th century. Late Bronze Age - Tel Yin'am (Israel): a Reinterpretation • H.-O. Pollmann: Historischer Bergbau in Ostwestfalen unter besonderer Berücksichtigung des ehemaligen Landes Lippe • T. Rehren/O. Papachristou: Similar like White and Black: a Comparison of Steel-making Crucibles from Central Asia and the Indian Subcontinent • A. Saville: Lithic Resource Exploitation for Artefacts in Prehistoric and Early Historic Scotland • T. Stöllner: Mining and Economy - a Discussion of Spatial Organisations and Structures of Early Raw Material Exploitation • M. J. Villalba: De la mine à l'objet: un exemple de production et distribution de biens de prestige social • B. Vogt: Zur Datierung oberirdischer Rundgräber im Jemen • U. Vogt: Bemerkungen zur Technologie vorgeschichtlicher Salinen Mittelgebirgsraum • G. A. Wagner/I. Wagner/Ö. Öztunalı/S. Schmitt-Strecker/F. Begemann: Archäometallurgischer Bericht über Feldforschung in Anatolien und bleisotopische Studien an Erzen und Schlacken • J. Wahl: Zur Wasserversorgung des römischen Goldbergbaues von Tres Minas und Campo de Jales (Vila Pouce de Aguiar, Trás-os-Montes, Portugal) • J. Waldhauser: Das Silber der Kelten in Böhmen • J. Weiner: As Time Goes By - Forty Years Later: A Visit at the Neolithic Flint Mining Area of Veaux - Malaucene, Dépt. Vaucluse, Provence, France • Ü. Yalcin: Metallurgie in Anatolien • Paul Yule: Beyond the Pale of Near Eastern Archaeology: Anthropomorphic Figures from al-Aqir near Bahlä, Sultanate of Oman.

Jožef Labuda

Henrieta Todorova: Durankulak. II. Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak. Teil 1, 2. Deutsches archäologisches Institut in Berlin. Sofia 2002. 359 strán, 203 tabuliek, 28 čierno-bielych a 6 farebných obrázkov, 3 mapy.

Recenzovaná monografia, vydaná v tvrdej väzbe, pozostáva z dvoch samostatných častí. Prvá časť je textová, druhá časť je katalógová. Renomovaná bulharská bádatelka Henrieta Todorova predkladá spolu s kolektívom bulharských bádateľov výsledky viacročného (1974-1997) systematického výskumu pohrebiska. Práca podáva komplexnú pramennú bázu polykultúrnej nekropoly, doplnenú o analýzu a vyhodnotenie tohto materiálového fondu. Dôsledne využíva výsledky interdisciplinárnych výskumov.

Pohrebisko v Durankulaku leží v Dobrudži, 30 km severne od Varny, južne od delty Dunaja na pobreží Čierneho mora. Objavili ho v súvislosti s výskumom telového sídliska na Veľkom ostrove (asi 1500 m²), a to severozápadne od neho. Na objavenom pohrebisku vedúca výskumu H. Todorova, za spoluúčasti početného výskumného tímu bulharských archeológov (brigádnikmi boli aj poslucháči UK z Bratislavy), odkryla 1203 hrobov. Plošným odkryvom sa tu preskúmala plocha s celkovou rozlohou 20 000 m², rozdelená do 32 štvorcov (25 x 25 m) ďalej členených na menšie sektory (2,5 x 2,5 m). Skúmalo sa do hĺbky 2 m, na niektorých miestach až do hĺbky 3 m.

Po úvode a prvých dvoch subkapitolách: Geografická poloha pohrebiska (H. Todorova) a Objavenie a výskum prehistorického pohrebiska v Durankulaku (T. Dimov) nasledujú ďalšie subkapitoly z pera autorky: Chronológia, horizontálna stratigrafia a nálezy, Archeologické určovanie pohľavia, Paleodemografický rekonštrukčný pokus.

Hroby prináležia obdobiu od neskorého neolitu po severobalkánsku dobu medenú, teda do časového rozpätia asi

800 rokov (5000-4200 BC). Počiatky neolitizácie sú v tejto oblasti späté s kultúrou Hamangia (podľa pôvodného názvu dediny Baia Hamangia v župe Tulcea v Dobružji), ktorú podľa H. Todorovej možno rozdeliť na 4 fázy. V Durankulaku je zastúpená aj najstaršia fáza tejto kultúry. Jej tretia fáza už patrí dočasnej dobe medenej, štvrtá - kedy oblasť v okolí Durankulaku i Varny zaznamenáva rozkvet - do strednej doby medenej. Neskorú dobu medenú zaberá kultúra Varna, ktorá je lokálnym variantom kultúry Gumelnița. Rozšírená je pozdĺž západného pobrežia Čierneho mora. Rozdeľuje sa na 3 fázy, pričom v Durankulaku je doložený aj jej zánik na konci tretej fázy. Najstaršie hroby sa tu datujú do kultúry Hamangia I a II. Počas fázy Hamangia III sa zaznamenalo rozšírenie pohrebiska v západnom a severozápadnom smere, počas fázy Hamangia IV zas rozšírenie v južnej časti ostrohu. Kultúra Varna I je doložená v juhovýchodnom smere, Varna II a III zaberá celý priestor predošlého pohrebiska, hlavne však v severozápadnej časti ostrohu, čo súvisí so vzostupom hladiny mora. Najväčší počet jedincov (34%) bolo pochovaných vo vystretej polohe na chrbte, v menšom počte boli skrčenci uložení na pravom boku (16,8%), skrčenci uložení na ľavom boku (7%) a skrčenci spočívajúci na chrbte (2,5%). Okrem uvedeného percentuálneho zastúpenia sa našlo 17 protobronzových hrobových komplexov z druhej polovice 4. tisícročia BC, zaradených do neskorkej fázy tripolskej kultúry, niektoré do kultúry Cernavoda. V subkapitole o archeologickom určovaní pohlavia si autorka všimla niektoré špecifické hrobové prídavky. Hroby kultúry Varna sa vyznačujú aj rozdielnou polohou tela - muži sú vo vystretej polohe a ženy v skrčenej polohe na pravom boku. Hroby so špecifickými prídavkami patria do dvoch chronologických skupín. Prvú skupinu charakterizujú hroby kultúry Hamangia I-III, druhú skupinu hroby hamangijskej kultúry fázy IV a celej kultúry Varna. Zaujímavý je zistený poznatok, že mŕtvi vo vystretej polohe majú veľký počet prídavkov a mŕtvi v skrčenej polohe majú chudobnú výbavu. Prvá skupina hrobov obsahuje: kamenné sekery a ich napodobeniny - typické pre mužské hroby v natiahnutej polohe; široké spondylové a mramorové náramky - mužský inventár; očné zuby z jeleňa - mužský inventár; čarodejnícke kosti z *Equus hydruntinus* - mužský inventár; zvieracie lebky a kosti - inventár mužov-lovcov. Pre druhú skupinu sú príznačné: sekery z parožia a kameňa - mužský inventár; šálky na nôžkach a podstavce - inventár hlavne starších, menej už mladších mužov; kovové predmety - inventár bohatých mužov (masívne náramky) a žien (prstene). V šiestej subkapitole sa H. Todorova snaží rekonštruovať paleodemografický vývoj. V Durankulaku boli ťažko zistiteľné hroby najmenších detí (vo veku do 5 r.). Vychádza sa z detskej úmrtnosti, aká bola pred modernou medicínou, t. j. 50-65%. Málo takýchto hrobov sa zistilo podľa kamenného obloženia a príloh (miniaturná nádoba, sílexová čepielka, náramok). Detské hroby sa koncentrovali v blízkosti ženských hrobov. Mladistvých (5-17 r.) pochovávali plytšie, preto najviac absentujú (doložených je 75 hrobov). U dospelých sa predpokladá v priemere 2,1 zomrelých v jednom roku. V každej vekovej skupine sa zistilo približne rovnaké zastúpenie pohlaví. Priemerný počet súčasne žijúcich jedincov sa predpokladá okolo 39-40 ľudí.

V obsahu šiestej kapitoly od J. Bojadžieva možno nájsť informácie o absolútnej chronológii neo- a eneolitického pohrebiska v Durankulaku. Získané dáta C^{14} sú pre kultúru Hamangia a Varna: Hamangia I-II: 5250/5200-4950/4900 BC, Hamangia III: 4950/4900-4650/4600 BC, Hamangia IV: 4650/4600-4550/4500 BC, Varna I: 4550/4500-4450/4400 BC, Varna II-III: 4450/4400-4250/4150 BC. Chýbajú dáta pre Hamangiu I, predpokladá sa 5250/5200-5000/4950 BC.

V ďalšej subkapitole J. Bojadžiev opisuje hrobové jamy pohrebiska. Jamy sú pravouhlé, pri hrobch skrčencov aj oválne. Objavujú sa hroby so schodíkom, hrobové komory z kamenných platní i prekrytie hrobu kamennou platňou. Predpokladajú sa aj drevené konštrukcie. Zriedkavé sú dvojité pohreby (matka s dieťaťom, dve deti, dvaja dospelí). Pohreb je v samostatných i v spojených jamách a pohreby nad sebou.

H. Todorova v práci detailne rozoberá pohrebnú keramiku. Našla sa v 67% hrobov. Ide bezvýhradne o jemnú keramiku, ktorú zastupujú podstavce, šálky na nôžkach, fľaše, poháre, teriny, misy, miniatúrne pitosy, vázovité nádoby s úzkym ústím a pokrievky. Vyrobené sú z hliny s prímiesou jemného piesku, majú hladný povrch, maľované sú čiernou, červenou až hnedou farbou. Signifikantné sú vysokoleštené nádoby zdobené rytými líniami, vruborezom, vypichaným a vkolovaným ornamentom. Vypaľované boli po vyhotovení ornamentu. Neleštené plochy sa po vypálení zdobili bielou alebo červenou inkrustáciou.

Ďalšia spoluautorka M. Avramova venuje pozornosť stopám farbív a iných anorganických materiálov na pohrebisku. Červené farbivo sa zistilo na kostiach v 22 hrobch. Autorka predpokladá jeho použitie pri maľovaní šiat. V 31 hrobch boli stopy zelenkavej hliny, tenké biele vrstvičky, popol a uhľiky, v jednom hrobe boli mušle. Analyzované sú i pozostatky zvierat, rozdelené do troch skupín - samostatné komplexy potravy pre mŕtveho, hroby so zvieracími lebkami a kosťami, hroby s komplexom potravy. Druhovo sú opísané kosti *Equus hydruntinus*, *Bos taurus* / *primigenius*, *Ovis* / *Capra*, *Cervus elaphus*, *Capreolus capreolus*, *Sus scrofa*, *Sus scrofa domestica* a *Canis familiaris*.

V 11. subkapitole fundovane rozoberá K. Dimitrov kovové nálezy v hrobch. V úvode venuje pozornosť pôvodu medi, s konkrétnymi potencionálnymi ložiskami na základe analýz kovových predmetov E. Pernickom. Potom rozoberá jednotlivé nálezové skupiny - ozdoby (náramky a náramenníky), prstene, perly, ozubené kolieska, kovové nástroje (zo skupiny ťažkých nástrojov sekery, kliny a zo skupiny ľahkých nástrojov šidla, ihly). Špeciálne sa venuje výrobkom zo zlata, ktoré pochádzajú z 20 hrobov. Netvorí však početnú skupinu - ide o 6 náušník, 2 závesky, 1 špirálu, 1 kruhový idol a 132 perál. Sú z hrobov datovaných do Hamangie IV, najmä z hrobov dospelých mužov. Bokom nezostáva technológia výroby jednotlivých druhov predmetov a ich sociálny aspekt.

Samostatná subkapitola z pera I. Vajsova hovorí o pozoruhodnom náleze z hrobu 982 a o protobronzovej dobe na území Bulharska. Hrob 982 (chlapec vo veku 9-14 r.) sa okrem iných nálezov vyznačuje nálezom dyky (typ Nerušaj), ktorá je zaradená do protobronzovej doby. Dyka je vyhotovená z arzénového bronzu a datovaná do polovice 4. tisícročia BC. Podľa autora sa doba medená vyznačuje výrobkami z čistej medi (3700 BC), dobu protobronzovú označuje arzénový bronz (3700-3200 BC) a časnú dobu bronzovú klasický bronz (po 3200 BC). Podľa obsahu arzenu spomedzi nálezov podobných dyk autor vyčleňuje 5 metalurgických skupín. Dyku z tohto hrobu zaraďuje do druhej skupiny (arzén činí 1-3%), kam napríklad patrí aj dyka z východoslovenskej lokality Šebastovce (skupina Lažňany).

V nasledujúcich častiach recenzovanej práce si H. Todorova všimla výrobky zhotovené z mäkkých kovov. Ide o artefakty (náramky, čelenka) vyrobené z viacerých druhov morských mušlí - *spondylus*, *glycymeris*, *unio*, *dentalium* a *cardium*. Analyzuje ich na základe rozšírenia v Európe, výrobných techník a $^{18}O/^{13}O$ -analýz. V mužských hrobch sú výsadou lovcov očné zuby *Cervus elaphus*, parohové nástroje a prevŕtané diviacie kly (ozdoba krku, náramok).

Príspevok M. Avramovej sa zaoberá nálezmi šperkov v hrobch z pertraktovaného pohrebiska. Zo 196 hrobov zo

stupňa I-II hamangijskej kultúry sa v 28 hrobách (14,2%) vyskytol šperk, a to hlavne v mužských hrobách - náramky, čelenky, *spondylus* a i. V hrobách datovaných do stupňa III-IV hamangijskej kultúry sa šperk objavil v 18,4% (čelenky, zdobený opasok, náramky zo spondylov) v mužských hrobách. Šperky však úplne nechýbajú ani v hrobách žien a detí. Na pohrebisku kultúry Varna sa šperky zistili v 31,1% hrobov. Medené i zlaté šperky sa nachádzajú prevažne v hrobách mužov.

Na pohrebisku v Durankulaku sa v hrobách našli aj výrobky z kameňa a ich napodobeniny (sekery, sekeromlaty, terčík, mramorová rúrka a náramok, kamenná perla, prsteň zo serpentinitu, brúsny kameň a pod.). Venuje sa im v poradí 16. subkapitola K. Dimitrova. Uvádza typologickú a petrografickú charakteristiku artefaktov. Brúsne kamene sú súčasťou ženských hrobov, sekery boli, naopak, výsadou mužov.

Rozborom štiepanej kamennej industrie z typologického i surovinového hľadiska sa zaoberajú samostatné príspevky N. Sirakova a M. Gurovej. Sledujú funkčné využitie, technológiu výroby, vývoj tvarov, vzťah štiepanej industrie k veku, pohľavu a polohe v hrobe. Typologicky prevažujú masívne neretušované čepele, za ktorými nasledujú čepele s retušou, škrabadlá a geometrické mikrolity. Ostatné typy netvoria výrazné percento. Z hľadiska použitej suroviny sa využívali rozličné variety pazúrikov (typ Radingrad-Topchii, Kriva reka, sivočierny pazúrik a i.), ktorých výskyt sa zaznamenáva vo vzdialenosti 80-90 km od pohrebiska v Durankulaku.

Medzi zaujímavé hrobové prílohy patria idoly a iné kultové predmety z hliny, kosti a mušle *spondylus*. Spolu sa našlo 16 hlinených plastiek pochádzajúcich z 11 hrobových komplexov. I. Vajsov ich rozdeľuje do dvoch skupín. Do prvej zaraďuje antropomorfné plastiky ako hrobovú prílohu v kostrových hrobách (III. stupeň kultúry Hamangia) a antropomorfné plastiky z kenotafov, ktoré nahrádzajú mŕtvych alebo zobrazujú samostatný idolový pohreb (kultúra Varna). S kultom súvisia aj malé spondylové idoly ako závesky, kosti pokladané za čarodejnícke a zlatý kruhový idol. Vyskytujú sa v mužských aj ženských hrobách a v symbolických hrobách, kde sú zrejme náhradou za mŕtveho.

H. Todorova nevynecháva ani otázku spoločenskej hierarchie. O sociálnej štruktúre vypovedajú hrobové prídavky zo zlata, rozličný počet nádob, váha medi, ďalej zvyšky zvierat, plastiky, nekovový šperk a nástroje. Prídavky v hrobách zo stupňa Hamangia I-II ukazujú na bohatšiu výbavu mužských hrobov. Sociálna diferenciácia sa výraznejšie prejavuje v stupni Hamangia III a najmä Hamangia IV s bohatšou výbavou hrobov mužov. Sociálna štruktúra v kultúre Varna je podobná ako v predchádzajúcom prípade, so zvýrazneným výsadným postavením muža.

Nadprirodzené predstavy prehistorického človeka si všima subkapitola K. Dimitrova. Blízka poloha predmetného pohrebiska k sídlisku svedčí o kontakte záhrobného a skutočného sveta. Napokon, o viere v posmrtný život presvedčivo vypovedajú hrobové prílohy. Kenotafy zvýrazňujú dôležitý význam pochovávaní.

G. Schwarz-Mackensen uvádza v príspevku zaujímavé etnologické príklady o predstavách moderných prírodných národov o živote a smrti. Názorne vysvetľuje predstavy ľudí o druhom svete na základe paralel z Novej Guinea, centrálneho Madagaskaru či lovcov a zberačov z južnej Afriky.

T. Dimov podáva vo svojom príspevku prehľad nájdených samostatných hrobov a pohrebných včasnej kultúry Hamangia v Dobrudži a v oblasti Varny.

V. Slavčev sleduje vzťahy medzi Durankulakom, oblasťou kultúry Precucuteni-Tripolie a skupinou Bolgrad-Aldeni. Po-

ukazuje na niektoré cudzie keramické tvary na pohrebisku v Durankulaku. Po prehľade dejín bádania o zmienených kultúrach autor podáva synchronizáciu: Hamangia IV - Precucuteni III-Tripolie A II. Skupina Bolgrad-Aldeni je severným variantom kultúry Varna I a súčasná s neskorou Precucuteni III-Tripolie A II.

Vývojom vegetácie na základe palynologických analýz sa zaoberajú E. Božilova a S. Tonkov v spoločnom príspevku: Paleoeologický doklad vývoja vegetácie a osídlenia na pobreží jazera Durankulak, severovýchodné Bulharsko.

Paleontologický rozbor zvieracích zvyškov urobili N. Spasov a N. Iliev. Osobitný záujem venujú nálezom kostí *Equus hydruntinus*, ktoré v Durankulaku patria v kultúre Varna I medzi posledné vôbec (začiatok druhej polovice 5. tisícročia BC).

Predposledná kapitola Y. Yordanova a B. Dimitrovej uvádza výsledky antropologického výskumu ľudských kostier z prehistorickej nekropoly. Výsledky ukazujú, že na pohrebisku z neskorého neolitu a včasného eneolitu prevláda v prípade hrobov žien i mužov dospelý vek (do 40 r.), podobne ako u hrobov datovaných do stredného a neskorého eneolitu.

Prvá časť knihy končí doslovom vedúcej výskumu, bulharským, francúzskym a anglickým resumé. Spolu zahŕňa 336 obrázkov, z toho 41 farebných, 35 materiálových tabuliek, 67 ostatných tabuliek, 35 grafov, 2 typologické tabuľky, 1 chronologickú tabuľku, ako aj 49 samostatných tabuliek a 10 máp.

Celkovo pôsobia obidve časti knihy veľmi dobrým dojmom. Ku kladom možno prirátat nielen skvelý vzhľad publikácie s tvrdou väzbou a kriedovým papierom, ale aj obsiahly zoznam najdôležitejšej literatúry za jednotlivými príspevkami. Ďalším kladom je rozdelenie knihy na dve samostatné časti, čím druhá - katalógová časť zbytočne „nezafažuje“ prvú - nosnú textovú časť.

Ako H. Todorova zdôraznila v závere práce, výskum pohrebiska v Durankulaku priniesol celý rad nových poznatkov, ktoré v podstatnej miere rozšírili naše vedomosti o období 5. a 4. tisícročí pred Kr. Pohrebisko, situované v blízkosti súvekeho sídliska na Veľkom ostrove, poskytovalo bohatú pramennú bázu s doloženým kontinuálnym vývojom neoaeneolitickej enklávy až po protobronzové obdobie. Výskum prispel k poznaniu pohrebných zvyklostí počas približne 800-ročného vývoja. V pochovávaní mŕtvych sa ukazujú isté zákonitosti. Indície poukazujú na veľké rodinné okruhy v rámci pohrebiska, kde ženy spolu s deťmi tvoria voľné skupiny, rovnako ako muži pochovaní najbližšie k centru pohrebiska, čo sa predpokladá z hľadiska dôležitého kultového symbolu. Okolo tohto centra sa sústreďovali tiež najbohatšie hroby mužov. Hĺbka hrobov podlieha istým pravidlám. Mužov pochovávali vždy hlbšie ako ženy, deti a dojčatá boli zvlášť plytko. Najhlbšie (2,8 až 3 m) ležia najbohatšie mužské hroby - fenomén, ktorý je zaznamenaný tiež na pohrebiskách Varna I a Devnja a je výrazom vyššieho spoločenského postavenia a bohatstva zosnulých. Vo väčšine prípadov je hlava uložená smerom k severu, smer tváre nezohrával v celkovom kontexte pochovaných žiadnu rolu. Identické pohrebné zvyklosti sú doložené na pohrebiskách Devnja, Varna I a Varna II zo strednej a neskej doby medenej. Táto pohlavná diferenciácia štruktúry pohrebisk je príznačná pre kultúry Hamangia a Varna na severozápadnom pobreží Čierneho mora.

Početné nové a mnohostranné poznatky, ktoré poskytol výskum pohrebiska v Durankulaku, prisúdili lokalite dôležité postavenie v európskej prehistórii.

SKRATKY ČASOPISOV A PERIODÍK
ABKÜRZUNGEN VON ZEITSCHRIFTEN UND PERIODIKA
ABBREVIATIONS OF JOURNALS AND PERIODICALS

- Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest
 Acta Arch. Carpathica = Acta Archaeologica Carpathica. Kraków
 Acta Hist. et Museol. Univ. Silesianae Opaviensis = Acta Historica et Museologica Universitatis Silesianae Opaviensis. Opava
 Acta Mus. Agriculturae = Acta Museorum Agriculturae. Praha
 Acta Mus. Moraviae = Acta Musei Moraviae. Brno
 Acta Mus. Napocensis = Acta Musei Napocensis. Cluj
 Acta Univ. Lodzensis. Folia Arch. = Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica. Łódź
 Acta Univ. Wratislaviensis. Hist. = Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia. Wrocław
 Agria = Agria. Annales Musei Agriensis. Eger
 Anodos = Anodos. Studies of Ancient World. Trnava
 Antaeus = Antaeus. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Budapest
 Antiquity = Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology. London
 Argo (Ljubljana) = Argo. Informativno glasilo za arheologije, zgodovino umetnosti in muzeologijo. Ljubljana
 Arh. Vestnik = Arheološki vestnik. Acta archaeologica. Ljubljana
 Arch. Austriaca = Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläoanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs. Wien
 Arch. Bulgarica = Archaeologia Bulgarica. Sofia
 Arch. Ért. = Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat Tudományos Folyóirata. Budapest
 Arch. Hist. = Archaeologia historica. Brno
 Arch. Korbl. = Archäologisches Korrespondenzblatt. Urgeschichte, Römerzeit, Frühmittelalter. Mainz am Rhein
 Arch. Pragensia = Archaeologica Pragensia. Archeologický sborník Musea hlavního města Prahy. Praha
 Arch. Rozhledy = Archeologické rozhledy. Praha
 Arch. Střední Čechy = Archeologie ve středních Čechách. Praha
 Archaeoslavica = Archaeoslavica. Kraków
 AVANS = Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku. Nitra
 Balcanoslavica = Balcanoslavica. Prilep - Beograd
 Ber. RGK = Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. Frankfurt am Main
 Béri Balogh Ádám Mú. Évk. = A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve. Szekszárd
 Berliner Jahrb. Vor- u. Frühgesch. = Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte. Berlin
 Bratislava. Spisy MM = Bratislava. Spisy Mestského múzea v Bratislave. Bratislava
 Britannia = Britannia. A Journal of Romano-British and Kindred Studies. London
 Budapest Régiségei = Budapest Régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve. Budapest
 Carnuntum-Jahrb. = Carnuntum Jahrbuch. Römische Forschungen in Niederösterreich. Graz
 Castellologica Bohemica = Castellologica Bohemica. Zborník Archeologického ústavu AV ČR. Praha
 Commun. Arch. Hungariae = Communicationes Archaeologicae Hungaricae. Budapest
 Čas. Moravského Mus. Brno = Časopis Moravského musea v Brně. Brno
 Čas. MSS = Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti. Martin
 Čas. Slezského Muz. = Časopis Slezského muzea. Opava
 Český Čas. Hist. = Český časopis historický. Praha
 Český Lid = Český lid. Národopisný časopis. Praha
 Čsl. Čas. Hist. = Československý časopis historický. Praha
 Diss. Arch. = Dissertationes archaeologicae. Ex Instituto archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae. Budapest
 Diss. Pannonicae = Dissertationes Pannonicae ex Instituto numismatico et archeologico Universitatis de Petro Pázmány nominatae budapestiensis provenientes. Budapest
 Documenta Praehist. = Documenta Praehistorica. Ljubljana
 Ephemeris Napocensis = Ephemeris Napocensis. Bukarest
 Ethnol. Slavica = Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Ethnologia Slavica. Medzinárodný zborník slovanských etnografov. Bratislava
 European Journal Arch. = European Journal of Archaeology. London - Thousand Oaks - New Delhi
 Folia Arch. = Folia Archaeologica. Annales Musei Nationalis Hungarici. Budapest
 Frühmittelalterl. Stud. = Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster
 Fundber. Österreich = Fundberichte aus Österreich. Wien
 Fundber. Schwaben (N. F.) = Fundberichte aus Schwaben. Neue Folge. Stuttgart
 Germania = Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main
 God. Muz. Grada Beograd = Godišnjak Muzeja grada Beograda. Beograd
 Hamburger Beitr. Arch. = Hamburger Beiträge zur Archäologie. Hamburg
 Hist. a Mus. = Historie a musejnictví. Sborník Československé akademie zemědělských věd. Praha
 Hist. Čas. = Historický časopis. Bratislava
 Hist. Obzor = Hist. Obzor. Časopis pro výuku dějepisu a popularizaci historie. Praha
 Hist. Revue = Historická revue. Časopis o dejinách spoločnosti. Bratislava
 Hist. Slovaca = Historica Slovaca. Sborník Historického ústavu Slovenskej akadémie vied a umení. Bratislava
 Hist. Štúd. = Historické štúdie. Ročenka Historického ústavu Slovenskej akadémie vied. Bratislava

- Historica = Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Historica. Bratislava
- Horná Nitra = Horná Nitra. Vlastivedný zborník. Martin
- Jahrb. Gesch. Osteuropas (N. F.) = Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge. Stuttgart
- Jahrb. Num. u. Geldgesch. = Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte. München
- Jahrb. RGZM = Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz. Mainz
- Jahresschr. Mitteldt. Vorgesch. = Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte. Halle/Saale - Berlin
- Jósa András Múz. Évk. = A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza
- Kronika = Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino. Ljubljana
- Liptov = Liptov. Vlastivedný zborník. Martin
- Mat. Arch. Nowej Huty = Materiały Archeologiczne Nowej Huty. Kraków
- Mat. i Issled. Arch. SSSR = Materiały i issledovanija po archeologii SSSR. Moskva - Leningrad
- Mitt. Arch. Inst. Ungar. Akad. = Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Budapest
- Mitt. Num. Ges. Wien = Mitteilungen der Numismatischen Gesellschaft in Wien. Wien
- Mitt. Prähist. Komm. Österr. Akad. = Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien. Wien
- Monumentorum Tutela = Monumentorum tutela - Ochrana pamiatok. Bratislava
- Móra Ferenc Múz. Évk. = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged
- Musaica = Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Musaica. Bratislava
- Nachr. Niedersachsen Urgesch. = Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte. Hannover - Hildesheim
- Nachrl. Dt. Vorzeit = Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit. Leipzig
- Num. Čas. = Numismatický časopis. Praha
- Num. Közl. = Numizmatikai Közlöny. Budapest
- Num. Listy = Numismatické listy. Praha
- Num. Zeitschr. = Numismatische Zeitschrift. Wien
- Obzor Prehist. = Obzor prehistorický. Orgán Společnosti československých prehistoriků. Praha
- Offa = Offa. Berichte und Mitteilungen zur Urgeschichte, Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie. Neumünster
- Pam. a Múz. = Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo. Bratislava
- Pam. Arch. = Památky Archeologické. Praha
- Præhist. = Præhistorica. Praha
- Pravěk (N. Ř.) = Pravěk. Nová Řada. Sborník příspěvků moravských a slezských archeologů. Brno
- Preist. Alpina = Preistoria Alpina. Rendiconti delle Società di Cultura Preistorica Tridentina. Trento
- Přehled Výzkumů = Přehled výzkumů Archeologického ústavu ČSAV v Brně. Brno
- Rég. Füzetek = Régészeti Füzetek. Budapest
- Saalburg-Jahrb. = Saalburg-Jahrbuch. Bericht des Saalburgmuseums. Bad Homburg - Berlin
- SASTUMA = Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde. Bonn
- Satu Mare = Satu Mare. Studii și comunicări. Arheologie - istorie - cultură și civilizație - artă și etnografie - muzeologie - restaurare și conservare. Satu Mare
- Sbor. MSS = Sborník Muzeální slovenskej spoločnosti. Martin
- Sbor. Národ. Muz. Praha. Hist. = Sborník Národního muzea v Praze. Historia. Praha
- Sbor. Prací Fil. Fak. Brno = Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university. Brno
- Schild von Steier = Schild von Steier. Beiträge zur Steierischen Vor- und Frühgeschichte und Münzkunde. Graz
- Śląskie Spraw. Arch. = Śląskie Sprawozdania Archeologiczne. Wrocław
- Slavia Ant. = Slavia Antiqua. Rocznik Poświęcony Starożytnościom Słowiańskim. Warszawa - Poznań
- Slezský Sbor. = Slezský sborník. Opava
- Slov. Arch. = Slovenská archeológia. Časopis Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied v Nitre. Nitra
- Slov. Num. = Slovenská numizmatika. Nitra
- Starohrvatska Prosvjeta = Starohrvatska prosvjeta. Split
- Stud. Arch. Slovaca Mediaev. = Studia archaeologica Slovaca mediaevalia. Bratislava
- Stud. Mediaev. Pragensia = Studia mediaevalia Pragensia. Praha
- Studi Etruschi = Studi Etruschi. Istituto Nazionale di Studi Etruschi ed Italici. Firenze
- Századok = Századok. A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata. Budapest
- Szolnok Megyei Múz. Évk. = Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyve. Szolnok
- Štud. Zvesti AU SAV = Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej Akadémie vied. Nitra
- Vědecké Práce Zeměděl. Muz. = Vědecké práce Zemědělského muzea. Praha
- Vlast. Čas. = Vlastivedný časopis. Revue kultúrneho dedičstva Slovenska. Bratislava
- Vlast. Zbor. Považia = Vlastivedný zborník Považia. Martin
- Vznik a Počátky Slovanů = Vznik a počátky Slovanů. Praha
- Wiadości Arch. = Wiadości Archeologiczne. Organ Muzealnictwa i Konserwatorstwa Archeologicznego. Warszawa
- Wosinsky Mór Múz Évk. = A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve. Szekszárd
- Zalai Múz. = Zalai Múzeum. Zalaegerszeg
- Zbor. Oravského Múz. = Zborník Oravského múzea. Dolný Kubín
- Zbor. SNM. Arch. = Zborník Slovenského národného múzea. Archeológia. Bratislava
- Zbor. SNM. Hist. = Zborník Slovenského národného múzea. História. Bratislava
- Zeitschr. Arch. Mittelalter = Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters. Köln
- Zeitschr. Ostforsch. = Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa. Marburg a. d. Lahn